
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M-1931

पूर्व मीमांस अष्टमो ध्याय: प्रारभ्यते ॥

१

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अथ विशेषः॥ ॥ तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः॥ तत्रापि प्रसक्तवचनामग्निदे
शयोः कार्त्स्न्येन विंशात्ता चोदनालिंगातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थं प्रघट्टक आ
रभ्यते· तत्रैकस्मिन्सौर्यादौ एककविध्यंते नैव निराकांक्षत्वात् सर्वविध्यंतसमुच्चयायोगेपि नियामकाभावात्।
अनियमे नानेकप्रकृतिकविध्यंतप्राप्तिरिति प्राप्ते अदृष्टदोषदुष्टाविकृत्यापत्तेर्यस्यैव साहृश्यविशेषे
ण शीघ्रोपस्थितिस्तत एव धर्मातिदेशः। तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं वोत्तरत्र प्रपंचयिष्यते·
अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियामकता यथा द्यावापृथिव्य एकादशकपाले तत्राग्नीषोमीये
द्राग्नयोर्विकल्पेनैव प्रकृतित्वं॥ ॥प्रवृत्तत्वात्॥ ॥ यत्र द्रव्यदेवतासंनिपत्योपकारकांगसाम
ग्रीसाकल्यान्नानरूपकल्पनं विधानं तत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनां परस्परं धर्मातिदेशः हेरंब
।स्वसंनिधौ यावदाम्नातैरंगैरेवेति कर्त्तव्यताकांक्षाशांतेः साहृश्यस्यापि तादृशस्य नियामकस्याभा २

वाच्च· ज्योतिष्टोमे तु तस्यैकदेशातं प्रयाजानुयाजा इति प्रकृति प्राप्तप्रयाजाद्यनुवादेन देशातसंख्याविधानलिं
गाद्दीक्षणीयादिषु दार्शिकधर्माणां प्रवृत्तत्तयातन्मध्यवर्त्तिनि सोमेपि दार्शिकविध्यानप्राप्तिं मन्यमा
नस्योत्तरं· दीक्षणीयादिषु विधमानामेव प्रयाजादीनां परस्परया सोमसंबंधाद्वाजपेयस्य यूपद्दतिवत्त
स्यैतिषद्यनुवादोपपत्तेः। प्रवृत्तत्वस्य हेतोराकांक्षानिबंधनत्वेन तदभावे असाधकत्वान्न सोमे तिदेशः
।अत एव घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्नस्कंचीवाहृतस्मास्कंविसोममहाविनां साधृतेनाज्येनाभि
घारयतीति दार्शिकासादनाद्यभावानुवाद उपपद्यते· न ह्ययं पर्युदासविधिः। पुरा हां भ्रष्टुरं भुस्तेरे
वतत्राप्रसिद्धेर्विधिर्वैयर्थ्यात्· तस्मान्न कस्याप्यतिदेशः सोमे॥२॥ इष्टिषु॥ ॥ सौर्यादिष्विष्टिसमा
ख्याते युइष्टिसमाख्याकत्वसेमान्यान्निर्वपतिधातुमत्त्वाक्यसंबंधित्वात्तद्धितपदविहितदेवताकत्वा
च्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव· अत एव प्रयाजे प्रपाजाद्य इति लिंगं· एवं पशावप्यग्नीषोमीये दैक्षसंज्ञकेत

२

श्रुतपदविहितदेवताकत्वादेवं नचतत्रयूपादिवद् इतरधर्मविधानादेव निराकांक्षत्वान्नातिदेशस्तथा

यावाहनासादनकुंभ्यादिवद् इह दृष्टार्थधर्माणामाम्नानेन साकांक्षत्वात् किंच क्रयसन्निधावाम्नातो निधं

र्मकोदेशः। प्रथमतावद् इतिदेशकस्यस्यैव ततश्च प्राकृतैर्धर्मैर्निराकांक्षस्य स एष औपवसथ्येह

नीसवनेन औपवसथ्येहन्यनुष्ठानविगतेनु स्थानसादेश्याद् उपहोमन्यायेन यूपादिग्रहणेपि नातिदेशक

स्यनाप्रतिबंधः। एकादशत्वमयाजान्यजंनिषोध मा आरमानत्त्वी सादिलिंगमप्येवमुपपद्यते अन्येषु

तु सवनीयादिपशुषु दैक्षस्यातिदेशः। आलभतिचोदनाकत्वपशुद्रव्यकत्वाद्यधिकतरसादृश्यात्

यूपाद्याधिकधर्मलाभाच्च अतएव च पयाप्रतः सवनेवरति औदुंबरो यूप इत्यादिलिंगाएकादशि

नेषु तु सत्सादिनस्यत्वस्याधिक्याम्यत्वाद्विप्रकर्षादि रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वं अग्नि

ष्टोमे हेमरशाने आदायदाभ्यां [illegible]भ्यां रशनाभ्यामैकैकं यूपं परिपयती सेत्स्यपिहे रशासरूपसवनीयधर्मो

हेरंब (margin)

२

नुवादकमुपपद्यते नह्ययं विधिः। अग्निष्टात्यूपात् इत्यभ्यविधेयत्वाश्लिंगत्वोपपत्तेः। पशुगणेषु तु

सौरस्य सौम्येष्वापशुगणांतर्गतत्वसादृश्याद् गुणधर्माधिक्याभावे का द्विरशिनवाक्यैकवाक्यतोप

पत्तेरंशत्रयविशिष्टविजातीयभावनाया एवविधानासार्थिकान्वयेवप्रकृतेरेव तद्भावनाकरणी

भूते यागे तु ग्राहकत्वकल्पनानसावोर्थत्वमौपदेशिकं उत्पत्तिवाक्ये इति कर्तव्यतासामान्यान्वया

त्तुनस्त्वेद्र्चरितस्याविरूपानेकवोधजनकता वाक्यैकवाक्यताजन्यबोधस्त्वनश्च तत्रांशद्वबोध

इतिनसरूपनानावोधजनकत्वमप्येकस्यः अतः पारिप्लववत्वाभावाद् धर्मकृपामैत्राग्नादीनां ध

र्माकांक्षायामतिदेशसिद्धिः यत्तु मूले अतिदेशसिद्ध्यर्थं यजिप्रयुक्तत्वं धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वं वे

ति चिंतांतरं कृतं तद्यजिप्रयुक्तत्वेपि प्रकृतयजिप्रयुक्तत्वोपपत्तेरितरथापूर्वप्रयुक्तत्वेपि तदुपा

पत्तेर्नावमिकेनपौनरुक्त्यापत्तेश्चोपेक्षितं सचातिदेशो द्विविधो वचनातिदेशो नामातिदेशश्चेय

३

ति॰ आद्योपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोनुमितवचनातिदेशश्चेति॰ अनुमितवचनातिदेशोपि त्रिविधः। सा
दृश्यकल्पितवचनातिदेशः स्थानापत्तिकल्पितवचनातिदेशः आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश
श्चेति॥ ॥ समाप्ते॥ ॥ तत्र प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते॰ इषुनामैकाहो ज्योतिष्टोमविकारः।
तत्र प्राकृते साप्तिवषट्कारनिधनमाम्नातं प्राकृतविधृतौ च इष्वाकारं स्तोत्रं प्राकृते समहाख्य
सामः ततः समानमितरच्छेनेनेति श्रुतं तत्किमनुवादरुत अतिदेशविधिरिति चिंतायामितरशब्दस्य सं
न्निहितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वान्नास्य असंन्निहितश्येनवैशेषिकधर्मवाचित्वं तेषामसान्निहितत्वा
त्॰ अपितु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन संन्निहितास्तत्परमेव॰ तेषां च श्येनेप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्येने साहश्यो
पपत्तेरनुवाद एवायमिति न श्येनवैशेषिकाणां वचनातिदेशादतिप्राप्तेरितरशब्दस्य संन्निहितवाचि
त्वस्य पूर्वोक्तेतरतेन सदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धं मैत्रचैत्रयोः कंबलकोशेयेरयेइतरदिच्छुमित्रायेत्र ३

त्रसंन्निहितपूर्वोक्तेतरततसदृशास्यवस्त्रादेरेव प्रतीतेः। अतश्च वार्त्तिककारीयापूर्वोक्तसादृश्यस्यावाप्य
त्वोक्तिरुपेक्षणीयैव॰ ततश्च यत्संन्निहितं प्राकृतं न तत्पूर्वोक्तसदृशः अप्राकृतानां समहादीनां पूर्वमुक्त
त्वात्॰ यच्च सदृशं श्येनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधर्म्यात्तन्न संन्निहितं॰ ततश्चावश्यं वक्तव्ये अन्यतरस्मि
न्वचनार्थत्वहाय संन्निधिं हित्वा सादृश्यपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकाणामेवेतरशब्देन ग्रहणं॰ नह्यन्यथा
विध्यंतरशेषभूतस्यानुवादस्यार्थवत्त्वं संभवति॰ ततश्च श्येनसादृश्यवद्यत्पूर्वोक्तसदृशं सत्पूर्वोक्तमभि
न्नं तद्विधौ कुर्यादिति वाक्यार्थः। श्येनसादृश्यं च श्येनेन नियोनरस्मिसावद्यस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिनाभ
वति नावद्रस्माल्लोकादसौ लोक इति सहस्रं दक्षिणां दशेयारातिः सा घस्के च पूर्वस्मिन्सोऽसौ मक्रयणं
विधायोत्तरस्मिन्नस्यामसौ स्त्री गौः सोमक्रयणीव्याहत्ताद्विषांस्यद्भिते सनेन स्त्रियो विधानं स्यद्धित्वं व्याहृय
नुवादश्च संगच्छते॰ ३ कर्मणः॥ ॥ एवं प्रकृतिविशेषेण निरूपिते फलनियमकर्त्तृसमुदायांशेनेषां प्र

४

कृतित्वं यतस्तेषामनतिदेशः॥ तथाहि प्रकृतिफलं तावत्प्रकृतेरनतिदेशादेवनातिदिश्यते नहि प्रकृ
तेरर्थातिदेशः शक्याविकृतिभावनायाविकृतिकरणेनैवनिराकांक्षत्वात् नचसौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवताभा
वविशिष्टभावनाविधौ कृतेसादृश्येन प्राकृतभावनोपस्थितौ तत्संबंधिकरणस्येव प्रयाजादिवदतिदेशो
पपत्तिरिति वाच्यं अनुमितिसामग्र्यावलवत्त्वेन सूर्यादिदेन तयायागानुमानस्यावश्यकतया शाब्द
बोधे विजातीययागस्यापि भावनाविशेषणतयाविधेरावश्यकत्वेन करणाकांक्षाभावादतिदेशानुप
पत्तेः। नचतथापि तद्धिताये आग्नेयत्वभेदकल्पने गौरवं तद्यागे आग्नेयत्वापत्तिः। विनिगमनाविरहसह
कृतविधिपुनः श्रवणेन वैजात्यसामान्याभेदसिद्धिः। अन्यथाग्नेयेपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां सांकर्यापत्तेश्च
अतः सौर्यादीनां भिन्नामेवकरणोनां लाभान्नतेषामतिदेश इतिसिद्धम्॥ अतएवतदभावान्नतत्फल .... हेरंब
तातिदेशः। नचतदभावेप्यंगवद्धि कृतेः फलाकांक्षास्ति ब्रह्मवर्चसादिश्रुतफलेनैवनिराकांक्षत्वात् यत्र ४

पिविश्ववजिदादौ नफलश्रवणं तत्रापि न तदतिदेशः। सहि अंगातिदेशकेन प्रकृतिवद्भावेन भवेत्कै
त भिन्नेनवा नाद्यः। एकेनैव प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति वाक्येन विकृतसुदेशेनांगविधानं फलोद्देशेनवि
धानमिति वैरूप्यापत्तेः। यद्यपि चप्रकृतिवद्भावमात्रस्याविकृतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनया अंशान्त
यविशिष्टविकृतिभावनाविधाने नावैरूप्यमिसाशांकनेनतथाप्येकप्रकृतिवद्भावस्यांगांशेविधेयस
मर्पकत्वं फलांशेउद्देश्यसमर्पकत्वमिति वैरूप्यापत्तिसाद्यस्यैव। नांत्यः। स्वविध्युपस्थापितविश्वजि
तापेनैव फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् अतोन फलस्यातिदेशः। नियमोनिमि
त्तं तस्यतु विकृतिभावतया अनपेक्षितत्वादेवानतिदेशः। नहि निमित्तमंगं येन प्रयाजादिवदतिदेशोभ
वेत् प्रमाणाभावाकारकत्वाभावाच्च नतस्यांगत्वं एवंसत्यपि यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततनोभेदनवद्वि
कृतावेवनिमित्तसंनिपाते नैमित्तिकं विकृत्यंगतया प्रकृतसन्नुष्ठानं प्रसज्येत भेदनहोमानुष्ठानवत् न

त्वेतदस्ति· सर्वथा न निमित्तानिदेशो नैमित्तिकत्वं वा विकृतेः। कर्त्ता अधिकारी· तस्यापि प्रकृतावनंगत्वा
त्· अत एव तद्विशेषणानां स्वर्गकामत्वाहिताग्नित्वादीनामनतिदेशः। अत एव स्वपत्नीक्ष्यादावाहित
त्वस्यानतिदेशः। राजत्वादेस्तु कर्तृविशेषणत्वात्तस्य च प्रकृतावंगत्वाद्विकृतावतिदेशाद्दृष्ट एव· नहित
त्प्रकृतावधिकारिविशेषणं· अधिकारिणः शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे उद्देश्यविशेषणस्य राजत्वादेर्विवि
क्षापत्तेः। वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वाराज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधि
कारी आर्थिकविधिबोध्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसंभव इति राजत्वादेः कर्तृविशेषणत्वमे
व· अत एवाहिताग्नित्वादेर्यौक्तिकस्यार्थिकोधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनं· याज्ञिकास्तु राजत्वा
देरधिकारिविशेषणत्वमंगीकृत्यानतिदेशं मन्यंते· समुदायो अग्नीषोमीयादिप्रधानांतरसाहित्यं· तत्
स्य प्रकृतावंगत्वेपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकत्वात्तदभावे विकृतौ नातिदेशः॥४॥ गुण

कामेषु॥ ॥येप्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषामनंगत्वादनुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशः
स्तथापि तज्जनकीभूतगोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वे नातिदेशो विकृतावपि कामनायां सत्यां
फलोत्पत्तौ न किंचिद्बाधकं· नवांगमेव विकृतावतिदेष्टव्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति· करणोपकारसा
कांक्षाया विकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवातिदेशात्· नहि विकृतिभावनान्य
गमपेक्षते प्रमाणाभावात्· अतः स्वादिरत्वादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्तिश्चेति प्राप्ते
सत्यं विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते तथापि सौर्यादौ द्रव्यान्यप्रकृतिचोदना तदर्थे एव प्रथमत उपतिष्ठ
ते परत्वाच्च तदन्वितमुपकारकं· तत्र चोदनां येभूतायां प्रकृतिभावनायां यदन्वितं तदतिदिश्यते·
अनन्वितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशायोगात्· अन्वितं चापशुकामप्रयोगे चमसेन विशिष्टं प्रणयनं· प
शुकामप्रयोगे प्रणयनमात्रं· तत्र प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन द्रव्यानाक्षेपकत्वेन

६

स्वरूपेणैव प्रधानभावनान्वयात् अंगमेव प्रधानभावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति भवा
दः। अत एव फलार्थगुणानामनतिदेशः। नावातिदेशाभावे थाश्रयस्य प्रणयनस्याविकृतावपि सत्त्वात्तत्रै
वकामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः। प्रकरणपाठवैयर्थ्यापत्तेर्गुणफलसंबंधविधेराश्रयप्र
योजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रसंगाच्च प्रणयनमात्रस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व
साधनीभूतप्रणयनत्वेनैवाश्रयत्वात् विकृतौ तदभावेन गोदोहनानुष्ठानानुपपत्तेः। अत एव खादिर
त्वादेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन क्रत्वर्थत्वस्यापि सत्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभू
तयूपाभावात्तेन वीर्यादिफलोत्पत्तिः। भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्यमानस्याभि
प्रायेण विघ्नः यत्र तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरप्रहरणत्वादिनैव चायुरादिफलप्रतिसाधन
त्वं आयुरादिप्रकाशकमंत्रस्य च स्वप्रकाश्यकफलजनकत्वेन प्रहरणांगत्वं तत्रमेव सैवंविधत्वावपि

हेरंब
६

तस्मात्फलोत्पत्तिः ५॥ एककर्मोपि॥ ॥ सौर्यादिशो षघ द्रव्यकत्वैकदेवताकत्वाभ्यामाग्नेयं विकार इ
ति वक्ष्यते। आग्नेयत्वाके चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्याय कालः तदत्राग्नेः कालकमित्युक्तौ स्तकर्भयो
र्णमास्यधिकरणे सौर्यश्च विनिगमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादः सौर्ये चरुपदं स्थितिवचनाद्दै
कल्पिकः पौर्णमास्यमावास्यायोः किं पौर्णमासीकालीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्यामा
वास्याकालीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकालीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वमुत व्यवस्थितविकल्पेनेति
चिंतायां तत्तत्कालकत्वरूपावांतरसादृश्याद्व्यवस्थितः एवं च चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्संचहो
त्रामावास्यामिति विहिततत्तदंगमंत्रयोरपि व्यवस्था। अत्र हि पौर्णमास्यादिसंज्ञकप्रधानसंबंधिहि
विरेव पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मंत्रमात्रविधिरभिमृशेन्मंतु आसन्नानि हवींष्यभिमृशे
तीति वाक्यांतरप्राप्ते आश्रयत्वेनानूद्यते इति साधितं तृतीये अतश्च मंत्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृति

७

त्वव्यवस्थेति प्राप्ते भावनायाविजातीययागत्वावच्छिन्नस्यवानुग्राहकरूपेतिकर्त्तव्यताकांक्षानुप
योगविशेषस्यः अतएवैकजानीयस्य सौर्यंस्यवैकल्पिः कोभयकालकत्वाद्वैकल्पिकोभयविका
रत्वावगतेरव्यवस्थयैवतत्तदाग्नेयप्रकृतिकत्वं मंत्राणांचाव्यवस्थेतिसिद्धं यत्तुपार्थसारथिनावार्त्तिक
स्वारस्यादाग्नेयैकत्वमभ्युपगम्यमंत्रयोर्दृष्टार्थत्वेनविकल्पादेकस्मिन्नाग्नेयेप्रधानातरसाहित्यानु
रोधेनप्रक्तेतौव्यवस्थायामपिविकृतौतदभावेनव्यवस्थाकारणाभावादव्यवस्थितविकल्पोमं
त्रयोरितिसिद्धांतितंतन्मंत्रविकल्पस्यचिंतायाः द्वादशसंगतयाअतिदेशविचाराभावेनाध्यायसं
गत्यभावापत्तेराग्नेयभेदस्यचस्यापूितत्वेमैकृपानुपपत्तेरुपेक्षितं ६ लिंगः॥ ॥इष्टिषुदर्शपू
र्णमासयोः प्रवृत्तिरिक्तं तत्रापिसौर्यादिषुऔषधद्रव्यकत्वाविशिष्टेकदेवताकत्वरूपविशेषसा दे॰रं॰
दृश्यादाग्नेयविकारत्वं अत्रचमानानायस्यैकदेवताकत्वेपिऔषधद्रव्यकत्वाभावादाग्नेयविशेषयं ७

अग्नीषोमीयादेरौषधद्रव्यकत्वेप्यनेकदेवताकत्वादपरं अत्रयद्यपिएकदेवताकत्वंनामनेक
देवताकत्वकत्वंअग्नीषोमीयादावपिव्यासज्यवृत्तेर्देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसंगात् नाप्येकदे
वताव्याधिष्ठानकत्वं देवतात्वस्यद्रव्यद्विनिष्ठत्वेनदेवतात्वीपस्वरूपसंबंधेनप्रत्येकाश्रयाणामेवत
दाधिष्ठानतयाआग्नेयेप्यव्याप्तेः पर्याप्तिसंबंधावच्छिन्नाधिष्ठानत्वविवक्षायांअग्नीषोमीयेप्य
तिव्याप्तिरेव संबंधद्वयातिरेकेणपदमात्राधिष्ठानत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाज्ज्ञातयापिदेवतात्वाश्रय
प्रतिपाद्यार्थैकत्वकत्वमेवैकदेवताकत्वंएकत्वं एकसंख्याकत्वं अर्थस्यदेवतापक्षेतुदेवतात्वाधि
ष्ठानैकत्वमेव तत अस्तिचेदमाग्नेयेसौर्येच प्रथमातिक्रमेकारणाभावानेकवचनांतेनैवत
द्धितविग्रहात् आग्नमेवस्वेनभावराधयेनसमर्द्धयतिअमुमेवादित्यंस्वेनभागधेयेनोपधावतीसाध
र्थवादाच्च अग्निर्मूर्द्धाउदुत्यंजातवेदसमितिमंत्रवर्णाच्च अग्नीषोमादावग्नयोरुक्ततदभावान्नैकदेव

८

ताकत्वं· अतएवमारुतं सप्तकपालमित्यादौ मरुतोपस्य हि सपे इति मंत्रवर्णादनेकदेवत्यत्वात्
गतेः सप्तपिपदैकदेवत्यानोग्नेयविकारत्वं· अग्नयेक्षामवतेवरुमित्यादौ वससप्तपिपद भेदेप्रमाणांत
रेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वं· अनेकदेवताकेषुतु अग्नीषोमीयैंद्राग्नयेः। तत्राप्यग्नीषोम
देवत्यस्यसोमपदघटितानेकदेवत्यस्यचतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वाग्नीषोमीयविकारत्वमेव· इं
द्राग्निदेवत्यतस्येंद्रपदघटितानेकदेवत्यस्य चैंद्राग्नविकारत्वमेवेति व्यवस्था· तथाऐंद्राग्ने
ऽगारवाभेदे नैकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वयोर्विकल्याद्वादशकपालायांत दधिकसंख्यक
कपालायां वा विकृतौ ऐंद्राग्नविकारत्वमेव· अतन्न्यूनसंख्याकेकपालायामष्टाकपालभिन्ना
यांतु विकल्प एव व्यवस्थापक सामान्याभावे· अष्टाकपालकायांतु सप्तसंख्याथनेकदेवताकत्वेद्र हेरंब
व्यघटितसादृश्यस्यबलवत्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्याहुः· आज्यद्रव्यकायांमुपांशुयाजास्यादधिप ८

योरूपसान्नाय्यद्रव्यकायांतत्तद्रव्यकस्यैसादिविशेषतः प्रकृतित्वबोध्यं·७ विप्रतिपत्तौ॥ ॥ एवंसा
दृश्यस्यनियामकत्वे निरूपिते धुनात योर्विधेर्बलाबलं विमृतेतत्रापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्य
योर्यत्र विप्रतिपत्तिर्यथाऐंद्रः पुरोडाशआग्नेयं पयइत्यादौ तत्रकस्यबलवत्त्वमितिचिंतायांदेवता
याःप्रथमोपस्थितत्वेनमुख्यत्वात्प्रधानत्वाच्चतत्सादृश्यमेवबलवत्· तस्मएवैनमिंद्रःप्रजयाप
शुभिश्चतर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागो देवताराधनार्थः आराधिताचसफलं ददातीतितस्याः
प्रधानत्वं· देवतासादृश्यं च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकत्वरूपं द्रव्यसादृश्याविरोधितथापि समानशब्दा
र्थकत्वरूपं तद्विरोधीतितस्य बलत्वमिति प्राप्ने प्रथमोपस्थितत्वेपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशाकल्प
नात्तदा वद्रव्यस्यैवप्रत्यासन्नत्वेन शीघ्रोपस्थितेस्तत्सादृश्यस्यैवबलवत्त्वं· यागोहित्यद्रव्यवहारा
द्देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः। तत्र द्रव्यस्य प्राधानभूतेत्यागविशेषणत्वंदेवतायास्तुविशेष

८

णीभूते उद्देश्यो तो द्रव्यं याग प्रत्यासन्नं । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादत्वञ्चाद्यागस्य फलसाधन
त्वेद्वाराकत्वं कल्प्यते तथापि देवताभिधाः शब्दो वाधेयागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात्प्र
श्रुत द्रव्यस्यैव पाष्ठिकान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवता सामान्यस्य वलवत्वाशंका
वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य मध्यस्य द्वारत्वमिति जैमिनिमतं वक्ष्यत एव । अतो नांतरंगत्वत्वाद्देवद्र
व्यसादृश्यस्य वलवत्वं । एवं च धर्मानुग्रहोप्यांजस्येन संगच्छते । इतरथा पुरोडाशेष्वाशाखाछेना
दीनां वाधापत्तेः । एवमन्येत्राप्यंतरंगत्वादिर्नासर्वत्र सादृश्ययोर्वलावलं द्रष्टव्यं । यत्र तु न्याये
नोभ्यादृशं वलावलं कल्प्यसत्र याज्ञिकाचारादन्याद्दृशास्तत्र तन्मूलभूत श्रुतिरूपत्वं व भातिदे
शेतन्याय कल्प्याति देश्यस्यवाधद्रूसेवं द्रष्टव्यं । अत एव स्यैम्यश्चरुनुरिसादौ शब्दार्थे गतमासरू
पसादृश्यस्यनिरूपालं ? कैः कदेवताकत्वरूपसादृश्यपेक्षया अंतरंगत्वेनापि नाग्नीषोमीयवि

हेरंब
८

कारत्वमपि त्वाग्नेयविकारत्वमेव । एवमाग्नेय एकादशकपाल इत्यादौ देवतासामान्यस्य कपालसं
ख्यासादृश्यद्यपेक्षया अंतरंगत्वेपि नाग्नेयविकाकारत्वमपि त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचि
त्वेतादृशविषये कपालैकादशत्वादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाद्द्रव्यसादृश्य
घटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयंते ॥ ८ ॥ हिरंण्य ॥ ॥ द्रव्यनिष्ठत्वसादृश्ययोः परस्य
रविरोधे तु देवतासादृश्यो पष्टब्धस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य श्रौतलिंगोपष्टब्धद्रव्यसादृश्यापेक्षया
दुर्वलत्वं । यथा प्राजापत्येषु घृते चरुं निर्वपेत् छत्तक्षुल्लमायुष्कामः इत्यत्र छत्तक्षुल्लानां दीप्तिमत्वलक्ष
णतेजस्वित्वसादृश्यस्य प्रजापतिदेवताकत्वसादृश्योपष्टब्धस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविशदे
त्वसादृश्यापेक्षया दुर्वलत्वं । तेन नापि यागस्तेजस्वित्वसादृश्याद् उपांशुयाजविकारोपि तु कठिनत्व
सादृश्यादाग्नेयविकार एव चरुशब्दप्रयोगात् घृते श्रपतीति श्रपणविधानाच्च । यद्यपि नायं वि

चरुः

१०

क्लिप्तभावेन मुख्यत्वानुगतथापि अवरोचरुशब्दानुवादत्वचतुर्धर्मयोगादुपपद्यत इति औषधधर्म
प्रापकं भवति लिंगं न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माधर्मणां चरुगतत्वाभावेन कथं चरुशब्दस्त
त्रौषधधर्मप्रापक इति वाच्यं सोर्यचरोराग्नेयविकारत्वेनाग्नेयधर्माणामपि चरुगतत्वाच्च रुशब्द
स्यतत्प्रापकत्वसंबंधभवात् एवंश्रपणवाक्येपि यद्यपि नश्रपणानुवादेन घृतविधिः श्रयणस्याग्ने
यविकारत्वेपि विक्लिप्तिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् घृतस्योत्पत्तिवाक्येप्राप्तत्वाच्च तथापि अग्निसं
योगमात्ररूपं श्रयणशक्त्या लक्षणया वा पतिप्रसवविधिपा विधीयते तच्च घृतविशिष्टश्रयणे वेत्यन्य
देतन क्वचिच्छिष्टविधित्वमित्यत्र नियामकाभावात् उत्पत्तिवाक्ये घृतस्य परंपरासंबंधेन यागा हेरंब
न्वये तस्य विलंबोपस्थितिकत्वादत्रैव विशिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पश्यामः। यद्यपि च श्रयणस्या १०
पांशुयाजविकारत्वेपि प्रतिप्रसवविधिसंयुज्यत एव आज्येप्याग्निसंयोगसंभवात् तथापि द्रव्यांत

रसंयोगस्यासंताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयत्वाविकारत्वे द्रव्यांतरस्य जलस्य याप्तौ
तत्र घृतविधाने लाघवमिति लिंगत्वोपपत्तिः। एतदक्षरसे नैव वा भाष्यकारेण तस्मिंश्च श्रयणश्रुतेरि
ति सूत्रस्य घृतद्रव्यकत्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशंक्य घृतस्याधिकरणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभा
वादिति व्याख्यानांतरं कृतं सर्वेषां श्रौतलिंगोपदिष्टव्यस्य सादृश्यस्य बलवत्वात् हिरण्ययाग औषध
विकार एव एवं च यत्र हिरण्ययागांतरे लिंगाभावस्तत्र देवतासादृश्यात्तदभावेपि आज्याधर्माणं
भयसामनुग्रहात्तेजस्वित्वसादृश्ये नाज्यविकारत्वमेव चरुशब्दस्य वा स्थालीपुलाकन्यायेन गम
कत्वादौषधविकारत्वं कृष्णलेष्टिविकारत्वं वा ॥ मधूदकं ॥ ॥ चित्रेष्टावनेके यायागा इत्युक्तं वि
त्राधिकरणे कोत्सभे तत्र दधिघृतपयोधानातंदुलयागानां निर्णीतैव प्रकृतिः। मधूदकयोरुक्तवर्णसा
म्यादुपांशुयाजविकारत्वं प्रकृतोदाहरणे देवतासामान्यसत्वाच्च ननु स्वाभाविकद्रव्यत्वसादृश्या

११

द्वयेर्लिंगेविशेषस्यनिर्णयकत्वाभावेवहुतरान्यधर्मानुग्रहस्यैवनियामकत्वात् नैमित्तिकद्रव्यत्वस्यान्ये
पिसत्वाच्च अतश्चसर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतंत्रत्वान्द्रूयसामनुग्रहायत्र्याणांमधुघृतोदका
नांभुपांशुयाजधर्मास्तंत्रानुष्ठीयमानस्यविरुद्धधर्मविषयेकार्याः। अन्हसानुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविष
येतुतत्तद्यागीयधर्मास्तत्रद्रव्येषुकार्याः॥ ॥इतिश्रीभाट्टदीपिकायांखंडदेवकृतौअष्टमस्यप्रथमः
॥ ॥९ वाजिने॥ ॥वाजिनयागस्यामिक्षानुनिष्पन्नवाजिनप्रातिपत्तिकर्मणोध्यंगापेक्षायांकिंसौमिका
तिदेशउतदार्शिकइतिचिंतायांसौत्रामण्यंगदेवतासंस्कारार्थसुराग्रहेषुचैवमेवचिंता तत्रसोमोवैवा
जिनंसुरासोमइत्यसोमेसोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः। नवोपशयोयूपोभवतीतिवदर्थवादस्यत्वा
दनातिदेशकत्वं तद्वदिहसिद्धसादृश्याभावेनेननोमातिदेशावश्यकत्वात् अतएवानुवषट्कारमत्रौसं हेरंब

मुपह्वपमक्षणउभयत्रदर्शयति सुरायांसीसेनक्रयणंद्वंद्वंसक्तुभिःभिश्रणंएकापुरोरुक्दउपयामे ११

तिमंत्रोग्रहेत्वासादमंसौमेवासस्यपनहनंदर्शयति ग्रहशब्दश्चैवंसतिसुतरामुपपद्यतइतिप्राप्तेआ
र्थवादिकस्यसोमशब्दस्यप्रकृष्टफलवत्त्वेरूपत्वेसिद्धसादृश्येनोपपत्तौवाक्यभेदापादकाविधिपरत्वेप्रमा
णाभावात् ग्रहशब्दस्यपायणीयवद्ग्रहणस्योपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्लिंगानांचवाचनिकतयाप्युपप
त्तावप्रातिवद्धेनचोदनालिंगातिदेशेनदार्शिकविध्यंतएव तत्रापिवाजिनेपशुपभवत्त्वसादृश्याद्यसयोया
गविध्यंतः सुरायांपौरोडाशिकऔषधद्रव्यकत्वात् अतएवशाध्यैरेवद्वीक्षणीयामाप्नोतीतिदीक्षणी
माप्निवचनंसंगच्छते इतरथाहितस्याः प्रयसत्वेनप्राप्निवचनेनस्फुतिरसंगतेवस्यात् तथानैतेषांपुरो
डाशविध्यंतेग्रहपुरोडाशशब्दौतुपशावइतिग्रहेषुपुरोडाशशब्दानुवादस्तद्धर्मकत्वेसंगच्छते यद्य
पिचैतेषांग्रहयागानांतराणांवार्तिककारमतेपशुपुरोडाशकार्यापन्नत्वस्यदशमेवक्ष्यमाणत्वात्स्या
नापत्येवपुरोडाशशब्दोपपत्तिस्तथापिस्यानापत्त्यापितावन्यशुपुरोडाशधर्मप्राप्तेर्लिंगोपपत्तिः।

वस्तुतस्तु अंगापेक्षायां प्रागधात् इति तस्मात् सादृश्यैव पुरस्कूर्तित्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिंगातिदेश

स्य बलवत्वात् औषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अत एवैषाम संभवे कुर्यादि

ष्टिं वैश्वानरीं बुधद्र्यादौ त्रेधा तव्यादीक्षणीयेसादौ चन ज्योतिष्टोमादिधर्माः । यदा तु दाशमिकसूत्रभा

ष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयागत्वसुरादिद्रव्यांतरमात्रविधिरिसात्त्री यनेतदा सोमादि

शब्दस्य नामातिदेशनिराकरणमात्रार्थमिदमधिकरणं न तु औषधद्रव्यद्रकत्वलिंगकातिदेशसि

ध्यर्थं एवं अभावेपि पशुपुरोडाशस्य दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरितिध्येयं १० पशुः ॥ ॥ हेरं ॥ भु

दर्शपूर्णमासद्वविकार इत्युक्तं तत्रापि किं आग्नीषोमीयपुरोडाशविकार उत सान्नाय्यविकार इ

ति चिंतायां घनत्वसादृश्यान्पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य द्रव्यगतस्य सान्नाय्ये

सत्वान्नियामकाभावः । घनत्वस्यालिंगोपष्टब्धत्वात् अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रो

क्ष्यामीति हि प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्निं करोतीति पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिंगं

न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्यापि उखादर्शनरूपलिंगोपष्टब्धत्वान्नियामकाभावः । तथात्वेपि देवता

सादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे नियामकत्वादिति प्राप्ते देवतासामान्यो पष्टब्धस्यापि द्रव्यसादृश्य

पि स्यान्यथासिद्धलिंगोपष्टब्धत्वेनानन्यथासिद्धलिंगोपष्टब्धसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् सान्ना

य्यविकार एव पशुः । तथाहि नात्र प्रोक्षणानुवादेन मंत्रो विधीयते येनेदं लिंगं भवेत् । तस्यानुलिं

गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणभावेनैवात्रापूर्वो विधीयत इति विपरीतसाधकत्वं पर्यग्निकरणं तु प्रदे

यपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ कुप्तेनेहप्रदेयप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृ

तं अपि त्वपूर्वमेवेति न तदपि लिंगं अतो घनत्वसादृश्यं नालिंगोपष्टब्धं । यदि पशुरूखायां पच्य

मानः स्कंदेदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादनन्यथासिद्धं अतो घनत्वसादृश्यं नालिंगोपष्टब्धं ।

१३

यद्विपशुरुखायां पच्यमानः स्कंदेदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादनन्यथासिद्धं लिंगं अतस्तदुप
स्थप्यं पशुप्रभवत्वमेव बलीयः ११ दध्नाः॥ ॥तत्रापि दधिविकारः पयो विकारो वेति विनायां घन
त्वसादृश्याद्दधिविकारत्वमेव नच सांनाय्या पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशंका कारण
त्वस्य व्याप्तिरूपतया अतींद्रियस्यानुमानिकत्वे नूपसंगम्य घनत्वापेक्षया दौर्बल्यादिति मैह
दृष्यादीनां पयस्त्वे कदिनांतरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्यापि त्वसादृश्यं स्वतो गतिमत्वसा
दृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्राह कृतेन सांनाय्यस्य पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव बाधास्पयो विकार
त्वमेव॥ आमिक्षा ॥२॥ आमिक्षा तावन्नायोतरमपि तु दधिपयोन्यतररूपमिति साधितं चतुर्थे
अतश्च तदन्यतरविकार इति तावदविवादं तत्रापि तु विशेषचिंतायां तप्ते पयसि यत्र द्वितीयानिर्दि
ष्टदध्न एवसा वैश्वदेवीति द्वंद्वेन परामर्शोमितु समभ्यंत पदानि द्विहृष्टस्य पयसः ।गुणभूतत्वात्

हेरंब
१३

नवानपतेर्हिर्ह्रिमेकत्वायपसो व्याप्यमानत्वेतद्ध्यपेक्ष्यथापि प्राधान्यावगतिः द्विकर्मकधातुस्थले
अधिकरणत्वादिकारकांतराविवक्षायां कर्मकारकसंबंधमात्रविवक्षायां च संबंधसामान्ये षष्ठी
प्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्मसंज्ञाकरणं द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा
वात् प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगते द्वितीयकर्मप्रसक्त्यभावाच्च अतस्त्व
दधिरूपत्वादामिक्षाया दाधियागविकारत्वमेवेति लौकिकस्य पयसोधिकरणत्वमिति प्राप्ते म
धुरसभूयस्त्वदाध्यभावेपि च अम्लांतरेणामिक्षासंपत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां जुषतां युंज्यंयपद्
ति मंत्रवर्णाच्च पयस एवावस्थाविशेषापन्नस्यामिक्षापदवाच्यत्वावगतेस्तदनुरोधेन तच्छब्द
स्यापि समन्वेत पदनिर्दिष्टपयः परामर्शित्वस्यैवावगतेः पय एवामिक्षा अतश्च तद्यागविको
रत्वमेव एवं च तप्ते पयसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा द्वितीये यो च सक्तुन्यायेन करणत्वलक्ष

णेऽप्यपि ध्येयः अवस्थाविशेषरूपामिक्षावनतापां विनेतिन तस्यापि विवक्षा यदि तु तां पं विनाप्यामिक्षो

लोके संभाव्यते तदा न सम्यक् प्राधान्य लक्षणापि तत्पयोविधिकरण त्वविशिष्टद्ध्यानं पुनस्यैवावस्था
विशेषविशिष्टपयोरूपामिक्षोद्देशेन विधेयत्वात् उद्देश्यवाचकपदकल्पनया वाक्यार्थपूर्तिः। तस्यैव
च तच्छब्देन परामर्शात् तच्छब्दलिंगोपपत्तिः। अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रसंगतो पि पयसो नागत्वं कुत्सद्य
योजनत्वादिति ध्येयं अत आमिक्षाया अवस्थाविशेषविशिष्टपयोरूपत्वात् संयोगाग विकारत्वं तेन पयस्येव
प्रातर्दोहधर्माः। दाधितु लौकिकमेव संस्कारकं॥ ॥सत्रमहीनश्च॥ ॥अगर्हणेषु द्वादशाहस्य प्रवृ
त्तिरि स्फुक्तं द्वादशाहे चास्ति सत्रत्वाम हीनत्वं चेति धर्मद्वयं तत्रासीरन् उपेयुरित्यादिचोदनाचोदिते सत्रत्व
मखंडोपाधिः। अग्निपत स्वामिके यजति चोदनाचोदिते चाहीनत्वमंखंडोपाधिर्हेट्टव्यवहारात् तत्तद्धर्म

कत्वेन निमित्ते च तत्र धर्मविशेषा विहिताः। तथा अन्येपि सत्रसंज्ञका अहीनसंज्ञकाश्च चाहर्गणा अधर्मे

कासम्यङ्मा आम्नाताः। तत्र द्विविधेष्वपि द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः। अतो विरुद्धः समुद्भीयते विरुद्ध
श्च विकल्पने न ह्यत्र द्वादशाहभेदोस्ति येनावैतरसामान्यात्तत्तद्द्वादशाहवदि सुति देशाबाकंपकल्प्येत
भेदे प्रमाणभावात् द्वादशाहवदितिवाति देशाबाधकपकल्पने व्यवस्थैव युक्ते सेव प्राप्ते सत्स्वपि द्वादश
हत्वे नैषातिदेशस्तत्र त्वरूपनिमित्ताभावात्तरन्नैमित्तिका धर्मा नाहीने अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाञ्च
तन्नैमित्तिकाधर्मा नु सत्रे प्रवर्तन्ते भेदनीभावदवहोमस्तंदुलयागादावितिफलतो व्यवस्थितं प्रकृतिलं
सत्रात्मके षगर्हणेष्व सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्व हीनात्मकस्येत्ति द्विरात्रादारभ्यैका
दशरात्रांतमहीनाः द्वादशाह उभयात्मा त्रयोदशरात्रादारभ्य सर्वे सत्रभूता एव तथैवोक्तलक्षणस
त्वात् हट्टव्यवहाराच्च अतस्तोष्युतेषु तत्तद्रूपस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः॥ ॥अन्यतरतोतिरात्रत्वात्
॥ ॥पंचदशरात्रस्य कुंडपायिनामयनस्य च न सत्रलक्षणत्वेन पंचदशरात्रादौ अहीनलक्षणसत्वे

नपंचदशरात्रादौ अहीनलक्षणसत्वेन तदनुपपत्तेः। अत एव न सत्राहीनयोर्भेदुक्तलक्षणं न वैकाद
शरात्रांतव्येवस्थुद्वाहीनत्वं अतश्च पंचदशरात्रादौ अहीनात्मकद्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते अहीन
त्वाभावेपि प्रावृत्त्येणाहीनेन्यतरतोतिरात्रत्वादस्मिन्नपि पंचदशरात्रेन्यतरतोतिरात्रत्वेनाहीनत्वोप
चारस्य सत्कृयत्वेनोपपत्तेरभियुक्तप्रसिद्धानिरुक्तलक्षणाक्रस्यैव सत्रत्वात् गीकारात् संचदशरात्र
कुंडपायनामयनयोरपि सत्रत्वमेव अत एव गृहपतिर्गृहपतिरिति गृहपतिशब्दः सत्रैकांतवृत्तिः कुंड
पायनामयने अतः सत्रात्मकद्वादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः॥ ॥इतिश्री खंडदेवविरचितायां भाट्टदी
पिकायां अष्टमस्य द्वितीयः॥ ॥हविर्गणो॥ ॥आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सारस्वतं चरुं बार्हस्प
त्यं चरुमित्यादि हविर्गणे क्रमसामान्याग्रथमततीययोः आग्नावैष्णवबार्हस्पत्यसमारान्नेयाग्नीषो
मीयविकारत्वमिति प्राप्ते क्रमसामान्यस्याग्नावदस्यान्यापेक्षत्वेन विलंबोपस्थितिकत्वासन्निवाक्या

हेरंब

२५

गतदेवतासादृश्यस्यानन्यापेक्षत्वेनयागस्वरूपपरिचायकत्वेन च शीघ्रोपस्थितिपेक्षत्वे? कस्यबलवत्वा
त्तेनाग्नावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं बार्हस्पत्यस्य चाग्नेयविकारत्वं॥ ॥गणचोदनायां॥ ॥जूनकस
प्तरात्रे चत्वारि त्रिवृत्स्वहान्यग्निष्टोममुखानीति श्रुतं तत्र चतुर्ष्वहःस्वपि सु द्वादशाहिकदशाहांतर्गतप्राय
मिकस्य त्रिवृत्स्तोमकस्याहः प्रवृत्तिः त्रिवृत्वलिंगात्तु क्रमसहकृतगणत्वसामान्ये नान्यापेक्षेण द
शाहांतर्गतानामाद्यानां चतुर्णामहां प्रवृत्तिः। तत्तदहवृत्तित्रिवृत्वोस्यान्यानपेक्षत्वेन बलवत्वादिति प्राप्ते
स्वर्गकामो जनकसप्तरात्रेण यजेतेति वचनेनोसन्नानां सप्तानां कर्मणां मध्ये चत्वार्यन्यत्र त्रिवृत्वविधा
नेन त्रिवृत्वस्यायन्न द्विशिष्टत्वेन दुर्बलत्वादुत्पत्तिशिष्टेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथमाभित्यादिक्रमसहकृ
तेन सप्तानामप्यन्हां द्वादशाहिकदशाहांतर्गतसप्ताहविकारत्वं न च प्राप्तकमोनुवादेन त्रिवृत्वविधि
रग्निष्टोममुखः त्वस्य चाविधिरिति वाक्यभेदः। दशाहांतर्गतेचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोमसंस्थाके

१६

त्वेनाग्निष्टोमप्रमुखत्वस्य प्राप्तत्वात्: न चाद्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वविधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोमप्रमुखत्वस्या
पि विधिरावश्यक इति वाच्यं प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् त्रयाणामन्येषां विध्यंतरेण स्तोमविधानाद्वा
द्येष्वेव चतुर्षु त्रिवृत्त्वे प्राप्तेरिति भाष्यकाराभिप्रायः। व स्तुत स्तुत चतुः संख्याकोद्देशेन त्रिवृत्त्वविधौ योग्य
उक्त्या सस्य प्यहः सु आद्येषु चतुर्षु स्तोत्रेषु त्रिवृत्त्वविध्यापत्तेरहमात्रोद्देशेन तद्विधौ च सर्वत्र
तदापत्तेश्च चतुःसंख्याविशिष्टाहरुद्देशे च वाक्यभेदापत्तेरयमेव संख्याभिन्नत्रिवृत्त्वविध्यापत्तेश्च वि
शिष्टकर्मोपत्तिविधिः। त्रयाणां चान्येषां विध्यंतरेण विधिः। सर्वेषां च फलवाक्येन संबंधमात्रकरणं
एवं चोपत्तिवाक्ये चतुर्णां गत्वप्रतीतेस्तस्यान्यमिति गतत्वत्रिवृत्त्वस्याप्युपस्थितत्वेन सामर्थ्योपि त्रिवृत्त्व
स्यांगभूतस्तोत्रवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया दुर्बलत्वेन गणत्वसाहचर्येनैवाद्यानां चतुर्णामति
देशः प्रसाध्यः। सर्वथानाद्यस्यैव चतुर्ष्वतिदेशः। एवं चाग्निष्टोमप्रमुखानीत्यत्र वाद्योपपत्तिः। इतरेषां त्रयाण

हेरंब
१६

मन्यसंस्थाकत्वात् इतरथाग्निष्टोमानीत्येवावक्ष्यत सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः
॥ ॥कालाभ्यासे॥ ॥ षट्त्रिंशद्रात्रे षडहा भवंति चत्वारो भवंतीति श्रुतं द्वादशाहांतर्गतद्वादशाहे चाद्य
एकः षडहः सधर्मकः श्रुतः। तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिहतद्वादशाहस्यावृत्तिरिति चिंतायां नता
वदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः। तस्य संख्याविशिष्टाहवाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन ना
मत्वाभावात् सर्वोपि वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वासंभवेनो नामातिदेशकत्वायोगाच्च नापि प्राकृतषडहस्य
वादेन संख्याविधिः। द्वादशाहत्वानुपपत्तेः स्यात्तस्या अनिवेशात् अत एकमात्र एव संख्यायाश्चतुर्विंश
तिर्विधीयते तेन तत्षडहस्य चतुरावृत्तिः। तथा च सूत्रं: षडहा भवंतीति क्रियाभ्यावृत्तिर्विहितस्तु चमसस्या
पत्तेः। चत्वारो भवंतीति श्रवणाज्जुहूसंयुक्तत्वान्नैव विन्यासे संख्याभेद एव अतश्च गणत्वसामान्याद्दश
हंद्विरभ्यस्यावशिष्टेष्वेव चतुर्षु द्वादशाहाद्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते यपि तंत्र रत्नरीत्या चतुर्विंशति

१७

शतिरेतानि कर्माणि तथापि षडुह शारद्वतसादृश्येन तस्यैव चतुर्वीरं प्रवृत्तिः। वस्तुतस्तु नात्रता
वंति कर्माणि चतुर्विंशतिसंख्यायाश्रवणात् षट्संख्यायाः चतुःसंख्या द्वैचकत्व द्वयमिति न्याये
न कर्मान्वयमंगीकृत्य समेदांगीकारेक कर्मद्वशकापत्तिः षट्संख्यातत्वश्रवणादिनापि भिन्नवाक्यत्वमे
व। तेन षण्णामेव कर्मणां चतुर्वीरमावृत्तिः। सुचूप्रत्ययाभावेपि च प्रमाणांतरेण वृत्तौ भी कल्पनेन कश्चि
दोषः॥ अतः सूत्रभाष्यस्वारस्येन षमेवावृत्तेः षट्संख्यत्वसादृश्यादिना षडुहस्यैव वारचतुष्टयं
धर्माः॥ ॥संस्थागणे॥ ॥अनारभ्य शतानिष्टोमं भवति शातो वषं शताति रात्रमिति श्रुतं। तत्राग्नि
ष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोमस्य एव प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसंख्याभ्यासापादिका विधीयते
। नह्यग्निष्टोमादिशब्दानां संस्थाविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वं तथात्वे अथातोग्निमग्निष्टोमेनेत्यादौ हेरंब
प्राकरणिकोत्तरवेधवरोधेन चयनस्याविकृतौ निवेशापत्तेः। अतो ज्योतिष्टोमवाच्यात्र द्वादशाहेप १७

वृत्तिः। अथ वाग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्थामात्रवाचित्वात् ज्योतिष्टोमेनिरूढ
लक्षणांगीकारेपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावान्नित्यकाम्यसंस्थानुवादेनैव शतावृत्तिविधिः।
अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्वान्नगणातिदेशः। अस्तु वेदं कर्मांतरं तथापि अ
न्यपदार्थस्यैकवचनांतत्वादेकमेव तत् शतसंख्यायाश्च संस्थागतत्वेनाभेदकत्वात्। अतः श
तसंस्थाकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योतिष्टोमवृत्तिविकार इति नगणातिदेश इति प्राप्ते एकप्रसरताभं
गापत्तेर्नेतावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संस्थोद्देशेन वा संख्याविधिः। अतो वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मा
तरं तदपि नैकं तथात्वे एकस्य कर्मणो नैकसंस्थाकत्वस्याभ्यासमंतरेणानुपपत्तेः श्रूतसंस्याभ्या
सकल्पनापत्तेः। अतोग्निष्टोमोक्थ्यादिपदानां त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टुदग्निष्टोम उक्थ्यो वैरूपसोमे
त्यादौ विकृतियज्ञसामानाधिकरण्येनापि क्वाचित्कप्रयोगेण सांप्रतिकलक्षणयात्र संस्थाक

यज्ञांतरपरत्वभंगीकृत्यसशात संख्याभिन्नतावद्य ज्ञविधिरेवायं एवंचान्मयदार्थोनकर्मापितुयज्ञांतउ
क्थ्यसंस्थाकायज्ञाकारणंयस्मिन्निति व्युत्पत्त्याफलमेवेति ध्येयं तदपिचनोदिज्ञयथयज्ञविधिरेकप्रस
क्तामगतादवस्थापत्तेः। अपितुतासयोगसाअंशत्रयविशिष्टतावभावनाविधिरेवेतियुक्तागणास्ये
वातिदेशादृशावारमावृत्तिर्द्धिगुणमाससाध्यानकश्चिद्दोषः। कर्मैकत्वेपिआवृत्तेरावश्यकत्वेनसहसा
गणत्वानपोयाद्वादशाहधर्मोविरोधः॥ ॥गणाद्युपचयः॥ ॥शृताग्निष्टोमादौद्वादशाहगतद्वश
रात्रप्रवृत्तिरिस्फुर्तेः द्वादशाहेचदशौप्रथमोत्तमावतिरात्रसंस्थाकौदशरात्रप्रथमोत्तमौचाग्निष्टो
मसंस्थाकौ मध्यतनानिचाष्टौउक्थ्यसंस्थाकानिकेषांचित्मते क्थ्यसंस्थानिएकः षोडशीतद्दिहश
ताग्निष्टोमेतावदतिदेशप्राप्तानामुक्थ्यादीनांवाधादग्निष्टोमसंस्थाकत्वेनकात्वेनकापिक्षतिःउ
क्थ्यातिरात्रयोस्तुयेपुअतिदेशेनैवोक्थ्यस्तोत्रादिप्राप्तंतेष्वपिनकाचिच्चिंता येषुतुअग्निष्टोमसं

हरेः ब

स्थाकत्वप्राप्तिस्तेषुवचनादेवोक्थ्येषुकर्तव्येषुद्वादशाहिकान्येवोक्थ्यातिरात्रस्तोत्राणिउपस्थितत्वात्क
र्तव्यानीतिमात्रेणतावदतिदेशेनतेषामुपस्थितिः। प्रथमम्युमपथमभिरेवक्रमेणप्रत्येकमेवतदहःसु
तत्तदन्हामतिदेशेनपान्यहानिउक्थ्यसंस्थाकप्राकृताहर्विकारालितेषुतदीयोक्थ्यप्राप्तावपिअग्निष्टो
मसंस्थाकप्राकृतहर्विकारेष्वुतत्यासोमप्रमाणाभावात् प्रथमोत्तमयोरवातिदेशात्रसंस्थाकत्वेनतयो
क्थ्यप्राप्तावपिअग्निष्टोमसंस्थकप्राकृतहर्विकारेषुतत्यासोमप्रमाणाभावात् प्रथमोत्तमयोर
वातिदेशात्रसंस्थाकत्वेनतयोः काप्यनतिदेशेनरात्रिपर्यायाणांसुतरामप्रसिद्धश्च अतः शृतोक्थ्या
दौतेष्वुक्तेष्वहःसुवाचनिकानिस्तोत्राणिनहिभिसुकोभिसुकांतरं पाचत इतिन्यायेनज्योतिष्टोमेस्था
न्येवकार्याणि अयंचनातिदेशोपितुकर्मांतरत्वेप्रमाणमोवाधत्रोक्थ्यप्रसिद्धिस्तत्रसानिवचनेनाविधी
यते किंचस्तोत्राणामुपस्तिज्योतिष्टोमएव द्वादशाहेतुअतिदेशप्राप्तस्तोत्रानुवादेनधर्मविशेषणोत्रं

१९

अतश्च ज्योतिष्टोमिकानामेवोपदेशेन विधानं· तत एव रात्रिपर्यायादीनां ज्योतिष्टोमे फलार्थसंस्थागत्वेने
हानतिदेशोपि न कावितत्सति रूपदेशेनैव तद्विधानांगीकारात्॥ ॥गायत्रीषु॥ ॥बृहस्पतिसवे प्रकृति
तो गायत्रत्रैष्टुभादिनानाछंदःसु प्राप्तेषु छंदोंतरपरिसंख्यार्थं गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतं· तत्र गायत्र्यादिश
ब्दानां चतुर्विंशत्याद्यक्षरसंख्यामात्रवाचित्वान्न गृहीतविशेषणान्यथा न लक्षणयापि ऋक्षु प्रयोगोपपत्ते
स्तत्रापि न शक्तिः। अतश्च प्राकृतीष्वेव ऋक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्यक्षरा एव पठनीया
नि· अत एव ये हि द्विगायत्र्यो सैका जगतीति लिंगमपि संख्यावाचित्वपक्षेउपपद्यते न ऋग्वाचित्वपक्षे त्रि
स्रोनुष्टुभश्च तस्रो गायत्र्यो भवंतीति च· अतश्च शाताग्निष्टोमेउक्थ्यादिस्तोत्रलोपवदिहाप्यधिकाक्ष
रावलोपे प्रसक्ते न गायत्र्यादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वं तथात्वे घटादिसंख्यायामपि प्रयोगापत्तेः।

हेरंब
१९

प्रयोगानुसारिण्याक्षरसंख्यावाचित्वेनैव ऋग्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः। इतरथा तावदक्षरे गद्येपि प्रयोगा

पत्तेः। अतोष्टाक्षरपादत्रययुक्त ऋग्यमंत्रविशेष एव गायत्र्यादिपदवाच्यः। निरुक्तलिंगेषु तु संख्याम
त्रे लाक्षणिकः। ते न दाशतयीभ्य एवोत्पत्ति गात्र्य आनेयाना क्षरावलोपः। तथा सेवाक्यार्थपरिपूर्णभावे
नार्थप्रत्वानुपपत्तेश्च पूर्वोधिकरणोअधिकागमरूप उपचयश्चिंतितस्तत्त्यसंगादिहापचयश्चिंतित
स्तद्वृत्तिनात्र तथाध्यायसंगतोपपादितव्या॥ ॥इति श्री खंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायामष्टमस्य तृती
यः॥ ॥दर्विहोमे॥ ॥तदेवं सिद्धातिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्थो निरूप्यते· तत्र न
तावदस्यं दर्व्याख्यस्य गुणस्य विधिरितिशंकितुं शक्यं सोमादिवद्विधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकता
शंकानुपपत्तेः। न च वास्तु होमीयगुणविध्यर्थवादे पदे कया जुह्वया दर्विहोमं कुर्यादिति तत्र श्रुतस्य द
र्विहोमपदस्य घृतादिपदवत्सदातरकल्पनया विधायकत्वसंभवः। पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
यजतीति ऋग्द्वयरूपगुणविधर्दर्शनेपेक्षाभावात्· न च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्या प्रसिद्धिदेवेभ्यो

२०

धारयतीतिवद्वाक्यांतरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वं । वास्तु होमे तावत्तत्र च प्रत्यक्षश्रुतिवले
न विधातुमशक्यत्वात् । होमांतरेष्वपि स्मार्तेष्वपि कुविलयामूलदंडपाद्दर्व्या जुहोतीतिस्मार्तवचनेनैव त
त्प्राप्तेः । श्रौतेष्वपि स्रुवेणाजुहोति जुहा जुहोतीत्यादिना तत्रतत्र पात्रांतरसम्बन्धावगमात् अतएव तत्प्रख्य
न्यान्यायेन गुणविधित्वानुपपत्ते दर्विशब्दपात्रांतरस्योपलक्षणमंगीकृत्यैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन तद्
वत्त्वसाध्यहोममात्रस्येवेदं नामधेयं । तत्रापि यथैव स्मार्तानां पार्वणस्थालीपाकादीनां कर्तरि दार्वि
होमिक इति योगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धावगतेषां नामधेयं तथैव स्मार्तानां पार्वणस्थालीपा
कादीनां कर्तरि दार्विहोमिक इति क इति योगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धावगतेषां नामधेयं तथैव वा
स्तुहोमेपि प्रयोगात् श्रौतानामपि । नच वास्तुहोमस्यैकया ऋचा करणे दर्विहोमत्वप्रसक्त्यभिधानाद्धेरं व
स्तुतो दर्विहोमत्वाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्याविरुद्धत्वमितिवाच्यं दर्विहोमपदस्य स्मार्तमात्रनामत्वे वास्तु

होमे एकया ऋचा क्रियमाणेपि दर्विहोमत्वानापत्तेरस्यार्थवादस्य ज्ञापकविधया श्रौतेष्वपि होमेष्वपि द
र्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात् । अतः सर्वनामधेयं । तत्रापि होमपदश्रवणाद्धोमानामेव न तु यागानां । नच
यागस्थलेपि चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन होमविधानात्तन्नामत्वोपपत्तिः । तत्र जुहोतिनाप्रक्षेपमात्रस्यैव प्रति
पत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन मुख्यहोमत्वाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदं । इदं चास्मिन् होमे वोत्तरविव
क्षार्थं प्राप्यते ॥ ॥ तस्मिन् ॥ ॥ तेषु अव्यक्तत्वासामान्येन सोमयागविकारत्वं । अव्यक्तत्वोपपत्तिवाक्ये देव
ताभावो रूपं तनु स्वागतया देवता भूश्रुत्यन्वयं तत्तयावेसिद्धांते दर्विहोमेष्वदेवताभावमसंगात् । अतएवोपांशु
याजस्य विकारत्वमपि शाक्यं । अथवा होमत्वसामान्याधिक्यानाष्टिहोमविकारत्वं । अतएवाग्निहोत्रे यदि कि
टोपवपधेतातः परिधिनिनयेत् इति परिधिदर्शनं परिधेर्हि अंगप्रधानार्थत्वेनारिष्टहोमांगत्वमपिसुल
भमेव । तथाग्नौ अंतर्वेदि तिष्ठन्सावित्राणि जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिष्टहोमप्रकारत्वसाधकं । पशुमूलेप

२१

त्वीसंयाजविकारत्वं शंकितं तत्तेषां यागत्वादुपेक्षितं॰ यदि परमुपांशुयाजसाधरण्येन तदा सक्तपिष्टलेपफलीकरणाहोमयोर्वा विकारः। सर्वथा नापूर्वो दर्विहोमा इति प्रासद्द्रव्यदेवतादिसन्निपत्योपकारकांगसामग्रीसाकल्यरूपकृत्स्नविधानवत्वेन यावदुक्तेति कर्त्तव्यतयैव निराकांक्षत्वात्सोद्देश्यस्य चाविनिगमनाविरहेण नियामकत्वाद पूर्वाः। यत्तु परिधिवेदिदर्शनं तदेशोपलक्षणतयाप्युपपन्नं एवं च त्र्यंबकहोमेष्वौविधेनना त्रेधा वर्हिः संन्नह्यतेन पयाजानुयाजा इज्यंते न सामिधेनीरन्वाहेति सक्तिरप्युपपद्यते अतिदेशापक्षे स्वतंत्रपर्युदासकल्पने विध्यंतरैकवाक्यताभंगापत्तेः। सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं लिंगं औदुंबरीहोमे घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेति अंतराकर्णोऽनुहोति भूमिगते आज्ये स्वाहाकार इति॰ सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः प्राप्येत तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वो विधिः स्यात्॰ अस्मन्मतेतु॰ स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वषट्कारेण वेति अनारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाका

हेरंब
२१

रवषट्कारयोर्विकल्पेन प्रदानमात्रे प्राप्तौ याज्याया अधि वषट्करोतीति वचनेन याज्यावत्कर्मणि वषट्कारनियमात्तद्रहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्तेस्तद्वनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानाल्लाघवं॰ न चैवमापि परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निज्योतिरित्यादौ क्वचित्पुनः स्वाहाकारपाठवैयर्थ्यं॰ तस्य मंत्रसिध्यर्थत्वेन सार्थक्यात्॰ यद्वितिदेशपक्षेपि औपदेशिकमंत्राम्नानादेव याज्यारहितयाद्वषट्कारमात्रभावेन परिशेषसिद्धस्वाहाकारप्राप्तिरूपन्याय्येत ततो नेदं लिंगमिति ध्येयं॰ सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति॥ ॥ इतिश्री खंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां अष्टमस्य चतुर्थः॥ ॥८॰

२२

हेरंब
२२

पूर्व मीमांसा खंडदेव भाष्य

अष्टमाध्यायः समाप्तः। ६ अध्यायतो १० व्या अध्याया पर्यन्त

સપ્તમાધ્યાયપ્રારંભઃ

अग्नि दे३॰ सप्तमाध्यायः

राम॰
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥प्रकृतिप्रमाणत्वात्॥ ॥एवंसाधिकारेऽपदेशोवगतेधुनातदधीनसिद्धिरतिदेशो
निरूप्यते॰ अतिदेशोनाममयःपदार्थोयादृशेपकारायदंगत्वेनावधारितस्तस्यपदार्थस्यतत्संबंधित्वे
नरूपेणतादृशोपकारद्वारैवान्यांगताबोधकंप्रमाणं।भवतिहिप्रकृतिवद्विकृतिःकर्त्तव्येत्येवमा
दिवाक्यंप्रयाजादिपदार्थानांयादृशोपकारद्वाराआग्नेयाद्यंगत्वेनावधारितानामाग्नेयादिसंबं।
धित्वेनरूपेणतादृशोपकारद्वारासौर्याद्यंगत्वबोधकं॰ एतद्ब्राह्मणान्येवपंचहवींषीत्यपिचतदीयब्राह्म
णवत्त्वज्ञापनद्वारातदीयधर्माणांब्राह्मणार्थभूतानामुक्तरीत्यैवविकृत्यंगत्वबोधकं।मासमग्निहोत्रमित्य
ग्निहोत्रनामापितदीयधर्मवत्त्वलक्षणयागोरायेवबोक्तविध्यंगत्वबोधकं॰ एवंस्यानापत्त्यतिदेशो
आश्रयतोधर्मातिदेशोपिचलक्षणसमन्वयोबाध्यः।अत्रचदर्शपूर्णमासादीनामपूर्वद्वारास्वर्गाद्यं
गत्वेनावधारितानांतेनैवद्वारेणपापक्षयार्थता॰प्रमाणाभावात्॰अपितुदर्शत्वादिलेवःप्रकृ-

हेरंब॰
१

सप्तमाध्यायः प्रारंभः (अतिदेशविचारः

ते तु प्रयाजादीनामाग्नेयेतिकर्त्तव्यता। तेनैवानुगमात्तदेवपिकृतिसंबधितावच्छेदकं॰पुरोडाशकपालादेश्च
पुरोडाशसंबंधित्वेनावधारितस्यतेनैवरूपेणतुषोपवापांगत्वात्तद्बोधकवाक्येऽतिप्रसंगवारणार्थंता
दृशोपकारद्वारेतिविशेषणं॰ पुरोडाशेस्वप्रयाजकीभूतश्रवणाधिकरणत्वेनतुषोपवापेस्वाप्रयो
जकीभूतोपवापकरणत्वेनेतितत्रद्वारभेदात्॰ केचित्तुसाक्षात्स्वकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्या
हुस्तदतिदेशांतरेष्वव्यापकत्वादुपेक्षितं॰ अतिदेशनिरूपणोपयोगित्वेनचेदंनिरूप्यते॰ किंप्रयाजा
दीनामुपदेशेनप्रकृतिमात्रार्थत्वमुतप्रकृतिविकृतिसाधारण्यमिति॰ साधारण्येहिअतिदेशवैयर्थ्य
मित्युपोद्घाततः॰ तत्रयद्यपिप्रयाजादिषुआग्नेयादिप्रकृतित्वविषयप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वंत
थापितत्कल्प्यस्यवाक्यस्यप्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैवकल्पनात्तुप्रयाजादिभिराग्नेयादिःका
र्यइतिआग्नेयादिभेदेनानेकवाक्यकल्पनापत्तेः।नापिदर्शपूर्णमासौकार्याविति॰ तथात्वेनद्रव्यवा

द्वं

चकस्य विधिवाचकस्य च पदद्वयस्य कल्पनापत्तेः। तत्र च यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्स्वर्गार्थत्वसिद्धिः। न
हि तत्र प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्येन विशिष्टक्रतुविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृत
भावनायामेवान्वयात्सार्थकाचरोपि प्रकृतयाग एवान्वय इत्याशंक्येत · भावनानां तु उत्पत्तिवाक्यादेव
प्राप्तत्वान्न विशिष्टविध्याशंका · उत्पत्तिवाक्ये घृतवत्तु प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासंभवि · न हि
तत्र द्वावाक्यार्थबोधवेलायामस्ति तस्य प्रयाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेलायामन्वयः संभवी सद्भूदुच्चा
रितस्य विधेरेकरूप्येणैकशाब्दबोधजनकत्वनियमात् · अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वं ·
अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्वर्गसंबंधपरं · सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः।
अपि तु समिदादिवाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरं। अतश्च तत्र यागत्वस्यैवोद्देश्य। हेरंब·
तावच्छेदकत्वात्स्वर्गार्थता · न च तत्र दर्शपूर्णमासपदं न द्रव्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव वास्त्विति शंक्य · २

विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः। धातोरुद्देश्यपरत्वे संभवति उपपदस्यान्याय्यत्वाच्च · अतश्च तत्र त्यं दर्शपू
र्णमासपदं रूपघ्याकालपरमेव सत्सर्वयागेषु यद्दृष्टेति वाक्यप्राप्तकालानुवादकं अधिकरणप्राप्तिक
रणत्वाच्च तृतीयातया स्वर्गकामपदं चावश्यं सानुवादं [illegible] त्वयापि अनुवादस्य सति धर्माणां सर्व
फलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति न क्वचिदतिदेशः। एवं च समानमितरयोर्नैनेत्याद्यनुवाद एव · अग्निहो
त्रमित्यादिनामापि सिंहो देवदत्त इतिवत्सिद्धसादृश्यं तत्प्रख्यन्यायमेव वा द्योतयानुवाद इति प्राप्ते यद्य
पि यागानुवादेन धर्मविधिस्तथापि अनुवादस्य सति संभवे संनिहितगामित्वनियमाद्व्रीहिभिर्यजेतेति
वत्प्रकृतमात्रगामित्वं · विशेषतश्च नवमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणा
र्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः। वस्तुतस्तु उत्पत्तिवाक्येषु आकांक्षाबलेन दृष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकल्पन
वदितिकर्तव्यतासामान्यस्यापीशमिति पदकल्पनयान्वयस्वीकारात्स्वर्गादिवाक्यवच्च प्रयाजा।

दिवाक्यानां विशेषसमर्पकतया तद्देवविकारत्वं॰ अत एवासोर्यात्येषुपयाराविप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि
गुणधर्मातरप्राप्तिरविरुद्धा॰ अत एव सोत्रामण्यां प्रतिपश्वेकैकस्मिंके पूमाने कत्वे प्राप्ते तत्प्रतिविध्य
यूपैकत्वनियमविधिरेकयूप आलभेतेत्ययमुपपद्यते॰ उभिदादिषु तु अव्यक्तत्वसादृश्याज्ज्योतिष्टो
मविकारत्वं अव्यक्तत्वं च स्वांगतया अविहितदेवताकत्वं॰ ग्रहणां गभूतायाश्च ऐंद्रवायवादिदेवतायाः प्र
संगेन सोमयागोपकारकत्वेपि ज्योतिष्टोमांगत्वाभावात्॰ अतश्चाव्यक्तत्वेनातिदेशसिद्धे आतिदे
शिकग्रहणाद्यंगभूतदेवतायाउभिदाद्यपकारकत्वं कल्पनेन रूपलाभः सुलभः॥ अत एव श्येने दीक्ष
णीयादिप्राप्तौ दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणा
दानविधिः संगच्छते॰ एवं गवामयनादिसत्रेषु द्विरात्रादिष्वहीनेषु च सत्त्यागणेषु द्वादशाहविकारत्वं॰ अहोरा
त्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् अत्र द्विरात्रशब्दो हःशब्दश्चाहोरात्रसाध्यकर्मविशेषणः॥

हेरंब॰
३

सत्यागणानां वर्तित्वमादृश्या च द्वादशाहस्यैव प्रकृतिमिति वक्ष्यते॰ तत्रापि सत्रेष्वपुसत्रात्मकस्याहीनेष्वही
नात्मकस्य द्वादशाहस्यावांतरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते॰ सत्रेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि सत्राणि तेषु
संवत्सरसत्रत्वसामान्याद्दयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सरनियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य वि
ध्यंतः॥ अत एव गवामयनांतर्गतमहाव्रतिकप॰ न्नपउपयायंतीति धर्मविध्यंतरस्तस्यार्थसंवत्सरसत्रा
तरेनुवदंति ये तु साहस्राः साध्यस्त्रादयस्तेषां एकसंज्ञायोगिनो यागास्तेसं घानरूपनिकाय योगान्निकापि
मुख्यत्वेन तदसंभवात्॰ एकत्र मुख्यस्याहि नाम्नोन्यत्र गौणत्वेनामातिदेशः॥ ननु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तस
त्वेन मुख्यत्वेपि॰ न यैवं प्रायणीयस्य लेष्वेकसंज्ञायोगादतिदेशापत्तिः॥ तस्य प्राथम्यसिध्यर्थत्वेन द्वादह
शाहिकद्विती यारूधर्मदर्शनेन चानतिदेशकत्वात्॰ अत एव प्रयोजनांतररहितएवैकसंज्ञायोगोतिदे
शसाधकः॥ अत्र पंचय एव धर्मचास्तस्यां धर्मकेषु प्रवृत्तिः॥ सपूर्वो वानुत्तरो वायुक्तिसाम्यात्॰ प्राय

ग्राः पूर्वएवतादृश इति सत्त्वादीनयोक्तिः। अतएव पूर्वपूर्वस्य किंचित्किंचिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृ
त्तिः अतएव पूर्वस्मिन्साहस्रविधावष्टांगवृत्तित्रिधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वं भवति द्विश्येन निष्ठांगानां कं
टकवितोदनादीनां ये धर्माः कंटकवितोदनत्वादयः तत्समानजातीयास्तएव सत्तद्द्रुत्वं कंटकवितोदना
दौ अतएव श्येनपदं श्येनांगपरं नतु यथाश्रुतश्येनप्रतियोगिकसादृश्यं कंटकवितोदनादौ संभवति अ
तश्च फलतः श्येनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तभिन्नाश्चकार्या इति पर्यवसितोर्थः। पूर्वोक्तसादृश्यं
चाप्रकृतत्वेन प्राकृतांगमुद्दिश्य विहितत्वेन वा तेन श्येने अपूर्वा धर्माः कंटकवितोदनादयस्तद्रूपाप्यतिदि
श्यंते येवाश्येने प्राकृतांगानुवादेन विहिता लोहितोष्णीषादयस्तएवातिदिश्यंते यत्तु अस्मिन्पक्षे नैतेषामेव
नियम इति तत्र श्लोक्तत्वदंतरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेक्षितं अस्मिन्पक्षे द्रुयागोद्देशेनानेकप्र द्देशेव
दार्थविधानायोगात्सद्दृशेन लक्षणपाश्येनीयप्राकृतांगसंबंधिविकारमात्रस्योद्देशेन विधानं यद्वा इ ४

तरपदे सन्निहितत्वत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृतांगानामपि चोदकस्य तथा पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वोक्तप्राकृतांगभिन्न
तत्सदृश प्राकृतांगांतराणामेवेतरपदेन ग्रहणं तेषामतिदेशेन संनिहितत्वात् तादृश प्राकृतांगोद्देशेनैव
च श्येनसादृश्यविधिः। सादृश्यं चास्मिन्पक्षे श्येनीयप्राकृतांगवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वं स च धर्मः श्येनप्राकृ
तांगोद्देशेनैवाश्येन सादृश्यविधिदेन विहितो विकारो लोहितोष्णीषादिः अतएव सादृश्यं न श्येन निरूपितं अपितु श्येनी
यप्राकृतांगनिरूपितमेव उपमानतावच्छेदकसंबंधेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोष्णीषादेः तेनैव संबंधेन प्राकृ
तांगेष्वभावात् उपमानतावच्छेदकसंबंधेनोपमेयवृत्तित्व एवोपमानियमात् अतएवास्मिन्पक्षे श्येनपदं श्ये
नीयप्राकृतांगपरं ततश्च फलतस्तादृशा धर्मा एव इषुपूर्वसाधनीभूततादृशप्राकृतांगोद्देशेन विधीयंते
अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृतांगे विहितस्तत्प्राकृतांग एव सोत्र विधीयते इत
रथा अप्राकृतकार्यकारितापत्तेः। अतोस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसंबंधित्वेनैव तादृशश्येनीयविकारवि

धिः ॥ नचैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वाभावादनुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्ये पिठ्रये नेनसमानमिति
पदद्वये तादृशविकारलक्षणाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशापेक्षया प्राबल्येमानाभावः ॥ नामातिदे
शस्य लेग्निहोत्रपदेनानभिहितानामेव धर्माणां लक्षणावचनातिदेशेतु समानपदेनोक्तानामेव तादृशध
र्माणां विधेयतावच्छेदकीभूतश्येनीयप्रतावच्छेदकीभूतश्येनीयप्राकृतांगवृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वसिध्य
र्थं लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राबल्यात् ॥ ॥ पंचसंचरेषु ॥ ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवेपर्वणि आग्नानि पं
चहवींषि सधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघासेषु विहितानि तेषां च विनिगमनाविरहेण अभ्यासात् कर्मांतरत्वं च
नात्यर्थः ॥ अत्र च ब्राह्मणस्यैवातिदेशः ॥ यद्यपि चान्यत्रोपकारस्यतात्स्पष्टभावेन पदार्थानामेवातिदेशो न तु पद
र्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनात्रावत्तथापि द्रव्यलक्षणायां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः ॥ न च शास्त्रातिदे देशं च
५

शेन हृोधिन पदार्थानां प्राकृतोपकाराभावेऽपकारांतरकल्पनाद्दृष्टवाधानुपपत्तिः ॥ शास्त्रस्यापि विजातीयो
पकारजनकविजातीयपदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशोद्दपकारांतरकल्पनानुपपत्त्योहवाधोप
पत्तेः ॥ वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदं प्यर्थविधायकवाक्यस्योक्तत्वाल्लाघवादपेक्षितत्वाच्चात्रापि अर्थस्यैवातिदेश ॥
अत एवातिदेशात्लक्षणमपि नासंगतं तदि द्रव्यविधायकस्यैवेदब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्सार्थवादकस्यैव वि
धायकत्वाद्दाकांक्षाभावेन प्रधानातिदेशाभावेपि स्तुतिमात्रेस्यानिदेशेन लेगानां तेषां स्वस्वांगविधिविशेषे
यत्वेन हविर्विधिविधेयत्वाभावात् ॥ अत एव वरुणप्रघासेषु अग्निं मंथंति प्रसुवो भवंति ॥ इत्यादि विधयोप्युपपद्यं
ते ॥ अन्यथा अतिदेशादेव प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेरिति प्राप्ते अंगविधीनामपि एतद्धविःसंबंध्यंगविधायकत्वेन तद्ब्रा
ह्मणलोपपत्तेः शास्त्रस्य महाविषयत्वसिध्यर्थं अंगानां स्तुतेश्चातिदेशः ॥ न चापेक्षाक्रमेणैव सर्वत्रान्वपादार्थभा
वनाया इतिकर्तव्यतापेक्षायामंगातिदेशोवगतेपश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसंबंधावगमोत्तरं तस्य स्तुत्यपे

क्षायां स्कृत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वापत्तिः। दृष्टसामान्यवत्त्वेति कर्त्तव्यतासामान्याक्षेपादेवेति द्वितीयभावना
विधिसिद्धेस्तत्त्यपेक्षावेत्ता व्याप्तेवातिदेशप्रवृत्तेः। अतएवानुमानिकवचनाद्यतिदेशोपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः।
याले वसति विश्वजिति आतिदेशिककार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः साकांक्षस्य एव निरस्ता। वस्तुतस्तु वाच
निकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधेयाप्रमाणत्वादुत्पत्तिवाक्ये इति कर्तव्यतासामान्याक्षेप आवश्यक एव न च प्राक्
स्यातिदेशे तस्य निरुक्ताङ्गत्वे प्रमाणाभावादतिदेशलक्षणस्याव्याप्तिः। लक्षणे अंगत्वपदेन भावनेतिकर्त्तव्यताले
नान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतश्चार्थभावनेतिकर्त्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्दभा
वनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात्। अतश्चार्थभावनेतिकर्त्तव्यतात्वस्य तत्के चतुर्विरूपतत्कर
णोपकारजनकज्ञानविषयत्वाख्यस्य द्विविधस्यापि संग्रहः। अन्विनमदोपादिदानाच्चार्थिकं प्रासं देरंब°
गिकेवोपकारजनके पिनातिदेशः। तस्य प्रकृतिभावनानन्वितत्वात्। तस्मादुभयातिदेशः। अग्निमंथ ६

नं तु दक्षिणविहारे प्राप्त्यभावाद्युक्तस्तदर्थं पुनर्विधिः। अतएव नवप्रयाजत्वादेरतिदेशाद्वाजिनोयजतिआहु
तीनां संप्रयैत्यन्निंशत्त्वायेति लिंगमप्युपपद्यते। इतरथा त्रिंशत्त्वानुपपत्तेरिति सूत्रकारभाष्यकारोः। वस्तुतस्तु
मारुतीयागस्यापि वैश्वदेविकामिक्षायागविकारत्वान्नवप्रयाजत्वादिवदेवाग्निमंथनादीनामपि प्राप्तिसंभवा
न्नायं वैयर्थ्यपरिहारः। आमिक्षैककपालानुरोधेनैव च न नवप्रयाजत्वादिसिद्धिस्त्रिंशत्त्वस्योपपत्तिः। नवभूया
सां दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदनुरोधेन पंचप्रयाजत्वं पशुपुरोडाशवच्च वार्त्रघ्नावपि पंचत्वाविरोधात्। अतो भाष्य
मनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयं। अग्निमंथनादिवाक्यानामोवित्येनातिदेशविधिस्तु त्वर्थत्वान्नेतरार्थत्वादिति सूत्र
स्यार्थः। अतः सिद्धमंगनामप्यतिदेशप्रवृत्तिः। न चामिक्षैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदे
शविध्यानर्थक्यं। यत्र धाय्याविराजादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिस्तद्विषये वै
श्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात्। ॥ ॥ एककपाल॥ ॥ एवं साकमेधेष्वपि तयोरैन्द्राग्नैककपालयोरपि एत

ब्राह्मणे ऐन्द्राग्नोय ब्राह्मणइतर एतद्ब्राह्मण एककपालोय ब्राह्मणइतरे इति वाक्याभ्यां सार्थवादकसांगविधि
कोऽस्यातिदेशाद्युत्तरविवक्षयासमर्थने ॥ ॥एककपालानां॥ ॥एककपालस्य प्रकृतिभूत एककपालो वारु
णप्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वापि वैश्वदेविकः वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु चोदनालिंगातिदेशाद्वैश्वदे
विकधर्मप्राप्तिसिद्धेः । अनन्यलभ्य कतिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव । एवं चैन्द्राग्नप्राय पाठोप्युपपद्यते । तत्र हि न
दार्शिके ऐन्द्राग्नातिदेशविधिः । चोदनालिंगातिदेशादेव सिद्धेः । नाप्यैन्द्राग्नं तत्र गतं अनुपस्थितत्वात् । अत एव चा
तुर्मास्यप्रकरणस्थत्वेनोपस्थितत्वाद्वैश्वदेवे ऐन्द्राग्नाभावाद्वारुणप्रघासिकस्यैव । अत एतन्न्याय पाठादपि साक
मेधे एककपालस्य वारुणप्रघासिके कपालप्रकृतिकत्वं । धर्माश्च हिरण्मय्यः स्रुचो भवंती त्यादयः सामान्यविहि
ता इति भाष्यकारः । वस्तुतस्तु साकमेधस्य पंचसंचरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा । अंसे दर्शपूर्णमासविका हेरंब
त्वापत्तेर्भूयोनुग्रहाय न हिरण्मयत्वादिप्रसक्तिः । आद्येपि तदधिकरणन्यायस्यान्यलभ्यत्वस्याभावाद्धर्म

भूयस्त्वलाभाय वैश्वदेविकपंचसंचराणामेव धर्मातिदेशात्तथैव वारुणप्रघासिकहिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः । वस्तु
तस्तु याज्ञिकाः चाराघत्र वरुणप्रघासेषु स्रुग्द्वयं तयोस्सत्तिप्रसक्तिस्तत्रैव हिरण्मयत्वशमीमयत्वादेर्विध्योर्वित्ये
न दक्षिणविहार एव तन्निवेशादैन्द्राग्नैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः । अस्तु वा सत्त्यापि यद्यैन्द्राग्नाघ
तिदेशविधिवैयर्थ्यभियैव भूयसामनुग्रहमयनं गीकृत्य हिरण्मयत्वाद्यनुष्ठानमित्युच्येत तत ऐन्द्राग्नैककपाल
योर्मध्ये अन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धेरितरानर्थक्यं । अतो वक्ष्यं तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिध्यर्थमेवेदमतिदे
शद्वयं । विशेषविहितधर्माश्चैन्द्राग्नेयाज्यादयः एककपालेपि केचिच्छास्त्रांतरेष्वनुसंधेया इति ध्येयं ॥ ॥इति श्री
खंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां सप्तमस्य प्रथमः ॥ ॥साम्नः॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभि त्वामुत्स्नं रथंतरं विहि
तं विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते कवतीषु रथंतरं गायतीत्यादिना तथा यद्योन्यां गायति तदुत्तरस्या
मिति विशेषे ... विप्रयोगाद्विशिष्टवाचित्वे प्राप्ते आहत्यधि
गौपत्यांतो दिवक्ष्यतं । तत्र रथंतरादिशब्दानां गीतिविशेषविशिष्टार्थान्तर

करणन्यायेनैव गीतिविशेषमात्रे विजातीयगीतित्वमात्रं वा वाच्यं । एवं साम शब्दस्यापि गीतिमात्रं गीतित्वमात्रं
वा वाच्यं । न तु गीतिस्तद्विशिष्टा वा ऋक् उभयस्मात् व्यक्तिन्यायेनारुण्यपदवद्भूसति मुख्यार्थबाधे लक्षणया बोधोप
पत्तेः । आकृत्यधिकरणस्यैव तु प्रयोजनं कथनार्थानि सूत्राणि यदि हि ऋक् वाचित्वं भवेत् तदा ऋचः क्व गतिदेशासं
भवात् कवती शब्दः कार्यलक्षणार्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुर्यादिति कवतीकार्ये अ
ऋगंतरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती देशे अभिवर्तीयं वेदिति । जघन्यं रथंतरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं सद्
मतिदेशार्थं । कवतीषु संमीलनादीन रथंतरधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्यस्याः पक्षा असंभवदुक्तिकत्वा
न लिखिताः । सिद्धांते तु लक्षणायां प्रमाणाभावाद् इच्छ इत्यबोधस्यैवाभावेन गीतिमात्रस्य वृ कवतीष्वतिदेश इतिप्रयो
जनं । प्रसंगादाकृत्याधिकरणसिद्धस्यैव गीतिवाचित्वस्योपोद्बलकानि कानि चिल्लिंगदर्शनसूत्राणि विद्रष्टव्यं । न
च पद्यो न्यांगायतीत्यादौ योनिसंबंधित्वेन रूपेण विधेयत्वादतिदेशलक्षणाप्रपत्ता वपि कवतीषु रथंतरं गाय

हेरंब ८

रीत्यादौ रथंतरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । तत्रापि धर्मग्राहककृतोपकारत्वा
भावार्थमभिवतीसंबंधित्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु ग्रहणमाधीये आज्यभागविधेरतिदेशत्वाभा
ववदस्याप्यतिदेशत्वाभावे न काचित् क्षतिः । लाघवेनाभिवतीषुपेन रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतीषु
उपकारकत्वस्वीकारेणोहोपपत्तेः ॥ ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां सप्तमस्य द्वितीयः ॥ ॥ उक्तं ॥ ॥
इदानीं नामातिदेशः प्रस्तूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नैष्पमिकाग्निहोत्रवाचिनो नाम्नो न तावत् कर्मांतर
वाचकत्वं । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । द्रविहोमत्वेन चोदनालिंगातिदेशाभावो नाममातिदेशाभावे ग्निदेवताकत्वे
प्रमाणाभावेन तत्प्रख्यन्यायानुपपत्तेश्च । न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादन्यधिकरणकत्वेन यागा
नुपपत्तिः । तस्यातिप्रसक्तत्वेन रुद्राद्यादिकल्पने पुनर्गौरवतादवस्थ्यात् । अतो दात्तस्वरस्य सप्तमी बहुव्रीहावनुपपत्ते
श्च । सप्तमी तत्पुरुषस्य शौंडादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेश्च । यदि तु नित्याग्निहोत्रपदस्य निरूढलक्षणया नि

राम.
९

त्याग्निहोत्रप्रयोगात्तस्याश्च शक्तितुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसंभवाद्गौणत्वे भावनत्रयकं· अनयैव च दिशा मा
संदर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यं· अन्यथा पद्दृष्टेत्यादिना पौर्णमासीकालकत्वप्रा
प्तेरुभयत्र लाक्षणिकत्वाविशेषात्· दर्शादिकालाप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यस्यापूरत्र गौणत्वनियमात्प्रति
द्वदर्शादौ निरूढलक्षणावश्यकत्वे च सौमिकचोदनालिंगातिदेशेनैव रूपलाभोपपत्तौ तदभावस्याप्यत्रासाध
कत्वाच्चैतेन गौणत्वाभावेपि एकनामकत्वसादृश्येन चोदनालिंगातिदेशादेवाग्निहोत्रधर्मलाभ इत्यपास्तं·
उभयत्र निरूढलक्षणायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वासिद्धेः न च तथापि देवताकालादिरूपगुणविधायक
त्वेनैवोपपत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः। तत्सख्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समासासंभवेन देवताविध्यनुप
पत्तेः। कालस्य प्राप्तत्वादिना विध्यत्वानुपपत्तेश्च। अतश्चाग्निहोत्रादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः। तत्र वत्यर्थ दैवं·
रूपधर्मलक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीत्ति प्राञ्चः। तत्सिद्धिस्त्वोक्तकौस्तुभरीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेद ९

कमेवाग्निहोत्रीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरस्यागब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुं। तत्र च सिंहो देवदत्त इतिवत्स्त्रणां मातरसि
द्भसादृश्येन गौणत्वासंभवेपि अस्मिन्नेव वाक्ये तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साध्यसादृश्येन गौणत्वो
पपत्तिरिति सिद्धो नामातिदेशः पदार्थातिदेशोपि च निरूपितरूपस्यैवातिदेशाद्दूरुवाधसिद्धिः॥ ॥अपि वा॥ ॥
द्वादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकविधायगरानयनेवैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति
श्रुतं तदेहं कर्मणि विनिगमनाविरहादिति निर्णीतं प्रकरणांतराधिकरणकौस्तुभे· तदत्र गवामयनिकप्राय
णीयपदपूर्वव्यायेनैव द्वादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थं· न च चोदनालिंगातिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धेर्ना
मातिदेशवैयर्थ्यं· गणत्वसाम्येपि द्वादशाहांतशङ्कैरेवतानां साम्नां विधिरिति विनायोपष्टशब्दस्य स्तोत्रवावि
त्वात्सामपरत्वे विधौ लक्षणापत्तेर्ज्योतिष्टोमे च पृष्ठ्यस्तुवत इत्यनेन षण्णां पृष्ठस्तोत्राणां विधानस्य विश्वाधिकर
णे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वाद्दिह्वातिदेशेन वहुत्वप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवाच्चानुवाद एवायमिति प्राप्ते तु या

द्वैवैयर्थ्यापत्तेः पवमाने रथंतरमार्भवे बृहन्मध्यतद्धतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्म
णाछंसिनः शाक्वरमच्छावाकस्येति सन्निवेशमात्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकत्वेन सर्वपृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणे
प्यषाडह्निकं रथंतरादिसामपरत्वावगतेस्तेषामेव विधिः। निरूपितश्च शब्दस्य निरूढलक्षणत्वं व्याख्यानार्थार्थवादः
कौस्तुभे। अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्बृहद्रथंतरयोः समुच्चयविधिरित्यपास्तं। होतुः पृष्ठे वै
रूपस्योपदेशिकत्वेन तयोर्बाधात् सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वेन द्वयोरसंभवाच्च। अतः षाडह्निकानामपि वि
धिः। यन्मते तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रं पृष्ठद्वयं वा तन्मते अप्राप्तत्वादपि नानुवादः। अयं च यद्यपि नामाति
देशः। सार्वपृष्ठशब्दस्य षडहवाचित्वाभावात्। विश्वजिति च बृहद्रथंतरादिपृष्ठप्रवृत्तेर्गौणत्वाभावाच्च न वाक्यं वचना
तिदेशः। न हेमधीये आज्यभागौ यजतीतीतिवदेव षडहीयत्वस्य विधेयत्वात्तानवच्छेदकत्वात्। तथापि उपदेश हेरंब
एवायं रथंतरादीनां अतएव न षडहधर्मांतराणामिह करणं अन्यकर्मांगत्वस्य तद्वाक्ये प्रवृत्तेः पूर्वावगमसी १०

पत्नो बर्हिषा पूषा पावटमवस्तृणाति आज्येन पशुमनक्तीति श्रुतं। तत्र पूर्ववदेवाग्नेर्मंथ्यशब्दो मथनक्रियावि
धानत्वेन गौणत्वाद्योगान्न पाशुकानां मथनधर्माणामतिदेशार्थः। बर्हिराज्यशब्दौ च द्रव्यविधित्वात्तद्दर्शपू
र्णमासिकबर्हिराज्यधर्मातिदेशार्थौ। न च त्रिकपालस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेपि लैंगिकधर्मातिदेशेन
निराकांक्षत्वाल्लगौणत्वांगीकारः। प्रकृते तु धर्माकांक्षयैव गौणत्वांगीकारान्नामातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं
। लोकतोपि मथनादिधर्मलाभेन नक्षत्रस्य त्यागे प्रमाणाभावात्॥ ॥सौमिकं तु॥ ॥चातुर्मास्येषु वैश्वदेव
रुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र द्वयोः प्रणयंतीति द्वाभ्यामेतीति श्रुतौ। तत्र भाष्य
कारः सप्तभिः सूत्रैरधिकरणद्वयमेवं व्याचख्यौ। तत्राद्ये तावत्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं उत प्राकृतं तम
धर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीति चिंतायां प्राह तस्य चोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनार्थव
त्त्वाय प्रणायतिरयं सौमिकप्रणयनपरस्तद्विधानार्थः। अतएव तत्रोत्तरवेदिः सत्वेन तस्या सोनवैश्वदे

वउत्तरवेदिमुपवपंतिनश्रुनासिरीयइतितत्पर्युदासोपिसंगच्छते। तेनतयोरुत्तरवेद्यतिरिक्ताः सौमिक
प्रणयनधर्माः कार्याः। यत्तुउपात्रवपंतीत्युत्तरवेदेरुत्पत्तिवाक्यंयच्चोत्तरवेद्यामग्निंनिदधातीति। तस्याविनि
योगवाक्यंतन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयनकार्यएवोत्तरवेदिमात्रविधायकमितिप्राप्तेनसायत्तिः सौ
मिकप्रणयनस्यैवविशिष्योपस्थापकः संनिहिततत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति। अतस्यैवातिदेशप्राप्तेः
पूर्वप्रवृत्त्याविधिरनुवादएववा। तत्प्रयोजनंचपद्यपिनेतरयोः परिसंख्यात्रेधाप्याः पत्तेः प्रणयनाभावे
इतरपर्वणोरग्न्यभावेनयागानुपपत्तेश्च॥ नाप्यर्थवादोपपत्तिः। विध्यभावे अर्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेः। त।
थापित्तउत्तरवेदिरूपगुणार्थंपुनः श्रुतिः। एतदभावेहिचतुर्ष्वपिप्राकृतप्रणयनप्राप्तोदेशापेक्षायामुत्तरवेदि
विधानंचतुर्ष्वपिप्राप्नुयात्। एतत्सत्वेतुपर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैवविशिष्योपदेशोनापेक्षितत्वात्तत्रैवोत्तरवे
दिस्तदीयाग्निविधानमेवचद्वारमितिसिध्यति। अतइतरपर्वणोरुत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजन

हेरंब-
१२

मिति। द्वितीयाधिकरणेतुसोयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्वेतिचिंतायांमध्यमविषयत्वेतत्रैवोत्तरवेदि।
प्राप्तेः प्रथमोत्तमयोस्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसंगात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव। ततश्चतत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तौतत्रैवायां
निषेधइतितयोरुत्तरवेदेर्विकल्पः। द्वाभ्यामेतुरुवाएतद्यज्ञस्ययद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेतिप्रणयना
र्थवादस्तत्रक्षेत्रेणयाप्रथमोत्तमपरइतिप्राप्तेलक्षणायाविकल्पस्यचन्याय्यत्वान्मध्यमविषयएवायमनुवा
दः। उत्तरवेद्युपसंहारार्थः। एवंचप्रथमोत्तमयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्रतत्प्रतिषेधोनित्यानुवादः। तत्प्रयोज
नंचोपात्रवपंतीत्यादेर्वरुणप्रघासावांतरप्रकरणबाधः। एतदभावेहितदवांतरप्रकरणपठितोयाउत्तरवे
देस्तन्मात्रांगत्वप्रसक्तौतदितरेषुत्रिषुपर्वसुनित्यानुवादः स्यात्तद्द्वयोः। अतोद्वयोर्नित्यानुवादबलाद्वांतरप्रक
रणबाधेनमहाप्रकरणात्सर्वांगत्वप्रसक्तौद्वयोः प्रणयंतीत्यनेनमध्यमयोरुत्तरवेद्युपसंहारोपित्रिषुपर्वसुनित्या
नुवादः। तत्प्रयोजनंचोपात्रवपंतीत्यादेर्वरुणप्रघासावांतरप्रकरणबाधः। एतदभावेहितदवांतरप्रकरणे

पठितायामुत्तरवेदेस्तन्मात्रांगत्वप्रसक्तौ तदितरेष्वपि पुपर्वसु नित्यानुवादः स्यात् द्वयोर्नित्यानुवाद
बलाद् वांतरप्रकरणबाधेन महाप्रकरणात् सर्वांगत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयंतीत्यानेन मध्यमयोरुत्तरवे
द्युपसंहारोयुज्यते। न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावांतरप्रकरणबाधवन्मध्यममात्रवि
षयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयोः प्रणयंतीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं। उत्तरवेद्याम
ग्निं निदधातीत्यनेन नहि निविधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते। अतिप्रसंगात्। नाप्यग्निविधानानुवादेन विशिष्टो
देशापत्तेः। नाप्यग्निमात्रोद्देशेन गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः। किं त्वतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रहृत्याउत्तरवे
दिविशिष्टप्राकृतनिधानमेवाग्न्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकं। अत एवौपदेशिकप्रणयनविध्य
भावे प्रणीताग्निनिधानस्य कपालत्वापातार्थाग्निनिधानेपि तदापत्तिः। औपदेशिकप्रणयनविधिसत्वे तु तत हेरंब
स्यैवपुरः स्फूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूपदेशाविधानान्नताद्यर्थाग्निनि

१३

धानेउत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः। अत एवौपदेशिकप्रणयनसत्वे विधिसत्वेपीतरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्वादुत्तर
वेद्यापत्तिरित्यपास्तं। औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानात्। अतो भाष्यकार
मतेपि न वार्त्तिकोक्तदूषणावकाशः। वार्त्तिककारमतोपपादनं त्वेवं। समभिः सत्रेष्विपक्षे मेकमधिकरणं।
तत्र प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वपक्षद्वयं कृत्वा अपूर्वं प्रणयतोध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चेति शाखां
तरवचने अवश्यं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनांतरविधानावगतेः साकमेधपि वैबो
धायनादिकल्पसूत्रानुसारेणोत्तरसमानार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनांतरविधायकविधेः कल्प
नेन प्रणयनांतरविधानावगतेस्तदुभयसमानार्थकतया द्वयोः प्रणयंतीत्यस्यापि आहवनीयापा
दानकप्रणयनांतरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः। अतः प्राकृत
प्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनांतरमपूर्वं विधीयते। तच्चागत्यर्थवादान्मध्यमयोरेवातस्य

चापेक्षितोदेशविशेषउत्तरवेदिरुत्पत्तिविनियोगविधिभ्यांविधीयतइतितावपिमध्यमविषयाविव। एवंचप्र
थमोत्तमयोस्तत्प्रतिषेधोपिनित्यानुवादएव॰ भाष्यकारमतद्वावांतरप्रकरणबाधार्थइतिसर्वमनाकुलं।
पात्निकास्तु पशुबंधवत्सोमिकानेवधर्माननुतिष्ठंति। उत्तरवेदिपरिमाणंपरंशम्यामात्रेणोपदेशकं
कुर्वंति। तन्मतेप्रणयंतीतिबहुवचनमपिब्रह्मौद्गात्रादिसद्भावादुपपद्यतइतिध्येयं॥ ॥स्वरसाम॥ ॥पूर्वमु
त्तरवेदिप्रतिषेधरूपेणलिंगेनसौमिकप्रणयनातिदेशनिरस्तःधुनालिंगात्प्रतिदेशोस्तीत्येवंतद्द्युदाहः प्रस्तुयने॰
गवामयनेत्रयः स्वरसामानः सप्तदशस्तोमकत्वादिधर्मकायागाः समाम्नाताः। अन्यत्रापिद्वौस्वरसामाना
विति। तथावैश्वदेवपर्वणिवैश्वदेव्यामिक्षाद्यावापृथिव्यएककपालइतिसधर्मकौयागौ। अन्यत्रापिमैत्रा
वरुण्यामिक्षाकार्येएककपालइत्यादिआमिक्षैककपालद्रव्यकायागाः श्रुताः तेकिंस्वरसामानः गावाम
यनिकस्वरसामविहृतयः। अन्येआमिक्षायागाश्चवैश्वदेवि। कामिक्षायागस्यअन्येएककपालाश्चवैश्व

हेरंब

२८

देविकेकपालस्योतनेतिचिंतायांगणत्वेद्विनैवकल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकांक्षाशांतेः स्वरसामादिश
ब्दानांचस्वरास्यसामादिरूपगुणविधायकत्वेननैवेष्टवादिशब्दवद्। नतिदेशकत्वान्नोक्तयागप्रकृतिकत्व
मितिप्राप्तेगणत्वादिसादृश्यापेक्षयास्वरसामकत्वादिविशेषसादृश्येनलिंगोपबृंहितेनातिदेशकस्यम्ना
चोदनालिंगातिदेशेनतत्प्रकृतित्वं। लिंगानिचस्वरसामसुतावत्स्यः षडहोद्वौस्वरसामानावित्युक्त्वाषडह
यत्नतीयंसप्तदशमहस्तदंत्यस्यत्रयः स्त्रिंशस्तोमकस्यस्यानेभिपर्यावर्तितिरयोत्तांसप्तदशानामनूचीनतायां
इतिद्वयोः स्वरसाम्नोः सप्तदशस्तोमकत्वंदर्शतंमैत्रावरुण्यामिक्षायांचनवाजिनेनप्रचरंतीतिप्रतिषेधवच
नं। आग्रयणेद्यावापृथिव्यैककपालंविधायपत्सर्वहुतंजुहोतिसात्वेकापरिचक्षाहुतोहुतः पर्यावर्तते
द्वितीयाआज्यस्यैवद्यावापृथिव्योयजेतेतिककपालयागेसर्वहुतत्वादिप्रयुक्तंदोषमभिधायवैकल्पिका
ज्ययागविधिपरंवचनं॰ नहिउक्तातिदेशाभावेसप्तदशस्तोमकत्ववाजिनेत्यांसर्वहुतत्वादीनांप्राप्तिः संभ

वत्तितस्मादतिदेशः। अयं च तत्र दसाधारणधर्माणां साधारणधर्माणां नवप्रयाजत्वप्रसञ्जमयत्वादीनां
चातिदेशः। मुख्यानां भूयसां च प्रधानांतराणामनुरोधेन तु क्वचिद्विरोधे साधारणधर्माणां बाधः। याज्ञिका
स्तु असाधारणानामेवातिदेशमन्यंते॥ ॥कर्मजः॥ कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशः कल्प
मुक्तं। तद्वदेव च संस्कारनाम्नामपि यूपादिशब्दानां खदिरे वाल्लीयूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशः कृतं तद्व
तु अनोवाहः प्रभृतीनां पदानां किं तत्तद्दुत्पादक क्रियानिमित्तत्वमुत जातिनिमित्तत्वेति अतिदेशसिध्यर्थं विचार्य
ते। तत्र तक्षणादिक्रियाभावे तच्छब्दप्रयोगाभावात्तत्क्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः। निर्मंथ्ययूपादिशब्दवत्। ए
अनड्वाहं ददाति वाससी ददातीत्यादौ तक्षणवानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्य वहनांगतया विधानात्तक्ष
णवानं च प्रयोगमध्ये कृत्वा अनोवाहश्च देयं। अत्र च तत्तत्क्रियाया वस्तुतः उपदेशोपि अन्यत्र लोकादौ क्लृप्तायो
एवंविधानादतिदेशत्वव्यवहारो भाक्त इति ध्येयं। सर्वथा तक्षणादिप्रयोगमध्ये नुष्ठेयमिति प्राप्ते क्रियानाशे

नंतरमपि जातिदशायां प्रयोगाच्छ्लाघया यौगिकत्वाभावाच्च जातावेव शक्तिः। जातिस्तु परं क्रियाभिव्यंग्या तन्न
नितसंयोगविशेषादिरूपक्रियाभिव्यंग्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः। न त्वेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अ
विधेयत्वेनानंगत्वाल्लौकिकमेव सिद्धमनोवाहश्च देयं। निर्मंथ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मथनक्रियाविधा
यकत्वं। पूर्वशब्दे तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेपि तज्जन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वान्न गुड जातिवाचित्वमिति यु
क्तं एव तत्र संस्कारातिदेशः। वस्तुतस्तु यूपकार्ये खदिरे वाल्लीविधानाद्यूपशब्दस्य न संस्कारातिदेशकत्वं। संस्का
रातिदेशस्तु स्थानापत्त्यैव सिद्ध्यति यूपपदं दृष्टांततोप्यसंगतमेव॥ ॥विषयः॥ ॥गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामा
नि प्रकृत्याग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति श्रूयते। तत्राग्निः किं लौकिको वैदिको वेति चिंतायां यद्यपि ह्यादौ आहवनीया
दीनां याग्यत्वात् लौकिक पाकाद्यर्थस्य निरस्य वैतत्तथापि रस्याधिकृतायां श्रुतौ स्य प्रयोक्तुमिति सामान्य
वचनेन वैदिककर्ममात्रार्थत्वावगतेर्वैदिक एवेति प्राप्ते आहवनीये जुहोतीत्यादिविशेषवचनानामुपलक्षण

त्वेप्रमाणाभावाद्येरस्त्यधिकृतद्रव्यस्य च होमादिमात्रविषयत्वेपि मार्यकर्त्रोदुपधानविधेश्च लौकिकाग्निग्रहणेपि
चरितार्थतया आहवनीयादीनां विचार एव इंद्रियेण वीर्येण ऋध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायतीति वचने न निषिद्धत्वा
यतनाच्चलनस्याक्षेतुमशक्यत्वाल्लौकिकाग्नेरेव ग्रहणं॥ अत एव धिष्ण्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयोजनत्वाद्ग्र
हणं। यद्दिपरं व्याघारणात्तरं लौकिकत्वाविशेषादुपस्थितत्वात्तेषामेव ग्रहणमित्याशंक्य तत तदास्तु नाम तत्॥ ॥
संस्कृतं॥ ॥यूपैकादशिन्यां यूपसमीप एकैकां पशुं स्थापनीयमिति विधायोपशयो यूपो भवतीति श्रुतं। तत्रोपशये
काष्ठे यूपशब्दोपि यूपधर्मान्नजोषणादीन्संस्कारनिमित्तत्वादसत्यपि स्थापनीयमिति [illegible]
तिश्रुतं। तत्रोपशये काष्ठे यूपशब्दोयं यूपधर्मान्नजोषणादयमिति विधायोपशयो यूपो भवतीति श्रुतं। तत्रोपशये
दितिप्राप्ते अस्य गौण्या वृत्त्यो विवाधर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्ते रूपशयपस्तुत्यर्थत्वेन तद्ध्येकवाक्यतापत्ते हेरंब·
स्यास्य पृथक्विधित्वानुपपत्तेः अर्थप्राप्तकतिपयच्छेदनादिधर्मप्रयोजनगौण्यावृत्त्यो पशयस्तुतिरेवेदं न तु न २६

मातिदे·शकं॥ ॥कर्मणः॥ ॥अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इति श्रुतं। तत्र पृष्ठशब्देन किं विधीयत इति चिंतायां पृष्ठशब्दस्य
स्तोत्रविशेषवचनत्वात्तस्य च बहुत्वाभावेन चयनांगतया विधानानुपपत्तेः प्रत्ययाभिहितभावनांतर एव पृष्ठध
र्मकाणि धातूपात्तसमीपावस्थानेतिकर्तव्यताकानि विधीयंते· पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः। धातूपा
त्तमपि च समीपावस्थानमकृतकार्यत्वात्कर्मांतरागमेव। अथवा पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन पृ
ष्ठप्रातिपदिके गौण्यंगीकारस्यायुक्तत्वाद्बहुवचने नैकत्वादिरूपपत्वाच्चयनांगतया ज्योतिष्टोमिकपृष्ठविधि
रेवायोसमीपस्थितिस्तु पूर्ववत्पृष्ठस्तोत्रस्यैवांगं। वस्तुतस्तु पृष्ठबहुत्वस्यापि ज्योतिष्टोमेसाधितत्वात्सर्वाण्ये
व पृष्ठस्तोत्राणि चयनांगतया विधीयंते। न तु पृष्ठमंत्राणां रथंतरादिसाम्नां वा विधानं· उपक्रमस्य पृष्ठपदे ल
क्षणाप्रसंगात्· एवं च जघन्यमात्मनेपदमेव बाहुलकत्वयोः साधुत्वार्थं व्याख्येयमिति प्राप्ते पृष्ठशब्दस्य शरीर
वयवे प्रिशक्तत्वेन तत्कारणक समीपावस्थितेरपि विधिसंभवेन स्तोत्रविधावेव नियामकाभावेन संदिग्धत्वान्निः सं

द्विधात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथानेतुमुचितं· तथाहि· उपान्मंत्रकरणइति स्मृत्याआत्मनेपदबला
त्समीपावस्थानेमंत्रस्यकरणत्वावगतेः साक्षात्तत्संबंधेनाभिधानातिरिक्ते व्यापारे मंत्रस्य करणत्वासंभवेपिस
मीपावस्थानप्रयोजनीभूताभिधानद्वारासमीपावस्थानः प्रतिकरणत्वांगीकारात्तदनुरोधेनपृष्ठशब्दस्य
मंत्रपरत्वावगतिः। अतएवसमीपावस्थानजन्याभिधानजनकत्वसंसर्गेणमंत्राणांसमीपावस्थानं प्रति
करणत्वमितिनाभिधानलक्षणापि वस्तुतस्तु। ऐंद्र्यधिकरणस्थकौस्तुभोक्तन्यायेनलक्षणयाअभिधा
नमेवप्रहृताग्निकर्मकंधातुनाविधीयते· तत्रैवपृष्ठपदार्थस्यकरणत्वं। समीपावस्थानंपरमत्रअभिलेत्यादि
मंत्रलिंगादेवप्राप्तमनूद्यते। पृष्ठपदेनतुआत्मनेपदानुरोधेनपृष्ठस्तोत्रसाधनीभूतामंत्रालक्ष्यंते। वस्तुतस्तु·
षाडहिकेपुरस्तात्तराद्विषुषघ्नसुसाममुपृष्ठशब्दस्यान्वाख्यानार्थार्यवादवशेननिरूढलक्षणापात्रिका, हेरंब·
धिकरणकौस्तुभेव्यवस्थापितत्वात्तान्येवाभिधानंप्रतिकरणत्वेनविधीयंतोसंभवातिरश्चस्तोत्रइवाभिधानं २७

प्रतिसाम्नः करणत्वंऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा। अतएवतदाधारभूतानांयोनिऋचामप्यभिधानांगत्वं। उत्तरयोस्तु
एकंसामतृचेक्रियतेस्तोत्रीयमितिस्तोत्रएवविनियोगान्नाभिधानांगत्वप्रसक्तिः। अतश्च योन्याधारकरथंतरा
दिषाडहिकसामविशिष्टाभिधानमेवात्रस्थंडिलक्षीसंस्कारकत्वेनविधीयतइतिसिद्धं। सामांशेउपदेशोप्ययम
न्यांगत्वस्यपूर्वावगममात्रेणोहविंतितः॥ ॥इतिश्रीखंडदेवकृतौभाट्टदीपिकायांसप्तमस्यतृतीयः॥ ॥
इतिकर्तव्यता॥ ॥तदेवंसप्रसंगोनामातिदेशोनिरूपितः। इदानींकाल्पितवचनातिदेशोनिरूप्यते· यत्रउद्भिदो
र्यादौनैवेतिकर्तव्यताम्नाता यत्रवाद्रव्यदेवतोपहोमादिरूपासमाम्नातापिननिराकांक्षीकरणसमर्था तत्रभाव
नाख्याभाव्येनतस्याः करणानुग्राहकव्यापाररूपेतिकर्तव्यताकांक्षायांवक्ष्यमाणसादृश्येनप्रकृतिभा
वनोपस्थितौतदंशत्रयस्याप्युपस्थितिस्तत्रचफलकरणयोरनपेक्षितत्वादिनातिदेशस्यनिरा
करिष्यमाणत्वादिकर्तव्यतैवप्रकृतिवदित्येवंकल्पितेनविकृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेनविकृ

संगतया विधीयते· नच प्रबलप्रमाणेन प्रकृतसंगतया वगतायाः कथं विकृतसंगतत्वमिति वाच्यं· प्रबलस्यापि विकृति
विधेरिति कर्तव्यताकांक्षारूपं गत्यभावेनानर्थक्यप्रसंगाद्दुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः। अतः सर्वत्रानाम्नातेतिक
र्तव्यताकस्थले आम्नातेतिकर्तव्यताकस्यातिदेशः। आम्नातेतिकर्तव्यताकाश्च सोमदर्शपूर्णमासाद्यः श्रौता
स्त्रेताग्निसाध्याः। पार्वणस्थालीपाकादयश्च स्मार्ताग्निसाध्याः एतस्यमूले लौकिकपदेनोच्यंते· तत्राविशेषा
त्सौर्यादावुभयोरप्यतिदेशः यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येकं निराकांक्षीकरणसमर्थायोऽहसमुच्चयेनमि
लितायानिराकांक्षाकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणाभावादेकस्याएवातिदेश इत्याशंक्येत· ततो रक्तलौकि
कयाएवातिदेशः। तस्याः कल्पसूत्रकारादिवचनैराग्रहायणीकर्मादावतिदेशस्पष्टत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया
सौर्यादावपि तस्याएवातिदेशात्· यत्तु सौर्यादौ प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीत्येद्वावाहते अर्धं बर्हिषोलुना हेरंब·
तिपितत्पक्षेन होतारं वृणीते त्रदृमेधीपि आज्यभागौ यजति इत्यादिलिंगदर्शनं तद्यत्रन्नित्यानुवादवचनानि १८

स्युरित्येवं परिहर्तव्यं· तथाहि· यत्र प्रयाजादर्शपूर्णमासादौ तत्र कृष्णलहोमविधिरिति तत्र रलकारः। वस्तुतस्तु
प्रयाजोद्देशेन कृष्णलहोमांतरविधावावादुपकारकत्वेन सर्वप्रयाजार्थतंत्रेणानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाज इ जइ
ति वीप्सानुवादानुपपत्तिः। प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णलमात्रविधौ विशिष्टोद्देशः। होममात्रोद्देशेन तद्विधाव
ति प्रसंगः। अतः प्रयाजोद्देशेन कृष्णलमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा विधीयते सिद्धांते
तु तद्वाधकत्वेन· प्रयाजाश्च पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासीया सिद्धांते सौर्यीया इत्येतावान्विशेषः। जुहोतिस्तु संस्कारक
तुतद्वाधकत्वेन· प्रयाजाश्च पूर्वपक्षे दर्शपूर्णमासीया सिद्धांते सौर्यीया इत्येतावान्विशेषः। जुहोतिस्तु संस्कारस्क
तेन प्राप्तोनूद्यते· अत एव भाष्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि चिंत्यं मविधिप्रकारापत्तेरयुक्त· यात्तिका
स्तु· आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णलप्रक्षेपमथधिकं कुर्वीते· एवं अर्धं बर्हिष इत्यत्रापि यत्र दर्शादौ बर्हिर्लवनं तत्र
लवनानुवादेनार्धत्वविधिः। नहोतारमिति तु नित्यानुवादः। आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधित या वचनमि
ति द्रष्टव्यं· यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र तृतीयाविधिप्रकारलोभेन यत्रेत्यस्यैवोदाहरणत्वं भवेदत्र व

चनस्य॥ २ अस्तु वा यत्र प्राकरणिकगुणावरुद्धगुणानां तस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथंचिन्निवेशासंभवस्तत्
द्व नोदाहरणं। सर्वथातिदेशाभावेपि लिंगोपपत्तिरिति प्राप्ते स्वप्रत्यक्षपृष्ठितवेदविहितत्वसादृश्याद्धेता
निकाग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च वैदिक्या एवातिदेशः॥ अतिदेशाभावेपि दिसौर्यादीनां गृह्यसूत्रे चरुं कृत्वा
त्वस्मार्ताग्निसाध्यत्वं। अतः सामान्यविहितादवनीयादिसाध्यत्वे बाधकाभावात्सादृश्योपपत्तिः॥ अ
तएवं जातीयकेषु दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धं लिंगान्यथैवं सत्युपपन्नानि भवंति। इत
रथा प्रकरणबाधो वाक्यानर्थक्यं वा प्रसज्येत। द्वादशाहिकं। तदेवं निरूपितस्त्रिविधोतिदेशः॥ तत्र प्र
त्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधस्यापि देशात्प्राबल्यं धर्माणामुपात्तत्वादुपकारवैयर्थ्यापत्तेश्च पूर्वमेव प्र
संगादुपपादितं। अतस्तादृशविषये चोदनालिंगातिदेशस्य नैव कल्पना। नाम्नस्तु यदि समानविषयत्वं तदा प्र
त्यक्षवचनायादितासिद्धसादृश्यमादायैव नाम्नो गौणत्वोपपत्तेर्नातिदेशकत्वं। यदि तु भिन्नविषयत्वेनेन

हेरंब·
१९

सादृश्यसंपत्तिस्तदा नाम्नोर्थविरुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयं। एवं नामातिदेशसत्वेपि समानेऽसमाने वा विषये चोद
नालिंगातिदेशस्य नैव कल्पना नाम्नः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकांक्षाशांतेः। अतएव गवामयने ज्योतिर्गौ
रायुरित्येकस्मादिषडहः सु एकाहकांडपठितज्योतिरादिधर्माणां नाम्ना प्राप्तिः। नतु गणत्वसाधर्म्यात्तद्वादशाहधर्मा
णां। नच अहर्गणांतरार्थमवश्यकल्प्येन गणत्वसादृश्याद्गवामयने निष्टद्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरेव
स्पष्टा· तत्तदहरुत्पत्तिवाक्येष्वेव भावनाया इतिकर्तव्यताकांक्षायां गणांतर्गतत्वसादृश्येन चातुर्मास्यांतर्गता
ग्नेः। दिवस्यैकैकमेवातिदेशकल्पनेन ज्योतिरादौ नामातिदेशसत्वेनेचोदनालिंगातिदेशस्य वा कल्पनात्। नचला
घ्यागवामयने एक एवातिदेशः॥ गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन प्रत्येकमेव फलसंबंधात्साधनानां समुच्च
येपि तत्तत्साधनानां प्रत्येकमेवेतिकर्तव्यताकांक्षया प्रत्येकमेव तत्कल्पनात्। अतो ज्योतिरादौ नैव चोदनालिंगा
तिदेशः॥ नचैवं नेषुत्र्युपसत्वस्यैव प्राप्तिर्द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मांसमित्यादिषडहिकाननुक्रम्य पद्वादशो

पसंदोभवंतीति द्वादशादि कद्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः। तस्य भूयो दूरं तरानुरोधे ननामातिदेशप्रापितत्रित्व
बाधकत्वोपपत्तेः। द्वादशसुतिसृणामप्युकारकत्वोपपत्तेश्च· तस्मात्ततस्त्याकालीनांगानामन्येषामवात्रित्वाद्य
तिरिक्तानामेवानाम्नातिदेशइतिसिद्धं· नन्वेवमप्येकादशिन्यां विहारदर्शनानुपपत्तिः। तथाहि· ज्योतिष्टोमेसौत्ये
ऽहनि वैकल्पिकी एकादशिनीसमाम्नाता तस्याश्च द्वादशाहे विहारः श्रुतस्तस्यातिदेशेन गवामयनेऽप्येकषष्ट्यधि
कशततत्रयस्तस्यालभेकेप्राप्ताविदं श्रुतं। यस्यातिरिक्तमेकादशिन्यामालभेरन्नप्रियं भ्रातृव्यं मतिरिच्येतायथ
दिष्ट्रो द्वे पश्चसमस्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यघेतेब्राह्मणवंतोऽनव पशव आलभ्यंते नाप्रियं भ्रातृव्यमिति
रिच्यते न कनीय आयुः कुर्वत इतिः गवामयने हि संपूर्णैकादशिन्या द्वात्रिंशद्वारमावृत्तौ द्विपंचाशदधिकशत
त्रयमहानिपर्यन्तं अवशिष्टानि नव· तत्र पुनरेकादशिनीकरणे अतिरेकः समासो वा आपद्येत अतो ब्राह्मण
वतां तेषु विधानं· तद्यदि चोदनालिंगातिदेशेन ज्योतिरादिस्वासु अपि विहारः प्राप्यते तत एतल्लिंगमुपपद्येत· प

हेरंब·
२०

दितुनामातिदेशप्राबल्यं तदा तद्बलेन ज्योतिरादिस्वासु संपूर्णायाएकादशिन्याएव प्राप्तेर्विहारदर्शना
नुपपत्तिरितिचेत्· एकादशिनीविहारस्यानारभ्याम्नातस्य गवामयने औपदेशिकत्वेन तद्देशेनामातिदेश
बाधात्· तथाहि· यथा हि प्रभवः पशवस्तुस्तानेतानन्वानाना लभेरन्नाग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्सा
रस्वतीं मेषीं द्वितीये सौम्यं बभ्रुं तृतीये वारुणमंततोऽथ पुनर्ज्योतिरादीनां पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रथ
मेऽहनीत्याद्यनारभ्याधीतस्यैकादशिनीविहारस्य प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहःसम्
हाभावेन निवेशानुपपत्तेस्तत्तीयप्रवृत्तौ गवामयने निवेशः अतएव एकादशाहनिः अतश्चोपदेशिक
त्वान्नामातिदेशस्तद्देश एव बाध्यत इत्युपपन्नं लिंगं॥ ॥इति श्रीभाट्टदीपिकायां खंडदेवकृतौ सप्त
मेऽध्यायस्य चतुर्थः॥ ॥

हेरंब·
२०

२११९८

सप्तमाध्यायः समाप्तः

~~षष्ठोध्यायः~~

षष्ठाध्यायः समाप्तः

अष्टमः पाद

तथा न विरुध्येते ॥ इदं च सर्वं अन्योन्याश्रयो मा यदिति शाखान्तरवाक्यं नास्तीति कृ।
त्वा चिंतया बोध्यं ॥ तस्मिद्धं भागवतस्यैवाधिकार इति निरूपितोऽधिकारः ॥ ॥
इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां षष्ठस्याष्टमः पादः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यद्गुणाभिधानस्यैव स्तोत्रशस्त्राभिधेयत्वात् त्राप्रगीताया ऋचः साधनत्वासंभवेन पूर्वपक्षानुसिद्धेरिति ध्येयं तेषां चेति यद्यपि प्राकृत
साधनप्राप्तावपि तद्रूपेणैव कृतत्वात् ऋक्सामविधिसंभवात्प्राकृतसाधनत्राह्यभावप्रतिपादनमनुपयुक्तं तथापीह प्रसक्तप्रतिषेध्यश्रवणा
दर्थवादाद्विधिः कल्पनीयः तत्कल्पनं च स्तोत्राकांक्षामुपजीव्यैवेति स्तोत्रगणं प्राकृतेनैराकांक्ष्याभावप्रदर्शनाय प्रकृतसाधनाभाव
प्रतिपादनमुपपद्यत इति ध्येयं अप्राकृतेष्विति पृष्ठावटास्तरणबर्हिर्विधिवदर्धर्माणामिवेति भावः ॥ ॥ अन्वत्रायन्त्यागच्छन्ति सर्पाः
॥ ॥ ननु साम्नः ऋगनपेक्षस्य स्तुतिसाधनत्वाभावादृक्सामयोर्विकल्प इति पूर्वः पक्षः साम्नैव स्तुतिरिति सिद्धांतः तच्चानुपपन्न इत्यत
आह तत्रेति तथा चाप्रगीतया चासाम्नः विकल्पादिविचारः संभवतीति भावः ॥ अप्रगीतपरत्वमुपपादयति प्रगीताया इत्यादिना इयो
रिति ननु प्रत्यक्षविध्यश्रवणात् कल्पनायामेकवाक्यतानिर्वाहार्थं एकस्यैव विधिः कल्पयितव्य इति कथमुभयोर्वचनाद्विकल्प इति
चेन्नैवं इत्थमियं ऋक् प्रशस्ता यद् असुरा अप्यत्र वर्णे हताः संत आगच्छंति सामत्वनिंदकात् प्रशस्तमिव्येवं सामानिंदासहिता ऋक्स्तुत्या
ऋग्विधिः कल्पनीयः प्रतीयते तथा ऋगप्रत्राप्ता यद्विघातका असुरा आगच्छंति सामत्वनिंदकात् प्रशस्तमिव्येवं ऋद्विंदापूर्वक
सामस्तुत्या सामविधिः कल्पनीयः प्रतीयते तत्र विनिगमकाभावादुभयोरपि विधिः कल्पनीयो वाक्यभेदांगीकारेणेत्याशयात् तपुर

वं विद्वान साम्नास्तुवीतेति तु पक्षद्वये पवंधाद्धि ध्यक्षममिति विधिरवश्यंकल्पनीय एवेति भावः विस्पष्टेति असुराणां घात कत्वेनैव प्र
सिद्धेः ऋत्विनिंदा साम्नः प्रशंसा च विस्पष्टं प्रतीयत इत्यर्थः तथा च उपसंहारे श्रवणं विस्पष्टप्रशंसाचायेतिगमकमिति तत्स्यैव वि
धिः कल्प्य इति भावः सत्रार्थस्तु ऋक्सामयोस्तत्परत्वात् तत्स्तुत्यर्थत्वात् एककार्यकत्वे विकल्पः स्यादिति यद्वा तत्परत्वात् तत्पदत्वे स्यादि
वाक्यस्य स्तुत्यर्थं तपोभयविधिपरत्वादिति॥ ॥एवं वा॥ ॥पूर्वत्र विकल्पाभावे पीहविकल्प इत्याक्षिप्तेः संगतिः विशेषाभावादिति
प्रतीकेन प्रगीताप्रगीतयोरुभयोरपिग्रहणाविशेषादित्यर्थः प्रगाणार्थइति अप्रगीतायाः संहितायां येपठितत्वेन प्रगाणार्थएकत्वा
त् संहितायां यस्य ऋक् स्वरूपावधारण द्वारा प्रगाणार्थत्वादन्यया अदृष्टार्थत्वापातादिति भावः तदेवोपपादयति नहीति उपस्थान
इति अनन्यप्रयोजना प्रगीति च प्रतीकेन विनियुज्यत इत्यर्थः सर्वनाम्नेति अप्रगीतायाः पाठः प्रगाणार्थः इत्यनन्यार्थः सन्निधानमा
दाय प्रगीतैव सन्निहितार्थकसर्वनाम्नापरामृश्यत इत्यर्थः इदं चापाततः अयं सहस्रमान इत्यात तयेति निर्देशस्य पाठसन्निधानानपे
क्षणात् किं तु प्रतीकोपादानकृतसन्निधानमपेक्ष्यं तच्च प्रगीताप्रगीतयोः साधारणमिति तस्या अपि सर्वनाम निर्देशार्हत्वादिति ध्ये हेरंब
यं॥ ॥एवं वा॥ ॥क्वाचिदिति उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणैस्त्रिभिः स्वरैः ऋग्विछास्वाध्यायां मंत्राः पठ्यंते ऋक्त्विति प्रवचनेन सहस्वतुर्भिरि

तुरुत्तरशतसंख्याका इंद्रदेवताकाः बृहतीछंदस्काः प्रगाथाः प्रचर्या इत्यर्थः इहति स्तुगाने पि प्रगाथसमारव्या नादिकमुपपद्यते इत्यस
नात् संगतिः किमिति किं पठितेष्वेव प्रगाथेषु ऋक्कल्पनेनाति स्तुगानं उत पादं पुनरारभ्य तद्युक्तेन न्यायेन पाद प्रगथनेन द्वयोरेवेत्य
र्थः प्रगथन इति पादप्रगयन इत्यर्थः अत्र ति स्तुगाने पि प्रगाथसमारव्या उपपद्यत इति विशेषाशंकानिराकरणार्थमिदं वर्णकमित्या
शयेन तच्छंकामवतारयितुं पृच्छति असतीति विशेषाशंकामाविष्कुर्वन्नुत्तरमाह ऋगिति अन्याइति पादप्रगथनेन तु पादमात्र एव हि ग्रा
मं न तु कृत्स्नायामृचीति ऋगन्यतममुपपन्नमिति भावः अत्र वर्णके सूत्रं पादप्रगथनपरं योज्यं॥ ॥अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्॥ ॥गी
ति प्रकाराणामिति तेचाक्षरविकारो विकर्षणं अभ्यासो विराम स्तोभ इत्येवमादयो भाष्ये उक्ताः तदितिगुणानामनुसारेणार्थैकत्वाद्विक
ल्पप्रधानं वृत्तेरपि कृत्वादित्यर्थः सिद्ध इति एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति हि दशमाध्यायादिति भावः॥ ॥अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ऋक्सामयो
स्तत्परत्वात्॥ ॥पूर्ववदिहापि विकल्प इत्याक्षिप्ते संगतिः स्तोत्राणीति अत्र स्तोत्रशब्देन गुणाभिधानमात्रं विवक्षितं यथा स्कृते प्रगीतमंत्रे

साध्यगुणिनि

पूर्ववत्प्रगाथनस्त्वोपद्यते अपूर्वयोरनुष्टुभोरानयनेनुत्रप्रग्रंथयमिताभिरेवऋग्भिः संख्याः संपत्स्यभावात् पूर्वत्र देवलिंगमिदमनुपपन्नं
स्यादित्येतत्प्रदर्शनार्थमित्यर्थः तृतीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रं सप्तदशं पञ्चात्रियमेकविंशमिति एवं स्तोत्रद्वयस्याश्रयभूतास्त्र
चो ५३ त्रिंशत् तत्र षड्गायत्र्यः षडनुष्टुभस्तिस्रो जगत्यः एकोष्णिक् पंचदश ककुभः सप्तबृहत्यः तास्वक्षरगणनया चतुर्विंशतिः ज
गत्यः एका ककुप्च संपद्यंत इति द्रष्टव्यं लिंगं तत्प्रदर्शनार्थत्वाद्देवनप्रयक्संगतिः अत्र प्राभाकरैः पठितयोरनुष्टुभोः पठिताभ्यां गा
यत्रीभ्यां त्रिचगानसंपत्तेर्नात्र प्रगाथनेन कार्यमित्येवं विशेषाशंकानिराकरणार्थमिदमधिकरणं निराकरणं तु आनुष्टुभे त्रिचे भवत
इत्यानुष्टुभस्य पठितयोर्गायत्र्योर्गानेनुपपत्तेर्योन्यनुष्टुप्संबंधमात्रे गात्रिचे आनुष्टुभतस्य एकदेशसंबंधघटकत्वेन लक्षणिकत्वा
त् तस्मात्प्रगाथनेनैव कर्तव्यमित्येवमुक्तं तन्निराकरणाभिप्रायेणाहात्रेति भाष्यकारेणान्यागमनस्यैव पूर्वपक्षितत्वेन पठितयोर्गान
मिति पूर्वपक्षाशंकाशयः भाष्यविरुद्धत्वादिति भावः ॥ ॥एवं वा॥ ॥गवामयन इति अभीवर्तोग्न्य ब्रह्मसामप्रकृत्येति शेषः चतुरीति च

स्यैवेति भाष्योक्तमनधिकारप्रतिपादनमनादर्तव्यं ॥ ॥लिंग॥ ॥क्रतुषु पुंस एवाधिकार उत स्त्रिया अपीति
चिंतायां स्वर्गकाम इति पुल्लिंगश्रवणात् पुंस एव न हीदमधिकारिविशेषणं कर्तृसमानाधिकरणत्वेन तद्विशेष
णस्यास्याश्रुताधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तेः अतश्चाख्यातोपात्तैकत्वविवदेव पुंस्त्वस्याप्यविवक्षाना
नुपपन्ना किंच अद्रव्यत्वादपि स्त्रिया नाधिकारः भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः यत्ते समधिग
च्छति यस्यैते तस्य तद्धनं इति वचनात् शतमधि रथं दुहितृमते दद्यादार्षे विवाहे गोमिथुनमित्यादिना पित्रा भर्त्रे नो
त्येन दासवद्विक्रीतत्वाच्च अत एव गर्भेणाविज्ञातेन भ्रूणहेति यश्चसाधर्म्यं पुंगर्भहननशंकया भ्रूणपदवाच्यं
तात्वलिंगमवकल्पते अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेपि गर्भे हंतृत्वाविशेषात् तथात्रेयीं हत्वा भ्रूणहेति लिंगं आ
त्रेयी सगर्भा अतः पुमानेवाधिक्रियत इति प्राप्ते यद्यपि कर्तृविशेषणं पुंस्त्वं तथापि प्रमाणांतरेण स्त्रिया अधि
कारावगते विधिलघिवानुरोधेन साधुत्वार्थमेव पुंसानुवाद एव पुंस्त्वं तथा [illegible] वसंते ब्राह्म

णइत्यादौ प्रकृते तत्त्वनपेक्षितत्वान्नास्य कर्तृविशेषणत्वमपि तु योग्यत्वादधिकारिविशेषणत्वमेव ततश्च तस्य
फलं प्रत्यप्राधान्यादुद्देश्यत्वेन तद्विशेषणाविवक्षा वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वात्स्वर्गकामादिपदस्य फलपर
त्वमेवेति कथं पुंस्त्वस्य विवक्षाप्रसक्तिः। न चाद्रव्यत्वं कर्तृत्वं नादिभिरर्जनसंभवास्ति वादिदत्तस्य दायस्य वास्मृति
प्रकृतत्वाच्च धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येति स्मृत्या पत्न्यार्जितस्याप्युभयसाधारणत्वाच्च भसदाबाएताः परगृ
हाणामैश्वर्यमवरुंधत इति स्मरणाच्च संपत्नीपत्न्या सुकृते न गच्छनाभिस्यादि मंत्रवर्णात्पाणिग्रहणाद्धि सह
त्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति स्मृतेश्च पत्न्या अप्यधिकारः। पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति स्मृतेः पत्नीशब्दस्य त्वाभा
वेनुपपतेश्च यतु भार्यापुत्रश्चेति वचनं क्रीतत्वादिवचनं च तन्न स्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीति वचनांतरानुसारादस्वा
तंत्र्यपरं मौल्यदानं तु अदृष्टार्थकन्यालाभातिरिक्तस्वत्वाभावस्य वस्य भाणत्वेन तद्दानस्यार्थोपचारिकत्वाच्च आ
चेयि चात्रि गोत्रोसन्नानत्वास्वगर्भासत्यपि वस्त्रियाः क्वाचित्क कर्माधिकारे असति गमकांतरे जपादिसक

हृ.प्र.

॥४॥

लवैदिककर्मानधिकारादविज्ञातलिंगदर्शनं पुंवधप्रायश्चित्तविशेषविधानार्थं तस्मात्सिद्धं स्त्रिया अप्यधिकार
॥ ॥स्तवतो॥४॥ ॥सिद्धे द्वयोरधिकारे किं दंपती पृथक्पृथक्कुर्यातां उत सह इति चिंतायां स्वर्गकामपदोपात
स्यैकत्वस्य पुंस्त्ववद विवक्षितत्वेपि आख्यातोपात्तस्य तस्य गुणभूतोपादेयकर्तृगामित्वेन विवक्षितत्वाद्धैककर्तृः प्र
योग इति प्राप्ते प्रत्येकप्रयोगे अन्यतरकर्तृकाज्यावेक्षणान्वारंभादिपदार्थलोपेन वैगुण्यापतेरन्यतरेणान्यतरस्य परिक्र
यादिनोपादाने च फलभोक्तृत्वाभावात्स्वामित्ववाचिपत्नीयजमानशब्दप्रयोगानुपपत्तेरंगसाकल्यार्थं सहैव प्रयोगः
। न हि आज्यावेक्षणादीनां कर्तृसंस्कारकत्वं येन तत्तत्प्रयोगे व्यवस्था लभ्येत क्रतुधर्मत्वात् उभयकर्तृकमवेक्षणद
यं अदृष्टविधया क्रतोरंगं यत्र त्वन्यतररोग निरूपत्वमेव दर्शादिप्रयोगस्तत्रेतरस्य पत्नीत्वाद्यभावेपि गुणलोपे
चेति न्यायेन परिक्रयाद्युपात्तेतरकर्तृकाज्यावेक्षणेपि न सर्वत्र तथा कल्पनायां प्रमाणमस्ति साहित्यस्य पुण्यफ
लेष्विति स्मृत्यादिप्रमितत्वात् धर्मे चेत्यादि वाक्यपर्यालोचनया च तयोः संसृष्टद्रव्यत्वादविभागप्रतिषेधाच्च सहै

दम्प्रयोगः। अत एव उभयस्वत्वस्य संसृष्टत्वात् द्रव्यत्यागे दक्षिणादानादौ चोभयोरेव कर्तृत्वं यत्तु भाष्ये द्वादशशते षट्
पंचाशद्देकेनापरेणापि तावद्देवेत्येवं विभागः कथितः स द्वादशशतस्यैव विहितत्वात् तत्राप्युभयोः संसृष्टस्वत्वो
पपत्तेरपेक्षितं प्रदर्शितत्वात् रस्यास्तु स एव त्यागेपि कर्तृत्वं तस्यास्त्वनुमतिद्वारं तदितिकेषांचिन्मतं तदनुमतेः फल
संबंधाश्रवणात् तद्वारकत्वे प्रमाणाभावे नच द्व्यधिकरणव्युत्पादिताधिकारभंगापत्तेरपेक्षितं यत्वाख्यातोपात्तैक
त्वसहाधिकारेणावकल्प्यत इति तन्न एकवचनश्रवणादेव दंपत्योर्व्यासज्यवृत्त्येकस्यैव कर्तृत्वस्य कल्पनात् इतरथा
कर्तृभेदात्त्रिवद्बहुवचनापत्तेः। अत एव क्रियाक्षिप्तयोः कर्तृत्वतदाश्रययोर्मध्ये आवश्यकत्वात्कर्तृत्वांश
एव शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं लक्षणामंगीकृत्य तत्रैव पार्ष्णिकैकत्वाद्यन्वयः। क्षौमे वसानाविति द्वित्वगत्याक्षिप्ताश्र
येपि अत्र च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वसमनियतं अखंडोपाधिरूपं द्रष्टव्यं नतु कृत्याश्रयत्वमेव तस्य प्रत्याश्रयं कृतिभेदेन
भेदात् व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तेः तस्मात्सहप्रयोगः॥ ॥द्याधानं॥ ॥आधानप्रकरणे क्षौमे वसानाव

हे

।।५।।

ग्निमादधीयातामिति श्रुतं। तेन चाधानेकर्तृत्वविधानात् द्वौ पुमांसौ सस्त्रीकावाधानेधिकारिणाविते नराजपुरोहि
तौ सायुज्यकामौ यजेयातामितिवत् नन्वत्र कुकुटावानयमियुनं करिष्याम इतिवत् पुमान् स्त्रियेत्याद्यनुशासमानु
रोधेन स्त्रीसद्वितीयतया विरूपैकशेषस्याप्युपपत्तेर्वाक्यस्य क्षौमविधिमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तावुक्ततिशिष्टकर्तृ
कत्वबाधानुपपत्तिरितिवाच्यं सरूपैकशेषस्यासंभवे लक्षणापादकविरूपैकशेषस्यान्याय्यत्वात् तथाहि औका
रस्तावद्द्वित्वं पुंस्त्वं चाभिधत्त इत्यनुशेकहायनीवद्द्वित्वावच्छिन्ने पुंस्त्वं पुंस्त्वावच्छिन्ने च द्वित्वमिति परस्परनियमात्तु
द्वयप्रतीतिः मुख्याविरूपैकशेषे तु पितराविव्यादौ मातृत्वादेः कुकुटाविव्यादौ स्त्रीत्वस्य च प्रत्यायकाभावाल्लक्ष
णा आवश्यकीति तस्य ततो दौर्बल्यं न च भवन्मतेप्युपक्रमस्य क्षौमपदे मलिनत्वसादृश्यगौणी दुष्कर शब्द इत्यनु
सारात् द्वावयवयोग इति जघन्यवृत्त्याश्रयणमनुवादवैय्यर्थ्यं उत्पत्तिवाक्यस्यैकवचनस्य वसाधुत्वमात्रार्थत्व
मित्याद्यनेकत्वेनिमित्तेव दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं क्षौमेवाक्य एव उभयविशिष्टाधानविधानांगीकारात् व

संतादिवाक्ये तु ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते वसंतादिकालविधानं अत एव ब्राह्मण इति एकत्वं पुंस्त्वं वा विवक्षितं आ
दधीतेत्यपि च ब्राह्मणो यदि शूद्रसहित आदधीत तदा वसंत इत्येवं कालाद्यविवक्षा ब्राह्मणेन कर्तव्या तु वा ह॥ तस्माद्द्वौ पुमां
सौ सस्त्रीकावधिकारिणौ। यत्तु भाष्याद्दौ सरूपैकशेषसाधकप्रमाणांतरमुपन्यस्तं द्वंद्वापवादत्वात्तेकशेषस्य द्वं
द्वार्थ एवार्थ इत्यवगम्यते द्वंद्वश्च युगपदधिकरणे द्वंद्वो भवतीति कात्यायनस्मरणात् युगपदधिकरणतावा
ची अधिकरणं शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः स यत्रानेको युगपदेकेन पदेन बोध्यते तत्र द्वंद्वः। तथा च धवखदिरावित्यत्र
धवपदं लक्षणया खदिरसहितधवपरं इतरत्र सहितधवपरमेव वा इतरत्तु खदिरपदाल्लिणीयते एवं खदिरपद
मपि सेयं युगपदधिकरणता इतरेतरयोगोऽयमेव अस्मिन्नेव चार्थे द्वंद्वः। चकारस्य हि चत्वारोऽर्थाः॥ समुच्च
यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः॥ तत्र विभक्त्यर्थान्वये परस्परनिरपेक्षत्वेऽपि क्रियान्वये इं चक्रादिवत्पर
स्परसापेक्षत्वे सति समस्त्वं समुच्चयः॥ अतश्च नेतरेतरयोगेन विकल्पेनावा अन्वाचयेतिव्याप्तिः॥ यथा अहर
हर्नयमानो गामश्वं पुरुषं चेत्या हो। अन्वाचये तु एकस्य प्रयोजकत्वमपरस्य नेति न साम्यं यथा काष्ठान्याहर॥

द्वं
६

शाकं चाहरेति इतरेतरयोगे तु व्यासन्यवृत्तिविभक्त्यर्थे परस्परसाहित्येनान्वयः॥ यथाग्निश्च सोमश्च देवते इत्यादौ।
अत्र धवं च खदिरं चेत्यादावितरेतरयोगविवक्षायां युगपदधिकरणवचनता आवश्यकी अन्यथा प्रत्येकं विभक्त्य
र्थान्वये नेतरेतरयोगस्य समुच्चयाद्भेदो नापतेः॥ अत एव निरपेक्षयोरेकक्रियान्वयित्वं समुच्चय इति तंत्ररत्नोक्त
मपास्तं अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति एकवाक्योक्तविकल्पेतिव्याप्तेः॥ इतरेतरयोगसमाहारयोस्तु सा
हित्यस्य पदार्थान्प्रति गुणत्वप्रधानत्वकृतो विशेषः॥ इतरेतरयोगत्वं तुल्यं एषु चार्थेषु इतरेतरयोग एव द्वंद्वः॥
अत एव चार्थानामनेकत्वेऽपि इतरेतरयोगरूपचार्थ एव द्वंद्व इति चार्थे द्वंद्व इति सामान्यसूत्रं महाभाष्यकारादि
भिर्विशेषपरतया व्याख्यातं अतश्च युगपदधिकरणतावाचित्वं द्वंद्वापवादत्वादेकशेषस्यापि तद्वाचित्वप्रतीते
र्वसानाविसत्रपुंद्वयप्रतीतिरिति तन्न विरूपैकशेषांगीकारेऽपि स्त्रीसहितपुंसः पुंसहितस्त्रियाश्च युगप
दभिधानोपपत्तेः॥ न चैवं पुंद्वयं स्त्रीद्वयं चेति चतुष्टयापत्तिः॥ धवखदिरद्वयवत् स्त्रीपुंद्वयोपपत्तेः॥ वस्तुतस्तु का
त्यायनोक्तं युगपदधिकरणतावाचित्वं पतंजलिनैव दूषितं तस्यायमाशयः॥ धवपदे खदिरपदे च लक्षणा

मांप्रमाणाभावात्। इतरेतरयोगस्य च शब्देनैव तात्पर्ये सति बोधोपपत्तेः। अतएव धवंखदिरंचेत्यादौ तात्पर्या
नुरोधेन धवखदिरवृत्तिव्यासक्तकर्मत्वे लक्षणेत्यपि बोध्येयं द्वंद्वे तु विभक्तेरेकत्वादेवेतरेतरयोगो लक्षणां
विनैव निरपवाधः। यत्तु प्रमित्रयोर्वरुणयोरिति वेदे क्वाचित्कं विग्रहप्रदर्शनं तच्छांदसं अतएव विभक्तेर्व्या
सज्यवृत्तिधर्मपरत्वे द्वंद्व एव तादृशस्थले तात्पर्यग्राहक इत्यपि बोध्यं किंच द्वंद्वापवादत्वेप्येकशेषस्य न तदुत्तर
विभक्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मपरत्वं वचनान्वयस्य विभक्त्यर्थान्वयोत्तरकालीनत्वेन ततः पूर्वमेकशेषतत्पाहक
प्रमाणाभावात् वस्तुतस्तु एकशेषानुशासनमपि परिभाषामात्रमेव सरूपद्वंद्वनिराकरणार्थं एकप्रातिपदि
कार्थस्यैव द्विवचनादिवलेनानेकत्वप्रतीत्युपपत्तेः। विरूपैकशेषे तु तात्पर्यग्राहकानुरोधेनानुशासनिकी औका   द्वत्वः
रे लक्षणेति विशेषः। अतस्तन्द्रियासरूपैकशेषस्यैवांगीकारात्तृद्वयाधिकार इति प्राप्ते वसंतादिवाक्ये आद   ॥७॥
धीतेत्येकवचनस्य पाक्षिकानुवादापत्तेः ब्राह्मणद्वयकर्तृकाधाने वसंतप्राप्तसनापत्तेरन्यस द्वितपदाध्याहारा
पत्तेश्च वसंतादिवाक्येष्वाधानविधानं वसानवाक्ये तु एककर्तृविशिष्टाधानेकर्तृत्वद्वित्वसौमोभयविध्य

योगादानुशासनिकी लक्षणामंगीकृत्य विरूपैकशेषोधिष्ठानलक्षणया तस्मिन्द्वित्वान्वयोपि पार्ष्णिको यु
क्तः समाश्रयितुं अतएव तत्र सोममात्रं वसंतक्रियोद्देशेन विधीयते युक्तश्च वहुपात्तभावनायामपि
कारकसंबंधः विधायकस्तु आदधातिपद एव प्रत्यय उपक्रमस्य सोमपदे कृत्यर्थलाभाय च विप्रकृष्टार्थस्या
पि विधायकः। अन्यत्तु सर्वप्रकरणप्राप्तत्वादनुघतेः यद्यपि चोत्पत्तौ पुंस्त्वश्रवणात्स्त्रियमादाय द्वित्वं नप्रा
प्यते तथापि विशिष्टविधिगौरवपरिहाराय वसानवाक्ये वाक्यभेदपरिहाराय च धर्मे चेत्यादिवाक्यसंकोचपरि
हाराय च ब्राह्मणादेरधिकारित्वेनैवान्वयांगीकारात्तस्य चोद्देश्यत्वेन तद्विशेषणपुंस्त्वस्याविवक्षोपपत्तेः
स्त्रियमादाय द्वित्वप्राप्त्यविघातः द्विवचनं चात्राधिष्ठानानेकत्वमात्रपरं तेन पत्न्यनकत्वेपि न कश्चिद्विरोधः
।अंतएव पुमान्स्त्री सह द्वितीय आधानेधिकारी॥ ॥तस्याः॥ ॥स्थिते स्त्रियासहाधिकारे यत्र ताव
त्स्वत्वत्यागस्तत्प्रधानं दक्षिणादानादिव द्वाभ्यां कार्यमित्युक्तमेव अतएव वरणादिद्वारा आर्त्विज्येपि उभ
योरपि प्रयोजककर्तृत्वं। ये च फलिसंस्काराः। कर्तृसंस्काराश्च ते फलित्वकर्तृत्वयोरविशेषादुभयोरपित

त्रापियत्रयोक्त्रेणपत्नींसन्नह्यतिमेखलयायजमानमित्यादौप्रतिनियतनिर्देशस्तत्राद्दर्भंतर्बर्हिरितिवल्लक्षणया
प्रस्तादेरपिउद्देश्यांतर्भावांगीकारेणसत्स्वप्युभयोरेकादृष्टसाधनत्वेव्यवस्थैवविशेषनिर्देशाभावेपितुयत्रके
शश्मश्रुवपतइत्यादौकेशश्मश्रूणोःशरीरसंस्कारार्थंवपनंप्रतिउपादेयत्वेन दृष्टावगतसाहित्यविवक्षा
तत्रापिपत्न्याश्मश्र्वभावेनकेशानांनवपनंनहितत्केशश्मश्रुसंस्कारकंतेषामनुपयुक्तत्वात् अतस्तदपिय
जमानस्यैव अतएवयजमानानेकत्वेयद्विविधस्यापिप्रत्येकंकरणं यत्रतुक्रत्वर्थेष्वाज्यावेक्षणादिषुप्रतिनि
यतोनिर्देशस्तत्रोपादेयविशेषणस्याविवक्षितत्वात्तत्रतेनप्रतिनियतेनैकेनैवकर्त्राकरणं अतएवपत्न्यनेकत्वे
सन्निहितयाज्येष्ठयैव यत्रतुयाजमानमितिविशेषसमाख्ययाकर्तृनियमस्तत्रयजमानप्रातिपदिकस्योभयपरत्वा
पपत्तेर्विरूपैकशेषांगीकारेणद्विवचनबहुवचनांतविग्रहेणचोभयोरपिवैकल्पिककर्तृत्वमितिप्राप्तेयजमानश
ब्दस्यपुंस्येवप्रचुरप्रयोगाद्विरूपैकशेषद्विवचनांतादिविग्रहस्यचासतितत्तात्पर्यग्राहकप्रमाणेअनाश्रयणीयत्वा
त्सत्सुतदाश्रयणेतद्विषयज्ञानाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेश्चप्रसिद्धज्ञानवंतंपुमांसमादायैवसमाख्योपपत्तेस्तस्यैव

हृस्त्र॰
॥ ५१ ॥

कर्तृत्वं यद्यपिस्वाध्यायविधौलिंगविशेषानुपादानेननस्त्रियोव्यावृत्तिप्रतीतिस्तथाप्युपनयनवाक्येतदुपादा
नात्तत्रैवतस्योद्देश्यविशेषणत्वेपिअष्टवर्षत्वादिवद्देवतमध्यापयीतेत्यत्रतच्छब्देनपुंस्त्वोपादानादध्ययनेत
द्व्यावृत्तिः। अत्रहिअध्यापनस्यस्वार्थत्वेनरागप्राप्तत्वाल्लक्षणयाप्रयोज्यव्यापाररूपाध्ययनएवकर्तृविधिः।
अतएवोपनयनवाक्येतत्संस्कारकृतेनाचार्यकर्तृकमुपनयनंमाणवककर्तृकमुपगमनमेववानियम्यते तेनचाचा
र्यत्वसिद्धेरानुषंगिकत्वात्तामादायैवात्मनेपदोपपत्तेर्नचाचार्यकरणेनयतेर्धातोरात्मनेपदंभवतीत्यनुशासनबला
दुपनयनस्याचार्यत्वार्थत्वं। तस्यरागप्राप्तत्वेनविधिवैयर्थ्यात् अतउपनयनविधौलिंगस्याविवक्षायामप्यध्य
यनेतस्यविवक्षितत्वान्नस्त्रियोधिकारः। स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांनत्रयीश्रुतिगोचरेतिप्रतिषेधाच्चतथा अतश्च
ज्ञानाक्षेपकल्पनाभियायजमानस्येदमित्येवविग्रहात्तस्यैवतत्रकर्तृत्वं॥ ॥चातुर्वर्ण्यं॥ ॥यद्यपिकामश्रु
तयोविशेषप्रवृत्तास्तथापितासांलाघवायआधानाध्ययनविधिसिद्धाग्निविद्योपजीवकत्वस्यद्वितीयेसा
धितत्वाच्छूद्रस्यतदाक्षेपकल्पनानुपपत्तेस्तस्यवेदाक्षरश्रवणप्रतिषेधाच्चापशूद्राणांत्रयाणामेवाधिका

रोनम्शूद्रस्य अग्निसाध्येतदसाध्येचवैदिकेकर्मणि द्वितीयसिद्धस्यैवप्रयोजनाधिकरणमितिनातीवात्रपूर्वप
क्षादरः। अतएवसर्वत्रवेदेत्रयाणामेववर्णानामनुकीर्त्तनं यत्तुपयोव्रतंब्राह्मणस्येतिवर्णत्रयमनुकीर्त्य
मस्तुशूद्रस्येतिकीर्तनंतत् मस्तुशूद्रस्यानधिकारिणोमस्यमुचितंनतुब्राह्मणादेरितितन्निंदयापयआदि
स्तुतिः॥ त्रयाणां॥ ॥अग्निविधयोरिवद्रव्यस्यापिप्रतिग्रहादिपुरुषार्थोपायविधिबलादेवलब्धतयाक्रतुवि
धिभिरनाक्षेपात्सरप्रयुक्तसिद्धद्रव्यवतएवाधिकारोनत्वसिद्धद्रव्यस्यतदर्जयित्वेतिप्राप्तेप्रतिग्रहाद्युपा
यविधेरभ्यनुज्ञाविधिमात्रत्वस्यस्यापितत्वात् द्रव्यस्यस्वतंत्रविधिप्रयुक्तत्वाभावेनजीवनादिकार्येणेवक्रतु
नापितदाक्षेपोपपत्तेःप्रतिग्रहादेरपिसंयोगपृथक्त्वन्यायेनक्रत्वर्थत्वस्यस्यापितत्वात्प्रयाजादिवक्रतु
नापितदाक्षेपोपपत्तेश्चाद्रव्योपिद्रव्यमर्जयित्वाधिक्रियतएव॥ ॥अंगहीन॥ ॥एवंवक्षुराद्यं
गहीनोपिआज्यावेक्षणादिमतिकर्मणिप्रतिसमाधायवक्षुराद्यंगमधिक्रियते अप्रतिसमाधेयांगवैकल्येतु
काम्येनाधिक्रियतेनित्येतुयथाशक्तिन्यायादधिक्रियतएव यत्तुपार्थसारथिनाआहिताग्निश्चेन्नित्येधिक्री

कृ.प्र.१

॥२९॥

यतइत्युक्तंतदाधानस्यापिनित्यत्वेनोपेक्षितं॥ ॥अन्यार्षेयस्य॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरार्षेयंवृणीत
एकंवृणीतेद्वौवृणीते। त्रीन्वृणीतेनचतुरोवृणीतेनपंचातिवृणीतइतिश्रुतः तत्रतावदेकंविधायकंअन्ये
नुवादाइत्युविवादंअन्यथासर्वेषांविधित्वेवाक्यभेदविकल्पयोरापतेः। अतस्त्रीन्वृणीतइत्येवविधिः एकं
वृणीतद्वौवृणीतइत्यवयुत्यानुवादस्त्रित्वस्तुत्यर्थः। नचतुरोवृणीतइत्याद्यनुवादस्तुत्यर्थएव अतस्त्र्यार्षेयस्य
संचार्षेयोपित्रीनेववृणुवयुत्यकद्व्यार्षेययोस्तुनास्मिन्पक्षेधिकारोपितुअयहैकेमनुवदित्येवैकार्षेयंसार्ववर्णिकं
प्रतिदिशंतीतिवचनांतरविहितमनुवत्सहाश्रयणएव तदेतन्मगवतोजैमिनेमतंकृष्णंतरैरप्युपगतं तथाच
कात्यायनः। अमुवदितिपरस्तादर्वांचित्रीणीतिआपस्तंबोपित्रीन्यथर्षिमंत्रकृतोवृणीतइति तेस्तुपक्षां
तराण्युक्तानियावंतोवामंत्रकृतइतिकात्यायनः अपिवैकंद्वौत्रीन्पंचवृणीतेनचतुरोवृणीतेनपंचातिवृणीत
इत्यायस्तंबः। यावंतःस्युःपरंपरंप्रथममित्याश्वलायनोपि तेषांचायमभिप्रायः। आर्षेयंवृणीतइत्ययंविधिरित
रेनुवादास्तत्स्तुत्यर्थाः। अतश्चत्रीन्वृणीतइत्ययनुवादएवइदृशोयंवरणसामान्यविधिर्यत्तदार्षेयंप्रतितत्तत्संख्याकृवर

णंमाप्य इतिस्तृतिः॥ इतरथाभवन्मतेपिसामान्यवाक्येनैववरणविधिमभ्युपगम्याथैकवाक्यताला भासंचार्षेयस्यैवाधि
कारापत्तेस्त्रयाणामप्येतेषामवयुत्यानुवादत्वापत्तिः॥ नयैवचतुःषडादीनामपिवरणप्रसक्तौतन्निषेधेनवाक्यभेदापत्तिः।
एकद्वित्रिपंचार्षेयाणामेवप्रवराध्यायेसमाम्नानेनचतुःषडादेरप्रसक्तेः॥ अतोस्मिन्नपिपक्षेवाक्यभेदाघनाप
त्तेरेकद्व्यार्षेययोरधिकारःपंचार्षेयस्यचपंचानांवरणंनविरुद्धंइति। यत्तुद्व्यामुष्यायणानामुभयतःकुलद्वयेपि
वरणविधानादस्तिचतुःषडादीनांप्राप्तिरितितन्नआश्वलायनेनद्व्यामुष्यायणाननुक्रम्यतेषामुभयतःप्रवरणी
तेएकमितरतोद्वावितरतःद्वावेकतरःस्त्रीनितरतइति आवश्यकस्त्र्यंतरमूलकेनैवतन्निषेधात् अतोभार्ग
वचावनेत्यादिविशेषरूपेणवरणपक्षेपिमनुवेत्सस्वदेवएकद्व्यार्षेययोरस्त्यधिकारइतिकृष्यंतरमतंवो
ध्यं॥ ॥वचनात्॥ ॥त्रयाणांवर्णानामाधानंविधायवर्षासुरथकारआदधीतेतिश्रुतं तत्रविधा

हृ.भ.४

॥२०॥

क्षेपशक्तिकस्यनेगौरवापत्तेर्ब्राह्मणादीनामेवरथंकरणेनिमित्तेआधानोद्देशेनवर्षाविधिरितिप्राप्तेर
थकारशब्दस्यप्रसिद्धिवलेनसौधन्वनापरपर्यायेजातिविशेषेरूढत्वात्तस्यै॥श्रीरामजी४॥

वायंकालविशिष्टाधानविधिः॥नचतत्रापियोगेनैवोपपत्तौरूढिकल्पनायांप्रमा
णाभावः॥रथमकुर्वत्स्वपिसौधन्वनेप्रयोगेणलब्धाधानःनवप्रोक्ष्णणोशब्दवयोग्यता
मात्रेणतदुपपत्तिः॥योग्योब्राह्मणादावप्रयोगेणरूढिकल्पनाया आवश्यकत्वात् र
थकरथकरणयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वस्यकादाचित्कत्वानावेननिमित्तत्वानुप
पत्तेःरथकारपदवैय्यर्थ्यप्रसंगाच्च॥अतःप्रसिद्धिवलात्सौधन्वनएवरथकारः॥सु
धन्वाचव्रात्यात्तुजायतेवैश्यात्सुधन्वाचार्यएवचेत्यादिनोक्तःस्यैवर्णिकात्किंचि
न्यूनोवेदानधिकृतोजातिविशेषः॥ननुरथकारःयद्यपिवरथकारथकारपदंमाहिष्ये
णकरण्यांतुरथकारप्रजायते॥माहिष्योगौप्रजायेतेविट्स्त्र्यांशूद्रानयोर्नृपात्॥श्व
श्र्यांकरणोवैश्यादित्यनेनोक्तेपिरूढंतथापिश्रमणंत्वादेशानात्रतेपतेनादधाम।

तिरथकारस्याद्ध्यादिति बाव चिके मंत्रे ऋतुशब्दप्रयोगात्तस्य च सौधन्वना ऋभव इतिमं
त्रातरे सामानाधिकरण्यनिर्देशात्सौधन्वन एवात्र रथकारपदेनाभिधीयते॰ अतेश्ववत
स्याविद्दत्वादिघास्येपतां वन्मात्रविषयमंगीकृत्याधिकर्तृकालाभयविशिष्टमाधानांत
रमेव विधीयते॰ सर्वाधानेषु प्रकरणात्साधारण्येनैव धर्मविधानं॰ अघयिच विघातावा
दस्योत्तरकृतुष्वनधिकारस्तथाप्याधानमात्रमरणिभाव्यलौकिकाग्निगुणकं कस्यस्व
र्गफलकं सधर्मकमनुष्ठेयं एवं चाहवनीयादेरनुपयोगादभावेन तद्दशेन विहितानां तत
गार्हपत्यमाधातीत्यादीनां धर्माणां लोपेपि एकस्मिन्नेव कुंडे स्थंडिले वाग्निधुवात्स्वगन्यधा
नं इत्तरागयुक्तं कार्यमिति तंत्ररत्नाभिप्रायः। मनतु प्रलिनास्याधानस्यार्थकर्मत्वं प्रमा॥
णनाभावात्॰ अग्निमिनिहितीयां नपरे लक्षणदेरावश्यकत्वे रथकारपदे योगांगीकार

११

स्यैवान्याय्यत्वाच्च॰ अपितु आपितु आहवनीयाधत्यादकत्वमेव॰ नवतेषामनुपयोगः।छ
विहृतयात्रत्वाधिकाराभावेन तत्रानुपयोगेपि आहिताग्निमिर्दहंति यज्ञपात्रैश्चेति वचनवि
हिते दाहे उपयोगसंभवात्॰ नस्थपत्यदाहः कर्मोपयुक्ताहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थोपेन कर्माभावे
नाभावः शक्येन तथात्वे आहिताग्निपदेनाधानस्यैवोपस्थितेस्मरणात्वस्यै तायतौकत्वं गत्वाना
पतेः। नवेष्टापतिः। तथात्वे प्रतिपत्तिविना आधानाफलाहवनीयादेरनिष्पेस्यापत्तेः। अतः फल
श्रवणं वर्थकमेवेरमिति युक्तस्तत्राहवनियादेरुपयोगः। पवमानेष्टपं गम्हतपात्रासत्त्वाच्चय
त्पात्रसमुच्चये विनष्टतिः। अतएव पवमानेष्टि अनन्तरप्राक्कृतुष्योमरणेग्निभिः पात्रै
श्चदाहः पवमानेष्टिभिः प्राक्मरणे तु केवलाग्निभिः रेवदाहः॥ ॥स्थपति॥ ॥रौद्रं वास्तु
मध्ये वरुद्रनिर्वपदिति प्रकृम्यैतया निषादस्थपतियाजमेदिति श्रुतं तत्रायघपि निषादंस्थपति

र्थस्येति बहुव्रीहौ पदद्वयोरन्यपदार्थलक्षणेति तस्मिन्नाश्रीयते तथा निषादानां स्थपतिरि-
ति षष्ठीतत्पुरुषे तद्भाववद्विधा सैव कल्पना भिद्या कर्मधारयानंगीकारेण स एवाश्रीय-
ते। न च तत्राधिपदर्थपदे निषादसंबंधिलक्षणाप्रमाणाभावात् यद्यपि हि कर्मावय-
वार्थयोगे नैवोपपत्तौ न समासे विशिष्टार्थशक्तिकल्पनाप्रामाणिकतया। धिक कर्मधा-
रये अभेदस्यैव षष्ठीतत्पुरुषादावपि स्वस्वामिभावादिभेदसंबंधस्य संसर्गविधयैव
भानोपपत्तेर्लक्षणाया अनुपपत्त्यभावः। न च नैयायिकवदस्माकं नामार्थयोरभेदान्व-
यस्वेत्यत्र प्रमाणमस्ति राजा पुरुषोस्तीत्यादौ सर्वधनामार्थस्य विभक्त्यर्थेन तस्य चाख्या-
तार्थेन्वयांगीकारेण परस्य राज्ञ्व यस्य समासानिरिक्ते क्वाप्यसत्त्वात् अतः स-
मास एव प्रसक्तस्य तस्य संसर्गविधयैव भानोपपत्तेर्न यत्न हेतो लोति प्रादेः समानाधि-

१२

करणपदस्थले राजा पुरुषोस्तीत्यादौ क्रियान्वयोत्तरं पार्ष्टिकान्वयस्याभेदसंबंधेनैवा-
नुभवात् अतः पुरुषोस्तीत्यादौ व्यधिकरणपदस्थलेन च भेदसंबंधेनैवानुभवात् लाघवेन ना-
मद्वयोऽन्यतरस्यान्वयबोधस्याभेदविशेष्यकत्वमेव नियमकल्पना स्वस्वामिभावा-
दि संबंधस्य षष्ठीतत्पुरुषादौ संसर्गविधया भानानुपपत्तेर्वस्य परपदे स्वार्थसंबंधि-
लक्षणांगीकृत्य तस्योत्तरपदार्थे अभेदेनान्वय इत्यंगीकार्यं। अत एव नामद्वयोऽन्य-
तरनामार्थविशेष्यकनामार्थप्रकारकाभेदसंसर्गकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति एकाभिक-
रणत्वविभक्तिविपरिकार्थतावच्छेदकक नामद्वयसमभिव्याहारस्य हेतुः भिन्ननामद्वय-
समभिव्याहारस्य च तात्पर्यं तत्त्वमित्यपि बोध्यं। तेन धवखदिरौ नीलघटौ वेत्यादौ नाभेद-
बोध इत्यपि बोध्यं न चैव समासे संबंधिनो अभेदेनान्वयादिर्महेव राज्ञः पुरुष इत्यत्रवे

ष्यर्थसंबंधस्य भेदबोधनान्वयाद्धनिवाक्यभेदो भिन्नार्थत्वाय चेरेकविधानेनेतरविधिस्यना
पत्तौ विनापासस्त्रवैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यं । एकतरबोधेनेतरबोधस्यावश्यकत्वेनार्थैक्या
भिप्रायात् । अत एव षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेर्निवारणाय स्वासोऽस्य यस्मिन्देश इति कर्मधारय एवा
यं । तेन नाधिकृतियेयेविधानासिद्ध्या नाहिताग्नेरपि निषादस्येवाधिकारः । अत एव कूटरासिला
ख्यं हितन्निषादानामिति लिंगमपि संगच्छते । तत्र चूर्णरप्युक्तो पक्षो विस्तारादेवनाव्यापना
से येपि यच्च वचनेरूप्यं स्यास्मद्भ्र संस्कारान्न । तत्र लौकिकाग्निप्रतिष्ठायां येदिति स्मृतिवच
नेनाग्न्यंतराभावे सोम मात्रोद्देशेन लौकिकाग्निविधानात्तमेवतत्तमेवतद्देशस्यापि पित्वां
तस्मिन्निष्टिः कर्तव्येति बोध्यं ॥ ॥इति खंडदेवकृतौ षष्ठस्य प्रथमः॥ ॥पुरुषार्थेकः॥
अधिकाधमासत्रमासारन्तिस्यदावनेककर्तृकसंख्येयप्रयोगारेकंफलं सर्वैः कर्तृभिरवय

२३

वशोभुज्यते उत कृत्स्नमिति विचारे स्य यपि सर्वैर्यांप्रत्येकं कर्तृत्वं यदिवादेपत्नोरिवयासक्त
ऽभयया पिएकसत्रप्रयोगादनेकफलनिष्पत्तौ दर्शादावपि एकस्मादेव प्रयोगात्फलयग्र
मे लब्ध अनंतस्वर्गोत्पत्त्यापत्तेरेकप्रयोगादेकफलोत्पत्ति नियमस्यावश्यवाच्यत्वादेकमे
व फलं सर्वैरवयवशो भुज्यते इति प्राप्ते नतावदेकस्य फलावयविनो मुख्या अवयवाः संभ
वंति सुखादिरूपस्य तस्यावयवासंभवात् । सत्त्वेन्यतावच्छेदकमाहित्वादेः तावत्पुरुषनिष्ठत्व
हि पुमासज्यवृत्तित्वमात्रं परं वाच्यं । न च तत्र प्रमाणमस्ति । अत एव अधिकामादिशब्दानां तावत्फ
लमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । अधिकामकर्तृनिष्ठफलभोगप्रतिपादके कल्याधिकारविधाव
पि अधिकामानांपाव्यासज्यवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन व्यासज्यवृत्तिकामनात्वरूपातिरिक्तधर्मी
कारे प्रमाणाभावाच्च प्रत्येकमेव अधिकामत्वावसायात्प्रत्येकमेव फलावगतिः । न हि तत्र बहुव

चनांतरअधिकारमपदेन बहुत्वावच्छिन्नानां अधिकारमत्वं प्रतिपाद्यते येन व्यासज्यवृत्तित्वावगतिर्भ
वेत् अपितु अधिकारमत्वावच्छिन्नानां बहुत्वं परं नित्यादिवत् न च कर्तृत्वस्य व्यासक्तत्वात् फल
त्वस्यापरत्वस्य व्यासक्तत्वं फलादैककर्तृत्वसामानाधिकरण्यस्य प्रत्येकवृत्तित्वेप्युपपन्न
त्वेनैतादृशनियमे मानाभावात् अतएव रं पश्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वसामानाधिकरण्यस्यन्न
मेवजन्यत्वेनावच्छेदकधर्मपर्याप्ताधिकरणं वाच्यं प्रधानेतु बहुवचनप्रवणेन कर्तृत्वभेदस्यैवा
वगतेन फलत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनावसरः। न चैकप्रयोगाद्वनेकफलानुत्पत्तिः। समवा
यसंबंधेनैकफलत्वावच्छिन्नंप्रति बंधकत्वकल्पनाश्लांतरेतदुत्पत्तौ वाधकाभावात् न चैव
मपिप्रत्येकवृत्तित्वापेक्षया फलत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने गौरवादेरभावान्नियामकाभाव
जन्यतावच्छेदकअधिकत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनेतत्पर्याप्त्यधिकरणतवच्छेदकस्यसमपाविच्छे

१४

र्तनिरूपितजन्यफलकूटत्वादेः कल्पनीयत्वेन गौरवापत्तेः। तद्वरं सत्र जन्यफलत्वादेरेव तत्त्वकल्प्या
नायां लाघवात् प्रत्येकमेव फलं प्रयोजनं संकल्प्येतादृशानुसंधानं॥ ॥प्रयोगे॥ ॥स्वर्गकामोय
जेतेत्याद्येकवचनश्रवणोपस्थितेनाव—देकत्वमविवक्षितं स्वर्गकामपदस्य स्वर्गमात्रपरत्वात् अ
धिकारिपरत्वेपि वा तस्योद्देश्यत्वेन तद्विशेषणस्याविवक्षितत्वादिति अतएव तत्सामानाधि
करण्याद्दाख्यातेपि तदविवक्षितं किंचाख्यातस्य प्राप्तिमात्रमर्थः। ततश्च यागेन स्वर्गं पुरुषप्रा
प्नुयादित्यर्थः। तेन तत्राद्यपि तस्योद्देश्यत्वात् तद्विशेषणाविवक्षा अस्त्र वा कर्तानिनाविवरणालिङः प्र
वर्तनाभिधायित्वाच्च तस्य प्रवृत्तिरेवार्थः तत्राथापि फलोद्देश्यकाया तस्या लोकत एव प्राप्तत्वात् त्र्यागं
मात्रविधानेन तस्यानुवाद्यत्वात् तद्विशेषणस्य तत्कर्तृविशेषणस्य वैकत्वस्याविवक्षेतिलोकोद्धेन हवेत्या
कर्तारइति एवं पक्षः इतः स्वं फलोद्देश्यकस्या विजातीयपुरुषप्रयत्नस्यापा प्राप्तत्वेन विधेयत्वनतनन

त्रस्याधितत्वात्तद्विशेषणस्य कर्तृैकत्वस्य विवक्षोपपत्तेः स्वर्गकामपदे तद्विवक्षायामपि तत्सामानाधिकर
ण्येवाधकाभावात् द्वयेस्यान्यथा पूर्वपक्षारम्भाते आख्यातोपात्तस्यैकत्वस्य विवक्षायामपि अनेके
षां कर्तृत्वं तद्विकर्तृत्वे न्वेति न तु तदाश्रयो अन्यथा द्वंद्वस्यो व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वानुपपत्तेः । अत एव त
दाश्रयाणामनेकत्वस्य पत्नीराद्रायावश्यकत्वे पुरुषान्तरापत्तेः करणे बाधकाभावात् अनेकेषामधिकर्तृ
त्वानुमित्यश्चेसति विशेषणाद्रकप्रमाणे तदाश्रयस्यापि प्रथमातिक्रमे कारणभावादेकस्यैव प्रतीतिरा
नुभविकी । अत एव संध्यावंदनश्राद्धादावेकस्यैवाधिकारः ॥ तत्र धर्मैवेत्स्यादिवाक्यस्य प्रमाणांतरसिद्ध
त्यधिकारक कर्मसात्र विषयत्वे पत्न्या अपि — तद्वेणप्रमाणाभावे पुरुषांतरस्याप्रसक्तेः । यत्र तु
पत्नीग्राहकप्रमाणसद्भाव — स्तत्र सस्पत्नीकस्य कर्तृत्वाधिष्ठानत्वे पुरुषस्यैकस्यैवेतत् प्रथमाति
क्रमे कारणाभावात् स्वर्गकामो यजेत यजमानः धेश्मश्रूणि वपते मेखलया यजमानमित्यादौ वि

२५

नाकारणं सुवुपात्तैकत्वस्य पाक्षिकानुपपत्तेश्च । अतः पुरुष एवाधिकारी ॥ ॥ प्रक्रमात्तु ॥ ॥ काम्यक
र्मकामनायां प्रक्रांतं वा तत्रां फलेच्छयां अवान्तरे वा फलेप्रयोजकाभावान्न समापनीयमिति प्राप्ते स
संनास्ति फलरूपं प्रयोजकं तस्येच्छाविषयत्वेन प्रयोजकत्वात् तथापि प्रारंभ एव प्रयोगसमाप्तौ निमित्तं न
चतत्र प्रमाणाभावः । शिष्टविगर्हणस्यैव प्रमाणत्वात् शिष्टा हि प्रारब्धापरिसमापने प्राक्रमिति विगर्हंते तेन
शिष्टाचारमूलश्रुत्या प्रारंभे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेर्नैमित्तिकत्वेन विधानात्तस्यावश्यकत्वं न च वस्तुतः
शास्त्रेण कामनाया एव प्रयोजकत्वावगमात् आरब्धारस्यास्य भ्रांतिमूलकत्वमिति वाच्यं सर्वेषां वं शिष्टानां भ्रां
तिकल्पने प्रमाणाभावात् देवतान्योवा एषा आलभ्यस्व ते यो सत्यस्य इत्युक्ता न यजते सत्रे धात्वर्थो येन
यनेति प्रत्यक्षश्रुत्यैवाकरणे निंदाप्रायश्चित्तयोर्विधानात्प्रारंभे निमित्ते प्रयोगसमाप्तेरावश्यकत्वावग
मात् । अतः प्रयोजकांतराभावे पि निमित्तवशात्समापनीय एव समापिते च तस्मिन्कारणसत्वात् फलमपि भव

स्येव। एकफलत्वप्रामाण्यविफलान्तरोपपत्तेः। न च कामनारूपांगाभावादेतु एव शंका। तस्याः प्रवृत्तिमात्रवच्छिन्नत्वं प्रति कारण
त्वमात्रत्वेनांगत्वे प्रमाणाभावात्। प्रवृत्तिपर्यवसाने तस्याः सत्त्वाच्च। अन्यथा समापनोत्तरमिच्छापगमेपि फलानुत्पत्तिप्रसंगात्।
॥लोके॥ लौकिकस्य तु गृहरथकर्मादेः शास्त्रीयासमापने च शिष्टविगर्हणाभावात्प्रयोजकाभावेनासमापनं। न च तस्याप्रशि
ष्टकृतिमत्त्वाख्यात्वं। तस्य अर्थसुखादिवदावश्यकमिति मालोकमत्त्वकत्वेन श्रुतिमत्त्वकत्वाभावात्। यत्तु गृहस्थकरणप्रा
प्तं पुरुषार्थत्वमिति किं वा सत्त्व। शास्त्रादिवं आरेनगेहं काहुर्वद्र्व्यः पापसंप्राप्तणे भोजयितव्य इत्यादिवत्तस्य शास्त्रीयत्वादिष्ट
मेव समापनं॥ ॥प्रतिषेधेषु॥ ॥नकत्वं जं नस्य ये दिव्यादिषु किं स्वर्गकामस्याधिकारः उत प्रवृत्तमात्रस्येति चिंतायां नञो
निपातत्वेन क्रियान्वयावैमात्याभावाकांक्षायांगाकारे च प्रधानभक्तायास्तस्यार्थवान्यथात्वापत्तेरानर्थक्यपत्तेरंग।
न्यायेन क्रियाविशेषणत्वेनान्वयाव मात्र चापि कल्पितान्वयेसु वंत संबंधेन नञ्समासायत्तेः कल्पितातिरिक्तभक्षणस्य वर
गप्रासत्वेनाविधेयत्वात्याशिशेष्येण धातुसंबंधावगते भक्षणाभावस्य वक्तुं मशक्यत्वेन प्रजापतिव्रतवदेव लक्षितस्य
भक्षणाभावसंकल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वेन विधानमिति प्राप्ते तस्य व्रतमित्युपक्रमानुसारात्प्रजापति
व्रतेषु लक्षणांगाकारेपि प्रकृते लक्षणायां प्रमाणाभावात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वेन नञो भाववाचकस्य प्रतियोगितासं।

२६

६५

सर्गेण भावनायामेव स्वकारक विशिष्टायामन्वयः। न चान्यथात्वापत्तिः। पुरुषेणावनानुत्पत्त्यावपि प्र
त्ययेन तस्याएवबोधनेनान्यथात्वाभावात्। अत एव निषेधस्थले लिङ्र्थं मूलव्यापारस्य न विधिवा
क्यवतः स्वप्रयोज्यत्वसंबंधेन भावनान्वयोपि तु नञस्तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात्स्वप्रयोज्याभावप्रतियो
गित्वेनेति तस्य निवर्त्तनारूपत्वसिद्धिः स्वप्रयोज्यत्व रूपत्वस्य भावे प्रवृत्तिविषयस्यानिष्टसाधनत्वज्ञा
नं विनानुपपन्नमिति तस्य प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते। तेन पुरुषमात्रस्यैव रागतः प्रवृत्त्युन्मुखस्य
निषेधेष्वधिकारः। अत एव प्रत्यवायसाधनीभूतस्यानुष्ठेयस्य भक्षणस्य रागत एव प्राप्तत्वात्तदनु
ष्ठाने सति प्रत्यवायोत्पत्त्युपपत्तेर्नैतद्दर्शितन्निषेधोप्यध्ययनविधिसिद्धत्वानापेक्षापि। यत्तत्र
निवर्त्तनाप्रकारकथनं प्रकारांतरेण तंत्ररत्ने कृतं तदर्थवादाधिकरणे कौस्तुभे एव निरस्तं स्वाकु
रातिरेव विस्तरेणोपपादिता॥ तस्मिन्॥ श्रौतेषु स्मृत्युक्तेषु च निषेधेषु तथा स्मार्त्तेष्विवानग्निसाध्ये

पुत्रमंत्रसाध्येषु विधिषु उपनयनात्पूर्वमपि ज्ञातस्याधिकारः॥ स्मार्त्तविधानुपनयनादिनियमप्र
माणाभावात्। उपनयनस्य वेदमात्राध्ययनांगत्वात्। निषेधेषु तु जातमात्रस्याधिकारो ब्राह्मणो
न सुरां पिबेदिति वत्। परप्रेरणादिजन्यायां अपि न सेणादि भावनाया निषेधात्। तत्र च स्मृत्याध्य
यनस्यानुपयोगादिति प्राप्ते स्मृत्यध्ययनस्यापि ब्राह्मणेन षडंगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिस्मृत्या
उपनयनांगकत्वविधानात् स्मार्त्तविधानामपि उपनीताधिकारकत्वं। निषेधेषु तु प्रागुपनयनात्का
मचारकामवादकामभक्षा इति स्मृत्यैवाभ्यनुज्ञानादुपनयनोत्तरकालत्वं। अतएव वर्णपुरस्का
रेणाम्नातानां सुरापानादिनिषेधानां जातमात्राधिकारकत्वमेव स्मृतिसिद्धं। येषां तु शूद्राणामुप
नयनाभावः। तेषां विवाहविधितस्यतस्यानत्वेन विवाहविधानात्॥ अन्यास॥ जीवनादिनि
मित्तकाग्निहोत्रादौ निमित्तस्य प्रतिक्षणं भेदात्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्त्यासंततानुष्ठानप्रतीतेस्त

दनुरोधेन वाङ्गाक्यांगस्यागस्यपलक्ष्यमाणत्वात्कालस्यापि वांगत्वेन तस्यागोपपत्तेः काम्यविषयत्वेन तस्य
सार्थक्याच्च। सा तस्यानुष्ठानं। अतएव सोमेवसंतस्य निमित्तत्वात्तत्रैकैकस्मिन्सकृत्करणप्रतीतेः का
लानुग्रहेपि तत्प्रतिरिति प्राप्ते स्वाहारविहाराद्यनुरोधेन निमित्तस्य केनेरवश्यं संकोचनीयत्वादग्निवि
धाभ्यामिव कालेनापि संकोच्यते। नहि कालस्यांगत्वेपि यथाशक्त्युपबंधविषयत्वं यस्यैव हि प्रयोगवि
धिप्रयोज्यत्वेन शास्त्रावनुष्ठानप्रसक्तिस्तस्यैवाशक्तौ निमित्तस्य नुरोधेन त्यागः॥ ततश्चैव यत्रैवाग्नि
विधयोर्विध्यंतरप्रयुक्त्युपजीवकत्वेन प्रयोगविध्यप्रयोज्यत्वान्न तत्। तथा कालस्यापि स्वरूपेणा
ननुष्ठेयस्याप्रयोज्यत्वाद्यथाशक्त्युपबंधविषयत्वानुपपत्तेः कालविधिनापि निमित्तश्रुतिसंकोचान्न
सातत्येनानुष्ठानं। अतएवयोर्दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदिति काले
नैमित्तिकातिक्रमएव प्रायश्चित्तं॥ तेषां॥ कालत्रयरूपेण निमित्तत्रयस्यस्य संकोचेपि यदा कालावच्छि

न्तस्यनिमित्तस्यपुनःसन्निपातस्तत्रनैमित्तिकावृत्तिः॥इतरथास्वोस्यंत्तोत्रवत्स्यानुष्ठायकत्वरूपनिमि
त्तत्वानुपपत्तेः॥अतएवयत्रतस्मिन्नेवनिमित्तेकालमात्रस्यावृत्तिस्तत्रननैमित्तिकावृत्तिः॥यथाएक
स्मिन्नेववसंतेपर्वावृत्तौ॥अत्रपूर्वपक्षस्यातितुच्छत्वासुहृत्भूतत्वोपदेशइतिमंतव्यं॥तथांतः॥
पुरुषार्थंनैमित्तिकवदेवक्रत्वर्थनैमित्तिकस्यापिभेदनहोमादेरेकस्मिन्प्रयोगेभेदेना नेकत्वेयदिता
वद्धोमास्पूर्वंतदनेकतातदात्रग्रह्यमाणविशेषत्वादस्वप्रतिग्रहेष्टिवत्सत्तावच्छेदाभावात्तंत्रेणैव
होमककरणेपिहोमोत्तरंतदनेकत्वेनैमित्तिकावृत्तिःस्यादेवः॥नचतंत्रक्रतुजन्यापूर्वोत्पत्तेःपूर्वंहोम
जन्यादृष्टस्यसत्त्वात्तेनैवप्रसंगपिध्यानुपांकानयात्वेनिमित्तेसतिनैमित्तिकाकरणेनिमित्तत्वव्याघा
तातः॥अतएवनिमित्ताभावेहोमाभावेपिक्रतूपकारसिद्धिस्तत्सत्वेतदनुष्ठानेनतदावृत्तौवावृत्तेने
त्यपिबोध्यं॥आचाराः॥आचारप्रमाणकेषुगुरुगमनादौशिष्यानुगमनादिषुत्र्यावृत्तस्यैवाचार

१९

स्यदर्शनात्तन्मूलभूतश्रुतौगुरुगमनादेर्निमित्तत्वकल्पनावगतेःप्रतिनिमित्तमावृत्तिः॥नचाचरि
तणामावृत्तेर्दृष्टंविधेयागुरुप्रीत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेर्निमित्तत्वेप्रमाणाभावः॥गुरुप्रीतिरूपापांतरे
णापिसिद्धेरधीतविधिनाप्यनुष्ठानान्नियतानुष्ठानवलेननैमित्तिकत्वप्रतीतेः॥यत्तुतंत्ररत्नेशास्त्रे
णैवसप्तम्यांशात्प्रत्ययादिनानिमित्तत्वावगतिर्गुरुगमनादेरित्युक्तंतत्तुश्रुतिस्मृतिरूपशास्त्रस्यसत्वे
सूत्रकारोक्तस्याचारप्रमाणकत्वस्यानुपपत्तेरुपेक्षितं॥ आलभ्यस्य॥सोमस्यवसंतेवसंतेज्योतिषा
यजेतेतिवचनादेवनित्यत्वेनचायंकालवधिः॥वसंतेज्योतिषायजेतेतिवीप्सारहितवाक्येनैवतद्वि
धानात्॥नचविनिगमनाविरहः॥गुणभूतकालानुरोधेनप्रधानावृत्तेरप्राप्ततयावीप्सार्थस्यापि
विधेयत्वेवाक्यभेदापत्तेःप्रतिनिमित्तंनैमित्तिकावृत्तिन्यायप्राप्तवीप्सार्थानुवादत्वलाभाद्वाक्यस्या
पारवसमत्वानिमित्तपरत्वावसायात्॥अग्निहोत्रादीनांतुनित्यत्वंस्थितमेवएवंविधायाअपिश्रुध

यनसहितायास्थाणुरयंभारहारःकिलायमधीत्यवेदंनविजानातियोर्थमित्यनधीयानाचाद्याभवंती
त्यादिनिंदोक्तानांकरणेप्रत्यवायवलेननित्यत्वंएवंतुपनयनस्यापिषोडशादिवर्षोत्तरमकरणेप्र
त्यवायश्रवणादेवनित्यत्वंयत्तुपष्ठेःआघकामस्योपनयीतेत्यादिफलश्रवणात्तदुपनयनाप्रितष
ष्टादिकालस्येतिज्ञेयंःयत्तुतंत्ररत्नेक्रतूनामावश्यकत्वात्तदपेक्षितविद्यादेरप्यावश्यकत्वेफल
तोनित्यत्वमुक्तंतच्चक्रतूनांविद्याप्रयोजकत्वस्यनिरस्तत्वात्तदितरएवावश्यकत्वकरणेप्रत्यवा
यावगतेर्विद्यादेरकरणेक्रतूनामनधिकारादेवानावश्यकत्वात्तदपेक्षितंएवंब्रह्मज्ञोसाररमपि अनु
त्याघसुतासोहास्मासमिछंन्त्वअस्यधइत्यविरक्तस्यप्रत्यवायश्रवणान्नित्यं। अतएवजायमानो
वैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेयज्ञेन देवेभ्यःप्रजयापितृभ्योब्रह्मचर्येणऋषिभ्यइत्यपिसंगच्छ
तेःनचात्रब्राह्मणपदश्रवणात्तस्यैवेतिनित्याइतरयोस्त्वनावश्यकताइतिशंक्यं अस्यावदानविधे

१०

शेषत्वेनार्थवादस्यविधायकत्वाभावेनअत्रत्यब्राह्मणपदस्योपलक्षणत्वात्ः। इतिखंडदेवकृतौभाट्ट
दीपिकायांषष्ठस्यद्वितीयः।।सर्वशक्तौ।।नित्यनैमित्तिकानांकर्मणांकाम्यवत्सर्वांगोपसंहारेणैवप्र
योगःएकादशोसर्वेषामंगानांसाहित्येनक्रतूपकारजनकत्वस्यस्थापयिष्यमाणत्वात्।तिर्यग
धिकरणेयथाविनियोगंअधिकारंकल्पनस्यस्थितत्वाच्चःनचैवंनित्येपितथाकल्पनेसर्वांगोपसं
हारासामर्थ्येसतिअनुष्ठानानापत्तिर्निमित्तत्वव्याघातः।अवश्यानुष्ठापकत्वरूपस्यनिमित्तत्वस्य
कालाग्निविद्यादिनिरवच्छेदत्वच्छत्त्यापवच्छेदापत्तेः।अतएवयथैवकालाद्यवच्छिन्नजीवनादेरेव
निमित्तत्वात्कालादेर्निमित्ताभावादेवनैमित्तिकाकरणेनप्रत्यवायस्तथाशक्त्यभावेपातिवोध्यं
नचकदापिसर्वांगोपसंहारासामर्थ्येःकाम्येपितदापत्तेः नचासकृदेवसर्वांगकरणसामर्थ्यमिति
नियमेप्रमाणमस्तियेननवीभावाद्यनुवादानुपपत्तिराशंक्येतः काम्यस्याप्याहत्यनुपपत्तेः।।किंचनिमि

तस्यानुष्ठापकतया कालदेशादिवत्प्रयोगान्वयित्वाद्यथैवाङ्गत्वं न तथैतन्न चरं तीत्याद्यावपांदेशत्वादं
गप्रधानान्वयित्वं तथा निमित्तस्यापि। अतश्च न केषु प्रधानेषु यथाशक्त्युपबंधस्तद्वत्करणस्य प्रत्य
वायजनकत्वबोधनादेवमङ्गानामपीति न तेषु यथाशक्त्युपबंधः॥ अत एव तद्देवततृतीयानिर्दे
शोपि संगच्छते। प्रयोगान्वयितया च निमित्तश्रुतेरङ्गविनियोगोत्तरकालीनत्वाछ्रुत्यवच्छेदकल्पनापि
न दोष इति। एवं सत्यपि यदि निमित्तस्य प्राधान्यं स्यात्तदा तदनुरोधेनाङ्गेष्वपि शक्त्यवच्छेदः कल्प्येत
न त्वेतदस्तीति प्राधान्येन निमित्तस्यानुष्ठापकत्वं। अपि तु विधिबोधितस्यैवानुष्ठानस्यावश्यकता
बोधकत्वमात्रं। तद्बोधस्य च फलं नैमित्तिकाकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वबोधः। अन्यथा वेतनप्रवृ
त्तेरावश्यकतानुपपत्तेः॥ एवं चोक्तावश्यकत्वमेव सम्पादितं नावबोध्यमानं नैमित्तिकान्वयि सुधायां
भुंजीतेत्यादौ तथा क्लृप्तत्वात्। अतश्च यथैव काम्ये प्रवर्त्तनाक्षिप्तेष्टसाधनत्वं प्रधानांश एव न तु सां

गे तथैव निमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वमपि प्रधान एव न तु सांगे। अत एव निमित्त
स्यापि विनियोगविध्यावेवान्वयः॥ अत एव विनियोगोपि प्रवृत्तिजनकीभूतज्ञानविषयीभूतधर्मस्व
रूपजन्यसाधारणावः (?) अत एवाङ्गान्वयोपि प्रधानस्यैतदुत्तरकालीन एव। तस्य प्रधानगतफलवत्त्वज्ञाना
धीनत्वात्। तत्र त्वयं विशेषः। यत्काम्यविध्याक्षिप्तेष्टसाधनत्वज्ञानोत्तरमेवाङ्गविनियोगः नित्ये तु विधि
सहकृतनिमित्ताक्षिप्तप्रत्यवायजनकाकरणप्रतियोगित्वज्ञाने जातेपि नाङ्गान्वयो नपेक्षितत्वात्। अ
पि तु तदेतरं प्रधानकरणकभावनायाङ्गान्वयापेक्षायां पूर्वकृतत्वात्पापक्षयस्य भाव्यत्वेवगते स इति बोध्यं
॥ अत्र हि पापक्षयस्यैव भाव्यत्वं नित्यस्थले धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिवाक्येभ्यः प्रतीयते। अत एव
न विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनं न वा अपुरुषार्थस्यापि यागध्वंसस्यैव भाव्यत्वकल्पनं यागस्यैव वात
तः तृतीयानिर्देशात्। समानपदश्रुतेः करणत्वेनाघपपत्तेश्चान्वव दर्शपूर्णमासादौ क्लृप्तानामेवस्व

गौणानां नित्येपि नावश्यत्वोपपत्तेः धर्मेणेत्यस्यान्यपरत्वं शंक्यं न चात्वे मुमुक्षोः स्वगौणानामनिष्टत्वे
न तदुपयुक्तैरंगाश्रयसाहित्यसाधनानुष्ठापकत्वे अप्रामाण्यापत्त्या यावज्जीवादिवाक्यस्य मुमुक्षुवि
षयतया संकोचापत्तेः॥ पापक्षयस्य तु सर्वाभिलषितत्वान्निमित्तस्यैव प्रयोजकतया तस्या नैमित्ति
काप्रयोजकत्वेपि निमित्तप्रयुक्तनैमित्तिकानुषंगिकत्वे बाधकाभावः॥ न चोद्देश्यानेकत्वेः तत्वेपि द्विकर्म
कत्वाभावेनावाक्यभेदात् अतएव पापक्षयभावकत्वावगमोत्तरमेवांगान्वयात्पूर्वावगतनिमित्ता
न्वयानुरोधेन शक्त्यवच्छेदकत्व्यनंनवोत्पत्तिवाक्यएवांगान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चेष्टसामान्यस्ये
व भाव्यत्वात्तदवगमोत्तरत्वेपि न निमित्तसंबंधावगमोत्तरत्वं मंगान्वयस्यैतिवाच्यं सामान्यगतवि
शेषापेक्षायां अंतरंगत्वेन प्रथमं काम्यया वज्जीवबाक्यैकवाक्यतया विशेषावगमोत्तरमेवांगवाक्यै
कवाक्यतयांगान्वयांगीकारेण तत्रैव शक्त्यवच्छेदोपपत्तेः अतएव कामे निमित्ते च यस्याधिकारिणो

२१

यावंति प्रमाणांतरप्रमितान्यंगानि तस्य तावद्भिः सहितेतरांगैर्यात्देरूपत्कुर्यादिति महावाक्यार्थकल्पना का
म्ये सर्वांगसाहित्यं नित्ये यथाशक्त्यवच्छिन्नमित्यर्थलाभः॥ अतएव येथे वराककस्येव काम्यावाक्यस्य यावज्जी
ववाक्यस्य च सेमयाज्यसोमयाज्निरूपाधिकारिनेदं न प्रधानसाहित्यनैदपि यस्याधिकारिणो यावंति प्र
माणांतरप्रमितानि प्रधानानि तस्य तावतां कामे निमित्ते च विधायकत्वं तथात्वापातिनको पिदोषः॥ अ
तः सिद्धं निमित्तस्य कस्य अनुरोधेन यथाशक्त्यंगहानेनापि प्रयोग इति अतएव विध्यपराधे तदेव यागं कृत्वा
दक्षारेतव्यमिति द्विगुणस्य समाप्तिं विध्यपराधे प्रायश्चित्तं च दर्शयति॥ काम्येषु चैवं॥ काम्ये तु यद्यपि
फलसंबंधोत्तरमेवांगान्वयस्तत्प्रयोगविधिनानुष्ठानावगमोत्तरं प्रवृत्तिकारणत्वेनोपस्थितायाः काम
नाया अधिकारिविशेषणत्वकल्पने शक्त्यवच्छिन्नायाएव तत्कल्पनाद्करणे प्रत्यवायाश्रवणाच्च सर्वा
गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकार इति प्रत्युदाहरणमात्रं॥ क्रियाणां॥ एवं यथाशक्त्युपबंधे निरूपिते तत

धेयत्वेन प्रतिनिधिविचारे कर्त्तव्ये उपोद्घाततया इदं विचार्यते तत्र मूले तावत् द्रव्यस्य क्रियातोत्यंतभे
दाभावात् द्रव्यभेदे कर्मभेदापत्तेर्नीवाराद्युपादाने विहितक्रियासिद्धिरिति पूर्वपक्षे तेऽत्यंतभेदाभावे
पिऽत्यंतताभेदस्याप्यभावात्कर्तृदेशकालादिवद्द्रव्यभेदेपि तदैवेदं वलनं यजनमित्यादिप्रत्यभिज्ञाव
लात्क्रियैक्यप्रतीतिर्निष्प्युपादानेपि न क्षतिः। तत्र च जगतीतलवर्त्त्येकैकं कर्मव्यक्तिरभिव्यक्तिमात्रं तु निय
तेः अथवा शब्दांतरादिप्रमाणैरेव व्यक्तिभेदः। द्रव्यदेशकालकर्तृव्यत्त्यादिभिस्तु तस्या एव व्यक्तेरभि
व्यक्तिभेदमात्रं अथवास्तु तत्रापि व्यक्तिभेदः शब्दांतरादिप्रमाणैरेवाग्नेयत्वादिजातय एवाभिधेयतः इ
ति सिद्धांतितं ततः द्रव्यास्मितत्वेपि क्रियायाः तद्द्वैजात्यस्याशंकितुमशक्यत्वात्तत्त्वैक्यसिद्धं तस्य
चापूर्वापत्त्वापत्तेस्तस्याभिव्यक्तिजन्यत्वे च यजिपदेन तल्लक्षणापत्तेरूपेक्षितं अथ तदेवं विचारो वा
च्यः। सत्यपि शब्दांतरादिप्रमाणैराग्नेयत्वादि वैजात्ये विधेयतावच्छेदकाविजातीययागत्वावच्छि

न्नप्रतिव्रीहित्वादिनैव कारणत्वं वगतेस्तस्यैव तज्जात्यभिव्यंजकत्वावसायान्नीवाराद्युपादानेन तज्जा
त्यवच्छिन्नसिद्धिरिति प्राप्ते सत्यपि तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्त्वादिना कारणत्वेन तस्य प्रत्येकं तज्जात्यभि
व्यंजकत्वं व्रीहित्वादिना कर्मांतरेपि कारणत्वेन व्यभिचारात् अपि तु सामग्रीत्वेनैव सामग्रीव शक्तस्य
व्रीहित्वघटिता अशक्तस्य तु तदघटिताः अतश्च व्राद्यभावे नीवाराद्युपादानेपि वैजातीययागत्वापू
र्वत्वफलत्वावच्छिन्नं जायतएव फलं परं नित्य एव तावत्तन्म्येण जायते काम्ये तु आरंभोत्तरमशक्तस्य
शिष्टविगर्हणादोषपरिहारार्थं समापनेपि न फलोत्पत्तिः। सर्वांगोपसंहारेणैव तदुत्पत्तेः। प्रयोगसमा
प्त्यैकरणे दोषमात्रोत्पत्तेः। करणे फलांतराभावान्न पूर्वं सत्तिरिति केचित् नैमित्तिकत्वाविशेषात्तु तत्रा
पि पापक्षयकत्वं नेति तत्रारंभे नित्यत्वपि ध्येयं अकृतिप्रमाणत्वात्। काम्येऽप्यारंभोत्तरं नित्ये ततः पूर्वम
पिऽक्रतद्रव्याद्यंतरं प्रतिनिधेयं न वेति विचारायां अशक्तावगताने न प्रयोगेपि न गप्रहणे प्रमाणाभावः

तथाहि न तावद्द्रव्यादिशास्त्रं तस्य व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नविधायकत्वेन नीवाराद्यविधायकत्वात् न हि तेषु व्री
हित्वमस्ति नापि कर्मशास्त्रं तदाक्षेपकं द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यांतरसाधारणाक्षेपप्रतिबंधे व्रीह्यादिविधा
नाद्द्रव्यांतराक्षेपानुपपत्तेः ॥ न हि व्रीह्यादिशास्त्रं शब्दतो नियमविधिरपि त्वाक्षेपप्रतिबंधद्वाराफलतः ॥ अ
त एव यथैवाग्निविध्योः स्वविधिप्रयुक्तयोरेव लाभादाक्षेपप्रतिबंधे नाशक्तस्यमूत्रादेर्वा न तदाक्षेपो
पि तु अग्निविधयोरधिकारिविशेषणत्वमंगीकृत्य तद्वतरावाधिकारस्यैवं द्रव्याद्येशेऽपि प्रधानविधिना
अनाक्षेपात् एकत्र व्रीह्यादिर्द्रव्यवतरावाधिकारित्वकल्पनेन न द्रव्यांतरोपादाननिमित्तप्रयोगोऽस्य
गराव युक्त इति प्राप्ते द्रव्यशास्त्रेण द्रव्यांतरसाधारण्येनाक्षेपप्रतिबंधेऽपि व्रीह्याद्यानामग्निविधयो
रिव स्वतंत्रप्रयोगविधिविधेयत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानविधेरेव व्रीह्यादिप्रयोगविधायकत्वात्प्रयो
गविधिविषयीभूतानां तेषामधिकारिविशेषणत्वानुपपत्तेर्निमित्तवलाद्दर्शनेऽत्यागेनापि प्रधानक

२

र्तव्यतावगतेस्तस्य च द्रव्यांतरमंतरेणायोगात् युक्तं तदाक्षेपकत्वं अग्निविधयोस्तु स्वतंत्रप्रयोग
विधिसिद्धयोरेतत्प्रयोगविधिविषयत्वाभावेन यथाशक्त्युपबंधविषयत्वाभावात् युक्तमधिकारि
विशेषणत्वमिति वैषम्यं नन्वेवमपि द्रव्यस्योत्पत्तिवाक्ये तस्य निमित्तावच्छेदयापूर्व मेव यागान्व
यान्यथाद्रव्यगम्यमानमितरावद्रव्यावच्छेदकत्वेनाद्रव्यावच्छिन्नजीवनादेरेव निमित्तत्वावगतेः
कथं द्रव्यांतरेणायागइति वाच्यं विशिष्टविधौ निमित्तान्वयात् पूर्वं भावनायामन्वितस्यापि द्रव्यस्य वि
शेषणाविधेयायागांगता बोधद्वारा यागगतफलवत्त्वस्य नाथकामयावच्छिन्ना वाक्याभ्यामेकवाक्य
त्वीकारेण निमित्तपापस्याघन्वयोत्तरमेव द्रव्यस्य यागांगताबोधेन प्रयोजनादिवत्तत्रापि यथा
शक्त्युपबंधोपपत्तेः ॥ अतस्तदा कर्मशास्त्रेणविसदृशसाधारण्येन द्रव्यांतराक्षेपाधृतः प्रतिनिधि
ः । तस्य चांगत्वाभावेऽपि उपकारकत्वमात्रेणग्रहणं बोध्यं एवं च कर्मबोदनयायत्किंचित् द्रव्यप्राप्तौ

युक्तमंतरेणसहस्रस्यवचनेनचपूर्तिकानांनियमइतिवक्ष्यते:।। नदेवता।। एवंसर्वत्रप्रतिनिधौप्र
सक्तेदेवतायांसनभवति: यदिहिअर्थमात्रस्यदेवतात्वंत्यागकालीनोच्चारणकर्मीभूतशब्दप्रतिपा
द्यत्वरूपंभवेत्ततस्तस्यशब्दविशेषापेक्षायांप्रतिपादकत्वेनविधिगतस्योपस्थितस्यैशब्दस्यनि
यमेपिरोगादिनातन्त्यदीच्चारणासंभवेतादृशार्थस्यत्यागांगत्वानयापात्तदोषकश्चोतल्लक्षणिक
शब्दांतरप्रसक्त्याभवेदपिप्रतिनिधि:।यदातुदशमाधिकरणवक्ष्यमाणानीत्याविधिगतशब्द
विशिष्टस्यार्थस्यतादृशाशब्दमात्रस्यवादेवतात्वंतदाक:प्रसंगशब्दांतरस्य:नहिदृविस्त्यागकाली
नोच्चारणकर्मत्वविशिष्टविधिगतशब्दत्वसमनियतेत्र्यखंडोपाधिरूपंद्रव्यदेवहोरस्विदंदेवता
त्वंशब्दांतरेसमस्तियदितुअर्थस्यापिदेवतात्यकथंचिदंगीक्रियेततत्रापितादृशंविधिगतशब्द
प्रतिपाद्यत्वसमनियतमेवतदंगीकृत्यप्रतिनिध्यभाव:समर्थनीय:।।अतएवयागस्यदेवतापेक्ष

२४

त्वापिविधेयत्वघटितत्वद्विषयेत्राक्षेपकत्वासंभवाद्देवताविधिरपूर्वविधिरेवतदसंभवेवयागपदा
र्थस्यलोपएवयदातुदेवतापचारेप्रजापतिरितिवचनेत्रभावेविधिविधयाप्रामाणिकंतदातत्येवा
नुष्ठानं:एवमग्नेरपिहोमाधिकरणस्यनप्रतिनिधित्राहवनीयादेस्त्राददाधानविधिसिद्धत्वादेव
क्रतुप्रयोगविध्यविषयत्वात्तेषामधिकारिविशेषणत्वप्रतीतेर्यथाशक्तिन्यायाविषयत्वाद्देवन
प्रतिनिध्याशंकायत्रतुलौकिकाग्नेरेववाचनिकमधिकरणत्वंयत्रवापदादेस्तत्रापितस्यापितस्यप्रयो
गविधिविषयत्वेत्रदृष्टार्थत्वान्नतस्यप्रतिनिधि:।।नहिपूर्वदेशविभागानुकूलव्यापाररूपप्रक्षेपमा
त्ररूपस्यहोमस्याधारापेक्षास्ति:अतएवतद्विधिरपूर्वविधिरेव:पदादिनात्राहवनीयादिवा
धेस्तुपतनप्रति वंधकत्वरूपाधिकरणतायाएववादृष्टोत्पादकत्वादेकेनतत्सिद्धे:समुच्चयायोगाद
नुसधेय:।अतएवतत्रप्रतिनिधेरदृष्टोत्पादकत्वेप्रमाणाभावान्नस:।।कश्चित्तुवाचनिकोब्राह्मणपाण्या

दिरभावे विधिरेवः एवंअर्थेष्वप्रकाशनार्थेष्वपि मंत्रेषु न प्रतिनिधिः शब्दांतरस्य मंत्रांतरस्य वाः
सद्युपायांतरेण ध्यानादिनार्थेन वगते तत्प्रतिपादकत्वस्याभावादेवानाकांक्षः अवगतेतु त
स्मिन्स्मारकानपेक्षत्वादेव न तदुपादानंः न चैवं मंत्रस्य तदुच्चार्थः स्तु तस्तत्र विहितमंत्रपाठानाप
त्तिः॥ तत्र नियमादृष्टसिध्यर्थं मंत्रजन्यस्मृतेरेवाभ्युदयकारित्वकल्पनेन मंत्रपाठावश्यकत्वात्ः प्र
तिनिधेस्तत्कर्मचोदनाप्ति सस्य नियमादृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावाच्चेपाठ इति वैषम्यंः एवं अन्यस्मा
त्तददृष्टोन्यस्तो प्रमाणाभावेनादृष्टार्थप्रयाजादिक्रियायामपि न प्रतिनिधिः॥ दृष्टार्थावघातादिक्रिया
यास्तु स समस्त्येवः यत्तत्र कैश्चिददृष्टार्थस्य षोडशिग्रहणाभावादेरपि न प्रतिनिधिः॥ तेन षोडश्यभावे
युक्तत्र तु प्रयोगसंकल्पे कृते यदि देवाद्ग्रहणगमपि तत्र षोडशीकृतस्तदा षोडश्यमावस्याभावे तददृष्टा
र्थवाभावांतरं प्रतिनिधेयमित्युक्तंः तन्नः नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन षोडशिग्रहणाभावेपि द्रवं

२५

गमात्रादेवक्रतूपकारसिद्धिरित्येव वगतः षोडशिग्रहणाभावस्यादृष्टोत्पादकत्वे प्रमाणाभावात्ः अतएव
वच तत्र षोडशिग्रहणे वृथा चेष्टाफलं नमायश्चित्तमात्रं॥ प्रतिषिद्धं॥ अनारभ्य कृतेन अयज्ञियावैमाषाव
रकाः कोद्रवाइत्यनेन माषादीनां यत्तो गत्वप्रतिषेधात्तत्र साक्षात्तेषां विधानं तत्रैव विकल्पार्थं प्रतिषे
धः॥ अथवा यत्र धान्यत्वादिना सामान्यधर्मेण विधानं तत्र स्वेच्छाप्राप्त माषाद्यंगप्रतिषेधो व्रीहिभिर्यजेत
नवैयमित्तिवत्ः अतस्वकर्मशास्त्रानुरोधेन माषादीनां प्रतिनिधित्वस्थलेसाधनत्वे यंगत्वाभावान्न प्रतिषे
धः॥ द्रव्यमाणायुक्त्या द्रव्यशास्त्रानुरोधेन माषादिरूपस द्रव्य प्रतिनिधित्वस्थलेत्रीह्यवयवत्वादिनैव तेषांग्र
हणाद्वर्जनीयतया माषाद्युपादानादंगत्वाभावेन न प्रतिषेधः॥ अतस्तेपि प्रतिनिधेया इति प्राप्ते अयज्ञि
या इत्यस्यार्थः प्रत्ययेन साधनत्वमात्रनिषेधार्हं शेषविहितातिरिक्तस्य तेस्वंत्रेव माषादिप्रतिषेधप्रतीते
र्न प्रतिनिधेयाः द्रव्यसामान्याभावे तु ग्राह्यास्वेति ध्येयंः अत्र च लक्षणया यत्तोद्देशेन माषनिषेध विधाना

न्नैकप्रसरतानंगः॥ तथा स्वामिनः॥ मृते तावद्यजमाने पत्न्यां वा नान्यतरेणान्यतरस्य प्रतिनिधिः यजमाने
मृते पत्न्या अग्न्यभावादेवानधिकारात्। पत्न्यां मृतायां यजमानस्यापि जायायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्य
कर्मणीति प्रसे तावदाग्न्यभावादेव विवाहात्पूर्वमनधिकारात्। तत्राप्यविधुराधानपक्षे श्रौतस्मार्तवैदिकक
र्मणां पत्नीव्यतिरेकेणैव वा स्वनिकत्वेन पत्नीप्रतिनिध्यप्रसक्तेः॥ यदा तु नाग्नीनां पत्न्यै दानं तदापि तदा
पितदाहुरपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति वचनात्पत्नीव्यतिरेकेणैवाग्निहोत्रमात्रानुष्ठानमिति न प्रति
निधिप्रसक्तिः॥ यदा तु कस्यचित्कर्मणो मध्येऽन्यतरस्य मृतिस्तदा तदाहापूर्वं निबतसमापनेऽवस्यमाणश
स्या प्रोषितादिवदेवानुष्ठानमिति निधिप्रसक्तिः॥ रोगादिना अशक्तौ कार्यं तिरख्याप्नेनेवान्यतराधिका
रिककर्मसु यद्यपि स्वामिनः कालादिवप्रयोगविध्यविषयत्वान्न तदेकत्वादिवदेव प्रतिसत्त्रमध्ये कस्य
चिद्यजमानस्य मरणे तत्प्रतिनिधिरन्यः कार्य एवं काम्यस्यापि प्रारब्धस्यावश्यं समापनीयत्वात्॥ यद्य

२६

पि वमुख्यकर्त्तुः प्रयोगविध्यविषयत्वान्न प्रतिनिधिर्नवा मृतेन तदुपादानसंभवस्तथापि सांगकर्त्तरि सतस्मृशावरः सत्र
मासीरन्निति वाक्ये न सामदृश्याविधानात्समदृश्यरूपांगसंपत्त्यर्थमन्योपादानमवशिष्टैः कार्यं न च तस्या
ख्यातोपात्ताधिकारिसंख्याविशेषत्वादानीयमानस्य च वृष्यमाणरीत्या फलभोक्तृत्वाभावादधिकारित्वानु
पपत्तेः कथं तमादाय सामदृश्यसंपत्तिः॥ फलभोक्तृत्वाभावेऽपि कर्तृनिष्ठत्वमात्रेणैव सामदृश्योपपत्तेः अतएव
वार्त्विज्येऽपि येयजमानास्त ऋत्विज इत्यनेन वचनेन जघन्यर्त्विक्पदेऽप्यार्त्विज्यलक्षणामंगाकृस्य तदुद्देशेन
यजमानानां कर्तृत्वविधानाद्यजमानपदस्य च शानजन्तत्या आत्मनेपदरूपत्वेन फलभोक्तृत्वविशिष्ट
कर्तृत्वाविवक्षया यथाशक्ति प्रयोगे भोक्तृत्वाभावेऽप्यानीयमानस्य कर्तृत्वसत्त्वात्संख्यासंपत्त्यविघातः न तत्स
संपत्त्यैवान्यायेनैवात्र प्रतिनिध्युपादाने एवं चन्यायप्राप्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तेन पदिस्तातानां प्रमीयेत तयोस्य
नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्नित्यनेन वचनेन नेदिष्ठत्वविधानार्थं पुनर्विधिः॥ अत
एवेदमधिकरणं शिष्यव्युत्पत्तिमात्रार्थः एतदभावेऽपि वचनेनैवान्यायप्राप्तेरुपपत्तेः॥ अथ च पत्नीमर

णोपि तेन सह यज्ञेरेत्रि त्रिपुलिंगानि ईशायजमानसाप्रदृश्येनैव च संख्यायामपि संपन्ने तत्कर्तृत्व
पदार्थानां च पत्न्यंतरेण यजमानैरेव वा सिद्धेर्नान्यानयनं: अत एव तादृशास्थले पत्न्या नाग्निनिर्ह
हि: ।। किंत्वन्यं तरेणैव: यजमानस्य तु मृतस्य पृथक्कृतस्वाग्निनिर्हरेहेपि आनाहिताग्निसाधार
ण्येनानीतस्याग्निसंसर्गे प्रमाणाभावात् ह्यग्निवदेव कर्तृत्वोपपत्ति: ।।सस्वामी।। ।। पूर्वासेपिणेद: आनी
यमानस्य न कर्तृत्वमात्रमपि तु स्वामित्वमपि: तस्यानापन्नत्वात्: दीक्षारूपफलिसंस्कारस्य च णा
श्रेति प्रायेन तावदृश्च सत्र फलं: तस्य वैगुण्ये सत्यनुन्यत्ते: ।। तद्विननाशनानतस्य सांगकर्तृत्वा
भावात्: अत एव न मृतस्यापि नाथवशिष्टानां: ससदृशस्वामिकसत्रकर्तृत्वाभावात्: अवशि
ष्टैस्तु त्रिष्टविगर्हणादोषपरिहारार्थमवश्यकर्तव्ये समापने सामान्यपापै: संख्यासंपत्त्यर्थमन्य: समा
नियते: अतएव प्रारंभनिमित्तसमापनसाध्यपापक्षयोपि अवशिष्टानामेव न त्वानीतस्य प्रारंभरूपनिमित्ताभा

२८

वात्. अनस्य कर्तृत्वमात्रमिति सिद्धं सत्रद्धर्मा कलिसंस्कारा ब्रह्मचर्यपयोव्रतादि
यत्तु आनीतस्य फलित्वाभावादप्राप्तकार्या कारित्वापत्तेर्न कर्तव्या: अवशिष्टानां
तु सत्र फलाभावेपि प्रारंभनिमित्तकपापक्षयस्य सत्वात्कर्तव्या: । अत एव फलिसं
स्काराणां प्रसक्तौ प्रधानं फलाधानयोग्यताजननार्थत्वाघदप्रधानकरणात्सूर्वे
मतिस्तवेदेवनेषां कलिसंस्कारा: पापक्षयस्य प्रधानजन्यत्वात्. न तु ऊर्ध्वमिति ध्ये
यं. दीक्षाकरणं तु आनीतस्याबनिकमप्राप्तकार्यमिति मा भैयपघिनतस्य फलि
त्वं तथा थन्येषां फलिसंस्कारकर्तृरिसामदस्य संपत्त्यर्थमानीतस्यापि ते कार्या: । न च
ब्रह्मचर्यादिषु पुरुषस्य संस्कार्यत्वेन कर्तृत्वस्यार्थिकत्वात् संख्यायाश्च वैध एव क
र्तृत्वेनि वेशात्फलिसंस्कारकर्तरि सामदस्याभाव: वैधवैधसाधारणावश्यकक।

तत्वद्वारेणैवलाघवात्सामदश्यस्यस्पसत्रांगलोपत्तेः। अनास्तसंपत्त्यैर्थे कर्तव्या
एकफलिसंस्काराः। ननु सप्तदशावरा इत्यनेन सत्रप्रयोगे कर्तृपरिच्छेदकत्वेन सा
प्तदश्यं विहितं न तु प्रत्येकं ननु तदार्थप्रत्येकपदार्थानां सप्तदशभिरकरणात्॰
न चानुमतिद्वारा सप्तदशानां सर्वत्र कर्तृत्वं तथात्वे फलिसंस्कारेष्वपि अनुमति
द्वारेणैव साप्तदश्योपपत्तेरानीते फलिसंस्कारकरणानापत्तिः। किंचैवं मृतस्यैव
पूर्वकालेनुमतिसत्वात्संख्यासंपत्तिसंभवेनानयनवैयर्थ्यं मृतकर्तृव्यपदा
र्थानुष्ठानार्थमानयनमिति चेत्॰ तेषां कर्मान्तरे धियावा ध्वर्यवादिसमाख्यया र
तरमन्यस्तेषामिति न्यायेन वा कर्त्रन्तरैरेव सिद्धेः अतश्चानयनएव प्रमाणा
भावे कुतस्त्यं संस्कारकल्पनमिति चेत्। तन्न्यायेन तदसिद्धावपि वचनेनैव

२८

तत्सिद्धेः अतश्चोक्तवचने दीक्षितमरणे निमित्ते दीक्षानेदीष्टसाहित्याद्यनेकगुण
विशिष्टनैमित्तिकव्यापत्तावन्यपदार्थप्रयोगस्यैवविधानान्न वाक्यभेदः। दीक्षा चा
प्राकृतकार्यापि वचनादेवविधीयते॰ तस्याश्चवयमनियमपरिग्रहरूपत्वा
द्भूमव्रतादिसिद्धिः। एवं च ये केचित्तद्भिन्नाः संस्कारास्ते न कार्या इति प्रतिभाति
सत्राय दीक्षितानामिति श्रवणाच्चनाहीनेतदानयनं सामान्यं एवं प्रतिनि
धौ विवरिते किं सति संभवे सदृशएव प्रतिनिधिरुतानिषादस्सदृशइति चिंतायां क
र्मचोदनयाय त्किंचिद्द्रव्यमात्राक्षेपाद्द्रव्यशास्त्रस्य च नीवारेषु व्रीहित्वाभावे
न सदृशनीवारादिनियामकत्वाभावान्न सदृशनियमः। नं च व्रीह्यवयवैर्नः
स्वावयवैरंशांतभेदाभावात्तदवयवानामेवकतिपयानां नीवारोपादानत

यानीवाराभिन्नतयाव्रीहिशास्त्रेणैवतद्विधानमितिवाच्यं॰तथात्वेव्रीहित्वे
पिनीवारोपादानेवैगुण्याभावप्रसंगादितिप्राप्तेव्रीहिशास्त्रेणव्रीहित्वजातेः
साधनत्वेप्रमितेअमूर्तायास्तस्याःसाधनत्वासंभवादर्थात्तत्परिच्छिन्नस्याव
यविनःसाधनत्वमवगम्यते॰तस्यापिवावयवोपादानव्यतिरेकेणसाधनत्वा
संभवात्तदवयवानामपिसाधनत्वमर्थाद्गम्यते।तज्जातीयावयवानामेवप्रकृति
पयानांविजातीयावयवान्तरोपेतानांनीवारासंभकत्वमितिन्यायमाशंक्यप्रयो
गेजातेरवयवविनोपवांतराणांचसाधनत्वासंभवेपिप्रकृतिपयावयवानामे
वतत्सयत्स्वर्थमवर्जनीयत्तपानीवारविजातीयतदवयवोपादानमितिस
दृशप्रतिनिधिनियमसिद्धिः।अतएवसादृश्यंसमानजातीयावयवारब्धत्वे

२९

नैवनियामकंनतुसमानजातीयधर्मान्तरेणतव्रीहिशास्त्राविषयत्वात्॰एवं
वव्रीह्यभावेसुसदृशंतदभावेसदृशंतदभावेमंदसदृशमित्यादिक्रमेणबोध्यं
निर्दिष्टस्यतु वैकल्पिकेषुखादिरेवधात्रिपालाशेवधात्रीत्यादिषुएकेन
प्रक्रान्तेप्रयोगेपदितस्यापचारस्तदावैकल्पिकांतरमवोपादेयंनतुपूर्वोपा
त्तसदृशं॰वैकल्पिकांतरस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनविहित
स्यतस्मिन्नपिप्रयोगेअगत्वस्वरूपयोग्यतयामुख्यत्वेनजातिव्यक्तिसर्वावय
वानामेवसाधनत्वसंभवेपूर्वोपात्तारंभकककनियमयावयवमात्रग्रहणे
प्रमाणाभावादितिप्राप्तेतस्मिन्नपिप्रयोगेऽन्तरस्यांगत्वेतदभावकृतवैगु
ण्यपनेरवश्यंवैकल्पिकस्थलेतत्रद्वाकपयोस्तनघटितप्रयोगमात्रविषय

त्वावसायानप्रयोगे इ नरस्यांगत्वाभावेन पूर्वोपात्तसदृशमेवोपादेयं॰ अत एवाग्ने
येत्वादिव्याप्यधर्मानवच्छिन्नं प्रत्येव व्रीह्यादेः कारणत्वमित्युक्तं कौस्तुभेन त्रापि वैक
ल्पिकानामादितोव धारणमित्यस्य प्रामाणिकत्वे संकल्पोत्तरमेवानद्भावे तु एको
पादानोत्तरमेव तस्यापचार इति द्रष्टव्यं वचनात्तु यदि सोमं न विंदेत पूतिका
नभिषुणुयादित्यादौ किं सोमाभावे पूतिकत्वेन रूपेण पूतीकानां विधानमुत प्रति
निधिविधया दूतिकगतसोमावयवानां नियम इति विंतायां प्रतिनिधिनियमे
पूतिकपदस्यानरूनसोमावयवलक्षणापत्तेरभावो विधिरेवायं न च नियमविधि
लाघवानुरोधेन तदंगीकरणमप्यदोषः। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनापूर्ववि
धिगौरवस्य फलमुखत्वात्॰ अभावे विधिपक्षेपि प्रतिनिधिनियमस्यार्थसिद्धत्वे

३०

नलाघवस्य मन्मतेपि सत्वाच्च॰ न ह्ययं त्वन्मतेपि शाब्दः प्रतिनिधिनियमः। अपि तु फलतः।
न च फलं ममाप्यविशिष्टमेव॰ किंच सोमाभावे सुसदृशस्यान्यस्यैव प्राप्तेर्मंदसदृशानां
पक्षप्राप्त्यभावादेव नियमविधेयत्वानुपपत्तिः। अतः पूतिकत्वेन रूपेण प्रतिकानांमपि
सोमाभावे विहितत्वात्तदपचारे पूतिकदृशमुपादेयमिति प्राप्तेनाभावे विधिरयं॰ तथात्वे पू
तिकात्वस्य तदवच्छिन्नव्यक्तेस्तदवयवान्तराणां च सोमावयवविजातीयानां कारण
त्वकल्पने गौरवापत्तेः। प्रतिनिधिनियमे तु कुप्तसोमावयवनिष्ठकारणतानिरूपितोपादान
कपूतिकपरिच्छेदकत्वेन प्रागोद्देशेन पूतिकत्वनियममात्रविधानात् पूतिकव्यक्त्यवय
वानां यागकारणताकल्पनालाघवं॰ अत एव लक्षणामि॰ पूतिकानभिषुणुयादित्यत्र
तु तृतीयाया अश्रवणाद्द्वितीयया यागप्रयोजकत्वस्यैव नि। रूक्तसंबंधेन लक्षणापिन

दोषः।यद्यपि वचनेन संबंधेन पूतिकत्वस्यैतद्विध्यभावेन पक्षे प्राप्तिः पूतिकानां मंदसदृ
शत्वेन सोमाभावे सुसदृशस्यैव प्राप्तेस्तथापि कर्मचोदनया यत्किंचित्प्रतिनिधिप्रसक्तौ
सदृशन्यायेन नियमकरणान्मूर्वमेवैतद्द्रव्यं न प्रवृत्त्यनियमोपपत्तेः।अत एव पूतिकगत
सामावयवनियमफलक पूतिकत्वनियमकरणेपि न पूतिकानां सुसदृशाभावे उपादा
नं किंतु सोमाभाव एव वचनस्यैव शीघ्रप्रवृत्तिकतया यो नियामकत्वात्।यदि सोमा
मित्यनुवादसामर्थ्याच्च।एवं च पूतिकापचारे सोमपूतिकोभयसदृशं ग्राह्यं पूतीकत्व
स्यापि कारणकोटौ प्रवेशात्।यत्तु शास्त्रदीपिकायामेतादृशविषये सोमसदृशमेव ग्रा
ह्यमित्युक्तं तन्नतंत्ररत्नविरोधादुपेक्षितं।तदभावे तु सोममत्र सुसदृशं पूतीकत्वावच्छि
न्नसंसर्गस्य सोमावयवांगत्वेन गुणलोपे वेति न्यायेन च हुत्वेति विशेषः।अत एव यत्र व्री

३९

ह्यादौ न दृष्यवत्वेनैव वत्वेनैव नीवारप्रतिनिवारप्रतिनिधिस्तत्र नीवारत्वस्थानं गत्वा
तदपचारे व्रीहिसदृशमेवोपादेयं न तूभयसदृशमित्यपि सुलभं।अत एव मूले उभय
विधप्रतिनिध्यपचारे अधिकरणद्वयं कृतं तन्न्यायास्पष्टत्वादुपेक्षितं मुख्या
धिगमे यदा सुस्थमलभ्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपाददातु प्रवृत्तः उपादाय वा द्वित्राः।
सर्वे वा संस्काराः कृताः कार्यं न कृतं तत्र कार्याकरणात्पूर्वं मुख्यलाभे तमेवोपादाय पु
नः संस्कारानुकूलत्वात्तेनैव प्रधानं कार्यं मुख्यसंभवे विकल्पोपादानस्य वाचनिकस्या
थन्याय्यत्वात्।न च प्रतिनिधित्यागसंकल्पबाधः।द्रव्यांशे पृथक्संकल्पे प्रमाणा
भावात्।सत्वेपि वा यथाशक्ति शास्त्रार्थं संपादयिष्य इत्येव संकल्पात्।प्रधानानु
रोधेन पुनः संस्कारकरणस्य न्याय्यत्वाच्च।यदा तु प्रतिनिधिनैव कार्यं निष्पन्नं त।

दृष्टप्रयोजनाभावान्नमुख्यमुपादेयं। मुख्याभावनिमित्तकप्रायश्चित्तमात्रमेव तु का
र्यं। द्रव्यसंख्यार यदा नियोजनादिकार्यमात्रयोग्यो मुख्यस्तल्लक्षणादिसक
लसंस्कारस्तु योग्ये प्रतिनिधिस्तदा मुख्यस्यैवोपादानं संस्काराणां तु गुणलोपे
न मुख्यस्येति न्यायेन लोपेऽपि न दोषः। न चान्यत्र तथात्वेऽपि यूपस्य दृ[illegible]दृष्टसं
स्कारसमूहरूपत्वान्न संस्काराणां काष्ठांगत्वमिति वाच्यं॥ लाघवेन सकलसं
स्कारजन्यपरमापूर्वविशिष्टस्यैव यूपपदार्थत्वात्। अतएव यूपं तक्षतीत्यादौ
काष्ठस्यैव संस्कार्यत्वान्न काप्यनुपपत्तिः। यत्र तु प्रधानभूतनियोजनासमर्थमे
व मुख्यं तच्चेत्तदनादरेण प्रतिनिधिनैव कार्यसंपादानं दृष्टव्यं विधिरपि
यत्र तु अश्वशफपरिमाणं शेषकार्याद्यपर्याप्तः पुरोडाशस्त्वजातिमात्रभि

३२

व्यक्तिसमर्था व्रीहयो लभ्यन्ते तत्र तैरेव पुरोडाशः कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयं। शेषकार्याणां लो
पः। न च बहूनां शेषकार्याणां पुरोडाशांगभूतैकव्रीह्यनुरोधेन लोपासंभवः। व्रीहीणा
मपि यागोद्देशेन विहिततया यागांगत्वेन पुरोडाशांगत्वाभावात्। न चोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशा
वरोधं धाद्व्रीहिभिरिति तन्नीयाप्रयोजकत्वपरेति वाच्यं पुरोडाशरूपव्यापारकत्वे।
पि करणत्वस्य काष्ठैः पचतीत्यादिवदुपपन्नतरत्वेन लक्षणायां प्रमाणाभावात्। अ
तश्चैकप्रधानांगानुरोधेनानेकेषामपि अंगानां लोपो नायुक्तः॥ इति श्रीखंडदेवकृ
तौ भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य तृतीयः॥ शेषात् दर्शादौ यदा सकलस्य पुरोडाशस्य द
धिपयसोरन्यस्य वा हविषः संपूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरंतरोत्पत्तौ प्र
सक्तायां यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः प

रिसंख्यायज्ञेन। निष्क्रतेनाज्येनैव याग इत्यविवादं। अत्र हविर्नाशादेर्नां प्रत्येकं निमि
त्तत्वे वाक्यभेदापत्तेस्तु त्यन्न हविर्याग्यत्वमेवाद्यमिन्नवेदीति वह्लक्षणया निमित्तत्वं नतु
हविरलाभः। नाशाद्युल्लेखवैयर्थ्यापत्तेः। अत एवानुत्पन्नपुरोडाशाद्यसंभवे नाज्य
नियमः किंतु यत्किंचिदनियतप्रतिनिध्युपादानमेव। एकदेशनाशादेश्चयदि ध्रुव
दानग्रहणोत्तरं पात्रीस्थस्यकुंभीस्थस्य वा नाशस्तदा भाष्यकारमते नावद्यावदानस्यै
वहविर्विच्छेदकार्याभावेपित्तेनैव यागः। वार्तिककारमते तु यावन्निरुप्तव्रीहिप। ३३
रिमितपुरोडाशस्य यावद्दुग्धसान्नाय्यस्यैव वहविष्ट्वाद्धविर्नाशसत्वेन पात्रीस्थना
शेपि आज्येनैव यागः। एवं तन्मते ध्रुवदाननाशेपि हविर्नाशाविशेषाद्धविरंतरोत्प
त्तिप्रसक्तौ वचनादाज्येन यागः। भाष्यकारमतेपि नाहशविषये आज्येनैव यागो न

पुनः पात्रीस्थादवदानं। मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीत्यनेन ध्रुवस्य यावदुपात्तस्य प्र
हणस्य पुरोडाशदेर्यो मध्यादिदेशस्तदुपादानतया तदुपरि तन्नभागस्यैवाव
देयत्वश्रयणात्। तस्य च नष्टत्वेन पुनरवदाने मध्यादेरेवावदेयत्वप्रसंगा
त्। अतस्तत्रापि हविरंतरात्यतिप्रसक्तौ आज्येन यागः। न च सर्वमेतत् हवि
षावच्छिन्ननाशादिना हविरयोग्यत्वस्य निमित्तत्वेद्धि त्त्वावयवनाशेपि आ
ज्येन यागापत्तिः। निर्विनष्टस्यैव नैमित्तिकानुष्ठापकतया नाहशनाशस्य नि
त्तनयावनिमित्तया च निमित्तत्वानुपपत्तेः। अंगुष्ठपर्वन्यूनावर्जनीयाति रि
क्तावयवनाशे तु भवत्येवाज्येन यागः। तदेवं मीमांसकमर्यादा। याज्ञिकास्तु
कौतानमस्यंतेन पामयमाशयः। एकदेशक्षाणवदेवैकदेशनाशस्य न निमि
त्तत्वं। एकदेशनाशेपि पुरोडाशाज्यपयोदधित्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्

तस्यैव हविषोवच्छेदकत्वेनयावन्निरुप्तव्रीहिपरिमितत्वादेस्तदनवच्छेद
कत्वात्॰ तन्नाशस्यावर्जनीयत्वाच्च॰ अतएकदेशनाशेप्यवशिष्टस्यैव यागः।
होमः परं मध्यापादानकत्वाभावेप्यवदानासंभवाद्धुतनं। वस्तुतस्तु याव
दवशिष्टं तस्यापि हविषात्तन्मध्यापादानकत्वं संभवत्येवेति होमोपिका
र्य एव॰ अतएवाश्वलायनः। अवदाननाशे पुनराप्यायतनादवदानमिति॰ अत
श्चयद्यपि मीमांसकमतं न्यायसिद्धं भवेत्तथापि स्मृत्यनुमितवचनेन न द्वाधो
गिनष्टे तु सुब्रह्मण्योहवनं॰ कृत्स्नहविर्नाशे तु अनेकहविष्कायामिष्टौ कृतिपय
हविर्नाशे हविरन्तरोत्पत्तिरेव। सर्वहविर्नाश एवाज्येन पुनरुत्पादितेन यागः
।अतएवापस्तंबः। यद्यप्यन्नदेवतं हविर्व्यापद्येतान्यद्विस्तंदैवतं निर्व
पेत्॰ यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैतादेवताः परिसंख्यायजेतेति॰ यद्यपि चोत्तरवाक्ये स्क

तेचसर्वत्वमविवक्षितं तथापि पूर्ववाक्येनैवव्यापद्यापत्तेहविरुभयत्वेवदविरुद्धसर्वनाशस्यविभिन्नता॥
अपि वा॥ यत्र तु प्रयागांशप्युक्तानि शेषकार्याणि यथा स्विष्टकृदादौ तत्रोत्तरार्द्धादिनाशे उत्तरार्द्धांतराभा
दवशिष्टस्य प्रतिपत्त्यंतरगृहीतत्वाच्च न तावच्छेषेण करणं। नापिहविरन्तरोत्पत्तिः। अप्रयोजकत्वात्॰ किं
तु आज्येनैव समापनं॰ उक्तं वचनस्य श्रुतद्रव्यनाशेद्रव्यापेक्षामात्रेणैव प्रवृत्तेः। याज्ञिकमतेतु यदि प्र
त्तं तद्देवतमाज्येनशेषं संस्थापयेदित्या। श्वपर्णवचनाद्वं ध्येयं॰ अविशेषप्रवृत्तमपि इदमपेक्षानुरो
धात्स्विष्टकृदुत्परमेव॰ अतस्प्रयागांशाभावादिडादिष्वपि एव॰ इदं चोत्तरार्द्धत्वादिनानेकप्रतिपत्तिविधा
ने शेषत्वेनानेकप्रतिपत्तिविधाने तु शेषैकदेशविनाशेपि अवशिष्टेनैवावयवशः सर्वप्रतिपत्ति
करणमिति ध्येयं॥ ॥निर्देशात्॥ ॥शेषप्रसंगादिदं॰ दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्षाः श्रूयंताः तत्रेडाभक्षे
यजमानपंचमा इडां भक्षयंतीति श्रुताः कर्तारः तथा प्राशित्रभक्षे प्राशित्रं ब्रह्मणे परिहरंतीति श्रूतः। चतुर्धा

करणभक्षेपिव्यादेशाम्नानाच्चत्वार ऋत्विजः। यजमानभागब्रह्मभागयोक्तविवाशं शुवाककालभक्षितु हविः
शेषा भक्षयंतीत्याम्नानेन बहुवचनेनाध्वर्यवसमाख्याबाधेपि कर्मकरत्वात्सर्वर्त्विजो भवंति। नचेडाभ
क्षेन्यायप्राप्तत्विकपुनश्रवणस्य परिसंख्यार्थत्वाभावात्। अत्र हि इडादेशेनकर्तृविशिष्टभक्षांतरविधानेपि
विशेषणाविधिवेलायां प्राप्ताप्राप्तविवेकेन भक्षो यजमानसाहित्यं च विधीयते। ऋत्विजां तु भक्षस्य
प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन कर्तृसंस्कारकत्वस्यापि वक्ष्यमाणत्वेनानन्यार्थत्वात्प्राप्तिसंभवेन न
विधानं। स्वत एवानतत्वाच्चाप्राप्तं यजमानसाहित्यं तु विधीयते। यदि तु करिष्यमाणकर्मणि वलाधा
नार्थत्वमपि भक्षस्येति धिमार्थ्यंते तदास्तु यजमानपंचमत्वग्रहणं पत्नीपरिसंख्यार्थं सर्वथा भक्षां
तरे कर्तृपरिसंख्याभावाच्छंयुवाककालेपि भक्षे ऋत्विज एव कर्त्तारः॥ अस्मिं[illegible]श्च पक्षेत स्मिन्पत्नी
यजमानयोर्निवृत्तिरत्रैवर्त्विजो हविःशेषान्भक्षयंतीति कल्पसूत्रकारवचनादवगंतव्या॥ अ

राम॰

३५

र्थसमवायात्॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्ताधिकारो भिन्नेनुहोति स्कन्नेनुहोतीति श्रुतं तत्र कृत्स्न
भेद एवेदं उतैकदेशभेद एवोन उभयत्रापीति चिंतायां द्वयोः संघर्षे सति एकदेशभेदस्यावर्जनी
यत्वेन नित्यत्वान्निमित्तत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तेः सर्व[illegible]भेद एवेदं चूर्णतादशायां प्रायश्चित्तमिति प्र
थमः पक्षः। संघर्षेण कतिपयावयवानां चूर्णीभावेपि भिन्नमिति प्रतीत्यभावात्कपालिकादिस्थूला
वयवविभाग एव भेदनस्यापि निमित्तत्वोपपत्तेस्तत्रैवायं होमः। अयं हि भेदनस्य निमित्तत्वेपि होम
स्य प्रयोजनापेक्षायां सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय भिन्नकपालसंस्कारार्थः। कपाले हि भेदने नोक्तपरि
माणबाधाद्वैगुण्यप्रसक्तौ तत्परिहाररूपहोमेन संस्कारो नानुपपन्नः तस्य चानुपपन्नः तस्य चानुपयु
क्तस्य संस्काराद्योगात्सर्वभेदने चोपयोगायोगादेकदेशभेदनमेव निमित्तत्वं। अस्तु वा सप्तमीयसंस्का
र्यत्वपरैव। न तु निमित्तत्वार्थिकापि। न च भिन्नस्य कादाचित्कत्वान्नित्यानित्यसंयोगविरोधः रथंतर

स्यकादाचित्कत्वेपिसंमीलनादिधर्मविधिवदुपपत्तेरितिप्राप्तेभाष्युपयोगित्वेवातस्योपधानाव
त्पकत्वेभिन्नंकपालमक्षप्रक्षिपत्ति अन्यदुपदधातीतिवाक्यविरोधान्न्यायंस्वतंत्रोहोमाभिन्नं संस्का
रकः नापिप्रकरणपठितहोमानांतत्संस्कारकत्वं।एतेनप्राकरणिकहोमानुवादेनलौकिकस्यभिन्न
कपालस्येवाधिकरणत्वेनविधिराहनीयवाधेनेत्यपास्तं होमस्यप्राकरणिकस्यकपालोपधानोत्तरत्वा
दन्यदुपदधातीत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।प्रायश्चित्तसमाख्यानुपपत्तेश्च अतएवेदंकर्मांतरं तच्च नैमि
त्तिकं आरादुपकारकं क्रतुवैगुण्यपरिहारार्थं क्रत्वंगत्वेनविधीयते अतः सर्वभेदनमेकदेशभेदनमु
भयमप्यत्रनिमित्तं॥ क्षाम॥ तत्रैवयस्यपुरोडाशौक्षायतस्तंयज्ञंवरुणोगृह्णातियदातद्धविःसंतिष्ठेत

रामः

अथतदेवहविर्निर्वपेदितिश्रुतप्रायश्चित्ते सर्वपुरोडाशदाहरूपक्षाणमेवनिमित्तं।अग्निपाके

३६

हविषिएकदेशक्षाणस्यावर्जनीयत्वात् नचावर्जनीयक्षाणातिरिक्तैकदेशक्षाणस्यैवनिमित्तत्वंत
स्यैवपरिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नचतद्धविःसंतिष्ठतइतिश्रवणादवशिष्टेनहविषायागप्रतीतेरेकदेश
क्षाणस्यैवनिमित्तत्वं प्रयोगसमाप्तावेवैवंजातीयकशब्दप्रयोगस्यसर्वत्रदर्शनेनप्रयोगसमाप्तेरेवल
क्षणया प्रवृत्तिपिप्रतिपादनात् अतः सर्वक्षाणएवेदं पुनःप्रयोगरूपंप्रायश्चित्तं सर्वदाहेप्रायश्चित्तं
यच्चावदानेभ्योनप्रभवेदित्यापस्तंबेन सर्वदाहेअवदानापर्याप्तेकदेशदाहेवापुनःप्रयोग
विधानेनतद्भिन्नेकदेशदाहेप्रायश्चित्तानुपपत्तेः।अतएवैकदेशदाहस्यपरिच्छेत्तुंशक्यत्वेपिएतन्म
लभूतश्रुत्यैवतत्रप्रायश्चित्तासंभवः।नादशैकदेशक्षाणेतुनाज्याधिकरणन्यायेनाज्येन।दग्धा
वशिष्टेनवाप्रयोगसमाप्तिमात्रं एवंसर्वक्षाणेपिप्रयोगसमाप्तिराज्येनपुरोडाशांतरोत्पत्त्यावादृष्टव्या॥
यथाश्रुति॥ दधिपयसोरेकैकस्यनाशेप्रायश्चित्तमुक्तायस्याभयंहविरार्तिमार्छेदैंद्रंपंचश
रावमोदनंनिर्वपेदित्याम्नातं तत्रचनार्तिमात्रस्यनिमित्तता सर्वदैवकस्यचिदार्तिसत्वेननित्य

तया निमित्तत्वानुपपत्तेः। अतोऽग्निमंतर्वेदीति वल्लक्षणया हविरार्त्तिर्निमित्तमिति तावदविवादं अत
श्चतद्द्वेधोभयत्वमपि उभयपदवैयर्थ्यापत्तिलक्षणया निमित्तकोटिप्रविष्टमिति उभयहविरा
र्त्तिरेव निमित्तं न च तत्रैकवचनाद्विवक्षा श्रुतत्वादेकं प्रयोजनमस्तीति प्राप्ते ग्रहैकत्वाधिकरणन्या
येनोद्देश्यतावच्छेदकविशेषणस्येव निमित्तरूपोद्देश्यविशेषणस्यापि विवक्षायोगाद्विशिष्टलक्षणा
याश्चैकवचनाद्यनुरोधेनैवोभयपदानुरोधेन हविरादिपदेषु करणे प्रमाणाभावात् उभयपद
स्य चोभयमपि इत्येवं श्रुतेर्क्लृप्तैकैकनाशप्रायश्चित्तानां द्वयस्यामस्यात्कर्षणास्तावकतया द्युपपत्तेरुभ
यत्वस्यानिमित्तकोटिप्रविष्टत्वायोगादेकैकहविर्नाशेपि इदं प्रायश्चित्तं वस्तुतस्तु उभयार्त्तिरिवा
त्र निमित्तं न च तस्या अपि नित्यत्वान्निमित्तत्वानुपपत्तिः। प्रकरणादेव हविर्विशेषविषयत्वोपपत्तेः।
इतरथा भवन्मतेपि दधिपयोविषयत्वानुपपत्तेः। अतो दोहद्वयनाश एवेदं प्रायश्चित्तं हविःपदमिव

राम·
३०

विवक्षितं अधिकरणं तु हविःश्राप्यभावकत्वाचिंतया वस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि न हविरादिपदे ल
क्षणा सर्वेषां पदार्थानामाख्यातार्थान्वयोत्तरं परस्परान्वयोपपत्तेः एवं च विशिष्टस्यानिमित्वाना
दरो निमित्ततावच्छेदकगौरवभिया अन्यतरविवक्षयापि निमित्तत्वानुपपत्तेरन्यतरपदस्य च आधा
नवाक्यगतध्वंसत्वस्येवानुवादत्वेनाप्युपपत्तेश्च द्रष्टव्यः॥ ॥होमाभिषव॥ ॥सोमे हविर्धाने ग्राव
भिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयंतीत्यत्र हविर्धानाधिकरणकग्रावकर
णकाभिषवस्य। आहवनीयाधिकरणकहोमस्य। प्रत्यग्गमनस्य सदोधिकरणकत्वस्य च। प्राप्तत्वात् हो
माभिषवसमानकर्तृकं भक्षांतरमेवेदं गुणाद्विधीयत इत्युक्तं। तत्र च होमाभिषवयोः क्लृप्तप्रयोजन
योरेव कर्त्रुपलक्षणत्वान्निमित्तत्वमिति तद्विशेषणस्यैकवाक्योपादानलभ्यसाहित्यस्याविवक्षित
त्वं। यदि त्वत्रार्थैकं निमित्तत्वं होमाभिषवकर्तुरेव तत्पादेयत्वात्तद्विशेषणं साहित्यं विवक्षित

मित्याशंक्येत॰ तथापि अविवक्षा॰ अतोभिषवमात्रकर्त्रा नेष्टुर्नेत्रादिना होममात्रकर्तृभिस्त्व
समाद्ध्वर्युभिरपि समभक्षः कर्त्तव्य इति प्राप्ते नियमं प्रति कर्त्तुः संस्कार्यत्ववादिना पार्थसारथि
मतेतदापत्तावपि पार्ष्ठिकेन विधिना भक्षं प्रति संस्कार्यत्वे उच्यमाने श्रूयमाणविधौ कर्तृ
णामुपादेयत्वाद्विशेषणविवक्षोपपत्तौ आर्थिकेन विधिनाविशेषणाविशिष्टस्यैव कर्तृरुद्दे
श्यत्वांगीकारेण साहित्याविवक्षानापत्तिः। अतोत्र मिलितयोरेव होमाभिषवयोरार्थिके नि
मित्तत्वं॰ यदि तु क्ताप्रत्ययस्य द्वितीयकाप्रत्ययांतपदोपात्तक्रियायामध्यन्वयो नाप्युसन्न इति
अभिषवसमानकर्तृकत्वं होमएव विशेषणं विशिष्टहोममानकर्तृकत्वस्य च भक्षणभावना
यामन्वय इत्युच्यते तदा सुतरां विशेषणविवक्षा॰ इतरथा अभिषवस्याप्यविवक्षाप
त्तेः॥ ॥पुनराधेय॥ ॥यस्योभावग्नी अनुगतौ आदित्योभ्युदियादस्तमियाद्वा पुनराधेय

राम॰
३८

मेव तस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतं प्रायश्चित्तं किमेकैकाग्न्यनुगमेपि भवेदुत सर्वाग्न्यनुगतावेवेति चिं
तायां उभयत्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन तत्वम्न्तेप्यविवक्षितत्वादेकैकाग्न्यनुगमेपि इदं प्रायश्चित्तं॰
न च हविरुभयत्ववदेकैकाग्न्यनुगमे आतपत्वादिप्रायश्चित्तांतराम्नानादस्योभयविषयत्वं॰ तस्या
दित्योदयाद्यभावविषयत्वात् न चैवमपि प्रकर[illegible]गादेवकारश्रवणान्मुनः पदयोगाच्च कर्मांतरत्वापु
पत्तेराधानस्य चोत्पत्तिवाक्ये सर्वाग्निजनकत्वस्यैव क्लृप्तत्वेन विधेयसामर्थ्यानुराधेन उद्देश्यपान
र्णयइति वाच्यं॰ उत्पत्तिवाक्येप्यग्नीनामुद्देश्यत्वेनाविवक्षितविशेषणत्वात्॰ अतएव योगसि[illegible]ध्यधि
करणन्यायेनाधानस्य प्रत्यग्निभिन्न एव प्रयोग इति प्राप्ते आयतनेषु संभारान्निर्वपतीत्यत्रायतनबहु
त्वस्य विवक्षितत्वादाधानस्यैकेनैव प्रयोगेण सर्वाग्न्युत्पादकत्वावगतेर्विधेयस्य सामर्थ्यानुसारेण
सर्वानुगमएवेदं प्रायश्चित्तं॰ अतएव दक्षिणा[illegible]ग्नेर्भिन्नयोनित्वपक्षाभिप्रायेणात्रोभाविति श्रवणंस

९

मानयोर्निर्त्वितु त्रितयाग्निनाशिवोध्यं॥ पंचशरावस्तु॥ ऐंद्रं पंचशरावपरिमितौदनमात्रविधाने। नचवा
क्यभेदः। पंचशरावौदनपदयोः समानाधिकरण्येनाग्नेयादात्र इतिवद्विशिष्टविधानोपपत्तेः। ओदन
पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन पंचशरावमिति बद्धव्रीहिर्णैवौदनस्योक्तत्वाच्च। ऐंद्रमिति सान्नाय्यस्यैंद्रदेवता
कत्वस्यापि सत्वात्तावद्भूतामिति वत्याक्षिकानुवादः। अथवा तत्तदुत्पत्तिवाक्ये इंद्रमहेंद्रभेदेन सान्नाय
स्य भेदादैंद्रयागानुवादे नैव प्रतिनिधिविधानमिति प्राप्ते सुवंतपदद्वयस्य परस्परान्वयाद्व्युत्पत्तेर्वहु
व्रीहिणा सामान्यतो द्रव्योपादानेपि ओदनत्वादिस्वरूपेणोपादाने प्रमाणाभावात्तात्पर्यग्राहकत्वमंगीकृ
त्यैकत्रैव पदे विशिष्टलक्षणांगीकारेच क्वापि प्राप्तकर्मानुवादिनानेकविधाने वाक्यभेदानापत्तेर्वाक्य
भेदापादकगुणदेवकर्मांतरमिदं प्रायश्चित्तत्वेन विधीयते। समभिव्याहाराद् दिनैव। अग्नये दात्रइत्य
त्रापि तु न देवतामात्रविधिपक्षाश्रयणं। वाक्यभेदप्रसंगात्। अपितु भावनांतरविधिपक्ष एव। नचैव

राम॰
३९

मत्रापि भावनांतरत्वापत्तेर्यागांतरत्वानापत्तेः। उत्पत्त्यन्वयिनो गुणस्यवाजिनवद्यागभेदकत्वावश्यंभावात्।
अभ्युदितेष्टौ तु पूर्वदेवतापनयविधानाद्यवच्छेदश्रवणाच्च विशिष्यपूर्वयागीयत्वप्रतीतिर्भावनामात्रभेद
इति विशेषः। सप्तत्यामनेत्॥ ॥तदिदं कर्मांतरं द्रव्यनाशप्रयुक्तवैगुण्यपरिहारार्थत्वेन सान्नाय्यांगतया
विधीयते न तु तत्फलार्थं तत्स्थानि। तत्फलस्य पापक्षयादेः शिष्टविगर्हणनिमित्तकस्य वान्नाय्ययागे नैव
सिद्धेः साधनांतरानपेक्षत्वात्। न हि द्रव्यनाशे यागलोपः। द्रव्यांतरोत्पत्त्या आज्येन वा तत्समापनोपपत्तेः।
नच स्वर्गादिरूपस्य फलस्य वैगुण्ये सत्यनुत्पत्तेस्तस्य साधनापेक्षायामस्य विधानमिति वाच्यं। तथात्वे तत्का
मनाभावित तदनुष्ठाने निमित्तश्रुतेः संकोचापत्तेः। अतोपेक्षित वैगुण्यसमानार्थत्वे नैवास्य विधानं।
अपेक्षा च सान्नाय्ययागस्यैवेति तस्यैव विशिष्योपस्थितत्वात्तद्वाचकपदकल्पनाया वाक्यात्तदंगत्वमे
व। न तु प्रकरणात्सर्वांगमनुष्ठानसादेश्याद्दर्शमात्रांगं वा। अत एव नाशनिमित्तप्रयोगांतःपात्येवेदमंगं न

तुष्ठाए। निमित्तकं पुनः प्रयोगवत्प्रयोगबहिर्भूतं॥ विश्वजित्तु॥ ॥ त्यत्रप्रकरणे यः सत्रायागु
र्त्तेत्स विश्वजितायजेतेति श्रुते विश्वजितितु सत्रसंकल्परूपमागूरणंकृत्वायः सत्रंनकरोति
तस्येदंसत्रफलार्थत्वेनविधानं। नतुसत्रांगतयातथात्वे आगूरणस्य निमित्तत्वश्रवणवैयर्थ्या
त्॥ नचैवंसत्राकरणस्यापिनिमित्तांतःप्रवेशाङ्गोरवापत्तिः अतःसंकल्पमात्रेनिमि
त्तिकमिदंफलांतरार्थे विधीयत इति वाच्यं फलांतरकल्पनापेक्षया सत्रफलस्यैव सा
धनसाकांक्षस्यफलत्वकल्पनेलाघवात्। तत्त्वफलेयद्यपिनमुख्यमेवस्वर्गादिफलत्वेनक
ल्पयितुं शक्यं। तथात्वेवीतायांफलेच्छायांसंकल्परूपस्या। निमित्तस्यसत्वेननैमित्तिकस्यान
नुष्ठानेनिमित्तसंकोचापत्तेः। तथापिप्रारब्धाकरणनिमित्तदोषपरिहारायत्रैधातवीपास्या

नेविधीयते· अतएवतां दृशफलवाचकपद कल्पनेयेवाकरणविषयत्वसिद्धिर्न तस्यापिनि
मित्तांतः प्रवेशः। अतएवैकस्याप्यकरणे अन्यैःकर्त्रंतरंसंपाद्यासंपाद्यैव वासत्रप्रयोगेपि
अनेनैव विश्वजित्कार्य इत्येकवचनस्याप्युपपत्तिः॥ ॥वत्स॥ ॥सत्रेऽप्रवृत्तस्य
विश्वजिदित्यत्रेसान्नाय्येअप्रवृत्तस्येवव्रतमित्युत्स्यर्थमुत्तराधिकारणं· तदुपोद्घाततैवे
नेदं विचार्यते· दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिषापौर्णमासेव्रतमुपैतिवत्सैरमावास्यायामितिश्रु
तेः· तत्र तृतीययावत्सकरणकभक्षणपरपर्यायव्रतविधिः। रागप्राप्तभक्षणानुवादिना
माषममांसंससर्पिष्कंव्रतंव्रतयतीतिवचनांतरप्राप्तभक्षानुवादिनवा वत्समात्रविधिरिति

प्राप्तेन तावद्वत्सस्य व्रतेहस्त्यादिवत्करणत्वेनापि भक्ष्यत्वेनाशक्यत्वात्· नापि मांसप्रद्युतित्वेन
विनावचनं विशसने प्रमाणाभावात्· अतः पुरा वत्सानपाकर्त्तो दंपती अश्नीयातामितिवच
नांतरैकवाक्यतालाभाय बर्हिषा पौर्णमास इत्येतस्याप्यागाच्च वत्सप्रातिपदिके नवत्साया
करणं लक्षयित्वा तृतीयां चेत्थंभूतलक्षणे व्याख्यायामावास्योद्देशेन वत्सायाकरणपूर्वका
लाव्रताश्रितत्वेन विधीयते व्रतं च प्रकरणप्राप्तमिति न कश्चिद्विरोधः॥ कालश्चेत्॥ यद्यपि
वत्सायाकरणं कालोपलक्षणं नतु स्वयमंगं परार्थत्वात्तथापि तदभावे कालस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वात्तस्मान्नाप्यया
जिन एव वत्सायाकरणसत्वाद्व्रतं· अतएव एकपुरोडाशायामग्निषोमीयाभावेप्याग्नेयसत्वात्कालोपलक्षणसत्वे

त्यमेवचांतरंगतरस्यव्यंग्यत्वेप्येकांशमादायसमासोक्त्यादीनामपिवाच्यालंकारव्यपदेश

स्वभावनांतरेउपादेयत्वमामापादयतियथगृहीतंहविरभ्युदियादिषेवव्रतंवर्योयदिगृ
ह्रीतंहविरभ्युदियादथोतर्हिएतानेवतंडुलान्स्फलीकृतानदधिपयस्वेसादितिगाव्ह
यमर्थोविज्ञापतेतेनमध्यमादिभेरेनाग्नेयस्यवारत्रयमाहुतिः।दधिपयोयागयोस्त
स्यविद्यापिष्टसाध्याग्नेयाभ्यासेनसहतंत्रेणकरणंसहप्रपयतीतिवाक्यात्त्वप्रपण
मपितेषांसंप्रतिपन्नदेवताकानांसहैवः अतएवदधिपयसतयोःप्रपणाभावोपिसा
हित्यविध्यान्यथानुपपत्तैववप्रयणशाखासाहित्यवशेननत्सहरणावतः साहित्यंहिके
नविदावश्यकंतत्रसंप्रतिपन्नदेवताकत्वासदानवेलायामेनतदावश्यकत्वेप्रयण
वेलायामपितस्यैवसाहित्यसंप्रतिपत्तियाणिलकल्पनात्। अतस्वाभ्युदितेष्टिनेकर्मांतरस

वः प्रमाण्यांतरप्रमितस्तत्रफलचमसादौ नेरवकाशेनैमित्तिके न निसापनयाभावेपि
निसस्य बाधः अत एव यन्नयविध्यभावादेव पंचशरावबाधेक मांतरं यः पशुकाम
स्यात्सोमावास्यामिष्टोवत्सान पाकुर्यात् यो मध्यमास्त्वान्विष्मवे शिपिविष्टाय शृतेच
रुं ये स्य विष्टास्तान् ग्नये सनिमते श्याकपालये शिष्टास्तां निरीयप्रदान्नेदाधश्वनुमिति
वचनेन विहितायां पशुकामेष्टावपि चायनयनविध्यभावादेव कर्मांतरं यच्छू एतत्
लोकप्रसिध्यानुवादकत्वयैव कथं चित्तत्र व्याख्येयः अतस्थापनयविधेरेव पूर्वदेव
तासंबंधं पूर्वयागानामपनयं तेषां देवतोतं रांकोसोसापनद्वारा तद्देवतांतरसं
बंधमुपपादयत्कर्मांतरं त्वं प्रतिबध्यातिप्रकृतानामेव चमध्यमादीनादधि पयसो॥

६७ा ६

तत्र अतस्त्वासन्नयतः शाखाविनैव प्रस्तरप्रहरणं पौर्णमास्यां च यथाशक्तिप्रयोगे प्रस्तरा
भावेपि शूर्पालोपिचेतिन्यायेन शाखाप्रहरणं॥ ॥ ॥ इति श्री खंडदेव कृतौ भाट्टदी
पिकायां षष्ठस्य चतुर्थः॥ ॥ ॥अभ्युदये॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्यस्य हविर्नि
रुप्तं पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदियात्सत्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाश
मष्टाकपालं निर्वपेत् ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये णिष्टास्तान्विष्णवे शिपि
विष्टाय शृते चरुमिति श्रुतं तत्र निमित्तं तावच्चंद्राभ्युदयावच्छिन्नदिने प्रारंभ इति वक्ष्यते अस्य
च निमित्तत्वाभावे नैव दर्शरूपे सपि सिद्धमेव नैमित्तिकं पुनरत्र किं कर्मांतरं किं वा गुणांतर
युक्तं तदेवेति चिंतायां वाक्यभेदाभयादेकगुणात्मकमांतिरांपेवा तत्रांतोनतत्त्वं के विचार्यं

६७ा

६

प्राप्ते शंखवेलायां मार्गं नव्याभिसारादौ उपलक्षणापायेषु उपलक्ष्यानपायाद्दृत्याकरणाभा-
वेपि अच्छाधानरूपस्याभ्रावरूपत्वकालानपायात्सान्नाय्याभावेपि कर्त्तव्यमेव व्रतं॥ ॥प्रस्तरे
सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरण एव शाखासाहित्यं प्रस्तरस्य न तु होम इत्युक्तं चतुर्थे
ततु न समप्रधानत्वेन प्रस्तरप्रहरणस्येव शाखाप्रहरणस्यापि शाखाप्रतिपत्तितया किंतु प्रस्त-
रप्रहरणे शाखासाहित्यं गुणत्वेनामैत्रावरुणग्रहस्येव पयःसाहित्यं सहयोगे प्रधानत्वस्य तु शा-
सनेन गुणत्वावगमादिति प्राप्ते शाब्दबोधे गुणत्वेप्यवयवेपि प्रयाजशेषाभिधारणन्यायेन आ-
र्थिकप्रतिपत्तितरविधिकल्पनेन प्रस्तरवत् शाखाया अपि कृतार्थत्वाविशेषेण प्रतिपादकत्व
अत एव शाब्दबोधे गुणत्वेप्यवयवामपि प्रस्तरप्रहरणकालप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं न तु स्वय

षष्ठस्य तृतीय:

६।३।५

व्यक्तिसमर्था व्रीहयो लभ्यंते तत्र तैरेव पुरोडाशं कृत्वा प्रधानमनुष्ठेयं॰ शेषका-
र्याणां लोपः। न च बहूनां शेषकार्याणां पुरोडाशांगभूतानां पुरोडाशांगभूतैकव्री-
ह्यनुरोधेन लोपासंभवः। व्रीहीणामपि यागोद्देशेन विहितत्वयोगांगत्वेन पुरोडा-
शांगत्वाभावात्॰ न वोस्त्विति शिष्टपुरोडाशावरोधाद् व्रीहिभिरिति तृतीयाप्रयोज-
कत्वपरेति वाच्यं पुरोडाशरूपव्यापारकत्वेपि करणत्वस्य कार्यैः पवनीत्वादि-
वदुपपन्नत्वेन लक्षणायां प्रमाणाभावात्॰ अतश्चैकप्रधानांगानुरोधेनान्ये-
केषामपि अंगानां लोपो नायुक्तः ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां
षष्ठस्य तृतीयः ॥ शेषात् दर्शयं दैवदासकलस्य पुरोडाशस्य दधिपयसो-
रन्यस्य वा हविषः संपूर्णस्य नाशस्तदा प्रधानानुरोधेन हविरंतरोत्पत्तौ प्रस-

६

ज्ञायां यस्य सर्वाणि हविंषि नश्येयुर्दुह्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसं
ख्याय यजेतेति श्रुतेनाज्येनैव याग इत्यविवादं। अत्र हविर्नाशादीनां प्रत्येकं नि
मित्तत्वे वाक्यभेदापत्तेरुत्पन्नहविरयोग्यत्वमेवाऽर्दभं तः नाशस्य नित्यत्वया
च निमित्तत्वानुपपत्तेः अगुणपर्वन्यूनावर्जनीयातिरिक्तावयवनाशे तु भवत्येवा
ज्येन यागः। तदेवं मीमांसकमर्यादा। याज्ञिकास्तु नानं मन्यन्ते नेषामयमाशयः।
एकदेशक्षालनवद्देशनाशस्य न निमित्तत्वं। एकदेशनाशेपि पुरोडाशत्वस्य पयोदधि
त्वादेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। तस्यैव हविष्ट्वावच्छेदकत्वेन यान्नितु पत्नी हि परि
मितत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात्। तन्नाशस्यावर्जनीयत्वाच्च। अत एकदेशना
शेप्यवशिष्टस्यैव यागः। होमः हौंपरं मध्यापादानकत्वाभावे द्रवदानोसंभवात्तु

पं६

अधिकारी

पंछे:

श्रीगणेशाय नमः॥ द्रव्याणां॥ ॥एवं सकर्मके प्रयोज्यवर्गे निरूपितेऽधुना तत्राधिकारी निरूप्यते। तत्राधिकारो नाम फलभोक्तृत्वसमानाधिकरणं कर्तृत्वं। श्राद्धादौ पित्रादेः ऋत्विजो वाधिकारव्यावृत्त्यर्थं विशेषणद्वयं। न चैवं जातेष्टौ पितुः फलभोगाभावादधिकारानापत्तिः सत्यप्यकरणे प्रत्यवायिकरणस्य पूतत्वादिफलकत्वेन पापक्षयफलकत्वाभावादिति वाच्यं· प्रवृत्तिप्रयोजकफलेच्छासमानाधिकरणकर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वात्· जातेष्टिश्राद्धादावपि फलस्यान्यनिष्ठत्वेऽपि तदिच्छाया यजमाननिष्ठत्वादधिकाराविघातः। ऋत्विजामपि यजमानस्य फलं भूयादितीच्छायाः स्वनिष्ठकर्तृत्वसमानाधिकरणत्वादधिकारापत्तिरतः प्रवृत्तीत्युक्तं· दक्षिणाप्राप्तिर्मे भूयादितीच्छाया एव ऋत्विक्प्रवृत्तिजनकत्वेन उक्तविधेच्छायाः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावात्· अयं चाधिकारो विध्याक्षिप्तस्वेष्टसाधनत्वसमानाधिकरणस्वकृतिसाध्यत्वबललभ्यत्वाद्विधिप्रमाणकः। अयमेव चाधिकारविधिरित्युच्यते· तत्र चाधिकारस्येष्टरूपप्रवृत्तिफलघटितत्वात्तदेवेष्टरूपं फलं भावनायामस्ति न वेति प्रथमं विचार्यते· तत्र भा

द्र० प्र०

॥१॥

वनाया भाव्यापेक्षायां पदश्रुत्या धात्वर्थस्यैव सर्वत्र भाव्यत्वं न स्वर्गादेः। अपि तु तस्य साधनत्वमेव योग्यत्वात्· पश्वादेरिव स्वर्गशब्दस्यापि वेदनं स्वर्गे इत्यादिप्रयोगाद्द्रव्यवाचित्वमेव सुखविशेषदेशविशेषवाचित्वग्राहकस्यान्यपरत्वाच्च· कामशब्दस्त्वर्जनकामनानुवादः। अथवा स्वर्गकामशब्दः कर्तृविशेषणमेव यागाङ्गत्वेन विदधन्विशेषणीं तां कामनामपि तदङ्गत्वेन विधत्त इति न कश्चिद्विरोधः। न च विधिश्रुतिविरोधादिष्टभाव्यकत्वावगमः। विधेः प्रवृत्तिजननस्वरूपयोग्यत्वस्यैव वाच्यत्वेन फलोपधाननैयत्याभावात्प्रवृत्तिविरहेऽपि अरण्यस्थदण्डवद्विधेः प्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः। न हि फलोपहितप्रवृत्तिजनकत्वं विध्यर्थः। विधिशातश्रवणापि केषांचित्प्रवृत्त्यदर्शनात्· अत एव प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वाक्षेपकत्वमपि विधेर्नप्रामाणिकं यदि तु प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रोक्तौ वाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः शंक्येत तदा यागस्य समानपदश्रुत्या भाव्यत्वावगमेऽपि यागे भ्यमप्रमासाधारणप्रवृत्तिकारणेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवाक्षेपाद्भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्नेष्टसाधनता

क्षेपकत्वं। अथवास्तु स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिवत्स्वर्गकामनाया अपि निमित्तत्वं। ततश्च निमित्ते नैमित्तिका
करणे प्रत्यवायमात्रं न तु करणे किंचिदिष्टं। अकरणे प्रत्यवायभियैव च पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेर्न विधिवैयर्थ्यम
पि। सर्वथा यागस्यैव भाव्यत्वेनेष्टसाधनत्वाभावान्न प्रवृत्तिप्रयोजकप्रवृत्तिविषयजन्यफलेच्छासमानाधिक
रणकर्तृत्वरूपाधिकारसिद्धिरिति प्राप्तेन प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वमात्रं विध्यर्थः। वैयर्थ्यापत्तेः। नापीष्टसा
धनत्वानुमितेर्भ्रमत्वं। ज्ञानानां स्वतःप्रमाणत्वेन बाधकं विना भ्रमत्वानुपपत्तेः। अतश्चोत्सर्गसिद्धप्रमत्वनि
र्वाहार्थं यागेऽपीष्टसाधनत्वं विषयोऽपि वक्तव्य एवेति भावनाया मिष्टभाव्यकत्वमनपभ्रष्टमेव। यद्यपि कामना
या निमित्तत्वमंगीकृत्य विधेरकरणजन्यप्रत्यवायाक्षेपकत्वेन प्रवर्तकत्वमित्युक्तं तन्न। कामनायाः प्रवृत्ति
जनकत्वेऽपि निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीकाम इत्यादावपि न तस्या निमित्तत्वं। प्रायश्चित्ताकरणे प्रत्यवायां
तरप्रसंगात् अपि तु प्रमाणांतरसिद्धकामनाजनितप्रत्यवायनाशार्थत्वमेवेति तत्रापीष्टसाधनत्वाक्षेपक

॥२॥

त्वमेव विधेः। अतश्च सर्वत्रानैमित्तिकस्थले अकरणे प्रत्यवायाक्षेपकत्वापेक्षया लाघवादिष्टसाधनत्व
मेव विधिना आक्षिप्यत इति तद्दशान्भावनायामिष्टभाव्यकत्वसिद्धिः। यथा चैवं सति नैमित्तिकस्थलेपापक्ष
यभाव्यकत्वं तथा यावज्जीवाधिकरणे निरूपितं। तच्चेष्टं स्वर्गपुत्रादिस्वर्गकामादिपदैः समर्थते। योग्यत्वात्का
मशब्दयोगाच्च कामना हि स्वरसतः फलेच्छायेवोपचारिकी। अतएव स्वर्गशब्दोऽपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु शा
दुःखासंभिन्नसुखः भोगभोग्यदेशविशेषवाची आकृत्यधिकरणन्याये — नवातादृशसुखमात्रवाची न तु देहना
दिवाची तत्र साधुनिकप्रयोगस्यौपचारिकत्वात्। अतएव स्वर्गकामादिपदमपि लक्षणया स्वर्गपरं प्रथमाचक
मत्वपरेऽभिभावनान्वयोऽपपतेर्नान्योपसर्जनत्वेन स्वर्गस्य तदनन्वयाशंका। स्वर्गकामोऽधिकारित्वेनान्वीयतइ
ति स्वर्गादिवाचकद्वितीयांतपदाध्याहारेण तदन्वय इति केचित् तन्न फलापेक्षायाः प्राथमिकत्वात्। लक्ष
णया अध्याहारापेक्षया लघुत्वाच्च। एवं बल[illegible]वत्तरविधिश्रुत्याद्यनुरोधेन स्वर्गादेरेव भाव्यत्वावगतेः

सामान्यप्रवृत्तापदश्रुतिरपियागादेः करणत्वमेव लक्षणयाप्रतिपादयतीति सिद्धउक्तरूपाधिकारः॥ अ
त्रवोक्तविधेष्ठाफलान्यतरसमानाधिकरणं कर्तृत्वं अधिकार इति वोध्यं तेन नित्यस्य लेपापक्षये छायात्रव
त्तिप्रयोजकत्वाभावेपि नाधिकारविघातः॥ ॥फलार्थत्वात्॥ ॥सिद्धेधिकारे सकेषामिति विसते तत्र
स्वर्गकामत्वाविशेषाच्चेतनमात्रस्याधिकारः। न च तिरश्चां स्वर्गादिकामनासंभवः। परकीये छायाअभक्ष
त्वेन तदभावनिश्चयानुपपत्तेः। श्येनश्वादीनामप्युपवासादिदर्शनेन तदनुमानाच्च। न च सांगकरणासाम
र्थ्यादनधिकारः। शक्यमात्रस्यैव करणोपपत्तेरिति प्राप्ते भावनायाअंशत्रयान्वयोत्तरपश्वादिधिवलेना
धिकारिकल्पनात्स्वर्गावगतसांगप्रधानभावनानुष्ठानसमर्थ एवाधिकारी अतश्चासमर्थत्वाददद्रव्य
त्वान्न तिरश्चामधिकारः। विद्यमुक्तमणाद्यसमर्थत्वाच्च न पङ्गवंधबधिरमूकादीनां देवादीनां तु विग्रहाद्यभा
वादेव नाधिकारः। ऋष्यादीनां तु अनादित्वात् संसारस्य प्रवरवरणादौ अध्यंतरस्याविसंभवादधिकारो

कृ०म०

॥३॥

तेः न हि अग्न्यादेर्योदेवतात्वाद्यस्तद्गुणाम ध्यमादीनि द्रव्याणि। अष्टाकपालत्वाद्य।
लङ्घमादधिकृतयोरधिकरणत्वं चरुत्वं चैकत्वे नैकार्थविधानं प्राप्तिकमेणा संभवतिः न चा
ष्टाकपालकत्वस्याग्नेये प्राप्तत्वेनाविधानः तत्र प्राप्तत्वेपैंद्राग्ने अप्राप्ततया विधेयत्वाव
श्यकत्वात् न च दाक्षादिपदानां यौगिकत्वात्सामानाधिकरण्यादेवाग्न्यादिपदार्थेषु न्वयोपप
त्तेर्दानत्वादिगुणविशिष्टाग्न्यादिविधानं आग्नेयोष्टाकपालः पवदशान्याज्यानीत्यादिवद
समस्तपदानां क्रियाव्यतिरेकेणापरस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् अत एव प्रकृतमध्या
माद्विद्व्योरुद्देशेने देवतांतरमात्रविधिरित्युपपास्तं देवतांतरूपानेकविधौ वाक्यभेदप्रसाव
दस्यात् किंयेवस्यविष्टादिवाक्ययोर्द्रव्यद्वयोद्देशाद्वाक्यभेदः॥ न चासौ स्वीक्रियत इति तं

त्वरत्वोक्तं युक्तं। प्रमाणाभावात्ः सर्वेष्वेव तदापत्तेश्च किं वमभ्यमादिषु यष्ठव्य प्रयोगेण प्रकृ
तग्रहणेपि दृष्टिश्च तयोस्तदभावात् लक्ष्य तग्रहणे प्रमाणाभावेनोद्देश्यत्वानुपपत्तिः। न चात
आपि प्रयोगांतरमात्रस्यैव स्वीकारेण कर्मांतरत्वे प्रमाणाभावः तन्निबाध्यं निमित्तस्य विनियो
गाच्च पित्वस्यैव व्यावृत्तौ व्यधिकरणोस्यापित्तत्वेन प्रयोगाच्च पितृगुणभावेन वाजिनवदेवत
देवतानुपपत्तेः। अत एवोत्सर्गस्य च विनियोगस्य कर्मभेदकत्वादेव नवाजिनवदेवभावेना॥
मात्रभेदकत्वां अतः पंचशरावबदेवकर्मांतरारोपेवततद्व्यदेवता विशिष्टानि तत्र द्रव्याण्ये वि
धीयंते तल्लक्षणतिभक्तंत तंदुलानां च त्रेधातंदुलान्विभजेदिसनेन मध्यमादिभावेवत्रेधाविभा
गः प्रयोगांतःपातितया विधीयते न तु देवतापनयादित्यादेलक्षणापत्तः। देवतांतरवि

२

धिवत्तेनैव तत्सिद्धो अपनयविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव संस्कारविधिवत्वाद् देवप्रसिद्धत्वाच्चे
मध्यमाग्रत्वादियच्छ्वेषोथनुवादः। इदृधिमुतयोस्त्वनमन्त्रत्वे अधिकरणत्वेनाविधिः। तथात्वे
प्रणीताकार्यान्तत्वेन संह श्रयणस्यापसिद्धत्वादभ्युदितेष्टिप्रकरणस्यासहश्रपयताफले
तेद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। अनेन हि न सर्वेषां भिन्नदेवताकानामपि हविषामेककालावच्छेदेन स
हश्रपणविधीयते एक प्रयोगविधिवशेनैव तत्सिद्धेः। अतस्तेन सप्रतिपन्नदेवताकानां सह
श्रयणं विधीयते। अत एवैतद्वैयर्थ्यभियैवोत्सत्तिवाक्ये दधिशृतयोर्नाधिकरणत्वेन वि
धिः किंतु करणत्वेनैवः। लक्षणापिवसिद्धांतवत्तदोषः। अत एव नुत्वाधिकरणत्वयोरभ्या
सत्वादेवाविधान एतेषां च नैमित्तिकानां कर्मणां स्वकालक्रियमाणदर्शांगत्वं प्रकरणात्

तच्च अकालप्रक्रमनिमित्तदोषनिर्घातार्थत्वाद्दर्शाधिकरणन्यायेन विकल्पेन यदि तु अकालेऽनुष्ठितस्याविहितत्वेन कथा वेष्ठारूपत्वात् विहितानननुष्ठाननिषिद्धानुष्ठानप्रयुक्तदोषाभावेन तन्निर्घातार्थत्वानुपपत्तेरदृष्टार्थत्वमेवेष्यते नैमित्तिकानामिति विभाव्यते तदा समुच्चयः॥ यस्त्वग्नेरायतनाद्धृहिर्नयन प्रयुक्तः प्रायश्चित्तपक्षे दोषानासोदर्शत्वे गुण्या

दोष

पदकइत्तिनतमादायायस्मैनिर्घाता येत्वमितिप्राज्ञेमेदकप्रमाणाभावान्नकर्मान्तरं न च वाक्यभेदापादको गुणः स्यादुद्देशेन देवतामात्रविधाने न तस्य वाक्यभेदानापादकत्वात् देवतायास्त्वोपपादकाभूतयागापेक्षयामङ्वायव्यादिवत्सक्तानामेवोपपादकत्वोपपत्तेः॥ भवद्गुन्करोत्येव च च तुल्याधिकरणत्वयोरर्थप्राप्तं चाद्यनुवादः॥ यच्छब्दप्रयोगाद्

३

द्देश्यत्वाच्च मध्यमादेद्व्यादेश्वप्रकृतस्यैवाग्नेर्ग्रहणं देवताकारकस्यैकत्वाच्च परस्परं विशेष्यविशेषणंभावेनाग्निपदस्य तायेऽग्ना हकत्वमंगोक्ते सैकपदोपादानेन वा विशिष्टस्य वसुसन्नत्वान्नविधेयानेकतायथा चाष्टाकपालत्वस्य प्राप्तिस्तथा॥ सन्नयतोऽधिकारप्रस्तावेव क्ष्यते॥ अंसयोरुद्देश्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः॥ परस्यामगत्सान्वा क्रियत इति मत्वानुपपत्तिनः॥ वस्तुतस्त्वाकारे प्रमाणाभावात् सर्वशरावत्वाकोप्यिचेद्देवतोद्देशेन तत्पक्षे नैमित्तिकपंचशरावोदनरूपैकारकविधानापत्तेः प्रकृतेऽउद्देश्यानेकत्वांगीकारे च तत्र विधेयानेक

तर

त्वस्वीकारस्यवारयितुमशक्यात्वारक्योद्देशेन देवतामात्रविधिपक्षानुपपत्तेर्द्रव्यदेवताविशिष्टभावनांतरविधिपक्षेणैव सिद्धांतोपपत्तिः॥ न चास्मिन्नपि पक्षेऽउत्पत्तिसम्बन्धिनो गुण

स्यवाजिनेव यागभेदकत्वापत्तिः भावनामात्रभेदकत्वेपि वा पंचशरावया कोपितदापत्ति
रितिवाच्यं यच्छब्देन पूर्वपरामर्शकेन पूर्वयागीयत्वोपस्थितस्यायागान्तरत्वप्रमापकत्वानुप
पत्तेः। अत एव वाक्यभेदपरिहारार्थपरं भावनाभेदमात्रमभ्युपगम्यते वाजिनपंचशरा
वादौ तु तद्भावाद्यागान्तरत्वमिति विशेषः। अत एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन यागैकत्वेव
धारिते पूर्वे द्रव्यावरुद्धे तस्मिन्द्रव्यान्तरयोर्द्धिपयसोर्विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशा
योगात्तयोरपि तत्त्यागीययोरेव विधेयभावनाविशेषणत्वमतः स्वरूपदेवताविशिष्टताव
नान्तरविधानेपि पूर्वयागीयद्रव्याणामध्यमादीनामेतद्भावनांशरूपादेयत्वान्न लौकिक
मध्यमादिग्रहणप्रसक्तिर्नवा लौकिकग्रहणदध्यादिभवदुक्तरीत्यैव चतुर्धाधिकरणत्वयो

रनुवादत्वेन मध्यमाद्यविधेयत्वात्। वस्तुतस्तु स्वविष्टादिप्रकृतिकपुरोडाशेन दध्यादेः सहप्र
पणापत्तेर्न चतुश्च प्राप्तिरिति तद्विधिरावश्यक एव दध्यादिना वसहप्रक्षपणविधानात्तदधि
करणत्वपरमनुवादः। सर्वथा न लौकिकग्रहणं किं च त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यस्यापन्नविधि
त्वाद्ययमर्थो निर्णीयते। तथा हि न तावदत्र तण्डुलानां मध्यमादिभावे नत्रेधात्वविभागो विधी
यते तेन तस्य मध्यमादिवाक्यैरेव प्राप्तत्वात्। न च मन्यते चित्रेष्टितण्डुलवत्पुरोडाशादिप्रकृ
तित्वेनापि लोकसिद्धानामेव मध्यमादीनां तण्डुलानां प्राप्तत्वापत्तेः प्रयोगान्तःपाति विभा
गसिध्यर्थं विधिरर्थवानिति वाच्यं लोकसिद्धमध्यमादिग्रहणे तण्डुलप्रकृतिभूतव्रीहि
संस्कारकनिर्वापप्राप्त्यभावेन महारात्र एव बहुवीषि निर्वपेदित्यस्यानुवादानुपपत्तेर्व्रीहीणां मे

वावश्योपादेयतयाविभागस्यार्थप्राप्तत्वात्। अपपासस्तेनवित्रे छिन्द्याद्याभावात्। अतस्त्रि
धातंऊ स्तोनितिपदद्वयं आनर्थक्यभियाप्रकृतं तद्बहिःपरमंगा कस्तनस्यापरिसमाप्तयाग
चयस्यैव प्रकृतदेवताभ्योपनमो विधीयते। आनर्थक्यभियावल्लृप्तापि नशेषः। त
दपनये चप्रकृतदेवतानां यागसंबंधोपपन्नो भवति न चायमपनयोपि नैमित्तिक
देवतान्तरविधिबलादेवसिद्ध इति विधिवैयर्थ्यम् एतद्धि ध्यानादेपूर्वयागस्यपूर्वदेवता
वरुद्धतया देवतान्तरानेकत्वेन तत्र नैमित्तिकदेवतान्तरस्यन हि शिष्टभावनोत्तरस्यवा
विधानानुपपत्तेः नैमित्तिकस्य हि निरवकाशतया नित्यबाधकत्वं वक्ष्यते। कर्मान्तर
विधानेनैव चसावकाशत्वोपपत्तेर्न निरवकाशता। अतएवयत्र कर्मान्तरविध्यसंभ

पितुनिमित्ते नैमित्तिकतद्यागानामेवभावनान्तरस्वकालेक्रियमाणदर्शप्रयोगांगत
स्यैवाकालप्रारंभनिमित्तदोषपरिहारार्थप्रायश्चित्तं अकालप्रारंभस्यदोषजनकत्वं
सामान्यमुखेनान्येवचाविवादे नप्रजयापशुभिरर्द्धयतिवर्द्धपूतस्यभात्तव्यं यस्यह
विनिरुप्तमिसाद्दिनाक्षशेषादवगंतव्यं एवं चातंचनाभ्यासदर्शनेयदि विभियादभिमो
देष्यतीतिमहाराज्ञ एवहवैषिनिर्वपेत्पूर्लीकस्तं इत्त्रैरुपासीत अद्वैदधिहविरातंचना
र्थैनिरध्यादर्द्धे नयधभ्युदितेनातच्यप्रथेरेघदिनपातारेतेनब्राह्मणान्भोजयो
रिसुकर्मेतरत्तेडपपद्यतेविभियाद्वक्ते नमहाराज्ञे चंद्रेरयास्तूर्वेउपासीतप्रतीक्षित
आतंचनार्थस्वकालक्रियमाणदर्शापदध्यातंचनार्थअद्वैनकिंतु नरभ्युदितेष्टावे

वविनियुंजीत न चेत्सान्नाभयानाएवतेन आतं च नार्थे निहिते नए ते न आतं च नार्थेस्या
पितेनैवेतितस्यार्थ॥ तघाटिक मौंत रं स्यान्नदाते नाकालधारं भनिमित्तदोसाषपरिग्र
एहर्शार्थसमुत्साद्दितेन दृष्टाक मौंतरणानुपपत्तेः स्वकालक्रियमाणदर्शस्यैव नेन
क रणपतेस्तन्नहविरंतरोत्पादाप्रसक्तौतन्नातचनाप्रसक्तौ रद्धविध्यनुपपत्तिः॥ कर्मा
तरेवदध्यंतरस्यैव संस्कारविशिष्टस्योत्पाद नापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितास्यदध्नः प्रसक्तमभा
वाद्दधिविधानानुपपत्तिः॥ यत्तुमन्देकमौंतरत्वपक्षे अधिकरणत्वेन दधिपयसोर्विधा
नाद्दर्शीकिकस्यैवासंस्कृतस्यदध्नोग्रहणापत्तेर्दर्शार्थोत्पादितस्यप्रसक्त्यभावदूरूफकं त
त्सहत्रयमानीतिसस्यवैयर्थ्यापत्तेस्तत्त्वल्लेनहविष्टेनैवविधानेस्तावक्षपकत्वादपेक्षितं सि

द्धांतेतु प्रायश्चित्तस्यदर्शत्वानपायान्नैव सर्वस्यदध्नः प्रसक्तोस्वकालेक्रियमाणदर्शे च दध्यं
तरोत्पादनार्थमातं च न प्रसक्तौ अभ्युदयशंकायां निमित्ते आतं च न साधनत्वेनाद्धमात्रवि
धिरुपपद्यते अर्द्धांतरस्य चार्थादेवाभ्युदितेष्टौ प्राप्तत्वादनुवादो विधिर्वे स्पष्टमेतत्॥ उपांशु
याजे॥ ॥तत्रैवोपांशुयांजेडश्यस्याज्यस्यायनयोक्तिनेवतिविंतायां तंडुलग्रहणस्योपल
क्षणत्वे प्रमाणाभावाद्दवतांतरसंयोगाभावाच्चनापनयश्तिप्राप्तेतंडुलग्रहणस्याविवक्षि
तत्वदधिश्रतयोर्हविष्ट्वानुपपत्ताअधिकरणत्वापत्तेः सहश्रपयतीतिवाक्यवैयर्थ्या
पत्तेरेवतंडुलग्रहणास्यहविःपरत्वावसायादाज्यस्यापनयः दिवतांतरसंयोगाभावा
तुउपांशुयाजेलुप्यतेः प्रजापतिविधिः अपचारविषयत्वान्नेह प्रवर्ततेः यत्त्वत्रभायका

रेणायक्षांतरमुक्तं विभज्येष्टिस्तनेन नायमन्यविधिः किं तु पूर्वयागीयं हविर्वैकृतीभ्यो देवताभ्यो
ऽपघादिति सामान्यतो विभागरूपं दानं उपांशुयाजां ऽसाधारण्ये न विधीयते अपनयस्तु पू
र्वदेवतानामर्थात्ः तत्र विशेषवचनात् द्रव्यांतराणामवस्थायामपि आज्यस्य सामान्यवाक्या
देवताभ्योपि दानमितिः तदपनयनविध्यभावे प्रकृतत्र विशेषणप्रमाणाभावात् सामान्यवाक्य
स्याप्यकर्मान्तरविषयक सामान्यविधित्वापत्तेरुपेक्षितः अस्तु वाक्यांतरे सामान्यविधिर्वै
पर्थ्यापत्तेरेव तथाः सर्वथा आज्यस्यापि पूर्वदेवतापनयः नैवेवं प्रयाजादिद्रव्यस्यापि तदा
पत्तिः चंद्राभ्युदयकालीन कर्मप्रारंभस्यैव निमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तादृशकर्मसंबंधिहवि
षएव देवतापनयाप्रयाजादीनां दाक्षिणायादिवस्य प्रागारंभाभावात् यद्द्रव्यस्यापनयानुप

८

पत्तेः दर्श्चोपांशुयाजद्रव्यस्यापनयाभिधानं शांखायनानां अथयत्स्त्वन्यन्नत्ता आप्यस्वंत
रेणोर्थां श्वाज्यस्य स्य यजतिति स्योक्तं ब्राह्मणमितिवचनेनामावास्यायामपि उपांशुयाज विधा
नदर्वंगतत्वांदाशमिकं तु पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजः साधिकरणांकत्वाचिंतयाः त्रयोदशा
मावास्याया मिति चावयुत्तानुवादः ॥ एतद्दूलाद्वामावास्यायां विकल्परसपिगुरवः ॥ ॥ निरु
प्ते ॥ ॥ यस्य हविर्निरुप्तमितिप्रवणान्निर्वापोत्तरकालीन चंद्राभ्युदयस्यैव निमित्तत्वाद
मावास्यायां च सूर्योदयात्प्रागेवेष्ट्यारंभविधानान्निर्वापात्प्राक्चंद्राभ्युदयज्ञाने नेदं प्रायश्चि
त्तमिति प्राप्ते हविरभ्युदितेनावतेव निमित्तत्वपर्यवसानेन निर्वापग्रहणस्याविवक्षितत्वा
दभ्युदयावच्छिन्नदिनप्रारंभस्यैव निमित्तत्वलाघवात् पौर्णमास्यां च तस्यानिरूत्वाद्वनिमि

तत्त्वानुपपत्तेः परिशेषादेवशब्दविषयत्वं अतश्च निर्वापालाभेऽपि प्रक्रममात्रेण प्रायश्चित्तं
अत एव यदा गृहीतं हविरभ्युदियादिति निर्गमस्य उपपद्यते ॥ ॥न अनिरुप्ते॥ ॥कर्म
प्रवृत्तिमात्रस्य निमित्तत्वेपि नैमित्तिको देवतापनयस्तंडुलग्रहणांतदशावस्थायामेव
कर्तव्यः ॥ पूर्वं तु प्राकृतीभ्य एव निर्वापादि कार्यमिति प्राप्ते तंडुलग्रहणस्य विवक्षितत्वेऽवधि
पयसोरपनयाभावेन देवतांतरसंबंधानापत्तेः सह प्रपद्यतीति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेस्तस्य
हविर्मात्रोपलक्षणत्वात्पूर्वमभ्युदये वैकृतीभ्य एव निर्वापादि॥ ॥विनिरुप्ते॥ ॥अर्द्धनि
रुप्ते चंद्राभ्युदये जाते अवशिष्टास्तुषयोन तावत् आकृतीभ्यो निर्वेष्टव्याः ॥ निमित्तसत्वेन नैमि
त्तिकस्यापनयस्य प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ॥ नापि वैकृतीभ्यः पदार्थैकदेशस्याविहितत्वेन तत

न्त्रेव वा तंत्रसंयोगाप्रवृत्तेः ॥ यथैव हि फलं न भक्षयेदित्यादिनिषेधा अवयवावयविसाधा
रण्येन प्रवर्तन्ते ॥ एवं अयनयात्मको निषेधोऽपि ॥ यथैव च फलं दद्यादित्यादिविधयोऽवयविमे
व प्रवर्तंते एवं देवतांतरसंयोगोऽपि आतश्चनत्वमेवावशिष्टो निर्वाप्यः ॥ याज्ञिकास्तु पदार्थैक
देशस्यार्थार्थिकविधिर्विहितत्वात् अंगीकृत्य सर्वे वैकृतीभ्य एवानुतिष्ठंति ॥ ॥सान्नायः॥ ॥कि
मियमभ्युदितेष्टिः सन्नयत एव उतासन्नयतोपीति चिंतायामिभ्योद्देशेन देवतामात्रविधि
पक्षे यद्यपि इत्यसाहि मविवक्षितं तथाप्युद्देश्यानेकत्वाद्वैतस्य क्षापरितोषाभ्यद्वावनांतरविधि
पक्षाच तद्विशेषपर्यायोर्द्धिस्य विष्टयोः प्रत्ताधिष्ठयोश्च साहस्यस्य विवक्षितत्वाद्विधेयसां
मथ्यानुरोधेन सन्नयन्मात्रविषयत्वमिति प्राप्ते नवेदस्मेन शिष्टाः इति न्यायेनाप्राप्तविशे

षणस्यैवक्रत्यविशेषणाविधिविधेयत्वेनइत्यासाहित्यनतद्यागस्याहित्यवशेनैवप्राप्तत
याविशेषणाविध्यकल्पनादविवाक्षितत्वेनासन्नयतोपिअभ्युदितेष्टावधिकारः॥अतस्वै
न्द्राग्नस्याथोपधइत्यकत्वान्मध्यमादिभेदेनाग्नेयवदावृत्तिः॥तत्रापिसहश्रयणतीतिवच
नेनाग्नेयैंद्राग्नहविषोंसहप्रक्षपणेविहितेअष्टाकपालत्वद्वादशकपालत्वयोर्विरोधेमुख्य।
त्वादचेष्टाकपालत्वस्यैवानुग्रहेणाकाश्रयोष्टाकपालोएकएवकार्यः॥अथवाआद्यएवाष्टा
कपालउत्तरेतुतत्रलएववचनं॥सामूस्थाने॥ ॥यद्विसत्रायदीक्षितानांसाम्युतिष्ठेत्सोमम
स्यविश्वजितातिरात्रेणसर्वस्तोमेनसर्ववेदसदक्षिणेनयजेरन्नितिश्रुतंतत
त्रविश्वजिदयंसोमक्रयोत्तरंउतततःपूर्वमपिउत्थानेभवेदितिचिंतायांयद्यपिसागापर

पर्यायंव्युत्थानमात्रंनिमित्तंनतुसामिपदवाच्याइत्वमपिविशेषणंनापिसोमक्रयस्तथपि
सोमविभागस्यापिविश्वजिदंगत्वेनविधेयत्वात्पुनराधानवदेवनैमित्तिकत्वरूपपर्यालो
चनयासोमक्रयेंगत्तरमेवविधीयतेनहिपूर्वंसोमोस्तियेनसोमविभागरूपमंगमनुष्ठी
येतनचवोचायनादिकल्पपर्यालोचनयापूर्वमपिसोमस्यसत्त्वाद्विभागोपपत्तिः॥निक्रेतत्
सोमस्यैवक्रयात्पूर्वमुपकल्पनेनतस्मिन्यजमानस्वत्वाभावात्॥अतःसोमक्रयोत्तरमे
वव्युत्थानेविश्वजिदितिप्राप्तेनात्रविभागविधिःसंसृष्टद्रव्याणांव्युत्थानेद्रव्यविभागस्या
र्थप्राप्तत्वात्॥अतएवसोमपदंसंसृष्टवस्तुमात्रपरंअतश्चसोममपभज्यतस्याव्युत्था
दात्वाद्विश्वजिन्मात्रंनैमित्तिकंसोमक्रयात्पूर्वमपिव्युत्थानस्यनिमित्तस्यसत्त्वात्तेषांमे

वर्त्तिं वयधपि विभागो विधीयते तेन भावितस्याहृष्टविधया विश्वजित्स्याङ्गपकारकांगत्वान्ना
वश्यंत्रो तस्यैव स्वस्यैव वा सोमस्य विभागः किंतु लौकिकस्यैव स त्वा संवध्यिनीयस्य कस्यचि
त्सोमस्य प्रत्येकं विभागः॥ अतश्च तादृशनैमित्तिकस्य पूर्वेमपि संभवाद्विशेषः॥ अयं वि
श्वजिद्द्व्यात्कर्मांतरं स्वर्गाय ये विश्वजिदपेक्षया: आग्रहणविश्वजिदपेक्षयापि तयोस्त्वे
तदपेक्षया कर्मांतरत्वे अभ्यासः प्रकरणांतरं च प्रमाणं वोध्यं एतत्फलं च आग्रहणवि
श्वजिद्देवद्दृष्टं वस्तुतस्तु निमित्तभेदस्यानिर्वेकृ मशक्यत्वाद्ध्यांतरं प्रायेनेक एव वि
श्वजिद्वक्ष्यद्द येन विधीयत इति नाग्रहणविश्वजितोस्य भेदः॥ प्रहृतस्य विश्वजिदुत्ताप्र
तस्येति विचारस्तु एतद्रचना नाभावं [illegible] वितयेतिध्येयं॥ ॥दीक्षाः॥ ॥सोमे एकाद्द

११

क्षानिस्लोहा क्षेस्यैव वहवो दीक्षापक्षाः श्रुताः॥ तत्र सोमे द्वादशदीक्षापक्ष एव: द्वादशरात्रीदी
क्षितो भवतिं वचोते निहितस्य भवतिपदवाच्यदक्षिणाद्यावाजनानुकूलयोग्यारूपस्य भवतिवन
नस्य पक्षांतरेष्वसंभवात्: अतोन्यपक्षाविधिकं निर्विषयाएकंवाक्यतानारत्वादिवदनुवादा वा
इति भाष्यवार्त्तिकाभिप्रायः॥ वार्त्तिककाराशयस्तु भिन्नप्रदेशस्थत्वेनैकंवाक्यतानारतिवद्दृपू
वादत्वायोगात्सर्वे एव विधयइति तावदविवादं प्रकरणानुरोधाच्चनानेकेषामुत्कर्ष
कल्पनातदरमेकस्यैव भवतिवननावाक्यस्य पाक्षिकत्वकल्पनाद्वादशरात्रिशब्दोवादी
क्षापरिमाणमात्रपरः॥ वस्तुतस्तु लक्षणापायं न विधीयत दीक्षितकर्तृकभवतिवननन
स्यैव पक्षप्राप्तस्य प्रयोगमध्ये अत्यंतप्राप्तस्यैव वा विधेयत्वात् द्वादशरात्रिशब्दस्य

नुवादत्वोपपत्तेः॥ अतो मैतस्य पाक्षिकत्वकल्पनापि दीक्षायक्षाणामेव परं व्रीहियव
वद्विकल्पः अस्तु वा तस्य विधेयत्वे पि लक्षणया तथापि न दोष इति॥ ॥द्वादशाहस्तु॥ ॥द्वा
दशाहे तु द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादिति वाक्येन यवमयश्चरुरितिवत् द्वादशदीक्षाकत्व
स्यैव नियमनान्न विकल्प इति प्रकृताहरणमात्र अत एव षट्त्रिंशदहो वा एष द्वादशा
ह इति लिंगं उपलक्षणानां द्वादशत्वस्य प्रमाणांतरसिद्धत्वाद्दीक्षा अपि द्वादशेति गमयति
तथाभीधत एव दीक्षाभिरिति दीक्षावद्भुत्वं विधाय द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्याम
सृक् द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यां मस्थि द्वाभ्यां मज्जानमिति तद्वाक्यशेषे षड्द्विकानुक्रमणमपि
लोलीमास्यां॥ ॥गवामयने एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकास्य

१२

पत्न्यां तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षं
ते य एकाष्टकायां दीक्षंते अपो नाभिनंदंतो वभृथमभ्यवयंतीत्यनेन तन्नदोषानभिधाय चित्रा
पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासस्तस्य न काचन निर्या इत्यनेन चैत्री
स्तत्त्वा चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यां दीक्षेरंस्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकां न छं
वट्कुर्वंतीति तेक्षतः आनीडाः स्वयुक्तं शीतात् व्यस्तं अपनपराहत्य।अपो नाभिनंदंतीति शांता
देव निर्यादोषः॥ छंवट्करिक्तं अत्र जतिल यवागूः स्यायेन सर्वमिदमेकं वा क्यमिति तावद् वि
वादः अतश्च चतुरहे स्यैव विधिः पयोहो मन्यो येन तत्तत्र चैपौर्णमासा वाक्यशेषे चैत्र्यास्त
त्वाच्चैत्र्यैव नच वाक्यशेष एवोपक्रमोपसंहारयोरेकाष्टकापामाग्नुतराष्टमी रूपायाः

परामर्शानस्याः क्रयसंपत्त्यानुग्राह्यत्वोक्तेश्च माघ्ये क्वाहेति वाच्यः अष्टकाशब्दस्य कर्मवि
शेषणामतयातत्कालत्वेनाष्टम्यामष्टकाशब्दप्रयोगे हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षा
णामष्टमीष्वष्टका इति च तुर्वेपि तदष्टमीषु प्रयोगिणां माघ्युत्तराष्टमीग्रहण एव प्रमाणा
मावात् द्वादशपौर्णमास्यो द्वादशैकाष्टका इति क्रसंतरे सर्वत्रैव प्रयोगाच्च अतश्चैसत
राष्टम्या अपि तत्वानयायाश्चैम्या एव पौर्णमासीपदेन ग्रहणात् तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे ए
कादश्यां दीक्षेति प्राप्तहहव्यवहारे एकाष्टकाशब्दस्य माध्युत्तराष्टम्यामेव प्रयोगात् सा
श्च संवत्सरपत्नीत्वेनोपक्रमे स्तुतत्वान्माध्युत्तराष्टमीस्पकर्मा गृदेवतायाश्चयांजनाः प्र
तिनंदति रात्रिं धेनुमिवायतीं संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली तितन्मंत्रे संवत्स

रपत्नीत्वेन संकीर्तनात्माघ्युत्तराष्टम्या एव एकाष्टकात्वप्रतीतेस्तस्यां क्रयसंपत्त्यनुरोधेनो
पक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन च माघ्या एव पौर्णमासीपदेनाभिधानात् ततः पुरस्तादेका
दश्यां दीक्षेति सिद्धं अत एव सर्वोयं ग्रंथे चादएवव्याख्येयः॥ यद्यपि दोषांतराभावाद्वेकाष्टके
वद्दीक्षायां प्रशस्तातयातेत्वव्यस्तत्वानभिनंदकत्वरूपदोषत्रयातामति क्रम्यापि चैत्री
वपरं प्रशस्ता माघ्येकादशानुतरयेक्ष्या पिप्रशस्ततराएकाष्टकायाद्वादशदीक्षोतरं त
योदशादिनरूपायाः क्रयसंपत्त्यानुगृहीतत्वादिति॥ ॥दीक्षाकालस्य॥ ॥सोमे दीक्षितो
नेजुहोतानासादिनापुरुषार्थोनामग्निहोत्रादीनां कत्वगत्वेनपर्युदासः प्रतिषेधो वाद्दीक्षि
तस्य स्तुतः।अवभृथ्येचकृतेदीक्षामुक्तिः॥ तथदिदेवादिनाकारणेन सध्यातः पूर्वोक्तिय

माणावभृथस्योत्कर्षस्तदाकालोग्निहोत्रं कर्तव्यमेवं यावंतं कालं शास्त्रवशेनुदीक्षानुवृत्ति
स्तावत्कालं नजुहोतीति प्रतिषेधशास्त्रमोवधारणादिति प्राप्ते कालक्षणायां प्रमाणाभा
वाद्दीक्षैव निषेधावधिः ॥ तस्याश्चानिवृत्तत्वान्नकर्तव्यमेवाग्निहोत्रमादि ॥ ॥ तत्रप्रातिदेम
दीक्षायास्सत्वांसोमांगत्वेनाग्निहोत्रप्रतिषेधेपि अग्निहोत्रवाक्येदीक्षितभिन्नस्यकर्तृ
त्वाश्रुतेः कालेतदकरणनिमित्तप्रत्यवायस्यावश्यकत्वात्तत्परिहारार्थं गौणकाले
प्रायश्चित्तपूर्वकं कार्यं एवाग्निहोत्रहोमः दिवापराधक्षत्तदीक्षोत्कर्षे तु सुतराम्मिति प्राप्ते
यावज्जीवादिवाक्ये कालाद्यवच्छिन्नस्यजीवनादेर्निमित्तत्वमितिस्यविवादं तेषां च न सायं
कालत्वशुचित्वादिनातत्त्वेन तत्त्वेनावच्छेदकत्वं गौरवात् अपितु शब्दतोर्थतोवायोनि

षिद्धः कालस्तद्भिन्नकालत्वेनः सायमादिकालविधेर्हि नियमविधित्वात्तदितरकालनि
वृत्तिरार्थिकी एवं शुचिकालनिवृत्तिरपि निषेधोपि चात्र नविधेयक्रियागम्यत एवविव
क्षितोपित्वन्यांगम्यतोपि अविशेषात् तस्मिन्सति विधेयक्रियाश्रकरणस्य तत्रबाध्यावश्य
कत्वाच्च अतश्चयथैव पशुबंधे नापि गोदोहनेनावरुद्धस्य प्रणयनस्य न चमसप्रयोजक
त्वंतस्मिन्सति तस्य कर्तुमशक्यत्वात् अत एव न तदभाववत्त्वं वैगुण्यमपि एवं सो
मांगत्वेनापि निषेधेनावरुद्धस्य दीक्षाकालानवच्छिन्नजीवनस्य नैमित्तिकानुष्ठापक
त्वानुपपत्तेर्न तदकरणेप्रत्यवायादि अतोपशुकामस्येव चमसेधिकारवद्दीक्षि
तस्यवाग्निहोत्रादावधिकारो निषेधपक्षोपि फलितो भवति यदा तु दीक्षितो नजुहो

नीयस्याग्निहोत्रादिविध्येकवाक्यतयापर्युदासत्वमंगीक्रियतेतर्हीस्पष्टएवदीक्षित
स्यतत्रानधिकारः॥ अतएवमुख्यकालेअनधिकाराद्दीक्षाकालेकरणमनाशंक्यएवंदे
वादिना अवभृथोत्कर्षेपिदीक्षावत्त्वस्यकपमप्यविशेषान्मुख्यकालेनधिकारस्यतुल्य
त्वेननगौणकालेप्रतिहोमकरणं॥ ॥प्रतिषेधस्व॥ ॥कृतेवभृथेयद्युदवसानी
योत्कर्षोदेवादिनाभवेतदाकालेप्राप्तेअग्निहोत्रहोमएवकर्तव्यस्तदकरणेवा
प्रतिहोमःकार्यः॥दीक्षायाअवभृथेनोन्मोचितत्वात्॥यत्तुएतद्यागनरधेयसमि
तयेधाथाग्निहोत्रंजुहोतीतिवचनंतत्अकुर्वाणांतरन्यायात्सोमांगतयाउदवसा
नीयेष्ट्यंगतयेववाक्यमंतरविधायकमितिप्राप्तेनिषेधप्रतियोगित्वेनाग्निहोत्रारं

१५

रूपस्थितत्वात्तदपेक्षिनावधिसमर्पकत्वेनाप्युपपत्तौकर्मांतरविधायित्वानुपपत्ते
र्दीक्षोन्मोकेपिउदवसानीयेष्टिप्रतीक्षायाआवश्यकत्वात्पूर्ववदेवानधिकारान्नप्रति
होमादिकारणंयदातुदीक्षासंजातायस्येतिदीक्षितंदृतिखुसमाहृतंदीक्षोत्सृतिकत्व
मेवनिषेधप्रयोजकंरूपमाश्रीयतेतदादीक्षाभावेपिसर्वदानिषेधप्रसक्तौउदवसानीयाया
अवधित्वमप्याहृतमेवेतिनतदुत्कर्षेप्रतिहोमादि॥ ॥प्रतिहोमस्वेतत्॥ ॥यदावभृथोत्कर्षेप्रति
होमस्तदाक्रुत्वाचिंतयाविचार्यतेः अग्निष्टोमेसंस्थाकज्योतिष्टोमेअवभृथस्यसायंकालात्पूर्वमेव
कर्तव्यत्वेनतदुत्तरंराज्ञौकरणेएकस्यैवसायंहोमस्यदीक्षाविमोकोत्तरंगौणकालेकरणंआ
प्रातरारंभुतेः सायंहोमस्यगौणःकालोवाचनिकःप्रातर्होमस्यसायंकालावधित्वात्गौणकाल

स्यायतिक्रमे स्वकालक्रियमाणप्रातर्होमेन सह समस्तहोमविधयानंतर्येणाकरणं अवम्
धोत्कर्षेणानेकमेकालातिपत्तौ तु सर्वान्सायंहोमान्प्रातर्होमांश्च पक्षहोमविधिना समस्तहो
मविधिना च स्वकालक्रिय माणहोमेन सह तंत्रेण कुर्यात्। न चातिप
तिक्रमेणाहोमानां क्रमेणैव करणं शक्यं एकदेशाकालकत्वेन समस्तहोमपक्षहोमविधिवैय
र्थ्यप्रसंगेन च अनेकदर्शपूर्णमासातिपत्तिनिमित्तकुपपिष्ठहृदेवष्टयकरणानुपपत्तेः
अत एव सर्वान्सायंहोमान्सायंकाले प्रातर्होमांश्च प्रातःकाल एव कुर्यादिति सयपास्तं स्वकालक्रि
यमाणहोमात्पूर्वमेवातिपन्नहोमानां कर्तव्यत्वात्। एवं षोडशिस्तोत्रवतिक्रांतेतस्य समया
ध्युषितकालानत्वेनावभृथस्य राज्ञावेवाक्रियमाणत्वात्तस्याद्वितीयादि नेउत्कर्षे प्रातर्होमस्यैव

९६

पूर्वोक्तविधयानुष्ठानं अनेकहोमकालातिपत्तावपि तथैव। न च दर्शपूर्णमासयोः पौर्णमासोपक्र
मयोरेवमिलितयोः फलसाधनत्ववसायमुपक्रमयोरेव सायंप्रातर्होमाभ्यासयोरेकफलसा
धनत्वस्य कल्पसूत्रेष्वभिधानाद्धोऽशिनि सायंहोमे अनाधिकारे कथंप्रातर्होमेष्वधिकार इति
वाच्यं प्रातस्तकषोडशिनीति जैमिनिसूत्रकृद्वचनादेव सायमुपक्रमकत्वस्यैनोपसाभ्योव
प्रतीतेः अत एव ब्रह्मत्वाच्चिंतातरघाटनेपि यद्विउदवसानीयायारात्रौ करणं तदा प्रातर्होमा
नुष्ठानं जैमिनिमतेनानुपपन्नं ॥ ॥प्रायश्चित्तं॥ ॥भिन्ने जुहोतीत्यादि प्रायश्चित्तं नैमित्तिकम
पि फलापेक्षायाप्रकरणात्क्रत्वंगं निमित्तमपि भेदनादि न लौकिककपालादेः प्रायश्चित्तस
माख्याबलेन क्रत्वंगभूतकपालादिभेदनं निमित्तं वै गुण्यपरिहारार्थत्वस्यैव कल्पनेन ख

तंत्राद्दृष्टकल्पनेगौरवात्॥ ॥आपन्नस्य॥ ॥आपन्नमस्कप्रहरतीतिवोच्येश्च तस्यव्यापन्न
शरस्यपदार्थोर्णमभोज्यंकेशकीटावपन्नादितदर्थः स्तत्रैवतेषांप्रयोगादितिशिष्यहितार्थमु
क्तं॥ ॥विभागश्रुतेः॥ ॥ज्योतिष्टोमेदक्षिणादानाभाकवहिष्पवमानार्थेनर्दैशंकेछंध त्वाप्रसर्प
तांउद्गातृप्रतिहर्तृप्रस्तोतॄणांमध्येयघुद्गातापच्छिंद्याददक्षिणानंयज्ञमिष्ट्वा तेनपुनर्यजेनतत
त्रतद्द्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यंस्यात्ः यदिप्रतिहर्तासर्ववेसंददद्यात् यदिप्रस्तोताब्रह्मणेवरंदद्या
दित्यादिनानतत्कर्तृकापच्छेदेनिमित्तेप्रायश्चित्तंश्रुतं तत्रापच्छेदोनामविभागरूपंफलमेवय
दिवात्ज्ञनकक्रियासर्वथानज्ञनकक्रियाकर्तृत्वादेवानंतत्कर्तृत्वव्यवहारः॥ तस्यांचान्य
तरक्रियाजन्यउभयक्रियाजन्येचविभागेएकैकस्यापिप्रत्येकमस्त्येवकर्तृत्वमितिउद्गातृ

मात्रनिष्ठक्रियाजन्यविभागइवउभयनिष्ठक्रियाजन्यविभागेपिउद्गातृकर्तृत्वव्यपदेशोप
पत्तेर्भवत्येवतत्रापिप्रायश्चित्तमितिउतरविवक्षयाप्राप्ते॥ ॥तत्रविप्रतिषेधात्॥ ॥यौ
गपद्येप्रायश्चित्तद्वयमविरोधात्समुच्चयेनैव प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तंहिसर्वस्वदानंउद्गात्र
पच्छेदनिमित्तेपुनःप्रयोगेपिशक्यतएववक्तुं अथवादक्षिणोत्कर्षविशिष्टपुनःप्रयोगमात्रं
तन्नैमित्तिकं नपुनरदाक्षिण्यमात्रस्यार्थप्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वात् अतःपूर्वप्रयोगेपिसर्वस्व
दानेनकश्चिद्विरोधइतिप्राप्तेनतावत्पूर्वप्रयोगएवसर्वस्वदानं असस्यदाक्षिण्यस्यनैमि
त्तिकत्वेनदक्षिणोत्कर्षस्यैवपूर्वप्रयोगेसर्वदानेनुपपत्तेः नापिपुनःप्रयोगसर्वस्वदानंप्रति
हर्त्रपच्छेदवतिप्रयोगएवतद्विधानात् अन्यथाएकस्मिन्प्रयोगेप्रतिहर्त्रपच्छेदेकर्तोस्तद्

त्वाविशेषात्तदन्तरसर्वप्रयोगेषुसर्वस्वापत्तिः॥निमित्तवत्तिप्रयोगेनैमित्तिकस्यदेवादकरणे
प्रयोगांतरेपितदापत्तिः॥अतोविरोधाददाक्षिणपसर्वस्वदाक्षिणपयोर्विकल्पएवः॥पुनःप्रयो
गमात्रपरम्रविरोधाभ्रवसेवतेनापिविकल्पंकेचिदिच्छंति॥ ॥पौर्वापर्ये॥ ॥पदार्थक्रमेणनि
मित्तद्वयसंन्निपातस्तत्रासंजातविरोधित्वादाद्यनिमित्तकमेवनैमित्तिकं॥अथवानात्रशा
स्त्रद्वयस्यसामान्यविशेषादिरूपतयाबलाबलंनापिप्रमाणतदाभासरूपतयाउभयोर
पिसमत्वयैवप्रमाणत्वात्ः प्रतुष्ठानवेलायांपौर्वापर्यंतुनशास्त्रार्थावधारणायालं अतोवि
कल्पएवेतिप्राप्तेयथैवनित्यद्वादशशतंनैमित्तिकेनसर्वस्वेनबाध्यतेपरत्वात्ः नह्यनेनच
द्वादशशतविधेर्निमित्तपरहितप्रयोगविषयत्वकल्पनं। तथैवपरेणापिनैमित्तिकेनपूर्व

स्यनैमित्तिकस्यापिपरत्वाविशेषादेवबाधः॥पूर्वनैमित्तिकविधेश्वपरनिमित्तरहितप्रयो
गविषयत्वकल्पनाः॥नह्युदेवबानुष्ठानकालीनमेवपौर्वापर्यंशास्त्रार्थावधारणवेलायांपूर्वमा
लोच्यव्यवस्थितविषयत्वकल्पनेतिनकश्चिद्विरोधः॥नचसंजातविरोधित्वेनेहपरविज्ञानस्यान
पत्तिः॥तापप्रमाणस्यकप्रत्वेनतदयोगात्नह्यत्रोत्तरंप्रमाणंपूर्वप्रमाणेकवांछयास्वार्थंबो
धजनकयेनतदुपजीवित्वेनतदानुगुण्येनवर्तेत अत उत्तरमेवनिरपेक्षत्वेयोस्यघमानं
पूर्वप्रमाणस्यपरनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशेमिथ्यात्वंकल्पयतिः नचपूर्वमेवविज्ञान
परंप्रमाणस्यपूर्वनिमित्तवत्प्रयोगविषयत्वांशेमिथ्यात्वंकिमितिनकल्पयेत्॥नह्यत्रानिर
पेक्षयानैमित्तिकेरवनिरवकाशत्वमस्तिः उभयोरपिएकैकनिमित्तकप्रयोगेसावकाशत्वा

इति वाच्यं पूर्वनिमित्तोपनिपातवेलायां परप्रमाणजन्यज्ञानस्यानियमेनोपस्थितस्वभावेन
धर्मिज्ञानाभावात् तद्गतस्य पूर्वनिमित्तप्रयोगविषयत्वांशे मिथ्यात्वस्य कल्पयितुमशक्य
त्वात् ॥ परनिमित्तोपनिपातवेलायां पूर्वविज्ञानस्य द्विकोटिकेन विषयत्वेन पुरःस्फूर्तिकत्वाद्
भिन्नज्ञानसत्त्वेन तद्गतमिथ्यात्वकल्पनेन न किंचिद्बाधकं ॥ यदि तु परनिमित्तोपनिपातोत्तरमे
व पूर्वेण मिथ्यात्वकल्पनमिष्यते सा शंक्येत तथापि यदा परनिमित्तोपनिपातोत्तरं पूर्वप्रमाण
विस्मरणं तदानेनोत्तरस्य मिथ्यात्वकल्पनानुपपत्तेरवश्यंभवन्मते पूर्वप्रमाणस्मरणं क
ल्प्यं ॥ मन्मते तु परादेव वशात् पूर्वप्रमाणस्मरणं तदा तस्य मिथ्यात्वकल्पनेपि विस्मरणे परनै
मित्तिकस्य वानुष्ठानान्न किंचिद्विरुध्यं तथा चापच्छेदे मतः परनिमित्तोपनिपाते तन्नैमित्तिक

वाक्यार्थज्ञानं ततः पूर्वविज्ञानस्मरणं ततः परविज्ञानस्य तेन सह विरोधज्ञानं ततस्तेनापेक्षा
बुद्ध्यात्मकेन विनश्यदवस्थेन चतुर्थक्षणे पूर्वज्ञानस्य भ्रांतित्वकल्पना विरोधज्ञानदशायां तदु
र्वापरनैमित्तिकवाक्यार्थस्मारणकल्पनेति न विरोधः ॥ अतः सिद्धं परेण पूर्वस्य बाध इति ॥ ॥
यघुरानाः ॥ ॥ क्रमेपि यद्यमातुरपच्छेदे जघन्यस्तदा तन्निमित्तपुनःप्रयोगे स्वमेव देयं न तु द्वा
दशशतं परनिमित्तपातात्पूर्वं तस्यैव पूर्वप्रयोगे देयत्वेन प्रसक्तत्वात् ॥ तन्त्रतद्द्यादि सनेनय
पूर्वप्रयोगे परानिमित्तपातात्पूर्वं देयत्वेन प्रसक्तं तस्यैव दक्षिणात्वेनाविधानात् ॥ द्वादशशत
स्य पूर्वनिमित्तेनैव बाधितत्वेन देयतया प्रसक्तेः ॥ अतश्च यद्यपि सर्वस्वमपि अदाक्षिण्येन द
क्षिणात्वं पूर्व एव बाधपूर्वप्रयोगे वस्तुतो बाधितमेव तथापि परनिमित्तपातात्पूर्वं बाधज्ञाना

मावादेयत्वेनप्रसक्तेर्नकाचित्क्षतिः। यदानुमतिरहंश्रेयश्छेदोजघन्यस्तदातस्मिन्नेवप्रयो
गेसर्वस्वंदेयंनतुपूर्वोपच्छेदनिमित्तकः पुनःप्रयोगः कार्यः। नचसर्वस्वदानेनादाक्षिण्य
स्यैवविरोधात्तद्बाधेपिपुनःप्रयोगबाधेप्रमाणाभावः। अदाक्षिण्यपुनःप्रयोगयोः समुच्चि
तयोरेवनैमित्तिकत्वेनएकाभावेइतरस्यानुपपत्तेः। अतएवयथैवपत्न्याःश्मश्रूणामभा
वात्केशानामपिनवपनंसाहित्यस्यविवक्षितत्वात्ःतथैवादाक्षिण्याभावेपुनःप्रयोगस्याप्य
भावः। यद्यपिचदक्षिणोत्कर्षस्यपुनःप्रयोगांगतथाविधानस्यावश्यकत्वादेवपूर्वप्रयोगे
अदाक्षिण्यस्यार्थप्राप्तत्वाददक्षिणंनिमित्तस्यानुवादत्वमुच्यतेतथापिपाक्षिकानुवादभि
येवादाक्षिण्यएकतोपिपुनःप्रयोगलोपस्तिरुष्टव्यं॥ वस्तुतस्तुसोममपभक्ष्येतिवत्पाक्षिका

२०

नुवादत्वेपिपुनःप्रयोगलोपेप्रमाणाभावः। नचैतस्यसंसृष्टरूपमात्रोपलक्षणत्वात्नपाक्षि
कानुवादमितिवाच्यंसंसृष्टरूपनाशेपिविश्वजितआवश्यकत्वेनपाक्षिकानुवादत्वानिवार
णात्ः वस्तुतस्तुनायमनुवादः। तत्रतद्यथादिसनेनपूर्वप्रयोगेदातव्यदक्षिणयाः पुनःप्रयो
गांगतयाविधानेपिपूर्वप्रयोगांगभूतकेशानसर्पतस्मिन्नपितस्याआवश्यकत्वेनादाक्षि
ण्यप्राप्त्यभावात्ः नचैवंपुनःप्रयोगस्यज्योतिष्टोमत्वादेवद्वादशशतादिरूपदक्षिणाप्रा
प्युपपत्तेस्तत्रतद्यथादिलस्यवैयर्थ्यमितिवाच्यंतस्यपूर्वप्रयोगेएकविंशोत्यादिपक्षक
२१ रणेनपुनःप्रयोगेद्वादशशतादेरपिप्राप्त्युपपत्तौतन्निवृत्यर्थत्वेनसार्थक्यापादकत्वे श
श्मश्रुगतत्वेनोक्तत्वात्साहित्यावच्छिन्नस्येवक्रियांगत्वेनप्रसेकेंतदंगत्वाभावात्ः प्रकृतेतु

अरुणैकहायन्याश्चापनयदेवतांतरसंयोगयोरिव च प्रत्येकमेवक्रियान्वयादेकवा
क्योपादानादिनापश्चात्साहस्रावगमेपि नैकत्वोपपरस्वलोपः॥ न ह्यारुणाद्यासंभवे एकै
हायनीलोपः॥ उपांशुयाजे देवतांतरसंयोगाभावे चापनयप्रसक्तेः प्रतिहर्तुः परत्वे पूर्वप्र
योगे सर्वस्वं दत्वा पुनः प्रयोगेपि तद्देयमिति सिद्धं पदार्थापप्रयोगे उद्गातृमात्रापच्छेदस्त
न्निमित्तकद्वितीयप्रयोगे च प्रतिहर्त्रपच्छेदस्तदानन्त्येव सर्वस्वमेव देयं नैमित्तिकत्वेनानि
मित्तदक्षिणाबाधकत्वात्॥ न च पुनः प्रयोगस्य प्राप्ताभावे निजनयापूर्वप्रयोगांगत्वात्तत्रैतद्द्वा
दिसनेनेन च पूर्वप्रयोगांगम् तद्दक्षिणापाप एवोत्तरप्रयोगस्य हि निमित्तमात्रविधानाद्दंगगु
णाविरोधन्यायेनांगम् तत्पुनः प्रयोगांगसर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानम् पूर्वप्रयोगांग

२१

सर्वस्वदक्षिणाबाधेन प्रधानम् पूर्वप्रयोगांगदक्षिणापा एव देयत्वमुचितमिति वाच्यः॥ अ
पूर्वविधित्वाददृष्टार्थत्वादिदोषप्रसंगेनोत्तरप्रयोगहेतिदक्षिणायाः पूर्वप्रयोगांगत्वानुपपत्तेः
अनन्तरस्या अपि पुनः प्रयोगांगत्वाश्रयेण नैमित्तिकेन पूर्वस्य बाधात्सर्वस्वमेव देयं॥ ॥
अहर्गणे॥ ॥द्वादशाहाद्यहर्गणे यद्येकस्मिंस्तु कस्मिंश्चिदहनि उद्गातुरपच्छेदो भवति
तदा कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः॥ सत्रागणस्यैव द्वादशाहपदवाच्यत्वेन फलसाधनत्वात्तस्यै
व प्रायश्चित्तादिरूपांगग्राहित्वात्॥ अस्तु वा सति वाक्ये प्रत्येकं करणत्वावगमाद्द्वादशाहपदे
नापि च सत्समुदायिनामेवोक्तेः प्रत्येकमेव फलं प्रतिकरणत्वं एकपदोपादानाच्च करणानां समुच्च
यः॥ अतश्चांगग्राहित्वमपि प्रत्येकमेव तथापि यत्क्रतु सर्वं प्युद्गातापच्छिद्यते तेन क्रतुनायजे

तेस्वर्थावगमाद्दर्शनात्तुस्वएकस्यैवसर्वसाधारण्यत्वेनसर्वावृत्तिरितिप्राप्तेनोच्यतेः क्रतुसंबंधोवि
वक्ष्यते अपित्वावश्यकत्वाद्यक्रतुसंबंधविवहिष्पवमानार्थप्रसर्पनउद्गात्रापच्छिद्यातेनक्रतुना
यजेतेत्यर्थावगतेस्तस्यवप्रातिसुत्यभेदेनतत्स्तुत्याप्यावृत्तिः । तत्स्तुत्यायाअपिचतत्स्तु
त्यव्यवहितोत्तरमेवावृत्तिः । सांगपूर्वस्तुत्साकरणाव्यतिरेकेणान्यस्तुत्यामनधिकारात् । अ
तएवपूर्वांगानामत्रनावृत्तिरितिध्येयं ॥ ॥ इतिश्रीखंडदेवविरचितायांभाट्टदीपिकायां
षष्ठस्यपंचमः ॥ ॥ संन्निपाते ॥ ॥ दर्शपूर्णमासादौकल्पभेदेनवाशिष्ठादीनांनारा
शंसोद्वितीयःप्रयाजस्तनूनपादन्येषामित्यादिना । अत्रहितनूनपातंयजतीत्यनेनएकदे
शप्रवृत्तिनिमित्तनामधेयमंगीकृत्यविहितस्यद्वितीयप्रयाजस्यक्रमेशाखाभेदेनसमाम्ना

तयोर्नराशंसतनूनपान्मंत्रयोरव्यवस्थयाविकल्पेनद्वितीयप्रयाजसंबंधित्वेनप्राप्तयो
र्वाशिष्ठसंबंधमात्रंनराशंसस्यक्रियते । अतएवनाराशंसइतितद्धितोद्वितीयप्रयाजपदस्या
नुवादः । ततश्चपरिशेषादेवतनूनपान्मंत्रेऽन्यसंबंधसिद्धेस्तनूनपादन्येषामित्यपिवाऽश्रु
तरुक्तिवदनुवादएव । नचनराशंसमंत्रस्यप्रकरणेपाठेपिदर्शपूर्णमासप्रकरणो
पात्तभावस्तितिकेषांचिदुक्तंयुक्तंपशुप्रकरणेआम्नातत्वेननाराशंसेमंत्रपाठेपिनराशं
सोऽग्नआज्यस्यवेत्विलस्यदर्शपूर्णमासप्रकरणेपाठात् । अतएवाश्वलायनादिभिरपि
तत्रैवसपठितः । यत्तुनाराशंसवाक्येद्वितीयत्वादिविशिष्टप्रयाजांतरविधिस्तस्यचवाशि
ष्ठसंबंधित्वेनविधानादन्येषामभावइति ॥ ॥ तन्न ॥ ॥ तथासतिसन्निधानेनतरत्वरूपद्वि

तीयत्वस्य नाराशंसयागे विधानेपि वाशिष्ठानां तन्न तत्पाधागबाधेप्रमाण्याभावान्नाराशं
सोत रंत त्वकरणापत्तेः। नहि द्वितीयपदेन तत्कार्यकारित्वेन नाराशंसविधिर्येन तेषां तन्न
याद्व्यधःशंवेतत यात्वे सिद्धांते वाशिष्ठानामयुद्देश्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः। नच तन्नत्र पादस्मे
षामिस्त्र नेनान्येषामेव तन्नत्वप्प द्विधानाद्वाशिष्ठानां तद्बाधोपपत्तिः। तस्यैकवाक्यत्वेनोपप
तौ वाक्यभेदांगीकारे प्रमाणाभावात् विशिष्टविधिकर्मांतरकल्पनागौरवप्रसंगाच्च। अत
पूर्वोक्तप्रकारेण मंत्रस्यैव वाशिष्ठसंबंधविधाने न कल्पभेदउपपादनीयः। सचद्वादशाणिषा
दिद्वारा अनेककर्तृकेषु सत्रादिषु प्राप्तस्ततः सत्रादौ भिन्नकल्पानामप्यधिकारउतसमा
नकल्पानामेवेति चिंतायामविशेषात् भिन्नकल्पानामपि नचैककल्पकरणे अन्येषां

वैगुण्यप्रसंगः। वाशिष्ठानामिस्त्रमंत्रस्य शुद्धवाशिष्ठार्थत्वविधाने प्रकरणबाधापत्तेः
क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वे च परिसंख्यापत्तेर्वाशिष्ठत्वस्य नराशंसमंत्रेहोत्रे वैश्वामित्रविधाना
त्साक्षात्कर्तृपरिच्छेदकत्वेन विधानायोगेपि प्रयोजककर्तृभूतयजमानपरिच्छेदकत्वेन
वाशिष्ठत्वविध्युपपत्तेः सत्रादौ औदुंबरीसमानवदेकवाशिष्ठकर्तृकत्वेप्यन्येषां वैगुण्यापा
पत्तेः। अतो भिन्नकल्पानामप्यधिकार इति प्राप्ते विकल्पेन प्राप्तयोर्नियमार्थत्वेन वाक्यसा
र्थक्योपपत्तेर्नियतप्राप्ता वाशिष्ठव्यावृत्तिरूपपरिसंख्याफलकत्वायोगाद्वाशिष्ठोद्देशेनैव प्र
माणांतरवशाद्वाशिष्ठाभिलषितफलसाधनीभूतदर्शपूर्णमासांगभूतद्वितीयप्रयाजद्वा
रा नराशंसमंत्रविनियोगविधिः। अतश्च नराशंसमंत्रस्य वाशिष्ठेषु विनियोगाभावादेव नि

योगाभावादेव निवृत्तिरिति न तत्परिसंख्यायां वाक्यप्रवृत्तिफलत्वं। अतश्च भिन्नकर्तृकानाम
धिकारे एकांगाभ्यन्तं मंत्रपाठे इतरेषां फलानापत्तेः समानकर्तृकानामेवाधिकारः॥ वचनात्तु
एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्रापि न भिन्नकर्तृकयोरधिकारः। द्वंद्वस्य
युगपदधिकरणवचनत्वेन पदद्वयेपि लक्षणावृत्तत्वात्। तदंगीकारेपि वा साहित्यस्य वो
धार्थं पदद्वये लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च। अन्यथा द्वेवतात्वादेस्तत्संप्रवृत्तित्वानुपपत्तेः
अतस्तत्पुरुष एवायं। तदंतरं चैकशेषः॥ अतश्च समासाद्यसंबंधि द्विवचनं तदर्थस्यैव द्वित्वा
माहतस्माद्राजद्वयसंबंधिनौ द्वौ पुरोहितौ समानकर्तृकावेव यजेयातामिति साधयः॥ द्वि
वचनस्य विशेष्यासत्वेपि लक्ष्यत्वसतेः संख्याधिकरणेष्वनुसादितत्वात्। एकस्यानेकस्य वा राज्ञो

२४

द्वौ पुरोहितौ विवक्षितः॥ अथवा एकशेषं कृत्वैव तत्पुरुषः कार्यः। इतरथा पदद्वये यावत्तिप्रसंगा
त्। राजपदे वैयर्थ्यप्रसंगाच्च। अत एकस्यैव राज्ञो द्वौ पुरोहितौ विवक्ष्यौ॥ पूर्वपदे लक्षणायां प्र
माणाभावात् पुरोहितद्वित्वं तत्रस्वरूपादेयदशायामेकत्वस्याविवक्षितत्वेनैकस्य परत्वात्तु पुरो
हितद्वयाभावाच्चैकमेधारूप एवायमिति प्रांचः। तत्र लक्षणा नामैव पौरोहित्यसंबंधवणात्कर्मधार
२५ यानुपपत्तेर्द्वंद्व एवायं। नाचतत्र पदद्वये लक्षणा युगपदधिकरणवचनस्यानिरूप
तत्वात्। न च साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वेनाप्युपपत्तौ लक्षणायां प्रमाणाभावात्। समासरे
परं एकत्वाच्च यार्थपदद्वयेपि समुदायलक्षणेति विशेषः। वस्तुतस्तु इतरेतरद्वंद्वेपि
व्याप्याभावेन साहित्यप्रतीतेरानुमानिकत्वायोगादवश्यं प्रतीयमानस्य तस्य पदवृत्ति

लाक्षणिकत्वमावश्यकमेव तथापि तल्लक्षणाया एकशेषेऽपि समानसर्वपक्षे चावश्यकत्वा
त्पूर्वोक्तयुक्त्याद्यद्वित्वोपपत्तिः॥ अतश्च राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नकर्तृकयोरप्यधिकारः॥ पुरोहितो
ऽपि च तस्यैव राज्ञः पुरोहितत्वस्य ससंबंधिकत्वेन राजप्रतियोगिकत्वावश्यंभावे ऐहिकस्यैक
राजाप्राप्ते योगित्वरूपासायुज्यफलकत्वस्यान्यथानुपपत्तेः॥ अस्तु वा अन्यस्यापि भिन्नकर्तृ
त्वं च यद्यपि नराशंसमंत्रैः राज्ञोऽनुरोधेन पुरोहितस्यापि नराशंससमानकर्तृकत्वस्यैव संभवे
न तादृशयोरेव तयोरधिकारोपपत्तेः॥ तथापि सोमपक्षे चमसरूपभिन्नकर्तृकयोरप्यधिका
रः॥ तत्रापि नावकल्प्यः॥ राज्ञः प्रायश्चित्तिकत्वान्निमित्तत्वाच्चैतन्नैमित्तिकेन सोमस्य बाधात्॥
सचापि॥ सत्रे ये यजमानास्त ऋत्विज इति श्रुतं तत्र न तावद्यजमानानां ऋत्विग्यजनकर्तृ

तद्रूप ऋत्विक्त्वमादाय द्वयोः प्रथमान्तयोः सामानाधिकरण्येनान्वयः॥ स्वामिसप्तदशारत्नि
न्यायेन प्राप्ततया वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः॥ अतो न ऋत्विक्पदं परिक्रयक्रीतर्त्विक्परं तेनापि
चनं यजमानपदस्य यागकर्तृभिन्नार्थत्वे सामानाधिकरण्येनान्वयः॥ स्वात्मनि परिक्र
यासंभवेन बाधात्॥ न च ऋत्विक्पदेन प्रकृतो वस्तुतो ये परिक्रयक्रीतास्तत्कार्यकर्तृ
नभिधायते न सह यजमानपदस्याभेदान्वयः॥ सुवंतयोः परस्परान्वयस्याव्युत्पन्नत्वा
तः विशिष्टकर्तृलक्षणापेक्षया तत्कार्यलक्षणाया एव ऋत्विक्पदेनाप्यप्तत्वाच्च॥ अतो यो
होतासोऽध्वर्युरितिवज्ज्ञं धर्मे ऋत्विक्पद एवं तत्कार्यलक्षयित्वा यजमानसंस्कारार्थत्वे
नेतद्विधीयते॥ यच्च प्राधान्याभ्यां यजमानस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः॥ अत एव फलमुखत्वा

रप्रयुक्तकार्यकल्पनापि न दोषः॥ एवं ऋद्धिकामत्वाविशेषात्त्रयाणामपि वर्णानामार्त्विज्यसं
स्कार्यत्वावगतेः त्रयाणामपि सत्रेऽधिकारः॥ अत एव द्वादशाहे वार्हद्गिरं ब्राह्मणस्येत्यादि लिंग
मपि संगच्छते॥ एवं च यजमानसंस्कारकैरेव ऋत्विक्पदार्थैः प्राकृतकर्तृप्रकारस्यापि सिद्धेर्न
तदर्थे परिक्रयादिभिः ऋत्विगन्तरसंपादनमित्यपि द्रष्टव्यमिति भाष्ये तावकसत्त्वे व्यवहि
तानां चैककल्पनया शास्त्रबोधस्य लोके दृष्टत्वादिहापूर्वविधिस्यादृष्टरूपायाः कृतकल्पनादि
दोषभियायच्च दस्यव्यवहितानां चैतेन स्वरूपप्राप्तिमात्रसूचनेन वा ऋत्विक्कार्ये स्वीयो दे
श्यत्वमंगीकृत्य यजमानाः कर्तारो विधीयंते॥ न चैतावता नर्त्विक्कर्तृकत्वं सत्रांकयजमाना
नामपि ऋत्विक्त्वस्य साधितत्वात् वरणादिविप्रुन्नानयजमानभिन्नत्वं परमतिदेशप्रा

२६

प्तमुपदेशेन बाध्यते न त्वेतावता ब्राह्मणकर्तृकत्वमपीति तदनुग्रहाय ब्राह्मणानामेवाधि
कारः॥ बार्हद्गिरादिदर्शनं तु बहूनामभिप्रायेण॥ ॥वाशिष्ठानां॥ ॥प्रकृते वाशिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रो
होतेति ब्रह्मत्वाद्युद्देशेन वाशिष्ठादिविधानात् योऽत्र विरुद्धकल्पत्वात्सत्रे विकल्प इति भाष्ये य
एव कश्चित्स्तोमभागानधीते स एव वाशिष्ठ इत्यपवादे नश्येनपदस्येव विधिस्य वाशिष्ठपदस्य
लक्षणया स्तोमभागाध्येतृमात्रपरत्वावसायाद्ब्रह्मार्षेयविध्यभावेन वैश्वामित्रसमानकल्पा
नामेवाधिकारः॥ भाष्ये तु य एव कश्चित्स्तोमभागानधीयीत स एव ब्रह्मा भवेदिति वाक्यमुदाहृत्य
तस्य विधित्वांगीकारेण वाशिष्ठो ब्रह्मेत्यस्य तदपवादत्वाद्ब्रह्मार्षेयविध्यभाव इत्युक्तं॥ ॥विरा
रस्य॥ सारस्वतसत्रे परारथे वीए ते स्वर्गं लोकं यंति येनाहिताग्नयः सत्रमासत इति विधौ से

त्रग्रहणस्य प्रकरणेन संकोचे प्रमाणाभावात्सर्वसत्रेष्वपि अनाहिताग्नीनामपि आहिताग्नि
सहितानामधिकार इति मन्यते। अत एव सारस्वतसत्रवद्वैतरसर्वसत्रव्यतिरिक्तविषय
मेवाधानगतात्मने पदस्य दर्शेष्टिसोमेतरकालतानुक्तत्वं गत्यादिकं कंचित्तद्ग्रहणं दर्शेष्टिसोम
कर्तारमपेक्ष्योपपन्नमेव न हि तत्रेष्टिसोमसमानकर्तृकत्वमपि विधीयते वाक्यभेदप्रसंगा
दिति प्राप्ते एकपदोपादानेन वाक्यभेदाभावादिष्टिसोमसमानकर्तृकत्वावगतेस्तत्र चाधान
गतात्मनेपदानुरोधादाहिताग्निमात्रकर्तृकत्वावगतेः सारस्वतसत्रप्रकरणस्य विध्यभावेन
चक्रीसादिवत्त्वेवानाहिताग्नेरभ्युक्तानादात्मनेपदानुरोधेनैवेतरसत्रेषु आहिताग्नीनामेवा
धिकारः॥ जुह्वादीनां॥ जुह्वादिपात्रेषु आत्मनेपदान्न वर्णादौ उंवरीसमानवद्गुणत्वाज्ञयस्य

कस्यचिद्यजमानस्य पात्रेऽपि सत्रेऽधिकार इत्याक्षेपस्य स्वपात्रैरुपक्रान्तः प्रयोगस्तस्यैव यज
मानस्य सत्रप्रयोगमध्ये कदाचिन्मरणे यदि तत्पात्रैस्तस्य दाहस्तदा सत्रे वैगुण्यं यदि न दाहस्त
दा आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयतीत्यादिना विहितस्य पा
त्रप्रतिपत्तिपूर्वकस्य पात्रगुणकदाहस्य लोपप्रसंगः। अतः साधारण्यान्यमानि पात्राण्येव सा
घ सत्रेऽधिकारः॥ ॥पुरुषकल्पे॥ ॥यासु विकृतिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति श्रु
तं तासु वैश्यस्यैवाधिकारः। प्रकृतौ सप्तदशत्वं वैश्यस्य सन्नेन नन्वतद्विकृतिष्वसाप्तदश्यानुवादेन वै
श्यस्य कर्तृत्वे न विधानात् वैश्यादृष्टेनापूर्वसाप्तदश्यविधौ पांचदश्यबाधापत्तेः। वाशिष्ठाना
मित्यत्र तु व्यवस्थार्थत्वात तथांगीकरणमिति विशेषः। अत एव वैश्यकर्तृकसाप्तदश्यानुरोधेन

तस्यैवतास्वधिकार इति प्राप्ते सामिधेनीसाधनीभूतसाधनद्रव्योद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः सा
मिद्रव्यमात्रोद्देशे च विकल्पपूर्वसाधनीभूतसामिधेनीनामे वविशिष्टोपस्थापकाभावेनानुवादा
योगात् यूपसाधनद्रव्यादावपिविधानापत्तेः प्रकरणानुग्रहाच्चवैश्योद्देशेनैव तदधिकारकदर्शपू
र्णमासस्संबंधिसामिधेनीष्विति स्वसंबंधेन साधनद्रव्यं विधीयते अर्थाच्चवैश्यस्य निमित्तत्वं विश्न
नो चानैमित्तिकत्वार्थे पुनश्श्रवणमिति सर्वोप्यधिकारः॥ ॥ ॥इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिका
यां षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ॥स्वदाने॥ ॥विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति श्रूयते तत्र पित्रा
दीनामपि ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वाद्धनवदेवदानं न च पित्रादिषु यथेष्टविनियोज्यत्वरू
पस्वत्वस्य स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिकमेष्वित्यादि स्वत्वहेत्वभावेनासंभवाद्धित

२८

लाघतिरेकणात्मीयत्वाभावात्स्वत्वत्यागघटितददातिकर्मत्वानुपपत्तेः। कन्यापुत्रदानादेरपि
स्मृतिषूक्तत्वेन तत्रापि स्वत्वांगीकारात् अस्तु वा तदनुरोधेन परस्वत्वापादनमेव दानपदा
र्थ इति प्राप्ते परविधेयीकरणमात्रेपि लोके दानशब्दप्रयोगाभावात्स्वत्वत्यागपूर्वकपरस्वत्वा
पादनमेव दानपदार्थः। न च पित्रादौ स्वत्वे प्रमाणमस्ति स्वत्वहेतूनामभावात्। कन्यादानादौ द
दातेर्गौणत्वात्। न चेह तदाश्रयणं युक्तं। स्वशब्दस्य स्वत्वाश्रयीभूतधनपरत्वेनाप्युपपत्ते
किं चायं स्वशब्दः प्रत्येकं शक्तो वा आत्मीयज्ञातिधनेषु वर्तते। सर्वानुगतैकशक्यतावच्छेदकाभा
वात्। अतस्त्वेकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैवार्थस्य न्याय्यत्वाद्दानानुरोधेन धनस्यैव ग्रहणं॥ ॥न
भूमिः॥ ये यं महापृथिवी तस्याः सार्वभौमधनत्वात् न दानमिति प्राप्ते सार्वभौमस्यापि न तस्यां

स्वत्वजयस्यापिग्रामसुवर्णमिकधनक्षेत्रादिविषयएवस्वत्वोत्पादकत्वात्ःमाहात्टघित्वांतुराज्ञ
मात्राधिकारस्यैवजयेनसंपादनात्ःराज्यंहिस्वविषयपरिलापनेकंटकोद्धरणरूपंतन्नि
मित्तकंचतस्यकर्षकेभ्यःकरादानंदंडयेभ्यश्वदंडादानमित्येतावन्मात्रंनत्वेतावतात
स्यांस्वत्वंतथात्वेवनगनत्तणकाष्टादावपिस्वत्वापत्तेतत्रस्वत्वोत्पादकपरिक्रयविधिविरो
धापत्तेःनहिविषयस्यप्रजादिग्रहादिष्वपिस्वत्वापत्तेश्वतस्मान्नासोदेयामांडलिकेनापिभूमंड
लंःयरिक्रयादिलब्धग्रामक्षेत्रादिकंतुदेयमेव॥ ॥अकार्यत्वात्॥ ॥अश्वादयःकेसरिणि
पिसर्वेनदेयाः॥नकेसरिणोददातिनोभयतोदतःप्रतिगृह्णातीतिनिषेधपर्युदासात्॥य
घपिचानारभ्याधीतेनानेनएगतःप्राप्तस्यैवमिश्रादिभ्योश्वदानस्ययथाश्रद्धंदक्षिणादद

२९

नीत्यादेोअनियमेनविहितस्यापिचाश्वविषयेऐच्छिकस्यप्रतिषेधएवक्रियतेतथापिविश्वजि
त्प्रकरणस्थेनानेनपर्युदासएवःसर्वस्वपदेननियमतएवसर्वदानस्यविहितत्वेनाश्वांशेपि
तत्प्रवृत्तेर्वैधतयानिषेधपक्षेविकल्पस्यापरिहार्यत्वात्ःआवश्यकीचेयंवाक्यभेदयकल्पना
इतरथाअश्वप्रतिग्रहेप्यधिकरणादेोलौकिकाश्वदानेनिषेधकल्पनानुपपत्तेः॥नोभयतो
दतःप्रतिगृह्णातीतिपुरुषार्थःप्रतिषेधोदानलक्षणयावापर्युदासद्वस्यवधेयंवक्तत
स्तुप्राकृतस्यैवनैमित्तिकस्यसर्वस्वदानस्यानैमित्तिकत्वापेविधेयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वा
त्प्रकृतौचदक्षिणार्थभागेरच्छयेवाश्वानांप्रसक्तेरनारभ्याधीतेनैवतन्निषेधोपपत्तौनवि
श्वजित्प्रकरणेवाक्यांतरकल्पनमपि॥अतएवज्योतिष्टोमतद्विकारएनंगेसर्वस्वदानेअ

स्वानां दानमिष्टमेव॥ ॥नित्यत्वाच्च॥ ॥यत्किंचित्स्वरूपस्योपभोग्यं स्वं कुल्याकाशयानासन
गवादि तत्सर्वं दातव्यमिति शास्त्रार्थावधारणाद्यस्यापि यन्नास्ति सोपि तदर्जयित्वा दद्यादित्यत्वपूर्वविधि
लाभादिति प्राप्ते वष्टविधिप्रकारापत्तेरस्वोदकप्रोक्षदानानुवादे नह्यादृशस्तथा धनसर्वतामात्र
विधानात्प्रसिद्धस्वत्वेष्वेव सर्वशब्दस्योपपत्तौ अप्रसिद्धस्वत्वार्जनाक्षेपकत्वानुपपत्तेश्च नार्ज
यित्वा देयं॥ भद्रश्च॥ ॥धर्मार्थमन्यस्य वा परिचारकत्वेनावस्थितः शूद्रोपि न देयः स्वत्वस्य
त्वाभावात् परस्वरूपत्वानभ्युपगमं संभवाच्च गर्भदासादि यस्तु देय एव॥ ॥दक्षिणाकाले॥ ॥द
क्षिणाकाले यत्तस्य स्वत्वं तस्यैव दानं न तु ततः प्रागपि यः प्राप्तोपभोगं धनं तदनु प्रभुत्वपर्यन्ते
नं धारयित्वा देयं धारणप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् भविनस्तु तद्दानात्स्वत्वाभावादेवाशक्य

दानं न च भाविन्यपि प्रतिश्रवणमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः तथात्वे हृतस्यापुनर्दानासंभवेन देयं प्र
तिश्रुतं चैवेति विधिवैयर्थ्यप्रसंगात् दृष्टान्तः समर्पणमात्रार्थत्वेन लक्षणाप्रसंगाच्च प्रतिश्रव
णेन च स्वोपभोगान्यदानायोग्यतापरं जन्यते ऊर्ध्वदानुनियमात् यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतं तमपि
तस्मिन्नदाननिषेधाच्च न तु स्वत्वं निर्वापवत्॥ ॥अशेषत्वात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे तद्विकारे त
द्विदन्यस्मिन्नत्र सर्वस्वदानमाम्नातं तत्प्रवृत्ताकथा तत्र तु कर्मारंभ एव विधाय यजमाने
नाम्नायं धनं व च नाद्यवस्यापि तं भक्षार्थं दक्षिणार्थं चेति तत्र सर्वस्वत्वाविशेषात्त्रिविध
स्यापि दानं न तु दक्षिणार्थभागस्यैव सर्वतातत्पक्षेनो दक्षिणार्थत्वे सर्वस्वदानविधि
वैयर्थ्यं तदभावे भागत्रयस्याविशेषात् दक्षिणायोयंभागस्तत्क्षपदेशानुपपत्तिः॥ अत

श्वप्रस्तस्य वचनोपदिष्टसर्वस्वदानवशेनातिदेशप्राप्तक्रमे शेषलोपः पदार्थानां प्रधानत्वा
दंगमध्ये तद्दक्षिणानुरोधेन बाधस्य प्रमेयबलाबलन्यायेनानुपपन्नेर्वा किंचिक्रनवेशिवास
वेमन्यस्मद्दीयतामिति प्राप्ते दक्षिणार्थेन निर्दिष्टस्य नत्तस्य संबंधप्राप्तौ सर्वेनामाकत्रविधानेत्रा
घवसिमितितस्यैव सर्वेदानं न वैवं प्रकृतावपि तस्याद्दानापत्तेः रत्रविधिवैयर्थ्यं रतर
थातस्य दक्षिणार्थत्वानुपपत्तिर्वाच्यं यथैतावतात्रऋत्विजो नानमेष्वपि तु सर्वस्वेन दाने
न वचनेन द्वादशशतेनानस्य संभवेतस्यापि दक्षिणार्थत्वात्। अत्र च दक्षिणार्थे भा
गस्यैव देयत्वे वाच्ये नेपूर्वेत नानिषद्धिकरण्यानि कृत्वाचिंतयेति केचित्। न स्कन्तस्य
पित्रादीनामपि दक्षिणाभागांतःपातेन विनारोपपत्तेर्न कृत्वाचिंतात्वं॥ ॥अर्हयोः

३१

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनस्तस्य विश्वजित्प्रथममहस्ततोऽभिप्लवः षडहस्ततोऽभिजित्प्रभृतिकामोहे
तेन यजेतेति श्रुतः तत्र विश्वजिति प्रकरणांतराधिकरणोक्तन्यायेन कर्मांतरेणामा
तिदेशेनैकाहकांडपठितविश्वजितो धर्माः सर्वस्वं अन्येषु तु गणत्वात् द्वादशाहतो ज्योति
ष्टोमिका द्वादशाहे च प्रतिष्टस्त्वंभेदेनातिदेशोपि प्रयोगैकत्वेन कर्त्रैकत्वस्य दर्शमेव स्वमा
पत्त्वात् दानस्यार्थायादक्षिणाया अपि तंत्रेणादावंते वा देयत्वप्रसक्तावन्ये द्वादशशतं द
दातीस नैनाद्वत्तिफलको चह कालो विधीयते। द्वादशशतस्यापि तु विधाने वाक्यभेदाप
त्तेः प्रकृतवद्ष्टिपक्षादि दक्षिणामात्रोपलक्षणं तत्तत्। तेन यादक्षिणां तंत्रेण देयत्वेन प्र
सक्तानां प्रत्यहं ददातीति न द्वाकार्थतदिहाष्टरात्रे नामातिदेशप्राप्तयोराभ्यां विश्वजि

द्दर्मानुग्रहप्राप्तावपिग्रहयोर्नुग्रहस्यन्याय्यत्वान्द्वादशशतस्यैवतंत्रेणोपकारकत्वप्रसक्ते
स्तस्यैवात्रग्रहमित्यनेनातिकरणाद्वादशशतमेवप्रसहंदेयमितिवार्त्तिककाराशयः॥ भाष्य
कारीयस्तु अष्टरात्रप्राकरणस्यैनग्रहोयत्तेवाएषपशुभिर्योविश्वजितीतिसर्वस्वंनददातीतीस्य
न्यथासिद्धलिंगोपष्टंभायप्राप्यादिनानत्कल्प्यविधिनेववासर्वस्वविधानादाघएवसर्वेषुवाहः
सुसर्वस्वंदेयमिति॥ ॥विचारः॥ ॥प्रकृतिभूतेविश्वजितिद्वादशशतादिन्यूनस्यापिसर्वस्वप
दवाच्यत्वोपपत्तेस्तद्भूतोयधिकारइतिप्राप्तेप्रकृतौज्योतिष्टोमेयथैतावतावाकृत्विज्योनानमे
युरपितुसर्वस्वेनेत्यनेनद्वादशशतातासाध्यायामानतौसर्वस्वविधानातत्क्रतनरद्धिकस्यैवयो
ग्यतयाप्राप्तेस्ताद्दशस्यैवचात्रपक्षप्राप्तस्यनियममात्रकरणात्द्वादशशताताधिकधनव

तएवविश्वजित्यधिकारः॥ ॥अपरिमिते॥ ॥आधानेएकादेयाषड्देयाद्वादशदेयाश्च
तुर्विंशतिदेयाःशतंदेयंसहस्रंदेयमपरिमितंदेयमितिश्रुतंः तत्रापरिमितशब्दःपरिमाणान्त
न्यमवयववृत्त्यस्याभिधत्तेनचपरिमाणान्तरस्यप्रदानंसंभवतीत्यतःप्रकृतपरिमाणान्त
न्यत्वमर्थः॥ तेनप्रकृतपरिमाणप्रतिषेधएवायमितिप्राप्तेश्रुतपरिमाणोपिवाक्यमात्रे
पल्लीकेअपरिमितशब्दप्रयोगाद्वाक्यस्यैवशक्तिः ततश्चाक्षर्योदिवत् रूढ्यायोगबाधान्नायम्पू
र्वपरिमाणप्रतिषेधः॥ अपरिमितशब्दस्यनञ्समासत्वेतदंतर्गतस्यनञःक्रियान्वयसंभा
वेननिषेधायोगाच्च प्रकृतपरिमाणनामनेकत्वबलेनैवविकल्पप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्या
च्च प्रकृतपरिमाणातिरिक्तानिषतपरिमाणकदानांतरविधयंगीकारेचकल्पनाधापत्ते

वेरं बहुत्वावच्छिन्नद्रव्यकदानान्तरविधिरेवायं बहुत्वस्य चापेक्षिकत्वेन पूर्वप्रकृतसहस्रावधि
कत्वनिश्चयात् तदपेक्षयाधिकमेवापरिमितं॥ ॥परकृतिः॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरिति ह स्माह
बङ्कुवार्ष्णिर्माषान्मे पचतेति॥ तन्नरदं चैककर्तृकोपाख्यानपरत्वात् परकृतिः॥ यथ अयं वार
एपाशेन विधेः शेषः॥ बहुकर्तृकोपाख्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः॥ सत्रेउल्मुकैः सह पूर्वे समा
जग्मुस्तान्सुरा रक्षांसि जघ्नुरिति अयेष्व गृहपते रेवाग्निप्युनिर्मथ्यं निर्वपेरन्निति निर्मथ्या
ग्निसंसर्गेस्त्त स एउल्मुकसंसर्गनिंदकः संसृष्टविधेः शेषः॥ न तु स्वतंत्रो विधिरिस्योर्दुर्बलाधिक
रणेनिर्णीतमेवः परकृतस्त दाहरणे तु परः विधिस्तदाकृत्वाचिंतयापि चार्यते॥ दृष्टिगोत्रास्य
न्नाधिकारकदर्शपूर्णमासोद्देशेन तत्कर्तृसंस्कारार्थतया माषपाकविधिरिति निद्दतए

वमाषपाकेधिकारो वैश्यनिमित्तसाध्यदर्शपवतः॥ नस्वतंत्रप्राप्त्यत्ववद्धृष्टिगोत्रत्वं सर्वेचं पेनतत्का
म्यविधिः सामान्यविषयत्वं स्यादितिप्राप्तेस्तस्तकपायात्वेनोपात्तस्य दृष्टिगोत्रत्वस्य विधेयमा
षपाकविशेषणत्वकल्पनेप्रमाणाभावात्॥ माषपाकमात्रविधानेन सर्वाधिकारः॥ ॥सह
स्रसंवत्सरं॥ ॥पंच पंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पंच पंचाशतः पंचदशाः पंच पंचाशतः सप्त
दशाः पंच पंचाशत एकविंशाः विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति श्रुतं॥ अत्र पंचाशच्छ
ब्दः संख्यापरः त्रिवृत्संवत्सरशब्दो तु लक्षणया त्रिवृत्स्तोमक संवत्सरसाध्यक्रतुवृत्तिय
परो पंचाशच्छब्दविशेषणं पंचदशादिपि तेन तादृशक्रतुवृत्तिना पंचत्वसंख्यावच्छिन्ना पंचा
शत्संख्येति पार्ष्णिकान्वयवेलायां फलितोर्थः॥ तदिदं त्रिवृदादिस्तोमकत्वं यद्यपि साक्षात्सं

वंधेनाहस्येव तथा पिनाहर्गणाह घटितत्वात् संवत्सरे पि न तत्संभवी । तिन कोपि दोषः ॥ तत्र संवत्सर
शब्दो मुख्यायाद्वस्याः संवत्सरमेवाभिधत्ते तेन मनुष्याणां सहस्रायुष्ट्वाभावात् निर्यगधिकरणे
निराकृतो पि स्कृतिवलाद्दधवींदीनामेवाधिकारः ॥ तेषां त्वस्माक्त पर्सहारा सामर्थ्यान्मनुष्या
णामेव वा रसापनलब्ध सहस्रायुषां सः ॥ रसायनादेरेताव दायुः संपादने सामर्थ्ये प्रमाण
भावाच्छेतायुर्वै पुरुष इति स्कृते श्चैके नार्थवस्य पुत्रादि पारंपर्येण समापनमिति कुलकल्पो
वाः ॥ गण स्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायस्य विनाव चनमप वादे प्रमाणा भावात्तम कर्मानुष्ठा ना
भावे विकल्पानुष्ठा पिनां फलानुस तिप्रसंगात्तत्रारंभादेव सहस्रायुष्ट्वं जायत इति वा कल्प्यं ।
एता शहृशा कल्पनेपि प्रमाणाभावात् सं च पंचाशतं इति यजमानाभिप्रायाः संख्याते नैके ।

पित्रिवृत्त्स्तोमक यागयुक्तः संवत्सरः पंच पंचाशत्संख्याकैर्यजमानैः संवध्यमानस्ता वत्संख्य
इत्युपचर्यते ॥ अतश्च चतुःसंवत्सरमिदं सत्रं सार्द्धं त्रातद्वये यजमानैः कार्यमिति वा पक्षा
न्तरं ॥ अस्यापि वुद्धावर्सनतमनारोहात्सहस्र संख्यावरश्चतु विंशति परमा इति आतिदेशिक प
रिमाणबाधापत्तेश्चानुपपत्तिः ॥ तस्मात्संख्याशब्दं संवत्सरशब्दं वा गौणमाश्रित्यैवात्र म
नुष्याधिकारः समर्थनीयः ॥ तत्रापि संख्याशब्दस्य मुख्यत्वादेकार्थनिश्चयसामर्थ्याद्वन ख्या
येस्याग ॥ संवत्सरपदं तु जघन्यत्वात्सौर चान्द्रादिभेदेनानेकार्थ निश्चयासमर्थं भवति गौणं
तत्र यो मासः स संवत्सर इति द्वौ नाम्ना सेध्येवेति एकः पक्षः ॥ तत्रापि स्वशक्तिः स्तद्वंस्ये
वनस्याधानाद्रूर्ध्वं सहस्रमासपर्यन्तं जीवनं संभवति ॥ अतः संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश

एतत्प्रयत्नेतिप्रयोगाद्द्वादशरात्रिविषयपरः॥ प्रतिमात्राद्विशेषणात्तत्र संवत्सरशब्दो न तस्य द्वा
दशरात्रिषु प्रयोगः॥ ते न त्रिवृदादिशब्दसामंजस्याद्दिवसेषु संवत्सरशब्दः॥ त्रिवृदादिपदैर्हि
स्तोममात्रवाचकैरपि तद्विशिष्टं अहरेव लक्ष्यतां यथा प्रकाशयते न तत्संख्यत्वं लक्षितलक्षणा
या लक्ष्यतावच्छेदकगौरवांगीकारेणवा॥ अतस्तत्क्रियासंवत्सरपदं दिवसपरमेवेति
सिद्धांतः॥ इदं च कलनादियुगांतरेष्वपि मनुष्याणां शतमेव परमायुरिति श्रुत्वाविंतयाः प
दातु स्मृतिपुराणेतिहासादौ कृतस्य प्रकृष्टतपःपाकबलेन सहस्रसंवत्सरपरिमितस्यायु
षोपि प्रकृतत्सुखरूपस्य त्वस्य प्रामाण्यिकत्वं एतत्तपःफलबलेनैव च शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतौ
शतान्यायुर्वेस्येति विग्रहः॥ कलियुगाभिप्राय त्वं वा आम्नायप्रामाण्यं तदा त्रिवृदादिशब्देन

अहः संघमेव त्रिवृत्स्तोमकाहघटितत्वसंबंधेन लक्षयित्वा संवत्सरशब्दो यथाश्रुत एव
सत्रं च गोवधादिवत्कर्मांतरस्य नावतामुपुष्कमरमिति ध्येयं॥ न हि मीमांसकमतेषु गादिवध
स्यालीकात तत्कगधर्मस्य व्यापकस्मार्तविधानांनिर्विषयत्वापत्तेः॥ ॥इति श्रीखंडदेव
कृतौ भाट्टदीपिकायां षष्ठस्य सप्तमः॥ ॥इष्टिपूर्वकत्वात्॥ ॥संति चतुर्होतृसंज्ञका
मंत्राः पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादयस्तेषां जपाहोमाश्च विहिताः॥ तत्र येत्ता वर्णिकास्त्रैवर्णिकाः
पुरुषार्था अपि वा ववनात्कृतुप्रयोगमध्यवर्तिनस्तेषु विवाद एव नास्ति ये पिष्टयक्रूतः
काम्या जपास्तेषु विवाद एव॥ आहिताग्न्यनाहिताग्निसाधारणपत्र ये तु ताहृशा होमा
स्तेषां पदाहवनीये जुहोतीति सने नाहवनीयाधिकरणकत्वस्य विहितत्वादितरहोम

वदेवाहिताग्निमात्राधिकारकत्वं यत्तु एषा वै अनाहिताग्नेरिष्टिरिति चतुर्होतृसंनिधौ व
चनं तद्धेयमनाहिताग्नेः क्रियाजपादिरूपा सा इष्टिस्तु स्यात् एवमिष्टिसादृश्यमात्रानुवादे
नजपादिभिप्रायकतया नानुपपन्नं यदि तु विध्यंतरशेषत्वाताभावेनार्थवादत्वानुप
पत्तेर्जपे इष्टिसादृश्यस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च येयं त्यागघटितत्वेसादृश्यात्तु होतृहोमरू
पेष्टिः सा नाहिताग्नेरित्यर्थांगीकारेण विधिरिति तस्याग्नीयेतन्न आपितस्याहिताग्निपरिसं
ख्यार्थत्वे प्रमाणाभावात् पिंडपितृयज्ञवदुभयाधिकारकत्वप्रतिपादनेप्रसक्तवचनेनाना
हिताग्नेः कर्तृत्वविधानेन तत एव सम्मतोऽप्यधिकरणात्वप्राप्तेराहवनीयाधिकरणकत्वस्या
संभवादेववाधासरिसंख्यात्वानापत्तेरनाहिताग्नेरेवाधिकारः॥ पिंडपितृयज्ञे तु एव

३६

मनाहिताग्निरितिवचनेनानाहिताग्नेरप्यनुज्ञानादुभयाधिकार इति विशेषः॥ ॥उप
नयनं॥ ॥उपनयनांगभूता होमा आचार्यकर्तृका माणवककर्तृका वा उभयेपि उपनयनह्य
रामाणवकसंस्कारार्थोऽस्य विवादं तन्न येतादा यदाचार्यकर्तृकास्तेषां तस्यापि आचार्यस्याहि
ताग्नित्वे आधानगतात्मनेपदविरोधात् आचार्योऽग्निषु कार्योऽपि तु लौकिक एवाग्नौ ये तु मा
णवककर्तृकास्तेषु तरां तु विधानादिवोपनयनांगभूतहोमानामपि आनार्थप्रयोजकत्वा
तः प्रयोजकत्वेपि वा आधानस्येतरकर्मवत् तत्ता नाक्षेपकत्वाभावेनोपनयनात् पूर्वं कर्तुम
शक्यत्वाच्च आक्षेपकत्वेपि नोभयाधिकारकस्याधानस्य भार्याभावेनुपपत्तेश्च भार्यायाश्च ला
लाभाय समधिगच्छेदिति समावर्तनोत्तरकालं विवाहविधानेन पूर्वमसंभवात् न च प्रयोज

नानुरोधेनकालादिबाधः॥ एतद्वाक्यस्यनिर्विषयत्वापत्तेः॥ नचापसार्थेदारांतरकरणेकालविधिः
धर्मेचार्थेचेत्यादिपर्यालोचनयाधर्मार्थमपत्यार्थंचदारांतरानुपपत्तेः दारक्रियायामपविद्ध
तंत्रकालाम्नानेनन तु विधानामाधानाध्ययनवदेवदारक्रियाप्रयोजकत्वाभावाच्च अ
नएवनाविरक्तस्यकर्मार्थंदारक्रिया किंतु आश्रमांतरमेव॥ किंचोपनयनात्पूर्वमाधानक
रणेजातपुत्रत्वाद्याधानकाललोपोष्टवर्षत्वाद्युपनयनकाललोपोवाप्रसज्येत॥ अतस्तोप
लौकिकाग्नावेव॥ ॥स्थपतीष्टिः॥ ॥निषादेष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वादतिदेशेनाहवनीया
दिप्राप्तौतेषामाधानाधीनत्वादसत्स्थपतिस्यचतंत्राधानविधौनिषादेष्टेरेवतस्याधानं
प्रयोजयेदितिप्राप्तेसत्स्थपतिस्य अग्निजनकांसत्वेजनकीभूततस्याधानस्यत्रैवर्णिकादि ३६

कर्तृकत्वेनैवोत्पन्नत्वान्निषादकृतेनतेनाग्निनिष्पत्तौप्रमाणाभावात्प्रकृतोपरप्रयुक्ताग्न्युप
नावनेनेहाहवनीयादिप्राप्तेरेवाभावाच्चनतेषुसाविद्यायास्तत्रव्यतिरेकेणानिषादेष्टेरवा
संभवान्निष्पावस्यलौकिकत्वेनाक्षेपोपपत्तिरितिचेत्पप्रांतेनाहवनीयाद्यनाक्षेपकत्वे
पियत्रक्वचनहोप्यंस्यात्॥ संचभस्मसंस्कारान्नस्वालौकिकाग्निंयतिष्ठापयेदितिस्मृतिवचनेना
ग्न्यंतराभावेहोममात्रोद्देशेनलौकिकाग्निविधानात्तमेवतत्तद्देशस्थापयित्वातेष्विष्टिःका
र्या॥ यत्तुतस्मिन्गृह्याणीतिगौतमवचनंलौकिकाग्निप्रापकत्वेनतंत्रस्त्वेउद्धृतंतंतद्
तमस्यनैतत्तद्धृतं स्मार्तोग्नेरेवपरामर्शान्निषादेष्टेःस्वगृह्यत्वाभावादुपेक्षितंनहिगृ
ह्यशब्दवाच्यत्वंपल्लोहितमिश्रसंस्कारस्याप्यपिगृह्यपंगृह्यपदवाच्यत्वंअभियुक्तप्रसिद्धा

गृह्यपरस्य गृह्यसूत्रोक्तकर्मण्येव रूढत्वेन योगस्यार्थयोजकत्वात् इतरथादर्शादेरपि गृह्यत्वा
पत्तेः॥ ॥अवकीर्णि॥ ॥योब्रह्मचार्यवकिरेत्स नैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेतेति श्रुतो यागोपि
लौकिक एवाग्नौ सस्यपित्रैवर्णिकत्वविद्धत्वेनाभायाभावेनासंभवात् न चावकीर्णिनापि
स्नात्वाविवाहेबाधकाभावः अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेदिति वचनेन विप्लु
तब्रह्मचर्यस्यावकीर्णिनो कृतप्रायश्चित्तस्य विवाहनिषेधात् न चैवमविप्लुतब्रह्मचर्य
पदेन कृतब्रह्मचर्याश्रमोक्तेराश्रमयोः पौर्वापर्यमात्रस्यानेन विधानादवकीर्णिनोपि
विवाहे बाधकाभावः स्नात्वाभार्यामुपेयादित्यनेनैव स्नानपूर्वभाविनो ब्रह्मचर्यस्य स्ना
नोत्तरभाविना विवाहेनार्थात्पौर्वापर्यसिद्धेरस्य वचनस्य सांगब्रह्मचर्यवत एव विवा

हाधिकार इत्येवमर्थत्वात् अवकीर्णिनो विवाहानुपपत्तेः अतः सोपि लौकिकाग्नावेव। आपस्तंबा
दिवचनात् स्मृत्या। अयं चावकीर्णियागो नैऋतस्य प्रकृतिकः। गर्दभं पशुमिति पशुशब्दो
पादानवैयर्थ्यात्॥ किंतु अयं पशुकल्प इत्याश्वलायनोक्तायाः स्मार्तप्रायश्चित्तिकर्तव्य
तायाः एतद्गतत्वमिति केचित्॥ ॥उदगयन॥ ॥श्रुतौ स्मृतौ वा यस्मिन् कर्मणि दैवे पित्र्ये
वोदगयनशुक्लपक्षपूर्वपक्षादिर्यः कालः प्रशस्त्यवचनेनान्यार्थदर्शनेन कल्प्याविधिना
विहितः सोऽविरोधे समुच्चयेन विरोधे विकल्पेन ग्राह्य इत्येवं सुहृद्भाष्यकारः शिष्येभ्य
उपदिष्टवान्॥ ॥याचाक्षयणं॥ ॥दीक्षितोस्मतिं वैचीनिति पावायस्यापि दक्षिणा
दानार्थं द्रव्यमस्ति तेनापि कायनिर्विद्यमानद्रव्येणैव निःस्ववद्भवत् न सर्वे दैवक्र

तुनाऽपूर्वेणाचप्रयुक्तत्वात्ः १ तन्न चास्याद्दृष्टप्राप्तिद्वारा दृष्टसंस्कारकत्वादृष्टसत्वेचत
त्पापयोपाप्यर्वैयर्थ्यादस्त्वपिनिमित्तसम्प्रत्ययणीयप्रयोजनवशादेवाकांक्षितविधिन्याये
ननियमविधित्वोपपत्तिरितिवाच्यं अनाकांक्षितविधानस्यफलकल्पकत्वेनदोषत्वात्सह
तेचाविद्यमानदृष्टस्थलेदृष्टप्राप्तिरूपफलवद्विद्यमानदृष्टस्थलेपितत्फलत्वाविशेषात्क
ल्पनाभावेनदोषत्वाभावाद्यां चाप्राप्तदृष्टस्यैवकर्त्तव्यपूर्वेणग्रहणान्तिसत्वोपपत्तेःएवं
विद्यमानेपिसोमेक्रयस्यावश्यकत्वं ॥ ॥तथाभरुः॥ ॥एवंपयोव्रताद्यपिविद्यमानेः
विद्यमानेपिभक्षान्तरस्यात्। अग्नाहुत्यात्विहरेति चप्रेषोप्यस्तो नवद्वेवबुद्धेपिस्यात्
बुद्धेयर्थपत्तद्वोधजन्यानियमादृष्टसिद्धयर्थप्रयावश्यकत्वात्। अतएवप्रेषजन्यबोधानु

३९

ष्ठितेनैवफलसिद्धिरितिकल्पनमपिप्रामाणिकं प्रेषग्रहणं चमंत्रमात्रोपलक्षणंः तथा
दर्भमयंवासोवाजयेयेवासोन्तरसत्वेपिपरिधेयमेवतथायज्ञमुमीयुमङ्कतोऽवा
पश्चिराहतेअग्निमतिस्मादेनसोविश्वान्मुं चत्वंहसरतिमंत्रेणाविहितस्यसंतप्तहो
मस्यापिपर्युयागेनिसंकरणं नचसंतप्तहोमस्यमान्त्रवर्णिककशापदकरणादिजन्यदो
षनिर्घातार्थत्वप्रतीतेस्तदनुरोधेनमाध्युपदवाधशापदकरणादावेवहोमः स्तिवाच्यंश
पादिकरणास्पदोषजनकत्वेप्रमाणाभावेनमांत्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेःएत
द्वलेनैवदोषकल्पनेगौरवात्वं किं चनात्रशपादिकरणाद्वेपोपितुतदनुकूलयत्न
रूपादानव्यापारार्थात्ः तस्य चप्रतिवंधकवशात्शपाद्यनुत्पत्तावपितत्सत्वावश्यक

त्वेन संस्तवहोमस्यानित्यत्वं॥ तथा योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति मंत्रोपि द्वेष्यनिश्चयस्य।
असत्वे वा सर्वदेवप्रयोक्तव्यः॥ न च मंत्रलिंगवशेन प्रकरणसंकोचः॥ परकर्तृकद्वेषस्यायो
ग्यत्वेन तदभावनिश्चयायोगात्॥ स्वनिष्ठविद्वेषविषयास्पंतः पापादेरपि संभवेन
मंत्रलिंगाविरोधात्॥ ॥अनर्थकं॥ ॥एयोब्रनंयदि रोगोस्यसादिनाम रण्यादि हेतुः सं
भाव्यते तदा क्रतुविरोधप्रसंगान्नकार्यमपि॥ जातेष्टिन्यायेन गतार्थमपीदं शिष्यहितार्थ
मुक्तं॥ ॥ पशुचोदनायां॥ ॥अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादौ पशुशब्दो भनसा
मान्यवचनः॥ न हि पशुत्वं जातिः प्रमाणाभावात्॥ कारणतायावानवच्छेदकत्वात्॥ ना
पि पुच्छादिमत्वं तस्यानुगतत्वाभावेन सामान्यत्वाभावात्॥ अतः पशुशब्दो व्यक्तिवाची

ततश्च सर्वासामश्वादिव्यक्तानामयुक्तत्वान्नायं संदिग्धः॥ अतश्च नार्थवादवदन्त्र छा
गस्यैव यागादि इति मंत्रस्य निर्णायकत्वं यद्यपि चायं सामान्यवायी भवेत् तथापि मंत्र
स्य भिन्नवाक्यत्वात् तद्व्यतिरेके लोववविधेः सर्वविषयतया पर्यवसानान्न तत्संकोचक
त्वं॥ एवं सत्यपि यदि मंत्रस्य विधायकता भवेत् तदा आर्षेयं वृणीते त्यानूवृणीतद
तिवत् भवेदपि विशेषणविशेष्यभावो न त्वेतदस्ति॥ अतो मंत्रस्य छागपदं छिन्नपू
त्वाख्यंगमनवत्वयोगेन वयमोविशेषवचनत्वेन वा सर्वपशुपरं छागपक्षेवा अयं
मंत्र इति प्राप्ते छागशब्दस्याजे रूढत्वेन यौगिकत्वानुपपत्तेः पूस्त्ववतो विहितत्वे
न यौगिकार्थग्रहणानुपपत्तेश्च न तावद्यौगिकत्वं वस्याविशेषवचनत्वेपि च शो

पादिशब्दवदनुगतस्यैवैकपसौवाच्यत्वाददृष्टादिग्रहणानुपपत्तेः छागग्रहणेना
पि पशुत्वस्याविरोधोपपत्तौ मंत्रस्य पाक्षिकत्वकल्पनानुपपत्तेः छागस्यैव ग्रहणं
यद्यपि च पशुशब्दो व्यक्तिवचनः स्यात्तथापि युगपत्सर्वव्यक्तिग्रहणाभावे नैकव्य
क्तिग्रहणे मंत्रस्य निरवकाशत्वाच्छागव्यक्तिमात्रग्रहणेपि न किंचिद्बाधकं वस्तु
तस्तु सामान्यवाच्यैवायं नरापि च यथापि न पुच्छवत्त्वादि तथाप्यपुच्छत्वावच्छिन्न
वत्त्वस्यैवानुगतस्य पवतु शक्यत्वं न त्वविरोधः॥ वस्तुतस्तु पुच्छाद्यप्रतीतावपि पशु
त्वं प्रतीतेः पशुत्वं जातिरेवेति सामान्यवचनत्वमव्याहतं तेन युक्त एवं मंत्रेण
यः॥ भिन्नवाक्यत्वेपि च पशुच्छागशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो वाक्यैकवाक्य

नवमाध्यायप्रारंभः

९ मोध्याय
नवमः

अहः

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥यज्ञकर्म॥ ॥ननु एवं सिद्धे निरूढेत त्तामपि तत्पदार्थविषयत्वं कुह
चिल्लतेः त्रिविधश्चाहो निरूपनो मंत्रोहः सामोहः संस्कारोहश्चेति ऊहो नाम प्रकृतावन्यथादृष्ट
स्य विकृतावन्यथाभावः तत्त्वं च येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं तस्य तेन
संबंधेन विकृतौ तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वं अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमंत्रेषु प्रोक्षणादिसंस्का
रेषु चामंत्राणां हि स्मारकत्वसंबंधेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ विकृतौ च तेनैव संबंधे
न तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासंबंधेन व्री
हित्वावच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं विकृतौ च तेनैव संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नश्यामाकादि
वृत्तित्वात् एवं साम्नामपि आर्द्रभावादिरूपाणां येन संबंधेन यत्स्थानगनेकारवृत्तित्वं प्रकृ।
तौ श्रुतं विकृतौ तेषां तेनैव संबंधेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः॥ अत्र श्रुत

१

त्वं तासूर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वं तेनोक्तैकारवृत्तित्वादेः शब्दादप्रतीतावपि न क्षतिः॥
अत्र संबंधैक्यविवक्षायां पशुपुरोडाशीयोद्देशांशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसंबंधेनाग्नीषो
मदेवतावृत्तेर्विकृतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनोपकारकस्य संबंधांतरेणाकृतत्वपका
रवृत्तित्वादतिप्रसंगवारणाय संबंधैक्यविवक्षणं प्रकृतावेव व्रीहित्वापवच्छिन्नवृत्तित्वं प्रकृ
तानामवघातादीनां नष्टिन्नयवादिवृत्तित्वात्तद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदद्वयोपादानं प्रकृ
तिस्थव्रीहित्वापेक्षया सौर्यादिविकृतिस्थव्रीहिव्यक्तीनां भेदात् आदितः शिकव्रीहिमत्सौर्यादिविवा
वघातादीनामूहवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नेति विशेषणं सौर्यस्य व्रीहिषु नष्टत्वावच्छिन्नप
तियोगिताकव्रीहिभेदसत्वेपि व्रीहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावात् यसाध्यविकृ
तौ तदंगाकारेप्यदोषः प्रकृतौ प्रोक्षणादीनां नासूर्यगतापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वसे

वविवक्षितत्वेन विकृतावपि तन्नैव रूपेणाश्यामाकवृत्तित्वात् संभवं अपूर्वयोर्देशपूर्णमा
सीयत्वादिनामेदविवक्षायां तु सौर्यस्य व्रीहिघटितव्याप्तिमाशंक्य श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वा
र्थकं: अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञानाधीनत्वेन निरूढलक्षणाश्रुतत्वाभावात्: अन्त्र वाग्निपदस्था
ने सूर्यादिपदप्रक्षेपेपि अवशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायान्तल्लक्षणेतस्येति शब्दानुपप
त्तिः एवं च यत्र प्राकृतमन्त्रैकस्यानेकाङ्गान्तरस्योहस्तत्रोहशब्दोभाक्त इति ध्येयं: अथवास्तु त
दनुरोधेन तस्येति पदं प्राकृतत्वापोपन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः॥ स चोहः प्राकृतपदार्था
नां प्रकृतौ पदपावच्छिन्नोद्देश्यसंबंधित्वेन विधानं तद्रूपावच्छिन्नसंबंधित्वेनौवातिदेशसि
द्धेतः नतु स्वरूपेणैवातिदेशः तथात्वे अग्निपदस्यैवातिदेशे न सौर्येतस्यैवाद्दृष्टादिप्रयो
जनांतरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः॥ अत एवोपकारदृष्टभावेन पदार्थानां वि

२

कृतावतिदेशः प्रकृतौ निरूपितरूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दर्शमेष्यते त
द्धि होयोर्घातत्पाकिंक्रोक्षणावघातादीनाम् अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादावग्न्यादिपदानांच
प्रकृतौ व्रीहित्वाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं तत्त्वश्च व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्तैः एवाः पूर्वसाध
नत्वावच्छिन्नोद्देशेन तत्त्वापूर्वप्रयुक्ता इति विस्तरे व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाके चरौ सौर्ये वा
व्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां लोप एव न तु ऊहः॥ अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपित
द्रूपावच्छिन्नत्वात् सिध्यत्यूहः॥ तत्र यत्रापि आराद्उपकारकस्थले न श्रुतमुद्देश्यतावच्छेदकं त
त्रापि करणानुग्राहकाकांक्षा रूपेतिकर्तव्यताकांक्षात्मकप्रकरणेन यागांगत्वैव प्रयाजादि
विधानाद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं न त्वपूर्वत्वं समप्राधान्यापत्तेः॥ नैचैतावतापारिपूर्णत्वा
द्धेः अनुवादस्य सति संभवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्: नैवा

अतिदेशोच्छेदः॥ अपूर्वविशेषार्थत्वस्य च आग्नेयाद्यर्थत्वेपि न हूलकर्योदिलतिदेशो नाग्नेयस्याना
यत्वेसौर्यधर्मातिदेशोपपत्तेः॥ अत एव यागप्रयुक्ताश्चवः तदा किमुवक्तव्यं यद्ब्रीह्यादिसंयोगेन
वप्रोक्षणादिश्रवणात् व्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति न च व्रीहियागादिस्वरूपा
र्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यं तेषामपि अग्निवत्स्कल्लेद्वेन तदभावात्ः न चाग्नीनामाध्यानव्यति
रेकेणोत्सत्तौ प्रमाणाभावेन तदभावेपि व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत
यानर्थक्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं एतादृशानर्थक्यपरिहारार्थं प्रोक्षणादि विशिष्टव्रीही
णामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागार्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादस्थपतिन्या
येन व्रीहिपदे पवादिसाधारण्येनापूर्वसाधनत्वलक्षणाप्रमाणाभावात्॥ अस्तु वा व्रीहि ३
पदे लक्षणा तथापि लाघवादुपस्थितत्वाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यो

तां न त्वपूर्वसाधनत्वं न च यागस्यापि निर्णीतोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जाय
मानत्वादानर्थक्यापत्तिः यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्यैव जायामानत्वेपि विजाती
ययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात् न हि आग्नेयत्वा
वच्छिन्नप्रतिकाचित्सामग्री क्लृप्तास्ति येन तज्जन्यव्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेतुः प्रोक्षणा
द्येव तु विधानबलेन तत्सामग्री त्वात्तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थ
त्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनां॥ अत एवारादुपकारकाणामपि यागस्वरूपार्थत्वेनानर्थक्यमिति
प्राग्नेयघपिनावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्यतावच्छेदकं तथापि अ
पूर्वसाधनत्वेरव वक्ष्यमाणारीत्यानन्तव्रीहित्वादिकं प्रविष्टमिति श्यामाकेष्वपि तत्सत्वा
द्इह सिद्धिरनिवच्छिन्नं प्रान्ते यौवा वस्तु तस्मान विजातीययागसाधनत्वं तथा विजातीययाग

व्यापकाभ॰त्त यागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यंतर्गतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्त्वावच्छिन्नस्य लोकत ए
वकारणत्वावगतेः सामग्रीवशेन व्रीह्यादिद्रव्यं विनापि द्रव्यांतरेण करणविच्छिन्नतायवागव्य
क्तीनामसत्त्वे बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् न च सामान्यसामग्र्या विशेषसमग्री
सहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः अन्यथान्यतरथात्वेपि प्रकृते तथा कल्पनायां प्रमाणाभा
वात् तदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति लिंगानुपपत्तेश्च अत एव अनयैव रीत्या पक्षाप्रा
प्तिमुपपाद्य फलनैवानियमं विधित्वं व्रीह्यादिविधीनामुपपादने प्रतिनिधिश्च अतोऽर्थ्यंतस्सं
स्कारविधयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूतविषया एव व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्या
त्वादिनाकारणत्वस्य लोकतो अकल्पत्वेन निरुक्तप्रतिबंधनापत्तेः॥ आराद्युपकारकाणा
मप्यनयैव रीत्या अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं द्रष्टव्यं न तु यागार्थत्वं आन ४

र्थक्यापत्तेः यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च न प्राधान्यापत्तिरंगत्वविघातो वेत्यादिक्षुण्णं
कौस्तुभे यत्तु व्रीहित्वावच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः शाब्दबोधे लक्षणया अनंगी
कारणात् पृश्वात्तु निपातस्य पतिस्थापि न प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यांतरकल्पन
या अपूर्वार्थत्वकाल्पनमिस्कलं तत्प्रोक्षणादेस्तज्जन्यमोहद्रष्टस्य वा व्रीहित्वावच्छिन्नभाव्यक
त्के अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वाच्छाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणांगीकरणमावश्य
कं अतो व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नं लक्षयित्वा तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति
ते अपूर्वप्रयुक्ता एवेति सिद्धः श्यामाकादावूहः न चैवमपि धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वादीना
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वाद्दीक्षितोततदभावेमेरनाभावद्रव्य धर्मलोपापत्तिः यच्छ
दाघमावेनाव्रीहित्वादीनां निमित्तत्वे प्रमाणाभावात् वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदक

५

कोटावप्रवेशे नानुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च॥ अत एवापूर्वस्येव तत्त्वान्निमित्तत्वं वस्तुतस्तु फले
च्छाया अनुष्ठापकत्वे विकल्पस्यासिद्धस्यानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि
न निमित्तं अनयैव च दिशा यागत्वस्याथा राड्उपकारकस्थले नित्तत्वं प्रत्युक्तं अतो वा यत्कामा
वात्सिद्धस्येवोहः॥ यानि चात्र मूले अनेकानि वर्ण्यकानि प्रहृतानि तानि पुनरुक्तत्वादनुपयु
क्तत्वाच्चोपेक्षितानि मूलकारैस्तु ग्रंथव्याख्यानरसिकतयाहृतानीति ध्येयः॥ ॥ संस्का
रे॥ ॥ अत्र मूले संनिपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमपूर्वार्थत्वं त्रिभिरधिकरणै
राक्षिप्य समाधीयते। तत्रेह ब्रीह्यवहननसंयुक्ते अपि माधिकरणद्वये चालिंगमप्रकृतिसंयुक्त
योरिति विवेकः॥ तदिह दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रकृते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्या
म अवहंतीत्यादौ प्रोक्षणं नापूर्वार्थं वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमेन प्रकरणमात्रादपूर्वा

५

ण

र्थत्वकल्पनानुपपत्तेः॥ न च निष्ठाप्रसयोक्तोलूखलमुसलोद्देशेनैव प्रोक्षणस्य व्रीहीन्प्रोक्ष
तीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि तस्यावघातार्थत्वसिद्धिः। यावन्निष्ठयाकर्मत्वस्य विशेष्य
तयानुक्तेकर्मत्वस्यजुंव्योपसर्जनत्वप्रतीतावसात्योरुद्देश्यत्वानुपपत्तेः॥ अत एव प्रोक्षणस्या
नर्थक्यात्तदंगन्यायेनोलूखलमुसलयोरवतारपिशाकादवघातोद्देशेनैव विधानं वस्तुतो
लूखलादौ वावत्तारे प्रमाणाभावात्प्रोक्षणस्य पदश्रुत्यानदन्वयेपित तोयया अन्यसा
धनाभूतयोरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्याष्टिपदुलूखलमुसलयोः कार्येण दृष्टत्वावगतेर
वघातार्थत्वसिद्धिः॥ सर्वथा नापूर्वार्थत्वं एवं च नैवारस्य तु नखावपूतानामिसारावव
घातस्योलूखलमुसलयोर्वा भावान्नखेषु न प्रोक्षणमिति प्रापूर्वाधिकरणेक्तरीत्यावघा
तस्वरूपे उलूखलमुसलस्वरूपे चानर्थक्यापतेरपूर्वसाधनत्वलक्षणया पूर्वार्थत्वावसाया

इहोपपत्तिरिक्तं तदनुपपन्नं आक्षेपप्रकरणस्याधिकरणाभावे नैयोनरुक्तापत्तेः॥ किं च प्रोक्षणं न
तावदवघातोद्देशेन लक्षणयापूर्वार्थत्वावसविधायते॥ उलूखलमुसलमुसलविशेषणत्वेनैवप्र
तीतेः॥ न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयोलूखलमुसलयोरपितु निष्ठाक्षिप्तक्रियान्वय एव नाप्यवघातसाध
नाभूतोलूखलमुसलोद्देशेन विशिष्टोद्देशापत्तेः॥ उलूखलमुसलयोर्विशिष्टयोः स्युद्देश्योवोद्दे
श्यत्वे एकप्रसरताभंगापत्तेश्च॥ अतो न पूर्वपक्षः संभवी॥ अपितु विध्यंतरप्राप्तावघाता
नुवादेनार्थात्संभवल्लाक्षिकयोरपि उलूखलमुसलयोः पूर्वपक्षे संगीकारे प्रोक्षणविशिष्टयो
र्विधावार्थिकेन विशेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्बोध्यः॥ ततश्चोलूख
लमुसलत्वेनोद्देश्यतापूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः॥ कार्यः सोपि च तत्राप वेघादिसकलपौरो
डाशिकपात्रसाधारण्येन प्रोक्षणविधिर्न स्यात्॥ न त्वेतदस्ति॥ उलूखलादिपात्राणि प्रोक्षति॥ ६

त्विध्यंतरेणानस्य प्राप्तत्वात्॥ नहि मीमांसकमते पौरोडाशिकपात्रप्रोक्षणाभावः॥ मंत्रा
मावस्येव परं तत्तीयसाधनात्॥ अतः प्रकारांतरेण प्राप्तस्यार्थस्यायमनुवादोऽस्तु यदपि
रस्कतयोलूखलमुसलविधानार्थः॥ समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयतादोषाया अत ए
वं विचारो वाच्यः॥ पात्रप्रोक्षणविधिनैवोलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षणं तु पूर्वाधिकर
णन्यायेनैवोलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं॥ न योश्च तत्साधनता न साक्षादपि
तु यागपुरोडाशव्रीहितदवघातद्वारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्यायातत्राचातिप्रसंगप
रिहारार्थं साधनतावच्छेदकं स्य यागस्यत्व पुरोडाशत्व व्रीहित्वावघातत्वादेरपि विवक्षोत
तत्तद्व्यापारक साधनतामात्रस्यैव वेति चिंतायां व्यापारं वहिनिगमनाविरहेण साध
नतावच्छेदकस्याप्यविवक्षाः॥ इतरथानुवादावतिप्रसंगापत्तेः॥ अथवा साधनतायावच्छे

दकविनानिरूपयितुमशक्यत्वात्तदेवविवक्षितं न तु व्यापारत्वं विनापि साधनतायाः स
त्वेननिरूपयितुं शक्यत्वातः अतश्च नखेषु अवघातत्वाघमाभावान्नप्रोक्षणं एवं च यद्यपि स्रु
तस्योलूखलत्वादेर पूर्वसाधनत्वलक्षणोयपिकतयोपक्षीणत्वादविवक्षस्यात्तथा
तत्तात्लिकानां साधनतावच्छेदकानां यागत्वप्रभृतीनां विवक्षायाद्निर्धारेवेति प्राप्ते अपूर्व
निष्टकार्येनानिरूपितकारणतादिलक्षणायामग्निप्रसंगपरिहारार्थमध्ववर्तितया नसुरिक्ल
पस्थितव्यापारस्यो वव्यापारसत्वविवक्षणं न तु साधनतावच्छेदकस्यः तस्य कारणतायाः
पस्चादुपस्थितेः॥ अत एव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्तत्र कारणतायाव्वकांगस्वाहिक
तया विवक्षणं न तदवच्छेदकस्य गौरवात्। उपपादितं चैतत्कौस्तुभे तेषामर्थाधिक
रणे विस्तरेण अतो वघातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेषु प्रोक्षणसिद्धिरिति॥ ॥एवं वा

एवं तावददृश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तो अपूर्वसाधनत्वलक्षणोक्तः। तत्र किं प्रधानजन्यं
पूर्वमेव लक्ष्यते उतांगजन्यमपीति चिंतायां यत्रालावदवघातप्रोक्षणादिन व्राघादिजन्यं
मध्ये पूर्वोत्तरं तत्र प्रधानजन्योसस्तूर्वसाधनत्वलक्षणं अविवादिवः यत्र त्वदृष्टोपसंनि
पकारिषु प्रोक्षणादौ लक्षणायादिषु स्वजन्यादृष्टमस्तीति न आपितदंगानामुसवनादौ नूपाव
सावाचाकामपीततीवसारौ लक्षणायामनुकूयादिस्याहीनां चस्वराणां दर्शपूर्णमासज्योति
ष्टोमाघकसस्यपूर्वसाधनत्वलक्षणायान्तदर्थत्वमेवः न तु प्रोक्षणादौ लक्षणयादिजन्योसस्यपू
र्वार्थेवांतस्मिन्नपि फलवत्वाभावेनानर्थक्यादिति प्राप्तौ सांगसकृत्स्नवत्वाभावेपि परंपरयाग्नि
वफलवत्वोपपत्तेरंगापूर्वाणामथनिर्ज्ञातोपापत्वेन स्वांगाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावादंगापू
र्वस्वरूपेप्यानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वलक्षणायामपि बाधकाभावात्प्रधानापूर्वार्थत्ववादि

नापि चांगापूर्वाणामतिप्रसंगपरिहारार्थेद्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थं तयोर्वोपपत्तेः प्रधानापूर्वप
र्यंतगमनप्रमाणाभावाच्च क्षितिनलक्षणाप्रसंगाद्यभावात् किंच पक्षेपि नदीक्षणीयाद्यपूर्वसाधनत्वमे
वदीक्षणीयादिपरैर्लक्ष्यते इति न धर्मो स्तत्र युक्ताः एवं अत एवाराद् उपकारकांगानामयभिक्र
मणपूर्वादानाम याजरेक्षादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वं अव्यवहिता
पूर्वेर्यानर्थक्याभावात् प्रयोजनं ज्योतिष्टोमप्रक्रियाकारानगमः तत्प्रत्युक्षमेथादिद्रव्यकेषु उपाक
रणाकरणादीनां प्रत्यहाभावात् करणं पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमापूर्वस्यानापत्त्यापूर्वाभावेनाप्राकृत
कार्याभावात् सिद्धांते तत्कृत इति दृष्टव्यं एवं देशधर्मो न तिदेशोपि पूर्वपक्षप्रयोजनं मनुसंधे
यं यत्तु भाष्यकारेण शवमेधेत्रेधातव्यादीक्षणीयायामवतीति वचनेन दीक्षणीयायां यजमान
संस्कारे विहितायां त्रेधातव्यायां पूर्वपक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः सिद्धांते तु प्रसिद्धत्रेधातव्याधर्मा

८

एवेति प्रयोजनमुक्तं तन्न पूर्वपक्षवत् सिद्धांतेपि तस्या नापत्तेर्बाधकाभावात् एपदितुस्तानापस
दितिदेशापेक्षयात्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वान्नामादिदेशेन प्रसिद्धत्रे
धातव्याधर्मा एवेत्यस्याशंकेनततस्तत्पूर्वपक्षेपि तुल्यं वस्तुतो यत्रेधातव्या प्रसिद्धत्रेधा
तव्यातः कर्मांतरं सत्यधनुयादेर्ययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् अतः प्रसिद्ध
याः सधर्मकाया एवत्रेधातव्याया यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकांक्षाविरहे ए
कस्यानापत्त्यातिदेशप्रसक्तिः ॥ ॥फलवद्देवतयोश्च ॥ ॥पूर्वोक्तायाअपूर्वसंबंधित्वेनोद्दे
श्यतायाः क्वचित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणं दर्शपूर्णमासयोरगन्मसुवः सुवरग
न्मेति स्वर्गप्रतिपादकोमंत्रोग्नेरहमुज्जितिमनुज्जेषमित्यादिश्चाग्न्यादिप्रकाशकोमंत्रः स्तुतः न
योश्च स्वर्गत्वाग्नित्वानेव स्वर्गोस्मालिंगकल्प्यप्रत्युतावुद्देश्यतां उपस्थितत्वान्न तु अपूर्वसंबंधि।

त्वेनमुख्यएवार्थेविनियोगस्यौत्सर्गिकत्वात्तथासाधनत्वेनतेनरूपेणस्वर्गादिपदेनाभिधा
नात्ः नचस्वर्गादिस्वरूपेआनर्थक्यंसाक्षात्स्वरूपस्यानिष्टानोपायत्वाविशेषेणतदर्थत्वेवै
यर्थ्याभावात् मंत्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणतत्रांगयुक्तप्रधानमात्राद्देवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थ
क्यं अपूर्वेपितुल्यंयोगविधिनासंयोगस्याहित्यावगतेर्मंत्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वा
नुत्पत्तिरितितुस्वर्गेपितुल्यः एवंदेवतायामपिमंत्रार्थवादेतिहासादिवशात्तस्यपूर्ववत्
ज्जनितदेवताप्रसादादेवफलोत्पत्त्यवगतेःप्रसादस्यचमंत्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेके
णोत्पत्तौप्रमाणाभावात्तदर्थत्वंअतएवलिंगकल्प्यविनियोगविरोधउपस्थितत्वात्प्रसा
दाश्रयीभूतानामग्न्यादिदेवतात्वेनोद्देश्यत्वात्नत्वपूर्वपदेवतात्वेनेतिनसोर्थवादोपलब्धवर्तसूप
र्यादिपदेहिश्रुतिप्राधान्येनतावत्स्वेषामेवावघातादीनामपूर्वोपेत्वमपहायस्वर्गोपेत्वंसं ९

किंतुशेषंव्रीह्यादिपदेनप्रत्यासन्नतयातेषामर्थाधिकरणन्यायेनाग्नेयादिकस्यापूर्वसाधनत्व
स्यैवलक्षणात्ः एवमपूर्वांगीकारेणदेवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनांनिराकर्तुंकर्तव्यं
देवताप्रसादस्यापूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् उदाहृतमंत्रस्यापिचनमंत्रस्यस्वर्गार्थ
त्वसंभवः तद्धिकिंदर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिंप्रकाशयेत्मंत्रजन्यप्रकाशनस्यापूर्वोपयोगउत
स्वर्गव्यक्त्यंतरंप्रतिनाद्यः तथात्वेदर्शपूर्णमासांगत्वाभावात्सामान्यसंबंधबोधकप्र
माणाभावेनलिंगकल्प्यश्रुतेरेवाकल्प्यत्वेननस्वर्गार्थत्वेप्रमाणाभावात् नचस्वर्गाधि
कारएवसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणं स्वर्गस्योपायाकांक्षायामेवनिराकांक्षत्वात्तदधि
कारस्याकल्प्यत्वात् नचमंत्रस्यप्रयोजनाकांक्षायेवलिंगेनश्रुतिकल्पनंयावत्तावत्तोमविनियो
गेनैवतस्यनिराकांक्षत्वात् अतएवलिंगमात्रेणापिनश्रुतिकल्पनंपाकेसमर्थस्यापि

देवदत्तस्याकांक्षाभावे विनियोगादर्शनात्। नाद्यः॥ तथा हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्ती-
नां न स्वर्गत्वादिनोद्देश्यता अतिप्रसंगात्। नापि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गत्वेन तस्यापूर्वद्वारकत्वे-
न गुरुभूतत्वात्। किं तु विजातीयापूर्वसंबंधित्वेनैव अत एव सन्निपत्योपकारकत्वेपि त-
स्वर्गप्रत्यासन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव न तु स्वर्गान्तरापूर्वे उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्ट-
स्वर्गत्वस्य तु अग्निहोत्रादिवदेतद्वप्रवृत्तौ गौरवात्। अतश्चैवं मंत्रलिंगकव्यस्तुतिः। अनेन मंत्रेण
शक्तिजन्यबोधद्वारा परमापूर्वसाध्यं संस्कुर्यात् इति शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्वप्र-
कारकः स्वर्गविशेष्यक एव द्वारं तादृशशक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः न तु अपूर्वसंबंधित्वप्रका-
रकः। तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः। अत एव ब्रह्मवर्चसादेर्द्वाराभावात्स्वर्गपदलक्षितश-
क्तिजन्यबोधे सिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्चसं च परोक्षः। इत्थं प्रकृतौ वेदलक्षणाया स्वर्गपदेनापूर्वसं-

१०

बंधित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधापत्तेरुक्तानुपपत्तिः। अत ए-
व पुत्राद्यर्थं दर्शपूर्णमासप्रयोगेपि मंत्रलोपः। तत्रापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्ति
अत एव च मुख्य एवार्थे मंत्राणां विनियोगः इत्युपपन्नः। शक्तिजन्यबोधेन चापूर्वसाध्यत्वात्
तया आधानात्तस्य संस्कार्यत्वं तदुद्देश्यत्वापरपर्यायं नानुपपन्नं। तादृशबोधस्य च स्वजन्य
जन्यादृष्टद्वारा परमापूर्व एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात् फलोपयोगो न तु फलोपकार-
कत्वात्। तथात्वे समग्रोधान्यापत्त्या प्रकरणबाधापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः। एवमग्न्यादिप्र-
काशकं मंत्रेष्वपि स्वतंत्रं मंत्राग्निप्रकाशनार्थत्वस्यानुपयुक्तत्वात् सामान्यसंबंधबोधकप्रमा-
णाभावाच्च पूर्ववत्तत्कल्पनानुपपत्तेः अवश्यमाग्नेयसंबंधाग्निप्रकाशनार्थत्वस्यैव कल्पनी-
यत्वादाग्नेयस्वरूपे चोत्पत्त्यन्न प्रत्यासन्नत्वात् तथा तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनैवाग्न्यादेरुद्दे-

श्येत्वकल्पनायाः नंतु प्रसादाश्रयत्वेन प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन विप्रकृष्टत्वात् देवप्र
योजकत्वानुपपत्तेः अतएव नाग्नित्वादेरपि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात्ः एवंच
प्रासादाश्रयत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनेपि ऊहसिद्धिरप्रत्यूहैव परं तु प्रसादसा
मान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसंगान्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वं आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादा
श्रयत्वापेक्षया तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाच्च अतएवाग्न्यापन्नेन मंत्रेण शक्तिजन्यबोध
द्वारा अग्नेयोसत्त्वपूर्वक यं देवतां संस्कुर्यात् इति लिंगकल्प्यश्रुतिं व्यपि त्वा ऊहसिद्धिः पू
र्ववदुपपादनीया। उपयोगोपि निर्वापादिमंत्रे श्रुत्यास्मृतिरार्थेन साङ्गकाले स्मृतिरिति देवता
स्मृतिद्वारोसत्त्वपूर्वोनुकूलयागनिष्ठयोग्यतासंपादन एवेत्यविस्तरः॥ ॥देव
तावा॥ ॥एवं तावदपूर्वे मंगलस्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोजकत्वं निराकृतं इदं तु त

११

दनं मंगलस्य देवताप्रसाद एव प्रयोजकोस्तु इत्याशंकाप्रसंगान्निराक्रियते। तत्र देवतायाः संप्र
दानत्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षया अभिप्रेयमाणत्वेन प्राधान्यात् यागस्य पूजारूपत्वात्तत्सं
स्कारत्वावगतेस्तस्याश्चोपयोगापेक्षायां स एवैनं भूतिं गमयति तस्य एवं ह्येनमिंद्रः प्रजया प
शुभिस्तर्पयतीत्याद्यर्थवादानुसारात्प्रसन्नायाः फलदातृत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनक
त्वे प्रमाणाभावे त्स्वपूर्वसत्वे सुतरां प्रमाणाभावः। अस्तु वा देवताया अभिप्रेयमाणत्वोक्ता
वपि तस्य ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फलदातृत्वासंभवेन उपयोगाभावात्साधा
र्त्यासंभवेन प्राधान्यव्यभिचारेण तत्कल्प्यतानुपपत्तेः प्रकृतभावार्थाधिकरणन्यायेन या
गकरणिकायां भावनायां भाव्यापेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्वयाद्देवताया अपि संस्कार्यत्वे उ
द्देश्यत्वानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव यागांगत्वं। तथापि यागस्य फलजनकत्वे वा

१३

पारापेक्षायामश्रुतापूर्वकल्पनानापेक्षपात्रिसन्नवक्षार्थवादिकदेवताप्रसादस्योवक्षाद
रत्वकल्पनात्तत्फलकत्वसिद्धिः। प्रसादस्य च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थवादा
द्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेपि न दोषः इति प्राप्ते प्रसादो हि यदि इच्छारूपस्तदा तस्येछ
त्वेन तत्फलं प्रति कारणत्वे अतिप्रसंगापत्तेः दृष्टं दर्शादिकं तु स्तफलं भवत्विस्येवमाका
रिकेच्छात्वेन तद्वाच्या। तथा च कारणतावच्छेदके गौरवं दर्शादिजन्यफलो भोगेपि तन्न त्वक्त त
त्वानपायाद् न्यक्ष तन्दर्शपूर्णमासजन्यप्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च। अतस्तत्फलत्वं कि
त्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यक्तिकर्तुः साफल्यक्तिमेवत्विस्येवमाकारिकेच्छात्वेन कारणत्वं वाच्यः त
थाचानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके गौरवं चाकिं चैतादृशप्रसादोप
दिब्राह्मणतर्पणोत्तत्तद्यागानां नष्टत्वादेवासंसनापत्तिः। यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽथवांतरप्र

१३

साद आग्नेयव्यक्तिकर्तुस्तद्व्यक्तिजन्यं फलं भवत्विस्याकारिकाः यत्नेतत्तद्देवानामप्रमोचेछत्व
स्यार्थवादेषु प्रतिपादनाद् इदानं आपो माधकरणेपि फलापत्तिः। अर्थेतस्यार्थवादत्वमेवाभ्युप
गम्यतां दर्शमहाप्रसादस्य विजातीयेच्छात्वेनैवापूर्ववादिनूरब विजातीयफलत्वावच्छिन्नं
प्रतिकारणता। अवांतरप्रसादानां विजातीयत्वं तद्दिच्छात्वेनैव महाप्रसादं फलं च प्रतिका
रणताकारणतावच्छेदकसंबंधश्च स्वजनकयागसमवायित्वं कार्यतावच्छेदकसंबंधश्च फ
लांशे समवायः। नातः कर्मांतरे फलापत्तिः। अवांतरप्रसादमहाप्रसादयोः परस्परं का
र्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र स्वजनकयागसमवायित्वमेव देवतानिष्ठमेव वा तं
कार्यकारणभावभंगीकृत्य स्वसमवायएव प्रत्यासत्तिरिति चेत्। संबंधगौरवस्य दृष्टत्वात्। या
गनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यता घटकसंबंधस्य भवतां नवेकुमशक्यत्वाच्च मन्मते तु संबंधका

२३

पराण्यभावानां समवाय एव स्वरूपं धर्म इति नाद्यं एतेन प्रसादो नाम स्कन्धविशेष इत्यपि प्र
त्युक्तः॥ न चास्य गौरवस्यार्थवादिके प्रसादाख्ये व्यापारे द्दकुसिलमुखत्वेमिति वाच्यं। अर्थवा
दस्य स्तावकत्वपाद्युपपत्तौ खतन्त्रस्तेन कल्पकत्वाभावात् व्यापारापेक्षायां तत्रिसन्न्यापेन नद्वा
चकपदांतरकल्पनया तत्स्य व्यापारत्वकल्पनेव व्यापारत्वस्य कारणताघटितत्वेन तस्य
संबंधावगमपूर्वकत्वात्संबंधगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तेः॥ अतो येन ताबल्प्रसादादिप्रति
पादका मंत्रास्ते देवस्य त्वादि मंचनं देवप्रसादविशिष्टदृतान प्रकाशनार्थाः॥ तं तो विशेषण
शेषप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वान्नानुपपन्नाः वैशिष्ट्यघटकसंबंधस्वतन्त्र देवाह्वायो वा अन्यो विस
न्यदे तत्रः अर्थवादाश्च वर्तेनैव संबंधेन स्तावकाः इति तेषामपि न स्वार्थे लक्षणा तो न्याकाचित्क्षे
णा॥ अस्तु वा सा तथापि विधेयगौरवापत्तेः सा न दोषः॥ न चैवं विध्यनपेक्षितत्वादर्थवादिकप्र

२३

सादाद्यकल्पनेपि लक्षणापात्रास्याताऽस्यर्पेकस्यार्थवादस्यासत्यप्रमाणांतरविरोधे स्वार्थे
प्रामाण्याभ्युपगमाद्विग्रहभागमनप्रसादादिस्वीकारादपूर्वांतर एव प्रसादस्वीकरणम्
स्विति वाच्यं अन्यतात्पर्यकस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रमाणप्रायोगात्ः अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्य
कैयष्टीः प्रवेशयेत्यादौ परान्नभोजननिवृत्तितात्पर्यके मद्दंमुश्वेत्यादौ च प्रमाणांतराविरोधात्स्व
शक्यार्थेपि प्रामाण्यापातिः॥ अतः सकृदुच्चरितस्य शब्दस्यानेकार्थबोधकत्वाभावनियमानु
रोधेन शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानांशक्यार्थे
प्रामाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्वीकारः॥ न च तथापि शक्यार्थविशिष्टप्राशस्त्य एव लक्ष
णयार्थवादानां तात्पर्यात्तद्विशेषणांशेपि प्रामाण्योपपत्तिः लक्ष्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः॥ अन्य
थाग्निर्हिमत्वादेरपि विवक्षापसारहानापत्तिः। अतः कथमपि न विग्रहादिस्वीकारः किंतु शब्दमा

त्रं देवता अर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधेव चेतनो चेतनो वा कश्चित्सो क्रियते न तु विग्रहादिमान्
उपासनं दोपरं ध्यानमात्रमाहार्यं तस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः ममत्वेवं वदतोपि वाणी दुष्यती
ति तत्र हरिस्मरणमेव शरणं॥ ॥द्रव्यसंख्या॥ ॥अत्र मरुलेद्रव्यसंख्याहेतुसमुदा
यानां यत्र श्रुत्या उद्देश्यता तत्र व्रीहिभिर्यजेतादिनेव नत्वपूर्वसाधनत्वेन प्रकरणेन क्रतिसं
को चायोगादित्याशंक्य स्वरूपे आनर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति सिद्धांतितं तत्र व्रीही
नोक्षतानिति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिति समुदायोदाहरणस्य चकथं
चित्संभवेपि संख्योदाहरणस्य त्रीन्परिधीनिति मंत्रस्यागन्मः स्कवरिति मंत्रवदपूर्वसा
धनीभूतपरिधिप्रकाशनार्थत्वस्यासिद्धत्वादनुदाहरणत्वमिति वार्तिककारैर्वो
क्तः तथाहेत्युदाहरणे नियमरूपेण जुहोतीति न यत्नं क्रियत इति अन्नकरणहेतुना त

२५

देशवद्॥ ॥सोमेत्स एवाएषा यत्तस्य तस्याद्वर्किं विलाचानमग्नीषोमीयातोनोपा
शु चरंती निभृतं तन्त्रोपांशुत्वं किं ज्योतिष्टोमसर्वधर्माणामुपांशुभागधर्मः सन्तद
पपरमापूर्वप्रयुक्तं उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्तितत्तयदार्थधर्मः सन् तत्तत्तत्संवांत
सपूर्वप्रयुक्तमिति विंतायां विधे॥ ॥स्वस्थापत्त्यावगमाद्यथस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शना
दन्तकारप्यादेशेन होमः संस्कारकतया विधीयत इत्याशंक्यतत्तीयपाहोमं प्रतिभूत्वेस्य
करणत्वावगतेस्तेन त्वन्नं क्रियत इत्यस्यत्वार्थवादत्वाद्धोमीयमाराद्रुपकारकोपूर्वार्थ इ
ति विचारितं तद्वाय स्यापि जुस्यदेः क्रतुं प्रति प्राधान्यादर्शनादर्थवादत्वस्य च दैत्वधि
करणे स्थापितत्वादेतद्विचारस्योदाहरणो पयोगित्वाद्बोपेक्षितः किंच सर्वस्पे वास्यविचा
रस्याधाधिकरणेनगतार्थत्वेनैतस्य थावर्पतोयद्यपि यत्तकेमेति सत्त्वेणसन्निपत्ये

पकारकमात्रे अपूर्वसाधनत्वलक्षणासिद्धा संस्कारे चेति सूत्रेण चांतरालिकानां याग
त्वादिकारणतावच्छेदकानामविवक्षा सिद्धा तथा प्राप्तुतस्य व्रीहित्वादेः कारणतावच्छेदकस्य
त्यागे प्रमाणाभावः न च युगपद्धतिद्वयविरोधः। अपूर्वसाधनीभूत व्रीहित्वावच्छिन्नस्यै
वलक्षणयोद्देश्यत्वांगीकारात्। अतश्चनादृशस्य नीवारादेरवबाससत्वान्नो हिसिद्धिरिति प्रा
प्तोन्तुक्ष्य तावच्छेदके गौरवापत्तेः प्रुतस्य व्रीहित्वस्य लक्षणोपयोगित्वापत्ति यादकत्वेनापि
चरितार्थत्वान्न विवक्षा। अत एव तन्द्याप्यकारकयाविज्ञाता यापूर्वसाधनतायाएवलक्षणे
निवेशस्तमे स्पष्टं। न तद्यारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एवलक्षणव्रीहिपदनिष्ट का
रणतायागुणादिप्रमाणेन भेदेपि पदसाधारणलाभोपादापितत्वेनव्यक्तं। अतश्च व्रीहि
त्वादेरविवक्षितत्वान्नीनीवारादिपूरुहेविप्लुतौ एवं यत्रापि नापूर्वसाधनत्वं व्रीहि नवहंती

१५

निवस्तूर्वमभिमतं स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य व्रीह्यादेः साधनत्वविधानं यथा प्रोक्षिताभ्यास
मखमुसलाभ्यामिस्यादौ न तत्समानजातीयवाक्यांतरेणान्नापि प्रोक्षणविशिष्टस्य व्रीहिवि
शिष्टस्य च विधेयक्रियां प्रशेषणत्वेन विधौ स्तुतेपश्चादरुणैकहायनीन्यायेन परस्परान्वया
लक्ष्मीनीत ज्ञाता यस्य प्रोक्षणेपि विप्लुते नोतज्ञाति बोधेपितत्स्यानापन्नरव्यांतरएव प्रोक्षणाला
भात्ति ध्मतिप्रोक्षणं प्रतिविशेषणविधिवेलायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वं लक्ष
णापरं न तत्रास्ति व्रीहिपदे न व्रीहित्वस्यैवाभिधानात्। अपूर्वसाधनत्वस्यैकत्येविधावभिधा
नात् एवं यत्रापि संस्कारविप्लुतरं तद्वदेनत्सनास्ति व्रीहिपदे न व्रीहित्वस्यैवाभिधानात्। अपू
र्वसाधनत्वस्यं स्फुटनस्य विनियोगो यथा तप्तेपयसा सादी तत्रापि संस्कारवाक्येपयस्त्वसमाना
धिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दध्यानविधिः न तु पयस्त्वावच्छिन्नोद्देशेन आनयेत्यात् स च धर्म

उच्यते वाक्यैरदृष्टसामान्यमिव सामान्यतद्दृष्टवपयः पदेन प्रथमं प्रतीयते। पश्वाद्यवच्छेदेनपय
स्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वं प्रमितेः सधर्मो पूर्वसाधनत्वरूपः तदनिष्पन्नो यते तत्र वपयः पदस्य ल
क्षणेति पश्वादवगम्यत इति न कश्चिद्विरोधः॥ वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमी त्रवणा तावद्विशिष्टपयो
धिकरणकद्ध्यानयनस्य विहितस्य प्रयोजनापेक्षायां तद्देशवाचकं सामर्थ्यात्स्य यस्यापद
मनुमीयते तथापि मंत्रवर्णाद्यनुरोधादवस्याविशेषविशिष्टपयो पाच्यामिक्षापद समभिव्याहृ
तत्वं दृष्टवत्लेन पयस्यापाए वोद्देश्यत्वावगतेस्तन्निष्ठ विनाभीयापूर्वसाधनत्वबाधिपदस्येव
कल्प्यं नातन्नतन्नप्रस्तुतपदे लक्षणापातिध्येयं॥ ॥इति शिवदं॥ ॥सोमेसुरानाएषायत्तस्य
तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरन्तीति श्रुतं तेनोपांशुत्वे किं ज्योतिष्टोमसंबं
बंधिन्यग्नीषोमप्राग्भागधर्मः सन्तत्रापूर्वमापूर्वप्रयुक्तं उताग्नीषोमीयप्राग्भागवति ततल

दार्थधर्मः सन् ततज्जन्यावांतरापूर्वप्रयुक्तमिति चिंतायां विधेयेउपांशुत्वे उद्देश्यासमर्पकत्वा
वत्तच्छदत्वविवादे स च पूर्वप्रकांतं अग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशतीति न तु पदार्थानुपाचा
नशप्रस्याप्रस्तुधिकरणन्यायेन प्राकृभागमात्रवाचित्वात्। एकवचनप्रयोगेण भागस्यैव तदु
क्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च अत एवं के नैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पकत्वं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाग्नीषोमी
यादिविशेषणत्वेपि न विशिष्टोद्देशः तत्राच भागं प्रति आग्नीषोमीयत्वेन विशेषणं यत्तत्व
प्रयोगद्वारा संबंधित्वेन अत एव यत्तत्पदं तत्सराशब्दविशेषणा अप्रवृत्ति विशेषकरत्वापत्ते
अस्तु वातस्मात्पदेन व्यवधानाद्यत्तच्छब्दगतिरिति वर्ममर्थागाकारेणात्सराशब्दस्यैव विशे
षणं यत्तच्छब्दः। तथापि प्रस्तुतत्वाभ्यागोयत्तत्संबंध्येव आवश्यकं चेदं सिद्धांतिनोपि। अग्नीषोमी
यावधिकयत्तप्राग्भागवर्तिपदार्थत्वस्यैव तन्मतेउद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। तत्र च पदार्थानाम

युक्तेर्ल्लोघवाच्चाग्नीषोमीयावधिकयत्तु प्राग्भागत्वमेवोद्देशपनावच्छेदकं ततदवच्छिन्नोद्देशेनो
पांशुत्वविधिः॥ भागो चोपांशुत्वस्य साक्षादसंबंधात रारंभकपदार्थगमध्याणामुपरत्वयोग्यत्वा
वच्छिन्नभ्यं उद्देश्यस्य च भागस्य रूपे आनर्थक्यप्रसक्तेः भागजन्यापूर्वे पूर्वसंभावप्रमाणाभा
वाद्दोक्षणीयावाङ्क्रियमन्यायासंभवेन भागसंबंधियत्तु अन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भाग
निष्ठं तत्र तत्तत्परमापूर्वप्रयुक्तसु पांशुत्वं एवं चोपांशुत्वस्य स्वष्टार्थत्वं संपद्यते अग्नीषोमीया
वधिउपांशुकरयोरभामावेनसोऽसिहनिवद्धकत्वेऽपदार्थोनामविक्षेपेणकरणात् एवं च
तस्य दार्यधर्मत्वाभावात तद्गागारंभकेविच्छुतौ च पूर्वेपिपदार्थेह्यविहितौ मंदोउपांशुत्वस्येत्याह॥
इतरथा ततत्संदार्थोनांतराणपूर्वप्रयुक्तत्वे अप्राप्नुतपूर्वकायपिन्तेवेदांतरियेत्वातिदेच
तस्मिन्नुपांशुचस्यक यमथ्याप्तेः॥ यत्तु भाष्यकारेणामासांचिहेन्त्रितन्मागारंभकेउपांशुत्वस्या

१७

ह इतिप्रयोजनमुक्तं तन्नामातिदेशप्रापितस्यविरुद्धस्य स्वरस्य सत्वे चोदनालिंगातिदे
शप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितं यदपिवार्त्तिकोद्देपुरस्तादुपसदां सौम्येनप्रचरं
तीत्यादेरुउपांशुत्वोरहस्कृकं तदपि सौम्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्यातिदेशस्य सामान्यवि
हितोपांशुत्वातिदेशापेक्षापाप्रावल्यादुपेक्षितः न चो पांशुत्वातिदेशस्य प्रधानसंबंधितयाप्रा
बल्यः आधानसामान्यविवतिधानसंबंधित्वस्यांगेसत्तु दौर्बल्याप्रयोजकत्वात् इतरथामा
न्त्रिहोत्रेपितदापत्त्याभाष्यकारमतदूषणानुपपत्तेः॥ नचैवंप्रस्तुतावेवदाक्षिणीयाघंगेष्वतदना
पत्तिः॥ औपदेशिकत्वेन तत्त्वोपांशुत्वस्य प्राबल्यात इतरथाप्राप्नुतावि वनोमातिदेशविषयेता
दृशाउपांशुत्वप्राप्त्यनापत्तेः॥ अतः पूर्वोक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः प्रयोजनमिति प्रासे यत्किं
चिद्धर्मस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणातिदेशतद्विशेषधर्मपुरस्कारेणानुक्तेष्ववद्धपदार्थेष्वेवप्र

योगान्नपुंसकनिर्देशाच्चाम्नायोमीयावधिकयत्प्रायोभागवर्तिकर्मत्वेनैवतन्तत्पदार्थानामु
द्देश्यता अन्यथाभागस्यपुल्लिंगत्वान्नपुंसकनिर्देशोयत्नाचानमित्तोतावतोवसिद्धेयेकिंवि
छत्रश्चवक्ष्यधेःस्यात्॥एकवचनंचसामान्याभिप्रायेण बहुत्वेत्तक्षणंयेत्रतश्चततत्पदार्थाना
मेवोद्देश्यत्वात्स्वरूपेआनर्थक्यप्रसक्तौ नतदर्थान्तरापूर्वसाधनत्वमेवगुणयवाहृव्यतरत
रथापदार्थसमुदायरूपस्यसाधनत्वापूर्वसाधनत्वेप्रमाणाभावात्तद्वैपर्थ्यवशेगतदाश्रयणेनत्र
स्पतावच्छेदकेगौरवंपुनस्त्वोपांशुत्वेस्यसाध्य॥ग्गे अनन्वयात्सदार्थमंत्राणांद्वारत्वकल्प्या
नेमित्तंतगौरवं॥अंतस्तावत्पदार्थेचमेएवोपांशुत्वं अनस्त्वविभुतोतन्तत्भागारंभकेत्या
पूर्वेनततस्योह॥रदंत्वोपांशुत्वंविशेषविधिनानिरवकाशस्वरांतरावरुद्धप्रायप्रणीयादिपदार्थेति
रिक्तपदार्थविषयमितिस्वरचर्चोपांशुत्वमेवमतं॥ ॥प्रणीतादि॥ ॥इदमधिकरणं

१९

सूत्रकारैपूर्वाधिकरणेअंतरागमिणीत्वेनश्रुतमपिव्याख्यासौकर्यार्थमेदस्यगमिधायप्रवृत्तेदर्शपू
र्णमासयोर्येतंतनिष्पत्तावध्वर्युर्यजमानोवाचंयच्छानस्तत्प्रजापतिमसंगतो यन्नचाते तस्मा
त्प्रणीताःप्रणेष्यतःवाचंयच्छतितासहविष्कृतानिसृजतीतिश्रुतःतत्रायंवाग्यमःप्रणीताप्रणय
नांगमेवविधिवाक्यस्वरूप्रसंग्येननतन्मात्रायत्तावगमात् अतोहविष्कृदाह्वानकालावधिक
वाग्यमस्यवन्मात्रार्थत्वावगमान्नभागधर्मत्वेनवाप्रावत्पदार्थधर्मत्वंयदितुप्रणिताःप्रणेष्य
न्तितिवाक्यस्यवाग्यमोत्पत्तिपरत्वेउत्पत्तिशिष्टकर्त्रैकत्वावरोधेनतत्रयजमानग्राह्यभावा
त्पूर्ववाक्यस्यापेक्षातत्वानुपपत्तिर्यजमानमात्रविधानस्यसुतरामनुपपत्तेरवश्यंयत्तानि
ष्पत्ताविवाक्यस्यैववाग्यमविधायकत्वमुच्यतेततोस्कतत्रस्वरूप्रसायत्तविस्तारार्थत्वमे
वतदाहिउत्तरवाक्याभ्यांवाग्यमानुवादेनप्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोःपूर्वोत्तरावधि

त्वेन विधौ। अत एव तन्त्रसमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वान्नेदं समार्ष्टीति वद विवक्षितंअ
तश्च विधेयसामर्थ्यानुसाराद्देशप्रमतो यत्तविस्ताराऽपरनामधेयो यत्तभागोऽपि तेद्वधिके ए
वं यत्तु मस्तके पूर्वपक्षे यत्तशब्दस्य विस्तारविशेषणत्वेमनंगीकृत्य सभागधर्मत्वमुक्तं न यत्तशब्द
स्य विस्तारं विनाम्नत्वाच्चयस्य दुरुपपादत्वाभ्रागवाचकपदाश्रवणाच्चोपेक्षितं अतो ध्रुवे
यजमानकर्तृकवाग्यम एव यत्तविस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते नतु पदार्थधर्मत्वेन
तद्वाचकपदाभावात् अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यत्ताऽपूर्वप्रयुक्तो भागधर्मश्च
वाग्यमश्रुतिप्राप्ते यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यत्तभागार्थत्वेषष्ठविधिप्रकारापत्तिः
संन्निपत्योपकारकत्वलाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्सयाऽध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वेनैव वा।
ग्यमविधिः यथा चैवं सक्तदेशानेकत्वात् भोक्तं नैहिकत्वाधिकरणे कौस्तुभे तस्य चरुद्वारार्थे १९

त्वान्मनः प्रणिधानमेव संस्कारः संस्कृतयोश्च तयोरुपयोगापेक्षायां तन्त्रमाणकं क
रिष्यमाणकर्मार्थत्वमेव क्लृप्तं नतु भागार्थत्वं न च तयोर्भागोपयोगित्वस्थापितद्वाराऽकल्पनेनत्वा
त्यत्तंतनिष्पत्ताधितिशेषणसामर्थ्याद्यत्तविस्तारोपयोगश्चध्वर्युयजमानसंस्कारकत्वमेव वा
ग्यमस्य कल्प्यतामिति वाच्यं यत्तंतनिष्पन्ताविस्तरस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् अत
श्च हविरुपयत्ववघत्तनिष्पत्ताविस्तरनुवादोऽयमस्तु सर्वथा अतो दृष्टार्थत्वलाभाय पूर्वोतदा
रवैधिकतावस्यदार्थधार्मत्वमेव न च यद्दृष्टसंप्रणीताध्यायनमात्रार्थत्वमेव कल्प्यतामिति
वाच्यं हविष्कृदाह्वानावदेरदृशार्थेनापत्त्रिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् अतः सिद्धं वा
ग्यमेपि तावत्सदार्थधर्मत्वं॥ ॥अग्निधर्मः॥ ॥अग्नेः स्तृणीतं हिरण्यपशकल सहस्त्रेणा
ग्निप्रोक्षतीत्यादौ किं अग्निशब्देन संस्थानविशेषसाधनीभूतान्यष्टका एवोच्यंते तदर्थं च प्रोक्ष

णं ठते दृष्टकारणत्वमवयवांतरमेवाग्निशब्देनोच्यते तदेव धर्मप्रोक्षणमिति चिंत्यतः तन्न यत्ने
कावयवोकर्षणेनेतरावयवाकर्षणं यत्र वा न संधिदर्शनं तत्रैव शरीरघटादावयवांतरा
२०
भ्युपगमः॥ न चेदेकं दृष्टकाकर्षणेनेतरदृष्टकाकर्षणं संधिस्वपुरीषछन्नानामयादृष्टकाना
मनुमानेन न सापतन एवः अतो व्यापकाभावात् सत्कामसयोगान दृष्टांतरमिति कात्यायनवचना
द्वायव्यंतरे प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्धमेव प्रोक्षणं अतएव दृष्टकात्वसमानाधिकर
णमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यते इति तस्यपक्षे कल्पते इत्यात्मसलेनीष्टकं प्रोक्षणमि
त्यपि सिद्धं भवति न चैवं व्रीहियावत्प्रोक्षणादावपि प्रसेकं तदापत्तिः आपतस्तथापत्ताव
पि अग्न्ययेवोद्दे प्रोक्षापि सिद्धं धर्मामिति मंत्रेवदुवचनोपादानवत्ते न तंत्रत्वप्रतीतेः प्रस्तुते
२०
तु तादृशागमंकाभावात्सप्रसेकमेवेति प्राप्तेष्टकोवयवावाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणस्य नाव

यधिव्यापकत्वे नापि संध्यवशानस्पष्टस्य घरादौ व्यभिचारात् अतो यत्रैकाकारप्रतीतिस्वाधिता
तत्रैवावयवस्वीकारः इतरथा इष्टकाया अपि स्वीकारे प्रमाणाभावः कात्यायनपंतु वचनं म
त्वाभावाद्दूरगं यवन् मित्यादौ तु बाधितार्थे काकारप्रतीतिः अतस्वाग्निपदेनावयविनएवोक्त
त्वात् दर्धमेव प्रोक्षणं तस्यैकत्वात्सकृदेव प्रोक्षणं न चैवमवयविस्वरूपे आनपेक्षे अ
पूर्वसाधनाभूतस्याधारत्वलक्षणायां पर्वविदुत्तरवेद्यामपि हिरण्यप्रशाकलप्रोक्षणादिधर्मा
पत्तिः इष्टकादिसंपादनादितल्लौकिकस्थलविशेषे अस्मादिपदप्रयोगाभावेनादृष्टविशेषाव
च्छिन्नस्थलविशेषस्यैवाग्न्युत्तरवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तत्र चानर्थक्याभावेन पूर्वसाधनत्वल
क्षणाया अभावात् अतएव नाग्न्युत्तरवेद्यादिधर्माणां कार्यः न चैवमुत्तरवेदिधर्माणामग्नावा
तिदेशाकथनं संकर्षविरुध्येतेति वाच्यं देशवदग्नौ बहुतरवेदिधर्माभावेनपि अपेक्षित

हविर्धानपूर्वदेशवर्तित्वादिकतिपयधर्माणां स्थानापत्तिर्दृष्टेनोत्तरवेदित्वः प्राप्ताधर्माणा
मस्तूत्तरवेदिविरोधात्। उत्तरवेद्यां तु यावद्भोक्षितत्वमसौ कल्पनात्मन्वेपरीत्याशंकाः अतश्च
प्रकृतेनोत्तरवेद्याः प्रोक्षणादिधर्माणामस्तूत्तरवेदिमात्रार्थत्वेयत्रविकृतेनोत्तरवेद्युभयकाप्रतिपन्नं उत्कर्ष
माणां स्वतःसिद्धमग्निकं तद्बहिःस्थातंभग्निकं स्थण्डिलं अग्न्याधारत्वेन सप्राप्ता तत्र प्रोक्षणा
दीनामप्यहसिद्धिः संस्थानविशेषोपधापकक्रियासाधनीभूतं तदवयवापत्तपूर्वपक्षेतु उक्तवि
कृतेनोत्तरभावान्नप्रोक्षणादीनि। तु हविर्वा रोपयोगित्वंचास्याधिकरणस्य यदि चैवं विधा विकृ
तिर्न संभाव्यते तत्र दाभ्युत्साचितपाउदाहरणं तरेवाङ्कहोपयोगेऽनुसंधेयः प्रासंगिकं चेदमधि
करणः॥ ॥पालीसंयाजांतत्व॥ ॥द्वादशाहे पत्नीसंयाजांतानामहानि संतिष्ठंते असंस्थि
तो हि तत्र हि पत्त एलिम्बुतंः तत्र किं पत्नीसंयाजांतत्वं द्वादशत्वं यह स्तु विधायते उत उत्तमवर्जमि

२१

ति चिंतायां अहःस्वविशेषात्सर्वेषु पुनश्चासंस्थायाः पत्नीसंयाजांतत्वेद्दिष्ठत्वावगमात्सोत्तमवर्जं
मेवसत्वेन तत्रैवपत्नीसंयाजांतत्वावगतिः एतस्य तेन घन्तेक्रियतद्वृत्तियत्केत्वर्थवादत्वेनाद्दे वृत्तात्
नचतेहितं नेकोकाशकराद्र तिवन्निर्णायः। तद्बुद्धिह संदिग्धत्वाभावेन तस्यानिर्णायकत्वात् भाल
इस्यगुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्तविधेरर्थवादेन संकोचेनुपपत्तिश्च। अतश्चार्थवादो
प्यवकृदिनसाध्यत्वाच्चिरसंवत्सराभिप्रायेणागोऽप्यपसाध्यत्वयः तु विधेरेव स्वस्यनि
यमविधित्वाद्यवानुरोधेनोत्तमभिन्नविषयत्वंप्रतीयते। तथा हि द्वादशानामन्हां एकफलसा
धनत्वात्समयोगित्वमवगम्यते अस्मतएवाग्नीषोमीयांतपदार्थानांतंत्रेण करणं अबन्धथा चोनं।
यत्राख्यानात पर्वणां नानां अहः शब्दवाच्यरूपानान्तु द्वादशत्वसंख्यानुरोधादावृत्तिः अहः
शब्दो हि उपांशुग्रहाभ्यासादारभ्याहर्योजनयागाभ्यासपर्यंत प्रयोगे लक्षणयायाति

कानांप्रसिद्धः अतएव तन्मध्यवर्तिनः निसन्निपत्योपकारकाणि आराद् उपकारकाणि चांगानि
प्रतिस्वरूपमावर्तंते तद्दृति वक्ष्यते एवं चएकैकहृयस्मिन्कस्मिन्नंगे अनियमेन समार्पयप्रमद
प्रारंभणीयमिति प्राप्ते पत्नीसंयाजांतत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः संपद्यते अंति
मे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात् पत्नीसंयाजांतत्वविधिरपूर्वविधिरापद्यते अतश्च सर्वार्थ
त्वे अपूर्वविधिनियमविधिकल्पने वैरूप्यापत्तेर्नियमविधित्वानुरोधेनोत्तमवर्जमयं वि
धिरिति चेत् द्वादशत्वसंख्यानुरोधेनाहः शब्दवाच्यहायोजनांतप्रयोगस्यैवावर्तनीय
त्वेनोत्तमस्मिन्नंगे यस्मिन्कस्मिंश्चित्समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वेष्वेवापूर्वविधित्वात् पत्नीसं
याजानांहायोजनोत्तरमेवत्वबोधत्वध्वर्युशाखास्वाम्नानेन पत्नीसंयाजानामपि अवभृथा
दिवत्तंत्रेणानुष्ठेयत्वात् तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसक्तेश्च अतएव शास्त्रदीपिकायांतंत्ररत्ने

च पत्नीसंयाजोत्तरत्वकथनं हायोजनस्य निर्मूलमेव अतएवात्र स्वाहः शब्दस्य हायोत्तिनां
तप्रयोगवाचकस्य पत्नीसंयाजांते प्रयोगैकदेशलक्षणेति केचिद्विदुः कमयास्तंस्वपमेव पत्नीसं
याजानां हायोजनोत्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुचितत्वात् अतः सर्वाण्य
वाहानि पत्नीसंयाजांतानि कार्याणि न तु अवभृथादीनि अनेन तंत्रेण कार्याणि पत्नीसंया
जांतत्वविधिनानेन पापसुदासात् पत्नीसंयाजानां च तंत्रेण प्रसक्तानामावृत्तिरूपफलप्र
तिपादनादिति प्राप्ते अस्मिन्नेहि तोर्हि यत्तद्दृति तेन घनंक्षियत्तद्दृति वन्नेहत्वर्थवादः तद्धेदि
हहेतुविधिर्वेल्लक्षणाभावोत्तरं तत्तु होमकालीनवर्तमानाकरणत्वस्याबाधितत्वात् भूत
भविष्यदर्थत्वे विधेः फललक्षणापत्तेरगत्या हि त्वर्थवादत्वांगीकारणं अतो न घनानुपाजोपसन
मवतातिवदस्य हेतुपरत्वात् संस्याहेतुक पत्नीसंयाजांतत्वविशिष्टसमापनभावनायाए

वाहरुद्देशेन विधानाद्विधेयसामर्थ्यार्थ्यानुरोधेनोद्देश्यानामन्वाक्यो चोपपत्तेस्तु तमेवासंख्या
रूपहेत्वभावात्पत्नीसंयाजांतत्वस्यायमावोपपत्तेस्तु तमवर्ज्यपर्जं पत्नीसंयाजांततान चहे
त्वमोवेपिव्यापकत्वभिचारस्यादोषत्वाद्वतमे पत्नीसंयाजांतत्वंयदोषः॥ विशेषणाभावप्रयु
क्तविशिष्टाभावात् साधकप्रमाणाभावेनैवतन्नतस्यासिद्धेः॥ अस्तु वा हि शब्दोन्नत्यपानामे
नेकार्थत्वान्निमित्तत्वपरः॥ तथा चांतिमेनिमित्ताभावान्नैमित्तिकस्याभावः सुलभ एव॥ एवं च निमि
त्तोपादानवलादथैवं द्वादशाहे अंतिमेहनि न पत्नीसंयाजांतत्वं तथैव पंचदशरात्रादौ द्वाद
शेहनि न पत्नीसंयाजांतत्वं द्विरात्रादौ चं द्वितीयादिरूपएवं तिमे न तदिसूत्रोपयोगितावाधो
पयोगितापि॥ अतएव प्रकृतौ तं तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहुः पदेन लक्षणायामपि विष्ट
तौ निमित्ताभावादेव न पत्नीसंयाजांतत्वं निमित्तोपादानवलेन वाधप्रकृतावसंस्यावकत्वप्र

२३

वेसाधनत्वस्यैव लक्षणत्वको पि दोषः॥ ॥ व अभ्यासः॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामि
धेन्यवांतरप्रकरणोक्तिः प्रथममन्वाह त्रिरुत्तमामिति श्रुतेः तत्रानुवचनं नावत्वकरणभाव
मनूद्यते त्रिरभ्यासमात्रं तु विधीयते॥ प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमिति सविवादमेवतः त
त्रापि प्रथमामिति विशेष्यानिर्दिष्टं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते शुक्लादिपदवत्। तत्र विशेष्यं स्त्रि
लिंगनिर्देशात्सामिधेनीप्रकरणात्वऋगेव प्राथम्यरूपविशेषणयोगात्वऋग्विशेषप्रता
तिरर्थिका॥ न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शारीतद्वाचकपदाभावात्। अतए
व प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं ग्रहत्वादिवत् न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वं विनाका
रणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव इदं तु विचार्यते॥ प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्र
सक्ते अपूर्वसाधनत्वेन लक्षणायां अपूर्वसाधनाभ्यताग्निसमिंधनप्रकाशक ऋक्त्वमात्र

लक्षणो अतिप्रसंगापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदकं कोटौ ऋकृत्वविशेषणम
यागे वा जातित्वस्य विवक्षणमुत प्राथम्यस्येति चिंतायां प्राथम्यरूपस्य प्रवृत्तस्योद्देश्यताव
च्छेदकस्य व्रीहित्वादिवदपूर्वसाधनत्वलक्षणोपयोगिशब्दोपस्थितावुपक्षीणत्वेन निरूढापू
र्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् वाजात्वमेव ऋकृत्वविशेषणः
अतएव विश्वजितीय जातत्रस्याग्नेर्वा वाजेवत्त्रिरभ्यासितव्यान तु प्रथमस्थानपतितं ऋगंतरमिति
प्राप्ते अतिप्रसंगपरिहारार्थमवश्यकल्प्ये केनचित् तद्व्यापारकसाधनत्वातिरिक्ते न विशेष
णेनुपस्थितत्वादुपात्तेन नापि प्राथम्येनैव विशेषणं न तु उपस्थितेन प्रवेवाजात्वेन अव
घातादौ तु तंडुलनिष्पत्तिव्यापारकस्य साधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वे पर्यवसानाघवानां ध
र्मा कांक्षाबलेन पर्यवसाधारणेपि कल्प्ये नेपि च वाक्यवैयर्थ्याभावात् नातिप्रसंगपरिहारार्थं

२४

व्रीहित्वप्रवेशः प्रकृते तु अतिप्रसंगाणाकारेभ प्रथमोतमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्ते
स्ताः पंचदशसंपद्यते इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणाविवक्षा आवश्यकी॥ अतएव पाकादिप्र
पमातमात्रिरभ्यसितव्येत्यूह्येपयोगेपि॥ ॥इति षष्ठ हृतौ॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्ण
मासारंभस्य मानोत्पारंभणीयामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतं तत्र नतावदियं प्रकरणात्स्वर्थाजादि
वत्साक्षात्कृत्वर्थोदर्शपूर्णमासावारंभमाणनरतिपरद्वयवैयर्थ्यापत्तेः। नापि वक्ष्यमाणे आ
रंभेनिमित्ते मेदनहोमादिवन्नैमित्तिका। क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे विहिते न लट प्रत्ययेनास्या
आरंभार्थत्वप्रतीतेरिति तावदविवादं आरंभशब्दार्थस्त्वाद्यप्रकोटिप्रविष्टः क इति चिंत्यते
प्रतिप्रयोगमावृत्त्यसनाद्यतीतु सकृदेकाराधकत्वेपि फलभिन्नेनाधिकरणशरीर एकादशोपयुक्तत्वे
नोहानुपयुक्तत्वात्: तत्राग्न्याधानादिरूपे प्रथमपदार्थो आत्तिकानां दर्शपूर्णमासारंभत्वप्रसि

द्वेरम्न्याधानमेव तत्त्वेनारंभपदार्थः तदर्थो चान्वारंभणीयात्कार्यं प्रयुक्ता न तु प्रथमपदार्थत्वेन
रूपेण प्रथमपदासंगायेन पूर्ववदन्याधानरहितायां विकृतौ आरंभांगतत्पोषितां न चान्वा
धानस्यापि अप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनेवारंभपदवाच्यतानान्वाधानत्वेनेति कथं न पूर्वाधि
करणविषयत्वमिति वाच्यं अन्वाधाने दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्याबा
धितत्वात् तथाहि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभाववतः पुरुषस्य पादर्थपूर्णमा
सविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं न तत् । न तु निरूक्तपुरुषस्य यत्किंचिद्विषयप्रवर्तविषयत्वं तत्
स्याधानभोजनादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् अतश्च निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविष
यकृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने अंगप्रधानभेदे न तत्तद्विषयकत्वलाभे
दा तु न यत्र दर्शपूर्णमासकरणिकाभावनाकृतातात्पर्यं तु कर्तव्यार इति विहितायां निर्देशेन

२५

दर्शपूर्णमासयोर्मकर्तृत्वेनेरेवारंभपदार्थघटकत्वपावाच्यत्वात् अतो चाधानेतस्यवाधाघातक
प्रसिध्यासूटिरेवेति आरंभपदस्य चिह्नितायां च षष्ठ्यर्थो सति अनुवादः ततश्च तदर्थान्वारंभणीया
नेन तरूरहितायां विकृतावहितायां अतो चाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्तेरावर्तनीये
तिम्मापि वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितं नाम्न्वाधानमारंभपदार्थः । तदुभयविधिदेवताख्येव
यत्नमारंभनरतीति ज्योतिष्टोमेपि आरंभशब्दप्रयोगात् किं तु इदं मया कर्तव्यमिति संकल्पाप
रपर्यायाध्यवसायविशेषः । न दर्शान्वारंभणीयान्वाधानरहितायामपि विकृतौ सत्वात् कर्तव्ये
वः प्रकृतौ चाधाने तरसंवेयावत्तौ विकप्रयोगानां सकृदेव संकल्पकरणात् सकृदेवान्वारंभ
णीयेति । तन्न । तत्तत्कालावच्छिन्नतत्तज्जावनाख्यनिमित्तवशेन तत्तन्नैमित्तिकप्रयोगाणां तत्
तत्काल एवोपस्थितत्वेन अध्यवसायापत्तौ सर्वसाधारणाध्यवसायेप्रमाणाभावात् तत्रयथे

वैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरो निरुप्यपुत्रांतरं नन्नामिति पुनर्निरूपेनाध्यवसायेकवत्तद्वादशापिअ
ध्यवसायाभेदात्संकरणानापत्तिः॥ तस्मादेवंभाष्यकारादिभिः सिद्धांतितं नाध्यवसायवाच्यथारं
भशब्दः॥ तत्राद्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वे नैवारंभशब्दप्रयोगात् अतो प्रवृत्तप्रवर्तनमेवारंभस्त
द्विषयत्वात्तु पदार्थेष्वारंभशब्दप्रयोगः॥ अतस्तदर्थोन्वारंभणीयासापि न साक्षादपि तु शानवाक
तुरुपात्तत्वाज्जं जन्यमानवल्कतरमापरिभं योग्यं करोतीति तद्वारा आरंभार्थाय यद्यपि च दर्शपू
र्णमासाविति द्वितीयायायाविषयत्वार्थं कत्वाद्दर्शपूर्णमाससविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्व
स्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैवसंभवात् ततः पूर्वप्रयोगमध्याएवान्वारंभणीयानुष्ठेये
त्यपोद्दर्शपूर्णमासानारभ्यमानत्सस्याप्राप्नोतीति तथापि तु कार्यस्य पाठादेवं प्राप्तेः पददूपू
वैयर्थ्यप्रसंगेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरातिनां गविषयप्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देश्यकत्वाविघाताद्दर्श

पूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वं तत्स्य प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थे वेतितेदंगमारंभणीयात
योहिः उक्तविधप्रवर्तनविषयत्वं कदर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतदुद्देश्य
कप्रवृत्तिविषयत्वं तच्च न दर्शपूर्णमासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थे भिन्ने संभवतीति तदितरविष
यकप्रवर्तनस्य सर्वस्य तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंसासमानकालीनत्वात् अतश्च दर्शपूर्णमासप
दे अपूर्वसाधनलक्षणायां तत्पदार्थेर हिनापां तादृशप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थे तत्रएव सांविक्ष
तावृहितमेवान्वारंभणीयाकृत्प्रकं स्याच्च तादृशप्रथमपदार्थप्राक्भावविधानात्संयोगवद्विभा
वे सिद्धिं द्वितीयादि प्रयोगे च उक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणं अत्र हि दर्शपूर्णमा
सयोनतत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वं उद्देश्यता येन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिध्वंसासमान
कालीनतद्व्यक्त्युद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वं स्यात् द्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थांगत्वेनापि स्यात् दर्शपूर्णमा

सत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं आवश्यकाचोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा इत
रथासाम्यतो विहितक्रियामिज्ञायतामित्याकारकोद्देश्यकगंगास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देश्य
कप्रवृत्तित्वात्तत्राप्यारंभणीयापत्तिः अतो दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंससमा
नकालीनतदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वे नैवमप्यमपदार्थस्योद्देश्यता अत्र सामान्याका
रकेच्छयागंगास्नानानुष्ठानोत्तरमाघदर्शपूर्णमासप्रयोगे यन्वारंभणीयानस्यादतः प्रथमावच्छे
दकविवक्षा दर्शपूर्णमासाकारेणोपि उक्तविधेच्छयागंगास्नानकरणोत्तदापत्तेरिति। यावच्छेदकवि
वक्षावश्यं दर्शपूर्णमासौमेज्ञायेतामित्याकारकेच्छयागंगास्नानकरणेपि तदापत्तिवारणाय
स्वसमुदायेसंकल्पादिरूपेषु तेदर्शपूर्णमासाचारध्यादितिव्यवहारस्तस्य दार्थप्रवृत्तेरेवोद्देश्य
तावच्छेदककोटिप्रवेशस्यावश्यकत्वेन तत एवोक्तस्थलेविवारणासिद्धेस्तत्तद्व्यक्तिदेरुद्देश्यताव

च्छेदकत्ववारणार्थमेवावच्छेदकविवक्षा अत एव तत्पदार्थस्य पुरुक्तरूपेणैवारंभत्वान्नद्वितो
यादिप्रयोगे चारंभणीयाः न चैवं सांगे नज्योतिष्टोमेन पश्विष्ट्यादावेवंविधसंकल्पविषयकप्रवृ
त्तेरद्वत्वाणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वेन ततः पूर्वमन्वारंभणीयापत्तिः यदि तु उद्देश्यता यास्त
त्र सांगो ज्योतिष्टोमो मे जायतां इत्येवमाकारिकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्मावच्छिन्न
त्वान्नोक्तप्रवृत्तिलाभित्याशंक्ये नतितो दाक्षण्यया पश्वादावेवविधावांतरसंकल्पात्पूर्वमन्वारं
भणीयाकरणापत्तिः तस्यानिरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात् अवांतरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दाक्षणी
याजायतामित्येवमाकारिकेच्छाजन्यत्वेन दाक्षण्यात्वावच्छिन्नोद्देश्यकतात्वात्तः एवं राजसू
यगतेष्टिपशवादिष्वपि अन्वारंभणीयापत्तिरिति चेत्तन्न दाक्षण्याजायतामित्याद्या
कारकेच्छानुत्पत्तावपि सांगो ज्योतिष्टोमो मे जायतामित्याद्याकारकसांगत्वराजसूयत्वप्रकारे

केच्छात एव दीक्षणीयायाः सैवंविधसंकल्पविषयकत्वप्रवृत्तेः संभवेन तादृशसंकल्परूपा
ध्यवसायस्य दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यककृतिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव दीक्षणी
याद्यौ राजसूयगतेष्टिपशुबंधादौ चान्वारंभणीयाभावस्य देशमेवक्ष्यमाणत्वात्। एवं सो
मेनापतामित्याकांक्षायां कृतेच्छात एव सोमाद्यसंभवे वैश्वानरादौ प्रवृत्तिसंभवाद्वैश्वान
राद्यापत्स्य इति संकल्पस्यापि वैश्वानरादित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वार
लोपादेव न तत्राप्यन्वारंभणीयेति। इच्छायां दर्शपूर्णमाससंबंधसांगो दर्शपूर्णमासोन्नायेतामि
त्याकारकेच्छायां प्रकारान्तरात्प्रवृत्तस्य देशतावच्छेदककोटिप्रविष्टमिति विशेषः। अतः सिद्ध
मन्वारंभणीयायाः दर्शपूर्णमासविधारंभांगत्वाद्विकृतावुन्हाद्वितीयादिप्रयोगे चानंगत्वमिति यत्तु मन्ये   २९
प्रथमप्रयोगारंभेक्रियमाणान्वारंभणीया सर्वप्रयोगाणामुपकारेति न चास्य मानमिति अथ

तनकालत्वाविलंबद्ध प्रत्ययत्र प्रयोगात्प्रधानदिनकर्तव्यत्वावगतेः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति
वाच्यं अघतनानघतनसाधारणभवत्वकालमात्रवाविलंबो अघतनमात्रकाले वाचित्ताभावा
त् इतरथा भविष्यत्त्वनघतने लुड् इत्यत्र भविष्यतीति लंड् प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः अतः प्र
थमप्रयोगारंभेक्रियमाणा व सर्वेषामुपकारिकेत्युक्तं तदन्वारंभणीयाजन्यस्योपकारस्यायावज्जीव
सत्वे विकृतिष्वपि प्रसंगादुपकारकत्वापत्तेः सत्वे द्वितीयादिप्रयोगेष्वुपकारकत्वानापत्तेरुपे
क्षितं॥ ॥अर्थाधिधानः॥ ॥एवं तावदुपोद्घातमुखेनोद्दृविषयत्वं तितः इदानीं साक्षाद्दे
वतद्विषयत्वं स्यतेः तत्र फलदेवतयोरविलत्र शास्त्रापूर्वसाधानीभूतदेवतादिप्रकाशकं मन्त्र
पदानां विकृतौ तस्यानायन्तदेवताघंतद्देशत्वात्तत्प्रकाशनार्थपदांतरोहद्वद्यक्तं तत्र श्व
यन्नं मन्त्रपदानां नतत् अपूर्वसाधनीभूततदेवतादिप्रकाशकत्वं अपितु लक्षणया तत्प्रकाशक

दृष्टशक्यार्थस्यैववाऽदृष्टार्थमन्यस्यसामर्थ्यवोपादानांतत्र असमवेतार्थकत्वात् विकृतावपित्वा
तं पदे रेवतत्संयोजनोपपत्तेर्नहि॥ समवेतार्थत्वं च अदृष्टाद्वारकसंबंधेनस्वशक्यार्थस्यापूर्वसा
नाम्ना तत्संबंधित्वं॥ अस्ति चेदं देवस्यत्वेतिमंत्रे अग्निनिर्वापपदयोः॥ अग्निनिर्वापयोस्तादृशयो
गगतद्रव्यसंबंधित्वात् न पश्लोकत्र शब्दादिमंत्रपदापभांचस्वशक्यार्थस्यादृष्टद्वारातादृशया
गसंबंधित्वेपिनसमवेतार्थत्वंएवं देवादिपदानामपिनसमवेतार्थत्वं नहि देवसवितृ अश्वि
पूषशब्दानांप्रकृतयागीयदेवताप्रतिपादकत्वंसंभवति उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधेनमात्र
वर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेः॥ नाचोपांशुयाजेतत्कल्पनतथात्वेगाथमाननिर्वापैकवाक्य
ताभावभंगापत्तेः॥ न च त्वानुष्टंनिर्वपामीतितत्पदानुषंगेणदेवस्यसवितुःप्रसवेत्वा तुष्टंनि
र्वपामि अश्विनोर्बाहुभ्यां त्वानुष्टं निर्वपामिपूष्णोहस्ताभ्यां त्वानुष्टंनिर्वपामिअग्रयेत्वानुष्टं

३०

निर्वपामीत्येवंमंत्रभेदांगीकारेणानिर्वपामिपदैकवाक्यतोपपत्तेश्चतुर्थस्याग्नेयेउपयोगेपि
अथानामसमाम्नानांमंत्राणांमंउपांशुयाजेदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरितिवाच्यं अनुषंगेणवाक्य
भेदांगीकारस्यैवदोषत्वात्॥ षष्ठ्यंतपदानांप्रसववाहुहस्तपदेरन्वितानांदेवताप्रतिपादकत्वे
प्रमाणाभावाच्च अतएवैतत्कल्प्यदेवतानामन्यत्रनिवेशासंभवेपियागांतरकल्पकत्वमि
तिशंकापिप्रत्युक्तातथात्वेतद्यागांतरस्याग्नेयादियागांगत्वापत्तेर्विकृतावूहाप्रसक्तेश्च॥ ए
तेनयामल्लेसविलादिपदानामग्न्यादिपरत्वं लक्षणया अंगीकृत्यसमवेतार्थत्वशंकाकृता
सायेनशब्दसंबंधेनाग्न्यादिपरत्वेतेनैवशक्यसंबंधेनवैकृतदेवतापरत्वस्याप्युपपत्ताकूह
प्रसक्तेरुपेक्षिता अतएवसमवेतार्थत्वस्यलक्षणेशक्यार्थस्येतिविशेषणंअस्तुवाशक्यपदंद्योत
नाधपरंतथापिसमवेतार्थत्वेपिउक्तयुक्त्याऊहरूपफलाप्रसक्तेरेवेयशंकोपेक्षितातस्मात्कय

मपिसमवेतार्थत्वासंभवाद्देवस्यत्वादिपदानां यः शब्दोर्थस्तद्विशिष्टनिर्वापप्रकाशनमेव देवस्य
त्वादिसकलमंत्रप्रयोजनं तन्नयेषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसंभवस्तत्प्रकाशनस्यादृष्टमेव प्रयोज
नं येषां तु तदसंभवस्तत्प्रकाशनस्यादृष्टमेव प्रयोजनं कथं अत एव तादृशपदार्थानां निर्वापोप
रि वैशिष्ट्यमपि आहार्यसंबंधेनैवेति ध्येयं तदित्थं निर्वापस्य तावत् दृष्टमेव दृष्टयक्कु करणं प्रयो
जनं अन्येत्वापदार्थस्य च तदप्रयोगित्व पात्स्वात् तंत्रेण चस्य तिदार्थे जुष्टपदस्य तु वक्ष्यते तेतद
मेषां तु अदृष्टार्थत्वमिति केचित्तु देवस्यत्वादिपदैर्निर्वापस्य निर्वर्तनक्षमताया प्रतिपाद्यते सा चानु
ष्टानकालेपि निर्वापं प्ररोचयितुमिति दृष्टार्थैव तथा वास्तु सर्वथा देवस्यत्वादिपदानामसमवेतार्था
नि ओहितव्यानि: पत्नु भाष्यकारेण गोल्पा अश्वि शब्द आधाने अश्वदानकरणाद्दं पत्नी परः पू
ष्णशब्दश्च योषकत्वाद्यजमानपरः॥ अध्वर्युबाहुहस्तयोस्तु तदीयत्वं पारम्यान्तत्वात्तः देवः स ३१

विता पित्वप्रणाय यजमानस्तत्स्य प्रसवेनुज्ञायामित्यर्थो गौणकारेण्या निर्वापविशेषणत्वमुपपादि
तं तद्धेदं आरोपकपुरुषाभावाद्व्याहार्यरोपाभावस्येवेहा थारोपाभावमभिप्रेत्य यदा तु अश्व
युणाखेनिष्टे नाहार्यारोपेपि णवैशिष्ट्यं संपाद्यस्वकर्तृकं निर्वापप्रकाशनपि तु लौकिकवाक्यप्रयो
गवद्वैदिकवाक्यप्रयोगेपि बाधकाभावद्धस्तालौ च्यते तदा अप्रयुक्तलक्षणापाप्रमाणाभावात् अ
ध्वर्युब्रह्मस्तयजमानान्यतरग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्वोक्तपक्षाश्रयणमेवयुक्तं किंचैवं सत्येदेव
सवितृसविपूषशब्देषु वदुव चैनोहप्रसज्येत न च पेजतिवद्धिवदन्यपरार्थत्वमिति भाष्यकारस
माधानयुक्तं अश्विपूषपदे तयोसंभवेपि यजमानानुज्ञायाः परकीयद्रव्यविषयेष्पत्नीका
दिपरिहारार्थत्वेन तदृष्टार्थत्वाडुदीचीनां अस्य पदोनिधनादित्यादाचिव देवसवितृपदे पो
रुहस्योनिवार्पयत्वात् न चैवं मवन्मते पिदेवस्य सवितुरुद्रपरूपेप्रसवद्धस्यर्थो गौणकारेण

तस्यसमवेतार्थत्वान्महाराणेहवींषिनिर्वपेदित्यादिविहितौ अग्न्यसवदृत्सहापतिरमावास्या
यांचप्राग्उदपान्निर्वापेत्नोपापतिरितिवाच्यं प्रसवेजातेजनिष्यमाणेवेत्यर्थोग्निकोरेणवा
धकाभावात् सूर्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्पष्टप्रार्थत्वाभावाच्च अतोनदेवस्यत्वादिपदे
धूहइतिसिद्धं॥ ॥गुणशब्दः॥ ॥तस्मिन्नेवमंत्रे अग्नयेजुष्टं निर्वपामीत्यत्राग्निशब्दःस
मवेतार्थकोनवेतिचिंतायांयद्यपि अग्नियोगेसमवेतस्तथापिसंप्रदानत्वेनश्रुतस्यतस्यनि
र्वपियागाघतिरिक्तेअनन्वयात्तादर्थ्येचतुर्थीमंगीकृत्यजुष्टपदार्थेन्वयोवाच्यः तत्रचजुषीप्री
तिसेवनयोरितिस्मृतात्जुष्टशब्दस्यसेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निनासेवितमित्यर्थोवगमान्नि
र्वापावस्थायांचाग्निनासेवनाभावात् तत्कालवाचित्वप्रत्ययानुपपत्तेरग्नयेजुष्टमित्यस्या
समवेतार्थकत्वं अतश्चाग्निसेवितकर्मकत्वस्यनिर्वापस्तस्यार्थमुखादानात्सौर्योदावपित

दुपपत्तेरन्नूहइतिप्राप्तेयद्यपीयंतादर्थ्येचतुर्थीयद्यपिचजुष्टपदेनैचान्वयस्तथापि अग्नयेजु
ष्टं अग्निनासेवितंयथाभवतितथानिर्वपामीत्यर्थोगाकारेण जुष्टशब्दस्यक्रियाविशेषणत्वम
गीकृत्यनिर्वापफलप्रकाशनेनैतरदेवसाह्यविधिविधेयकसंपत्सूर्पतत्यानिर्वापेदेवतासंयोग
स्यसमवेतार्थत्वं तरथाहिकस्यैदेवतायैनिरूपमितिनिर्णयानापत्तेः वस्तुतस्तु तादर्थ्य
चतुर्थ्यापीयंप्रधानावयस्यामहिन्तत्वात् क्रियान्वयिन्येव अग्नयेत्वंचनिर्वापस्यविधुनुरो
धात्तद्दृश्यकत्यागसाधनाम् तेद्रव्यसंस्कारकत्वसंबंधेनेतिनंदेवतार्थत्वापत्तिः जुष्टप
पदंतुपूर्ववदेवक्रियाविशेषणंभविष्यदर्थेवाक्तप्रत्ययोत्पाद्यस्थापितः अग्नेस्तुतेनपार्थिक
एवान्वयः देवतासंबंधकीर्तनप्रयोजनंतुनिर्वापेपूर्वंवदेवेतिसमवेतार्थता अस्तुवेयं
संप्रदानचतुर्थ्यपिदेवतात्वरूपसंप्रदानत्वैकदेशपरातथापिदेवतापाग्न्यहणाद्यवनि

वोपेयश्चयो निरूढप्रयोजनार्थेन विरुध्यते जुष्टपदं पूर्ववत्तः सर्वेषां अग्निपदे समवेतार्थत्वा
दूहः॥ ॥एवं वा॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्धान्यमसि धिनुहि देवानिति मंत्रः श्रुतः स च धान्य
मसीति द्विषदितंडुलानभिवपतीति वचनेन तंडुलाभिवापे विनियुक्तः॥ तत्र धान्यशब्दः स
तुषतंडुलवचनस्तंडुलावस्थापां प्रयुज्यमानो नो धान्यत्वारोपेणाक्तसमर्थः सविधादिपदवदे
वासमवेतार्थ इति मांसे पितरारोपेण प्रयोक्तव्य इति भाट्टाः श्राव्यो भुज्यतां इति कार्ये प्रकृति
वाचकपदप्रयोगात्स युक्तलक्षणोपपत्तेः असिपदात्क्षिप्तत्वं उक्तरूपकत्वे सामानाधिकर
ण्याच्च लक्षणाया धान्यशब्दस्तंडुलपरः सन् समवेतार्थक एव न चैवं समवेतार्थत्वेपि मांसेपि
लक्षणयैव धान्यशब्दप्रयोगोपपत्तेर्नोहप्रसक्तिः धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तंडुलस्मारकत्वाद्विकृ
तौ मांसस्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथंचिद् लक्षणाक्रांतत्वेपि वा धान्यपदबाधेन मांसपद ३३

प्रक्षेपरूपसिद्धांतानापत्तेः॥ पर्येव हि प्रकृतौ अग्निपदेन शब्दनया अपूर्वसाधनान्तां देवानां
प्रकाशयेदिति लिंगकल्पित श्रुत्यामंत्रविनियोगाद्विकृतावग्निदेवत्यायां शंका अग्निपदेनैवो
क्तदेवता प्रकाशनोपपत्तेर्न पदांतरप्रक्षेपः॥ सत्यां गतौ प्राकृतत्वमिति तद्बुद्धयो बाधे प्रमा
णाभावात् अपितु अन्यदेवत्यायामेव सः॥ तत्र शतया अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः॥ प्रकृतौ
वृत्तिविवक्षास्वाद्विकृतौ चवृत्तेर्व्यापारत्वेन तन्मुखे नैवाग्निपदरूपपदार्थप्राकृतलक्षणयापि
नाग्निपदेन तत्प्रकाशनं अतस्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्वाहार्थं स्वपदे हि पदांतरप्रक्षेप एव शरणं
नत्वग्निदेवत्यायां विकृतौ तथैव धान्यपदे नलक्षणया प्रदेप्रकृतिमत्तं प्रकाशयेदिति गौणसा
मर्थ्यकल्पित श्रुत्यामंत्रविनियोगाद्विकृतावपि मांसे उपकार दृष्टमावेनवृत्तेस्तत्सृष्टमा
वेनच धान्यपदस्यातिदेशात् दवाधाय धान्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेर्न पदांतरप्रक्षे

पद्गतिं चेत् सत्यं प्राकृतप्रकाशनरूपोपकारदृष्टभावेन प्राकृतवृत्तिरूपव्यापारातिदेशस्त
स्यादृष्टभावेन चाग्न्यादिपदरूपपदार्थातिदेशः॥ इतरथा ह्यसन्नतिदेशः प्रकाशनदृष्टभावेनाति
दिष्टस्य पदस्य विकृतौ लक्षणयापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपापत्तिप्रसंगात् तथा
पि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते न तद्वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् अ
त एव सौर्ये प्राकृतवृत्तेरपि विबाधसत्त्वेपि सूर्यप्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मंत्रपदान्तरा
नुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः॥ अतश्च धान्यप्रकृतित्वरूपशक्यसंबंधरूपप्राकृतलक्षणावृत्ते
र्मांसे बाधे संबंधांतररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावाद्धान्यपदस्य बाधावश्यंभावे
मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मंत्रपदान्तरानुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः॥ अत एव न प्रकृ
तिवातिवाचकमृगपदप्रक्षेपोपि शक्तपदप्रक्षेपसंभवे अप्राकृतलक्षणापादान्तरपक्षे

३४

पस्यान्याय्यत्वात्॥ अतः शाखानामयने वरसममाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीत्यत्र मांसे अधिवा
ये क्रियमाणे मांसमसि सुहितत्वाय इदं चकृत्वा चिन्तयात्स्त्वाये सवनीयोद्देशेन इह विष्टे नैवतरस
विधानस्यस्यापितत्वात्॥ सत्यपि वा प्रदेयप्रकृतित्वे अपूर्वत्वेपि न तन्त्राधिवापस्य चरणे क्वापि
तथात्वं विस्तरेण चैतन्न्यायप्रकाशाकारमतनिरासपूर्वकमुपपादितं द्वितीये धर्ममात्रे तु कर्म
स्यादिसूत्रकौस्तुभे॥ ॥ चोदिते तु॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदे श्रुतं दैव्या अध्वर्य
व उपहूता उपहूता मनुष्याः॥ य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावापृथिवी इत्यादि तं
त्र सत्त्वे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनांतो हि तत्वो न वेति चिंतायां न तावद् समवेतार्थकत्वादनू
हः यज्ञपतेस्तद्वद्देश्वमनुष्यरूपाध्वर्युपदवाच्यस्य त्विक्कर्तृकायाः क्रमेपि समवेतत्वात्
न चाग्निलोपपत्तिानवाचकपदैकवाक्यतया तदर्थे यावेगमा यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनार्थत्वा

भावेन सत्यपि समवेतार्थत्वेपर्यवसानान्न ह्रूहः॥ लिंगेन मंत्रगतवाक्यस्य स्योनं त इति वद्धाधेन
यज्ञपतिहृद्यर्थत्वोपपत्तेः। न च सर्वोहि वं विद्वानिडपाचरतीति धाय्यायप्रपद्यते इत्योपक्रतो
पक्रते लोपास्यां इत्यादरूपताम्भिक्ष्योपक्रुते साहित्रि ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन घातत्वस्य वि
गदत्स्येडोपस्थाने विनियोगात्तत्सह कृते न मंत्रवाक्येन मंत्रवाक्येन मंत्रलिंगस्यैव बाध इति वाच्यं
ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ प्रतीकग्रहणेप्रमाणाभावात्। अस्तु वावि
निषोगांतरकल्पना गौरवभयपापस्य तत्र वाक्येनैव प्रतीकग्रहणेन समस्तविनियोगकल्प
नं। अत एव स्योनं त इत्यादौ प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावादपेक्षितविनियोगद्वयकल्पनेपि
न क्षतिः। किं च पेपत्नपातिं वद्धानित्यादौ यच्छब्दवलादेव यज्ञपतिहृदयिकार्णां मनुष्यरूपके क्षिप्त्वा
मुपस्थानकर्मत्वप्रतीयते अतो यच्छब्दसामर्थ्यान्मंत्रलिंगादेवास्येडोपस्थानशेषता अत ए ३५

व स्योनं त इत्यत्रापि यदि पूर्वोद्धियच्छब्दः स्यात्तदा स्यादिवत्तत्रैकवाक्यतान्त्वेतदस्ति। सनोमंत्रभे
दोगाद्भूतः। प्रकृते तु यच्छब्दसम्भ्रावादिडोपस्थानशेषत्वेवः तथापि प्रयनशेषभूतस्यापि उरु
तेयज्ञपतिः प्रथानामिति मंत्रस्यानुषंगिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववद्रस्यापि तथात्वोपपत्ते
सत्रेतद्दद्देवठहोपपत्तिः। न हि प्रोत्साहनार्थेषु आयुर्दाग्नेस्यायुर्मेदेहीत्यादिषु सत्रेनोहः आह
तिनो। अतश्च यंघपिनेद् प्रघन फलं तथापि आनुषंगिकप्रोत्साहनमात्रेणोह वदिडापादो
पस्थानशेषभूतस्याप्यस्य मंत्रस्यानुषंगिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकले
व वक्तव्यतरक्त प्रहरणांगभूतस्यापि प्रस्तरप्रतिपादकपदैकवाक्यतापन्नस्यापुरएशास्त
इत्यादेः प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाभ्युपासत्वेदुहः प्रस्तरप्रहरणसत्त्रेव स्पनेतपेहापिड
डोपस्थानपदैकवाक्यतापन्नस्यास्याप्येडोपस्थानफलप्रतिपादकत्वाकत्त एव सत्त्रेऊहः न

हितत्वाया निर्दिष्ट एव मात्रवर्णिकं फलं नान्यत्रेति नियमे प्रमाणमस्ति स्थानादिविनियुक्तस्या
पि मंत्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेपि बाधकाभावात् न चापेक्षितकल्पकत्वेपि
यत्रैवोपस्थानादेरिलासंस्कारार्थत्वेन कृतार्थनात अविनात्तत्वायां न फलकत्वमिति वाच्यं तत्र
तीयास्यलोपि ग्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तारप्रतिपादकत्वपास्यक्तवाकप्रातिपदिकबलेन मंत्र
वर्णिकदेवनामात्रापकल्पनेन चात्त तीयावगतकरणत्वनिर्वाहोपपत्ता विदंघावेतिपदानामपि
वायुरादिपदानामपि स्तावकत्वे नोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् ममाग्ने वर्चैइति
पूर्वेमग्निं परिगृह्णाति इति करणविनियुक्तस्यापि फलकल्पकत्ववदिन्द्रोपस्थानेपि इति कर
णविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च न चैवमप्येवमादिस्थले सर्वत्रैव यत्नपत्तेरुद्देश्य
त्वात् तद्विशेषणस्यैकत्वोदेर्वक्ततो विवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् सर्वयत्नपत्ता ना चन्द्रं हंस

८६

माष्टिरिति वस्रातिपदिके नैव प्रतातकपपतेः प्रकृतौ साधुत्वार्थस्यैक वचनस्य कर्थविक्ष
तावूहइति वाच्यं प्रकृता वहि वक्षितस्याप्यधिकार्यैकत्वमात्रेणातावत्संभवादातावतैवैक
वचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात् अतश्च विकृतौ तद्वत्
वहुत्वप्रकाशनार्थं सिध्यसे वोहइति प्राप्तेन तावघस्तपातिहविद्वरूपाद्यानं फलंइज्याभक्षणां
गत्वेन कृतार्थस्य स्वरसतः फलातपेक्षत्वात् एवं सत्यपि पदितत्तीययाइति करणेन
वाक्रियां प्रतिविनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मंत्रस्य सकलस्य प्रकाशनद्वारैणैव
तिप्रथमतस्तावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव। तदसंभवे तत्संबंधिप्रस्तरादिप्रकाशकत्वं त
स्यापसंभवे मंत्रप्रकाश्यस्यानपेक्षितस्यापि क्रियासंबंधकल्पनं इतरथा सकलस्य मंत्र
स्य तकरणत्वानिर्वाहात् तत्र च विनिगमनाविरहात् यथैव स्तक्तवाकप्रतिपाद्यदेवता

याः कल्पनं तथाप्युदाहरणविफलस्य यत्र तु सर्वथाऽप्रभवस्तत्रेदं घावेसादौ अग्नसाद्यो
स्तावकत्वमिष्टमेवः अनयैव चद्दिशा ममाग्नइत्यादौ वर्चः प्रभृतीनामपि फलं त्वं बोध्यं न
त्रापीतिकरणाविनियुक्तत्वस्यकोक्तमेस्यापितत्वात् अतएवकोक्तमोकारीलेवयत्र
प्रथनं मंत्रादौ नेतिकरणेन विनियोगोपितु लिंगादेव सस्तत्र प्रथस्यैतिभागस्य प्रथनप्र
काशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वलाभेऽप्यवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनवत्स्तावकत्वादि नैव नरेकवा
क्यत्वोपपत्तौ न प्रथन फलकल्पकत्वं लिंगेन एककदेशेपि प्रयोजनलाभेसकलस्य प्रयोज
नवत्वोपपत्तेरितिमीमांसकमर्यादा तत्रापि तु लिंगवशात्फलकल्पकत्वांगीकारेनाती
वकाचिदनुपपत्तिः परं तु यत्र क्रियाजन्यत्वं फलस्य लिंगवशात्प्रतीयते यथा प्रथनमंचा
त्रादौ प्रख्यतेतु प्रथमं तावन्नेतिकरणेन क्रियां प्रतिविनियोगः अथ प्रपघतेद्दला

हेत्यादिनामंत्रोच्चारणस्यैवेज्याभक्षणांगत्वेन विधेयत्वात् अस्तु वानुनादेशत्वादाहशा
पस्योक्तविशेषणविशिष्टोपह्वानप्रकाशनस्यैवेज्याभक्षणांगत्वेन विधिः सर्वथानोपह्वानं
नामकिंचिदस्ति क्रियांगं यत्फलं यज्ञपतिवृद्धिमेवेत् घावापृथिव्याद्युपह्वानप्रकाश
नस्यैवोक्तविधमनुपोपह्वानप्रकाशनस्यैवाहशार्थत्वात् बस्कंतस्कंस्य पुपह्वानस्यभ
क्षणांगत्वेन तत्फलं त्वं यज्ञपतिवृद्धेरत्र मंत्रे प्रतीयते येन मांत्रवर्णिके फलकल्पना
शंक्येत नाहाहाम भक्षणार्थे यज्ञपतिवृद्धिकर्तृत्वमुपह्वानमात्रेणायज्ञपतिवृद्धिज्ञा
यतइतिशब्दस्वारस्यात्साराणांतरमंतरेण प्रतीयते येयज्ञपतिवृद्धिं कर्तुं समर्थोस्त्रे
उपह्वतात्इतिहितदर्थः न च योयल्कर्तुं समर्थस्तदाह्वानेतन्मायतइसत्रप्रमाणमस्ति
अतोनतावदस्यफलप्रतिपादकत्वं अतएवनप्रोत्साहनार्थत्वमपिवृद्धिगतस्यविष्ठ

त्वज्ञानमंतरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः॥ अतो न यजमानपतिश्चेदृशपक्षानविशेषणत्वेनोपात्तायाः प
रार्थत्वाददृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेनादृष्टार्थत्वाच्च सन्निप्रकृतानाप्रकृतसाधारण्यैकयजमानपतिप्रका
शनमात्रेण चतद्दृष्टोपपत्तेरनूहः॥ यत्रापि यजमानः स्वरूपेणोपयुज्यते परं तु गुणभूतोः य
थोऽत्वं रासंमानादियुतत्रापि आग्नेयामायापास्कृतमहपोपिएकस्यैव ग्रहणां॥ नसवैषां यजमा
नसंस्कारकत्वाभावात तत्काकथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यजमानो विति॥ अत एव य
त्र यजमानस्य मांत्रवर्णिका पुरुषे फलभोक्तृत्वे प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ वाशास्तेयं यजमा
नः इत्यादौ॥ यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठप्रवृत्तिजननात्स्वप्राधान्यं॥ यथा आयुर्दा अ
ग्ने हृते यजमानपतिः प्रयतामित्यादौ तत्रोभयत्रापि संन्नेरूहः॥ तदिदमुक्तं विकारस्तत्प्रधाने स्या
दिति प्रत्यक्षदाहरणसूत्रेण॥ ॥असंयोगात॥ ॥ज्योतिष्टोमे अस्ति सुब्रह्मण्यानिग ३८

इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादि रिंद्रप्रकाशकः॥ इंद्रदेवत्यस्य यागाभ्यासोदशामिश्रमसे
सह प्रयुक्तमंथिग्रहाभ्यांक्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः॥ तन्मात्रांगमेव तु सुब्रह्मण्यानिग
दोलिंगात्॥ नत्वन्यदेवत्याभ्यासांगं व्रीहिण्णमेधयतिवत्॥ अग्निष्टोमे चाग्नेयाग्रहाभवं
तिवचनात्साकं तग्रहा॥ यद्देवता वा धेनाग्निर्देवताविधानात्सवनमुखा येयाग्निर्देवता॥ तत
श्च तदंगभूतसुब्रह्मण्यायामिंद्रपदस्थाने अग्निपदनिक्षेपेण प्राप्त एव न चैवं स्यात्यादेवो
हृसिद्धो आग्नेयासुब्रह्मण्यैपतिवच नैवेयथ्यीपत्तिः॥ प्रथमतो सवनमुखीपवत्सवनीय
हविषामपीन्द्रदेवत्यत्वाद्देविवहिन्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्योभयार्थत्वप्रसक्तौ विफलता
वपि तदर्थभेदे नाभेदेन वा नेहि ते सुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तेराग्नेयेव सुब्रह्मण्यापाका
येसितावत्फलकत्वांगीकारणा वचनसार्थक्यातः अत एवैतद्धच नरूपतात्स्वयंग्राहका

ङ्गुरोधेन प्रकृतावपि न सवनीयहविरर्थत्वं। अपि तु सवनमुखीयमुक्तमंत्रपि प्रचारार्थ
त्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्यैवेत्यपि परं ध्येयं केचित्तु सवनमुखीये चमसैरेवहोमदर्शनाद्दे
वताकः। न तत्राग्निष्टुत्स्वग्निर्देवताकत्वं गन्तव्येवत द्विधानात्॥ अतश्च न्यायेनाप्येवोसु
ब्रह्मण्योहः। वचनेन तु अग्निर्देवस्य गन्तव्यागाभ्यासांगतया आग्नेय्या सुब्रह्मण्यासवनमुखी
यादाविधविधीयत इत्याहुः। तन्न सवनमुखीयहोमस्यापि मुक्तमंत्रविगमकरणाकत्वेन
सकलयाज्ञिकप्रसिद्धत्वात्। वचनेनाग्निर्देवस्य गन्तव्यागाभ्यासे औपदेशिकसुब्रह्मण्याप्रवि
धानेपि सवनमुखीये आतिदेशिकेऽस्सुब्रह्मण्याबाधे प्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मण्यायास्त
त्रौपदेशिकत्वेऽहान्त हविचारस्यासंगतत्वापत्तेश्च। अतोस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान्
इदं तु विंत्यतो किमिदं पदद्वहरिवदादिपदे भूहोमवतऽऽत नेति। तत्र देवतावि

३९

ग्नहादिवद्देवमंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्याद्धरिवदादिगुणानामपि इंद्रेसमवेता
त्वादग्निष्टुत्स्वग्निगुणप्रकाशनार्थरोहितादिपदानामूहइति प्राप्ते देवताधिकरणन्यायेनै
वमंत्रादीनां तत्परत्वप्रमाणाभावाद्धरिवदादिपदानामसमवेतार्थकत्वेनाहार्यारोपेपि
उक्तविद्यग्निस्तुतेरयुपपत्तेर्नोहः। तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनार्थ
तत्प्रयोजनमपि चेदमूहस्य समावश्यत्वाचिंतया यदा तु छंदोगसूत्रे अग्निष्टुति अग्न आ
गच्छ रोहिताश्ववृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण्य इतिऊहितस्यैव पाठस्समाम्नातस्त
दास्याः स्मृतेर्न्यायोपन्यासपूर्वकत्वाभावेनाष्टकादिस्मृतिवच्छ्रुतिमूलकत्वावश्यंभावेन त्या
चैतदधिकरणन्यायस्याभासीकरणाद्रहितपाठ एव युक्तः। तदा च मंत्रांतरस्य देवता
विशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यं। अत एव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृति

स्तत्रैवश्रुतिमूलत्वेन्यायोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेर्मीमांसास्थसन्न्यायविरोधे आभासत्वं
स्मृतेरित्युक्तं कल्पसूत्राधिकरणे॥ देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैववावर्णकांतरंसा
घस्के त्रिवत्सः सांडः सोमक्रयण इति सोमक्रयसाधनयाविहिते त्रिवत्से तिदेशप्राप्ते
इयंगोस्तयातिक्षीणानि तस्यैशृतं तस्यैशरस्तस्यैदधि तस्यैमस्तु तस्या आतंचनं तस्यै
नवनीतं तस्यैघृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमित्येकहायनीमंत्रेस्त्रीलिंगांशेपुल्लिं
गोहस्त्वविधादेवश्रुतादिपरेष्वपि किं तस्यस्त्रीक्रेतस्यवल्कंतस्यपुच्छं तस्यजनपस्तस्यहृदं
भारं वस्तस्यपलायनं तस्यलीलातस्यमारोद्वहनमित्येवंरूहितव्यो नेति संदेहे श्रुतमि
त्यादौच्छिनत्वालाद्विवरवश्याध्याहार्यं क्रियापदेपश्यपि अस्तीतिनाध्याहर्तुं शक्यते ए
कहायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात् तथापि भविष्यतीत्यध्याहर्तव्यं तत्र भविष्यतायां

४०

समवेतत्वाद्विक्रेतानमनार्थत्वेनवक्तृत्वार्थत्वास्त्रिवत्सेविपिविक्रेतानातिहेतुस्त्रिवत्सगुण
प्रकाशनार्थंकर्तव्य एवोह इति प्राप्तेभविष्यतायाअपिमरणवध्यादिनानियतत्वा
भावात्संभवी सेव पदं प्रकृतावध्याहार्यं तत्र गोस्तावकंविक्रेतानमनार्थत्वेसत्यदेतत्
उभयथापित्रिवत्से अविकृतस्यैवप्रयोगान्नेऽः शक्यते हि सांडाघागोजनिष्यतेतस्य
जायमानं श्रुतादिसांडीयमितिव्यपदेष्टुं तस्मात्संभावनायाविकृतावविसंभवादनूह
एवः॥ ॥लिंगविशेषः॥ ॥ज्योतिष्टोमक्रतुपशवः समाम्नाताः॥ आग्नेयमजमग्निष्टो
म आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि त्रितीयं सारस्वतीं मेषीमतिरात्रे च
तुर्थमिति। अत्र तत्तत्संस्थाकत्वे निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्यावलाच्च ज्योति
ष्टोमांगत्वेन पशुयागाविधीयंते न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव तेषां चाग्नीषोमीयाद्यमांतिदे

ग्रोन तु तेन समानविधानत्वमिस्कलंकं तन्नापि अग्नीषोमाभ्यां गन्धाभिघुषेषः। ग्रास्माअ
ग्निभरतेत्यादिः। सङ्क्तु पश्यथ यतिदेशेन प्राप्नोति रात्रेर्न्ते ग्रेण चूर्णा मैर्थ्ये पठनाचार्ये
भ्योस्मा अग्निं भेरत्यादि सूहितन्य एवं मेष्यामपीत्यविवादं पदातु पश्च नां समानवि
धानत्वं तदा मेष्यपर्थे त्वमस्यास्ति तन्नवेति चिंतू तेत न लिंगस्य मेष्यामर्थत्वेपि षास्मादृति
प्रातिपदिकार्थे च तु ष्यर्थयोः प्रधानम तयोर्मेष्यां समवेतत्वात् कृल्लिंगस्य व गुणम तस्य
पाशाधिकरणन्यायेन निर्देशमानार्थत्वात् समस्तस्यमैत्रस्य प्रकरणान्नेष्यर्थत्वमप्यवि
रुद्धं न पुंल्लिंगस्य क्वविद्विभक्त्यर्थत्वेपि क्वचित्प्रातिपदिकार्थत्वस्यापि सत्वात्कथं प्रातिप
दिकार्थे प्रातिलिंगस्य गुणत्वमिति वाच्यं विभक्त्यर्थत्वेपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्व
समाख्यायां वा लिंगे पि गुणत्वनियामकत्वात् नहि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं गुण ४१

त्वनियामकं विरुद्धत्वात् अतो लिंगस्य यत्किंचिदर्थत्वे यत्नुभवत्वन्ने न प्रातिपदिकार्थं प्रति
कारकं प्रातिवगुणत्वात्सा शेषाधिकरणप्रत्यक्ष पर्यंतमेत्रस्य मेथा मेपि प्रत्ति। न च पुंल्लिंगस्य पुं
पश्वथु प्रकृते यर्थेव त्वेन तदनुरोधेन व्रीहिण्यां मेधेस्त्र गुणभूतव्रीहिपदानुरोधेन वेतरमं
त्रस्य संकोचपपत्तिः। पत्नीं संनह्येत्यत्र स्येकवचनानुरोधेनैकपत्नीक प्रयोगमात्र विषयत्वा
कल्पनवदस्यापि पुंपशुमात्र विषयत्वाकल्पनात्। अतएव प्रकृतमंत्रे एकवचनानुरोधेन त
द्वैस्मात्र विषयत्वं गुणानुरोधेन प्रधानसंकोचस्यान्याय्यत्वात् इतरथा मेघविषयत्ववस र्वे
पुंपशु विषयत्वस्याथनापत्तेः। अत एव एवं विधेषु सर्वेषु वचनस्य लिंगस्य वासाधुत्वमात्र
त्रार्थप्रयोगः। न च जातासाख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति सम्प्रसाजातिमात्राभि
धाने विवक्षिते तस्याएकत्वे पि बहुवचन विकल्पेन भवतीस यं वेका बहुबपर्थेयुनासभि

प्रायेणैकवचनस्यानुशासितत्वादेकवचनप्रयोगसंभवेपिलिंगस्य कथंविलिंगे साधुत्वार्थं
प्रयोगइतिवाच्यंलिंगस्यापिसुप्रतिकुपग्नहलिंगनराणांमिसनेनछंदस्यनुशासितत्वात्प्राप्ता
इतिसर्वेनाम्नापस्थितव्यक्तिवाचित्वेननात्पुभिप्रायत्वानुपपत्तश्च अस्यसूत्रस्यभाष्यकारे
णाप्रत्याख्यातत्वाच्च अतोवचनवल्लिंगस्यापिप्रातिपदिकार्थगतलिंगमात्रोपलक्षणतया
साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेनप्रधानभूतसर्वमंत्रसंकोचानुपपत्तेर्युक्तोमेध्यामपश्विगुः
व्रीहीणांमेधेत्यत्रतुयववयवप्रयोगेसाधुत्वार्थेप्रयोगइत्यस्यवक्तुमशक्यत्वात्सदृहुपरहित
मंत्रप्रयोगस्यचयावंतिवाक्येपदानिश्रुतानितावतांसमभ्यार्थप्रतीतिकारित्वनियमेनवक्तु
मशक्यत्वादुक्तएवव्रीहिप्रयोगमात्रेसंकोचः॥एतादृशनियमानंगीकारेचेष्टएवपदद्वयर
हितमंत्रप्रयोगः॥केषांचिद्धात्विकानां॥वस्तुतस्तुपुल्लिंगमपिमेध्यांप्रातिपदिकस्यचोदनागत

पश्वशब्दाभिप्रायत्वात्पशुशब्दस्यनिसर्गपुल्लिंगत्वात्तासिमेपशवरूस्पपतेःसमवेतमेवेतिप्रा
प्तेमंत्रेपशुशब्दाश्रवणात्तस्मादितिशब्देनप्रयोगकालेयदुपरोक्षतयाख्यितंतस्यरामस्थ्वं
तदाचव्यक्तिरेवनपशुशब्दः॥अतःपुल्लिंगनिर्दिष्टश्लव्युत्यक्तिरेवाभिधीयतेनस्त्रीत्वंमेषा॥अ
तोननतावत्समवेतमेवमेष्यांलिंगं॥नायसपेतत्वेपिएकवचनवत्साधुत्वार्थमेष्यांप्रयोगः॥
स्त्रियांपुल्लिंगस्यानुशासनाभावेनसाधुत्वेप्रमाणाभावात्॥प्रकृतेपुपम्पूनामपिसत्वोन्नम
स्ययानुशासनस्याप्रवृत्तेः॥अतएवयत्रस्त्रीमात्रविषयपुल्लिंगंतत्रैवव्यवस्थायानुशासनप्र
वृत्तिः॥नहिदृष्टानुविधिःछंदसीतिविधानंदर्शनाभावेप्राप्नोतिनापिपुल्लिंगस्यप्रातिपदिका
र्थगतलिंगमात्रोपलक्षणत्वंलक्षणायांभावात्इतरथावक्तुतरपदसंकोचानुरोधेनैकस्य
व्रीहिणामित्यस्यैवपदस्यप्रकृतप्रयोजनशीयप्रकृतिद्व्योपलक्षणत्वापत्तेः॥अतोमंत्रप

दानामसतिवचने मुख्य एवार्थे विनियोगात् तदनुरोधेन संकोचोपि नायुक्तः॥ वचने तु पत्नीसन्नय
प्रास्मा अग्निंभरते त्यादौ पत्न्यादेः संस्कार्यत्वात्प्रातिपदिकस्यानेकव्यक्तिपरत्वेपि प्रत्येकव्यक्ति
वृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्यापि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न सकलस्य मंत्रस्य संकोचः॥ सं
भवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन तया शुक्लो घटादिरित्यादौ विशेषण
त्ववदेकत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन तथा सर्वे प्रातिपदिकार्थे विशेषणत्वं न ह्यत्र लिंगस्येव वैरूप्यप्रा
तिपदिकार्थे अवृत्तित्ववदेकत्वस्य कस्यामपि व्यक्तौ प्रत्येकं वा अवृत्तित्वमस्ति॥ न चैवं प्रातिपदि
कार्थबहुत्वेपि बहुवचनानापत्तौ बहुषु बहुवचनमित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः॥ बहुत्वस्य शब्दप्र
तीतिविषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः॥ नैवं पशुनायजेतेत्यादावपि एकवचनस्य प्रत्येकवृ ४३
त्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकपश्वोपादानेपि बाधानापत्तिः॥ तत्र गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय

त्वात्स्वयमतिक्रमे कारणाभावाच्चानेकपश्वोपादाने प्रमाणाभावे नैकवचनेनैछिकद
व्यावर्त्यावृत्त्युपपत्तेः॥ अतश्च पत्नीसन्नह्यमासेमहत्यादावनेकवचनस्यानेकेषु लक्षणां
विनैवोपपत्तेर्न मंत्रसंकोचकत्वं नवैवं गुणभूतेपि लक्षणपरिहारार्थं प्रधानस्य संको
चाभ्युपगमे अदितिः पाशान्नित्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्रातिप
दिकादेरुत्कर्षोपि किं न स्यात् न ह्येकस्मिन्बहुवचनं लक्षणां विनोपपद्यत इति वाच्यं गुण
भूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य संकोचेपि प्रकरणाद्युपसंगेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात्
संकोचे तत्ववर्जनीयत्वात् तरोपकसन्निधिबाधेपि उत्कर्षे नान्तरोपकत्वाभावे न तद्बा
धस्यान्याय्यत्वात्ः सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च॥ अतः सि
द्धमेष्यामघ्निगुं प्रेषेणांगमितिः प्रयोजनं स्थूलघृषती मित्यादौ अध्रिगुप्रेषे प्रास्याद्यू

हः॥ लिंगस्य प्रकृतौ समवेतत्वात्पूर्वपक्षे त्वनूहः साधकत्वार्थत्वादत एवोहो पयोगेपिस्त्री
द्व्यकत्वसाहश्यान्मेषीयागमात्रप्राकृतिकत्वांगीकारे तु अधिगुप्रैषस्याप्रवृत्तिरेवसि
द्धांतेष्ठः त्वाचिंताद्घाटने तु मेष्यामप्यूहः प्रागेव दर्शितः॥ वस्तुतस्तु आश्वलायने
नपुंवन्मिथुनदर्शनेन स्त्रीपुंसमवाये पुल्लिंगस्यैव विधानाधानात्कृत्वाचिंतोद्घाटने
थनूहः॥ लक्षणयेव तूष्णमयलिंगप्रकाशनं वाचनिकं॥ ॥आम्नानादन्यतः॥ ॥
मंत्रोह प्रसंगात्सामंत्रोहं निचारयितुमुपोद्घात आरभ्यते ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोम
स्तोत्रोवांतरप्रकरणे श्रुतनगिरागिरेति बृह्यादेरंकत्वोक्तेषमितितत्रगिरापदे
उहइतिवक्ष्यते सयचेरापदस्य गिरापदस्यानापतितविनानेति सापिवक्ष्यते तेन
त्रेहसा किंनिपताख्यानापतिरुत्मानियतेति चिंसते तत्र यद्यपि तावनेरंकत्वोकृप

४४

मिसत्रेरापदविशिष्टोद्गानान्तरस्य स्तोत्रांगतया आरादुपकारकत्वादिनाविधिः॥ अग्नि
ष्टोमस्तोत्रांगमन्तयत्ज्ञीयगानापेक्षगागानांतरत्वेप्रमाणाभावात् नगिरेति निषेधा
नुवादानुपपत्तेश्च अतएव नगानोद्देशेनेरापदविधिः॥ तथात्वेइरापदस्यस्तोभाक्षरवि
धयागानांगत्वेपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधेप्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः अ
तो निषेधानुवादवलेनेरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्येविधीयते उ
द्देयमिति तु न तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः संभवति चइरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वेन
तदर्थाभिधानाद्यपेयवहिरद्धृतरि मितिपदं महाभाष्यकारेणनकारलोपेन निरुक्तोरमिस
स्यार्थेव्याख्यानंतथैवगकारलोपे नइरापदस्यापि गिरापदार्थव्याख्यानेनानुपपन्नं ततश्च
यद्यपि प्रसक्षविधिनाइरापदस्योत्पत्तिः॥ स्तोत्रांगत्वं वगिरापदस्यतु पाठादुत्पत्तिः क्रमाच्च

स्तोत्रांगत्वयस्तायत्तीयेनस्तवीतेतिसामविध्यन्यथानुपपत्त्याबा आश्विप्तंसाम्नोहि ऋगक्षराभि
व्यक्तिद्वारैवस्तोत्रांगतेतिऋगक्षराणामपितदंगत्वसिद्धिः॥उभयथापिगिरापदस्यऋक्पदांत
रसाधारणामंगत्वमित्यपिदुर्वलमेवतथापिगिरापदकार्येइरापदंविधीयमानंतत्कार्यस्य
[illegible] गिरापदीयत्वप्रसिद्धिमुपजीवतोत्कृपजीव्यविरोधा
पत्तेर्नगिरापदस्यनिसंबाधो॥पितुनंतीपशोकरोत॥तिबद्धिकल्प्यएवेतिप्राप्तेनतावदत्रगि
रापदकार्यस्योद्देश्यत्वंश्रुतंअपितुनिषेधानुवादबलेनगिरापदबाधकत्वमात्रंतेनचयथैवत
त्कार्यस्यसाधनसाकांक्षत्वादिरापदस्यचकार्यसाकांक्षत्वात्कार्येजननकत्वकंल्प्यतेतथानद्धले
नैवगिरापदपाठस्यापिअग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकल्पनाप्रतिवंधोपिअतएवकार्यस्या
नुद्देश्यतानगिरापदीयत्वेनअपितुअग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातीयगुणाभिधा

नत्वेनैवतत्कार्योपन्नत्वव्यवहारस्तु निषेधानुवादाभावेनतत्कार्यव्यक्तेर्गिरापदापत्त्वप्रसक्तिमात्रेण
अतएवप्राप्तोपिगिरापदस्ययत्रपत्न्यापत्न्यापंपुच्छे गायतीतिचयनेपत्न्यापत्तीपंसामविहितंत
चतस्यद्दृष्टविधयापुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात्तत्रचेरापदवि
ध्यभावेनगिरापदस्यैवाम्नानसिद्धस्यविनियोगात्तत्रापेक्षः॥अतःसिद्धंनिषेधानुवादबलेनगिरा
पदपाठादेरग्निष्टोमस्तोत्रांगतयापिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्यरेरंछलत्वोऽहेपमि
प्रसक्तविधिनाविशिष्यविहितस्यनियतमेवतद्बाधकत्वंतत्कार्योपत्तिश्चेति॥यत्तुतत्रतंत्रर
त्नशास्त्रदीपिकयोरुद्गानमुद्दिश्येरापदविधिरित्युक्तंतत्सोमविधयागानांगत्वेगानसंस्कारेगु
णाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपिचगानातिदेशेतदंगस्तोभातिदेश
वदतिदेशापत्तेरुपेक्षितंपदपिकैर्विरानसंस्कार्येरापदस्यस्तोत्रांगतयाविधिरभिषवस्तो

क्लृप्तपूतिकानामिवयागसाधनतयानदृष्टेवचसंभवत्यानिकस्यापिगानस्यशाघ्रप्रदत्सापु
नर्विधानंगिरापदस्यगानसंबंधवारणार्थमित्युक्तंतदपिगानवारणेपिगिरापदवैयर्थ्यनाप
तेरस्यप्रक्लृप्तगानसंबंधेपिगिरापदमात्रागानवारणेतन्निषेधानुवादस्यैववारणाकरणा
यत्तयाततएवोभयवारणेगानविधिवैयर्थ्यप्रोक्तोपेक्षितांतस्मादस्येरापदमात्रविधायकत्वंउ
क्तेयमितिचस्यानापत्तिप्राप्तानुवादत्वस्यैवतत्त्वं॥ ॥अप्रगाणात्॥ ॥तदिरापदमप्रग
गानंप्रयोक्तव्यंप्रगीतंचेतिसंदेहेइरमित्यप्रगीतप्रवणाद्प्रगीतंयदित्वयंस्वार्थेतद्धितस्त
दाइरांकृत्वेत्यर्थावगमाद्धिरापदमात्रविधेःस्पष्टएवनहिप्रगीतेरापदादयंतद्धितः॥तथा
चेइकारस्यतालव्यत्वात्गीतिदशायांचहृद्त्वापत्तेस्तालव्यमापियहृद्यमितिछंदोगसूत्रेण
गीतिदशायांयत्रिमात्रात्मकतयाहृद्यंतालव्यंतदापाभवत्यास्यर्थकत्वापीभावविधानादाकार

दित्वेनहृद्यादृश्यरतिपाणिनिसूत्रेणाद्यप्रत्ययोस्तनावापारीयमितिरूपापत्तेः॥अथस्वार्थेतद्धितेवैय
र्थ्यपत्तेर्विकारार्थएवायंतद्धितोविकारश्चेरापदस्याप्रगाणरूपोधर्मएवेतिचेत्तथात्वेपिप्रगाण
रूपधर्मोगाकारेविशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाणरूपस्यगिरापदवाधकत्वरूपस्यवाधर्मस्यत
द्धितार्थत्वमंगीकृततद्धितस्यानुवादोपपत्तेः॥नचाप्रगीतेरापदमात्रविधानेउद्देश्यमित्यनुवादानु
पपत्तिः॥तस्येरांकृत्वाअस्तरांतरेउद्देश्यमित्येवमर्थोगाकारेऽप्यनुवादोपपत्तेः॥नचप्रकारांतरेण
गीतेरप्राप्तावपिगिरापदकार्योपस्थानस्याप्तिः॥गिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेनेरा
पदस्यतत्कार्योपत्तौप्रमाणाभावात्नद्वानेस्तद्वारातदपूर्वसाधनत्वाभावेनेरापदेप्रसक्त्यभा
वाच्च॥अतएवोहग्रंथेआईराचादाक्षासाइतिगानाम्नानमपिअप्रमाणमेवनवैतत्स्यश्रुतिमूल
कत्वात्न्यायस्यैवाप्रामाण्यं॥ऊहग्रंथत्वसमाख्ययास्यतर्कमूलत्वेनश्रुतिमूलत्वाभावात्अ

तः सन्न्यायविरोधे अस्याप्रामाण्यमेवयत्तु तंत्ररत्नादिग्रंथवशाद स्यगीत्याम्नानस्यदेवत्वकथ
नं तद्वैदिकानामरुचं येषां गदनादरणीयमितिप्राहैः सर्वथैव गीरणपदस्यरूपस्येव विधिर्नतुप्र
गाणस्य तथापि प्रगाणाभावस्यायविधेयत्वाकार्योपत्ताणीतेरणपिप्राप्तं विरुध्यते तथाहि
यद्यपि न गिराणपदस्य स्तोत्रात्पूर्वेउपयोगस्तथापि गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिराणपदे
रणपदयोरेवासाधकत्वस्तत्याधर्मे लाभः॥ यद्यपि च न गुणाभिधानस्वरूपापार्थो धर्मः॥ तथापि
गुणाभिधानजन्यस्यापूर्वस्यैकस्यैवाग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ चोपयोगाद्धर्माणां च गी
स्ताराणां गीराणपदकार्ये गुणाभिधानजन्यावांतरापूर्वं प्रयुक्तत्वस्यैव द्वीक्षणापावाङः निय
मन्यायेनांगीकाराच्चयनापूर्वसाधनीभूतगिराणपदवांतरकार्योपन्ने अग्निष्टोमस्तोत्रापू
र्वसाधनीभूततादृशकार्यजनके राणपदे पंक्तेवतद्धर्मप्राप्तिः॥ मास्तु वा अवांतरकार्यभेदं

८०

मंगीकृत्यकार्योपतिः॥ तथापि गिराणपदबाधकतयातस्यानापतिस्तावदस्त्येवेरोपदस्यअ
नश्वेरणपदस्य प्रकरणात्सोमांगत्वेवागतेण॥ निरूपधर्माकांक्षायांबाधकस्वरूपस्यानापत्यो
पास्थितस्य गिराणपदस्य धर्मातिदेशेन किंचिद्बाधकमस्ति आवश्यकं च गीतेश्चयनापूर्वसा
धनीभूतागराणपदांगत्वं वस्तुतस्तु यथैव यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायतीति वचनेन यज्ञायज्ञीयस
चयनेउपयोगस्तथैव यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति वचनेनाग्निष्टोमस्तोत्रेपि अतश्च तदंगतगीस
शास्य यावच्चयनेस्वाश्रयगिराणपदोपयोगकल्पनाद्वारेरस्य चयनोपयोगकल्पनं तावत्त
पूर्वमेवव्यग्निष्टोमस्तोत्रांगभूते राणपदद्वारकत्वकल्पनयास्तोत्रोपयोगोपातिठ पदेशे
नैवतत्प्राप्तेर्न निराणपदगीतेरिराणपदेतिदेशः॥ यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रेप्यार्चिके पुरस्तादुप
रिष्टाच्चगिराणपदस्यापुपयोगात तस्यानापन्निरिराणपदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्यसमा

नत्वादित्साशंक्यते तथाथार्विकोद्गात्रयोरवांतरकार्यभेदाद्भेदेपि वा अप्रगीतस्यैव गिरापदस्या
ध्विकेपावोद्गिरापदगीतेर्गिरापदद्वारा जपनादावेवोपयोगेनात्रिष्टोभस्तोत्रेउपयोगाभावान्न
तत्कार्यापत्तिदेशेन तद्गानेरिरापदेतिदेशेउहोवापितुउक्तरीत्यापदेशेनेव तत्वंतुऐरं रंह
त्वोहेयमित्यत्रनैरापदाक्षराणिविधीयंते गिरापदस्यपुनःपाठेपि तत्सत्वात् अपितु निषेधानुवा
दवत्ख्याद्वकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिफलं अतएव गीतेर्गाद्गराचादाक्षासारस्यैवं विधाया
गिरायदत्वतित्वेनसमता यावत्कृतरराक्षर धर्मत्वाउकार सत्वस्वतंत्रसत्वेपिरवाम्यत्ययहि
तिस्याशक्तेनैगिरापदगीतेरिरापदेस्वतंत्रउपदेशोनुवातिदेशउहोवायत्रतु न प्रश्नेति श्रूयात्प्र
तिश्रूयादाय्यादावकारवाधेनेकारविधिस्तत्रपूर्वोक्तविधयास्वतंत्रउपदेशो गीतेः सर्वथाप्र
गीतमेवेरापदं॥ ॥ ॥इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां नवमस्याध्यायः॥ ॥

४८

साप्रथमः॥ ॥सामानि॥ ॥रथंतरादिशब्दानां सामादिशब्दानां च गीतिमात्रवाचित्वं
गीतिविशेषत्वादिधर्ममात्रवाचित्वंवासिद्धं मेवोत्तरविवक्षयास्मायेते॥ अथवायोयमूहोनाम
ग्रंथविशेषःसामगैःपठ्यतेःसकिंपौरुषेयउतापौरुषेयइतिचिंतायांकर्तृस्मरणाभावरूपवेदा
पौरुषेयत्वहेतोरत्रापितुल्यत्वाद्वेदवत्तथात्वस्यानैकांतिकत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वानापत्तेःव्या
ख्यायानध्यायपरिपालनस्यचतुल्यत्वादूहइतिसमाख्यायाश्चरूढत्वेनापिनेतुंशक्यत्वादित्
रथाकर्तृस्मरणाभावेपिसमाख्याबलेनपौरुषेयत्वंगीकरणेकाठकादिसमाख्यायावेदस्यापि
पौरुषेयत्वापत्तेरपौरुषेयऊहग्रंथइतिप्राप्तेऊहवितर्कइतिस्मृतस्तर्कप्रभवत्वरूपयोगेनैव
समाख्योपपत्तेरूढत्वेप्रमाणाभावादूहग्रंथेव योनिग्रंथेयोन्युसन्त्रस्यैवसाम्नोपधनोग्रंगा
यतिइतरयोर्गीयतेसादिनातिदिष्टस्यप्राम्नायेनयाइट्शस्योत्तरादौपठनायस्यसौकर्यार्थपा

ह्मादस्यापि वेदत्वे सर्वासां आम्नानसिद्धतया योनित्वप्रसंगेन योन्युत्तरादिविभागस्य अतिदेश
शास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव अत एव वक्ष्ये पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशि
ष्टकर्तृस्मरणाभाव एव अपौरुषेयत्वाभावसाधक इति नानैकान्तिकता यद्यपि च तन्त्रसङ्के च सा
मानि च स्वरूपेणापौरुषेयाण्येव तथाप्युत्तरादिषु न्यायसिद्धा इति दृष्टसामरचनाप्रकारः पौरु
षेयः ॥ अत एव स्वाध्यायाध्ययनाध्यायाद्विपरिपाठनं ऋगादिविषयत्वादन्यथासिद्धं कर्तृस्मरणा
भावस्तन्मूलस्मृतिकल्पनाभावादप्युपपद्यते मन्त्रादिस्मृतिषु हि मन्त्रादेर्वैशिष्ट्येन श्रुतिकल्प
नार्थं कर्तृस्मरणाभावश्यकं प्रकृते तु न्यायमूलकत्वात् तदभावेपि न काचित् क्षतिः ॥ अत एव स्वा
यविरोधे अस्याप्रमाण्यं न त्वप्रस्मृतिवन्मूलभूतश्रुतिकल्पनया न्यायस्यैवाभासीकरणं अ
त एवाग्नेः सामोहन्यायविचारोपि संगच्छते ॥ ॥ कर्मेवा ॥ ॥ साम्नां किं ऋचं प्रति प्राधान्यमुत ४९

गुणत्वमिति संदेहे सत्यपि ऋक्समभ्यकरणाभ्यां ऋचां स्तोत्रांगत्वेन विनियोगे साम्नामपि तत एव
स्तोत्रांगत्वोपपत्तेर्नैतावसरस्य रं गुणप्रधानभावः यद्यपि तु योग्यतारूपलिंगं पुरस्क्रीयते तत्र न
स्तोभाक्षरवद्द्वगक्षराणामपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात्सामांगत्वं न च साम्नामपि ऋ
गक्षराभिव्यंजकत्वे लिंगेपि न ऋगंगतापत्तेः उभयथोपपत्तौ ऋक्षु ध्रुवं साम गायेदिति तदृपो गायिति
कवतीषु रथंतरं गायतीत्यादौ सममीप्सुत्वात् ऋचां सामांगत्वप्रतीतेः संयुक्ताक्षरस्थे गुणाभि
धानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विशिष्टाक्षराभिव्यंजकसाम्नः प्रयोजनविरोधितया अभिव्यं
जकत्वानुपपत्तेश्च अत एव प्रयाजशेषन्यायेन सप्तमीप्राधान्यलक्षणेस्य पास्तं नि
षादस्थपत्यधिकरणन्यायेन प्रयाजशेषन्यायस्यापहस्तितत्वात् ॥ एवं च स्तोत्रांगत
याऋचां पदगुणाहारलंघनत्वात् सामाधानेरे यापुनः कार्यं चैवं ऋक्समभ्यकरणसहकृतालिं

गेनैवं साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोगे यत्नापत्तौ येन स्तुवात तद्गुणस्पष्टं भवति रथं
तरं च स्पष्टं भवता। सामादिस्तोत्रविनियोगवैयर्थ्यं अत एव वैयर्थ्यपरिहाराय आराद्उपकारकतया
साम्नः स्तोत्राङ्गत्वं न चैवं करणत्वनिर्देशानुपपत्तिः॥ आरादुपकारकस्यापि दृष्टहस्पत्तिसवदपूर्व
द्वारा स्तोत्रोपकारकं प्रतिकरणत्वोपपत्तेः॥ ऋक्षु वा तु साम्नां गानभूतानामपि दृष्टगुणोच्चारणाभावे था
नुषंगिकस्तोत्रोपकारकत्वामस्त्विश्वासुव चमितिपा द्वेस्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकव्यवहारेण गान
मंत्रसाध्यगुणाभिधानवाचित्वावगतेरितरथाशास्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरेवं च गा
नविशिष्टाक्षरस्तुति संप्लेषस्तानजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वावसायात् तद् हि शास्त्रावगाना
भिव्यक्त्यक्षरसाध्यत्वेन गानं विनानुपपत्तेर्युक्तमेव साम्नो ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाध
नत्वमिति किं मम प्रकरणसहकृतलिंगेनैव ऋचां स्तोत्रांगत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभिव्य

क्त्यर्थत्वं अत एव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साम्नो आनुषंगिकतया ऋगाधारत्वस्यापि प्राप्तेश्च
अध्यूढं साम गायतीत्यस्यानुवादः॥ आवश्यकं चास्यानुवादकत्वं न तत्साम्नां ततद्हां गाधारत्वस्याप्रा
प्तादिनैव प्राप्तेश्च ऋचः सामांगत्ववादिनोपि प्रघोन्यां गायतिनेन तु नरयोरि सादौ तु सत्वम्या प्राधा
न्यात्र ह्याण्यन्यथा अतिदेशानुपपत्तेः। न च ऋक्त्रोतरयोः सामाधारत्वविधिः संभवति। गुणानुरो
धेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात्। एकं सामतृचे क्रियत इत्यनेन तृचाधारत्वास्यभवन्मतेविधाने
न ऋकत्रयस्य विकल्पानुपपत्तेश्च एकं सामेत्यनेनैव तृचाधारत्वासिद्धः पाठादिना च विवक्षि
तेऋक्त्रास्तुपपत्तेयघोन्याभिस्वस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। अतोतिदेश एव तेनोत्तरयोर्विधेय इति तयोः
प्राधान्यासम्यर्थलक्षणावश्यका। एतेन ऋचामुक्तवचनैः सामांगत्वेपि आनुषंगिक्या अक्षरा
भिव्यक्तेरपि जायमानत्वात्तामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्वाहोपपत्तेर्न साम्नो ऋचं प्रत्यंगत्वमि

तिपरास्तस्य गंगत्वाभावे सामोक्तगंतरेऽनतिदेशानुपपत्तेः अतोऽत्र च प्राधान्याद् तत एव एवंवि
नसाम्नोऽन्यथाभावात्मकऊहोऽपि वक्ष्यमाणोऽनानुपपन्नः॥ ॥न च॥ ॥तत्र साम योन्याद्यु
त्पन्नमपि उत्तरयोरतद्दिष्टत्वात् चेगेयामित्यविवादमेव॥ तत्रापि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात्स्त
तिप्रधानगुणत्वे इत्थोभ्यां त्वात्स्य च परिसमापनीयमिति सापि सिद्धमेव॥ तथापि तदेवात्रि
धसमाधायतो एकं साम तच्च ऋक्षयंते स्तोत्रीयमिति वचने नहि ननु तावद्गुणोद्देशेन सामविधिः
स्यालिंगादेवप्राप्तेः॥ नापि त्रित्वविशिष्टऋक्गुणोद्देशेन वाक्यभेदात्॥ नापि स्तोत्रीयऋगुद्देशेन
त्रित्वविधिः एकप्रसरत्वाभंगापत्तेः॥ न तत्स्तोत्रियस्तोमांतरविधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च
अत एव स्तोत्रोद्देशे नापि न त्रित्वस्य ऋक्त्वपरिच्छेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः॥ अस्य ज्योतिष्टोमप्रक ५१
रणे समाम्नानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात्प्रकरणेन स्तोत्रस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च स्तोत्र

स्य सामविशेषणत्वेनोपादानात् स्तोत्रीयपदेनापि तत्स्वनिपादनानुपपत्तेश्च त्रित्वस्य ऋग्वि
शेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोद्देशेनुविध्यनुपपत्तेश्च स्तोत्रोद्देशेन विशिष्टऋग्विधानं तु ऋचां प्र
प्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात् पूर्वोक्तदूषणगणापत्तेश्चानुपपन्नं॥ अतः सप्तमावत्वोक्तत्वविशि
ष्टऋचामेव सामोद्देशेन विधिः॥ उद्देश्यसमर्पकं च स्तोत्रीयपदं स्तोत्रीयं च योग्यताक्तत्वा सामैवे
ति साम्नेऽनुवादः॥ साम पदमेव चान्यथास्तु॥ अवश्यं च गसामस्वपि चैतत् चाधारविधिरस्तु
स्तोत्रपदं चोपलक्षणं सर्वथा त्रित्वविशिष्टानां ऋचां साम प्रति गुणत्वात् गुणानुरोधेन प्रधाना
वृत्तेरन्याय्यत्वात् व्यासंगोयः॥ एवं च यद्योन्यामिति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु सामसाधारण
यानुवादस्त्रित्वापेक्षितत्वः विशेषसमर्पकमिति प्राप्ते साम आधारत्वयात् च विधौ पात्रादेवयोनिऋ
कृप्राप्तेरुत्तरयोरपि उत्तरणं यपठित योः क्रमप्रकरणादिना तत्साम आधारत्वेन प्राप्तिसंभवा

रितरथान्तरसामाधारत्वेनान्तरत्नप्राप्तेस्तद्वायासंभवापत्तेर्यद्योन्यांगायन्तितदुत्तरयोर्गाय
ता स्यस्वैय्यर्थ्यापत्तिः॥ अतोवश्यं क्रमप्रकरणादिनानन्तरस्तोत्रांगतयाप्राप्तानां योन्युत्तरादि रू
पाणां ऋचां स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि स्तोत्रांगत्वनिर्वाहाय यत्किंचित्सा
मप्राप्तेय योन्यामिति देशेन योनिसामनियम्यते यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नोऋग
क्षरणाभिव्यक्त्यस्यैवनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः॥ प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्ये
कमेव गेयं एवं चैकं सामं तच्चेक्रियतइत्यनेन तत्त्वोद्देशेन स्तोत्रीयविधानाद्वभयार्थं गम्यत
परिसाम्नां चयनार्थं गमन्तथाऽहिकसाम्नां च नानारामुणानां अत्रहितत्रित्वस्य ऋच्यन्वयमुत्स
तेर्नविशिष्टोद्देशोवाक्यभेदः॥ यद्योन्यामित्यनेनोपसंहारात्तृस्तोत्रीयस्यासामरूपमासिद्धः सा
मे सत्त्वनुवादः॥ वस्तुउत्तरयोः अवान्तरप्रकरणानन्तरस्तोत्रांगत्वेनैव प्राप्तेरवभयार्थंगत्वेप्रमाणा

भावान्नत्वगानाप्रसक्तेरेकं सामे स्यादेर्नोत्कप्रयोजनत्वाभः अतएव तत्र सामविध्यन्यथ
नुपपत्त्यातदाश्रययोनिमात्रस्योववेविनियोगात्तज्जन्यगुणाघभिधानस्यैवावभ्याथादाबुप
याप्तः॥ किंतु तच्चोद्देशेन सामैकत्वविधिः॥ सामेति विशिष्टकारकविधानेपि सामैकत्वविधेस्ता
त्पर्यात् एकपदं स्तोत्रीयपदं चानुवादएव सामैकत्वविधिप्रयोजनं च यत्र विकृतावष्टिष्ठ
रादौ आग्नेयपाधुस्तवत इति प्राकृतयोस्तुतरावाधेन ऋगन्तरविधानं तासां च न विकृति
प्रकरणेपाठोपि तु दाशतयाभ्यासानयनं तत्र तु स्तोमसंख्यानुरोधेनानीतासु ऋक्षु प्राकृत
सामपाठे अनियमेन द्वित्रित्रावत्संख्याकसाम्नां त्रिनवादिसंख्याकऋक्षुपाठप्रसक्तौ तच्च
एवएकैकसाम्नां पाठो ऋगन्तरेषु माध्यंदिनादि पवमानेसामांतरागमइति॥ ॥तृच
भ्यासः॥ ॥तिसृषु प्रत्येकं गीयमानमेकं सामसमास्वेवगेयंन विषमासु न्यूनासु गाने

सौमिकदेशस्य लोपाख्यसंशयापत्तेः॥ अधिकपरिमाणसु गानेऽकृशेषु सामादर्शनकृप्रवि
लोत्र्यापत्तेः। तत्र सौमिकदेशस्याप्रसक्तापत्तेः॥ तस्मात्स्तगाने रदे चाग्निष्टुदादिविषये यमेवतत्रोग
म्यमानानां ऋचां साम परिमितच्छंदस्कानामेवानयनाशान्तत्वम् तत्र समयोर्विषययोर्वा उत्तरग्रं
थपठितोत्तरयोर्योनेस्वकमप्रकरणादिविनियुक्तत्वेन सामयोगात्तत्र साम्यं विषम्यं चिंतानुप
पत्तेः॥ ॥नैमित्तिकं॥ ॥यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोरिति सम्नौ तत्रैकैकयोरुत्तरयो उत्तरग्रं
थपठितयोश्चोत्तरयोर्ग्रहणमुत नीतेतरग्रंथपठितयोरिति संदेहे उत्तरशब्दस्याप्रस्तर सुतरं च
हिंषः स्यादयतित्वान्मुत्तरादोह यनास्तोदौ संबंधिशब्दत्वदर्शनीयेव योनेः परतः पठितौ सौ चोत्तरा तत
श्च योनिसंबंधित्वं तयोनेः परतोऽहद्य ध्योनेपाठानस्यारं श्रंतरस्वगानं उत्तरग्रंथे चरयंतरयोनेः प
रतोनत्वावांम्नमोदिभ्यो नमाधिवद्रूस्य पाठानस्यामपि विकल्पनेनेति प्राप्ते हृद्योनारथंतरयोस्तु

५३

तरत्वेपितस्या मुत्तराशब्दस्य वैदिके रप्रयुज्यमानत्वादुत्तराशब्दोयं उत्तरग्रंथपठितोत्तरासु वै
दिकप्रयोगाद संबंधिकतयैव रूढः। ततश्च संबंधिशब्दस्य प्रतिसंधानसापेक्षत्वेन विलंबेनार्थो
पस्थापकत्वादन्यत्र संबंधिशब्दत्वेपि प्रकृते न संबंधिशब्द एवायं ततश्च उत्तरग्रंथपठितोत्तराणा
मेव रूढिस्फुटपस्थापकइति तासामेव ग्रहणं॥ प्रकरणक्रमाभ्यां चोत्तरग्रंथपठितानामुत्तराणां त
तत्स्तोत्रांगत्वप्रतीतेरिदमेवयुक्तं॥ ॥एवं वा॥ ॥द्वादशाहे पृष्ठ्यगतं चतुर्थमहरेकविंसः षो
डशी वैराजं साम संम्नातं अत्र प्रकृतिप्राप्त सर्वस्तोत्रेष्वेकविंशस्तोमः षोडशिसंख्या पृष्ठस्तोत्रे
च वैराजं सामेत नैकं गुणविशिष्टकर्मविहितं तत्र चतुर्थो शोकं नामव्रतसामातिजागती बृहत्का वी
तेतिब्रह्मसाम्नां छंसिस्तोमत्रेत्रेशोकं साम विहितं तत्रातिजगत्यासुत्पन्नंः उत्तरग्रंथे चोत्तरेद्वे बृहत्सात
त्रसंशयपरिहारार्थं उत्तरग्रंथपाठितयोरुत्तरयोर्वोचस्तोमादौ यार्थक्यमं गीछत्साति जगसांवे

बह्वेदाशतपोभ्यः समानायसमाख्यवगानन चानीतानामंगत्वेप्रमाणाभावः। न्यायसहकृतत्वरचगा
नविधेरेवनियामकत्वायोर्विधानेवाक्यभेदः। अतिदेशप्रवृत्तेः पूः त्रेन चप्रकरणेनन्यायबाधः अ
तिजगतीयुक्तवीतेति अतिजगतीवकुत्वविधिनान्यायस्योज्जीवनात्। न चप्राप्तस्तोत्रानुवादेन
त्रैशोकातिजगतीवकुत्वयोर्विधानेवाक्यभेदः। अतिदेशप्रवृत्तेः पूर्वमस्यप्रवृत्त्याविशिष्टस्तोत्रवि
ध्युपपत्तेः। अतएवयद्योन्यामितिसामान्यवचनं सामान्तरं विषयमितिप्राप्तेबहिष्पवमानातिरि
क्तस्तोमानुरोधेन ऋग्भ्यासस्यावश्यकत्वेदेकस्याश्वपतिजगत्याः सत्त्वान्त्व आह तेवकुत्वस्य
प्राप्तत्वयानुवादोपपत्तेरस्यसाममात्रविधिपरत्वादुत्तराग्रंथपठितवृहती। प्रकरणाघनुरोधेन
न्यायस्याववाधात्संशारमपिखीकृत्यवृहत्वोरेवगेयं॥ ॥प्रागाधिकं तु॥ ॥ज्योतिष्टोमेवृह
त्योरुत्सन्नेतयोरुत्तराग्रंथयोरेकैकस्यैकैकापंक्तिछंदस्कोनरानन्नेदंवचनंनवेवृहद्रथंतरमेकं

२४

छंदोपतयोः पूर्वोक्तद्वतीककुभावुत्तरेद्गुलितत्रकिंपंक्तिछंदस्कामुत्तरां परिरूज्यद्वेद्वे ककुभेदा
शतयोभ्यः समानेतत्वेउत्तवृहती योनिंउत्तरां चपंक्तिप्रग्रथ्यककुभावुत्तरेसंपादनीयेइतिचिंताय
प्रग्रथनेनमुख्यककुप्संपत्संभावादक्षरसाम्यमात्रेणमुख्यककुप्शब्दस्यगौणत्वापत्तेर्जघन्या
तराशब्दस्येवअसंबंधिशब्दत्वपरित्यज्यकार्यत्वक्षणयोन्युतरकालत्वक्षणांवागौणसककुप्
विधिगीकारात्स्वाभाविकककुभोरेवानयनमेवंचमुख्यत्वंचगानसंपत्तिरपीती प्राप्तेनथाचे
पादं पुनरागनतद्व्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदमेवगौणमंगीकृत्योत्तरोद्देशेनककुप्विधा
नात्तयोरेवप्रग्रथनेनककुप्त्वसंपादनं एवं वेदिकानांप्रग्रथनस्मरणां नाहितप्रन्याथासमाख्य
उत्तराग्रंथेपंक्तेः पाठस्योपपन्नोभविनितिरचत्वोपपत्तिः सामान्यविधित्वात्तथानुपपन्नापिनद्युष्य
तिः प्रग्रथनं चाद्यांवृहतीसकृत्पठित्वातस्यांसपादेनसहद्वितीयायाअर्द्धवपठित्वातदंस

पादेन सह द्वितीयां सार्द्धं चेपठन् रूपं बोध्यं तेन द्वितीयाकंकु पूर्वमष्टाविंशत्यक्षरैव आद्यपादसपू
विंशत्यक्षरत्वेपि अन्त्यान्तरत्वान्न दोषः ॥ ॥ एकं वा ॥ ॥ ज्योतिष्टोमे एव माध्यंदिन पवमाने त्रिछ
न्द आवापो माध्यंदिनः पवमानः पंचसामेति श्रुतं तदर्थविवरणानि च गायत्र्याम् ह्रीयवेण यत्रेत्वे
भवतो रौरवयौधाजपेवार्हतेत्यैव तन्त्रोशनसमेसंत्रिष्टुबितितत्र रौरवयौधाजपयोः पू
र्वोदाहृती । उत्तराविष्टारपंक्तिरौरवयौधाजययोर्द्देशेन वार्हतविधिः यो नेस्वाहस्याः प्राप्तत्वात् ना
पित्वाधिकरणत्वविधिः ।प्र+ समाम्नातानदिह विशेषैववार्हतेत्यत्र चरति वार्हतत्र चाम्नानादु
तरैहृ दृष्टौ हृती छंदस्के एव समानेत्यत्रेति प्राप्ते नात्र रौरवयौधाजयोर्द्देशेन वार्हतत्वविधिः यो ने
स्वाहस्याः प्राप्तत्वात् नापित्वाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव नापि वार्हतत्वाधिकरणत्व
विधिः विशिष्टस्याप्रसक्तत्वात् अत एव न विशिष्टोद्देशेन गामद्यविधिः तयोर्देशेन वृहती छं

५५

दस्कत्वविधिः परं भवेसोपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन वोभयथासंभयथासवन्त्वच्छेद
कावच्छेदेनाश्रीयमाणे गायत्रस्मरणासमाख्यानगणाव्यादि बाधप्रसंगापत्तेस्तदनुरोधेन सामानाधि
करण्येनैवाश्रीयते एवं च वस्तुतस्तत्स्य प्राप्तत्वादेतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थविवरणार्थोन्यनुवा
दकानीत्येव ध्येयं न च योनानि उत्तरासु सामप्रास्यर्पाणीति केषांचिदुक्तं युक्तं यद्यो साम्नि तत्रेनैव त
त्सिद्धेः सर्वथासिद्धमत्रापि प्रग्रथनं न चैवं वार्हतत्वरत इति वचनस्य योनिवृहती वक्ते नैवोपपत्तेः प्रग्रथने
प्रमाणाभावः तत्त्वसंपत्तिप्रग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः एवं च प्रग्रथितवृहती त्वस्यावच्छेदकाव
च्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणापत्तेस्तथा नाश्रितमिति ध्येयं । तत्राद्यार्थो वृहती षट्त्रिंशादक्ष
रापंक्तिस्वात रं सा याद स्यद्विराष्ट ताठत्तरापाविष्टारपंक्ते श्चत्वारिंशदक्षराया आद्यार्द्धं वैनेकाद्य
हतीतरं सपादस्याद्विराहत्याद्वितीयार्द्धं वैनापरे सेवं रूपं प्रग्रथनं बोध्यं अत्र सर्वत्रोल्यानतरत्वा

किंचिदक्षरेण न्यूनत्वेपि न तच्छंदस्कत्वविघातः। यत्तु भाष्यकारेण एवं च षष्टिः त्रिष्टुभो माध्यंदिनसव
नमिति लिंगमपि प्रत्ययन एवोपपद्यते: तथा हि माध्यंदिने सवने पंच स्तोत्राणि: एको माध्यंदिनः पव
मानः पंचदशस्तोमकः। सप्तदशानि चत्वारि पृष्ठानि तत्र पवमाने गायत्र्यामहीयवसाम्नोः षड् गाय
त्र्यः रौरवयौधाजयाम्नोः षड् बृहत्यः औरातससाम्नस्तिस्रस्त्रिष्टुभः॥ होतुः पृष्ठे पंचबृहत्यो द्वादश
ककुभः विभूतिप्रकारेण तथैवाम्नाने तत्र च स्यंतावद्वारमभ्यासात्तः मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गाय
त्र्यो। ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश बृहत्यः एकैकत्र चाभ्यासेनैव: एवं पं
चचत्वारिंशद्बृहत्यो मुख्याः पूर्णाः गायत्र्यो। एतां चतुर्विंशत्यक्षरा एतां त्रिपदां नामध्ये च तस्य
णां गायत्रीणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादैः सहिता द्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभो द्वा
दशो षट्त्रिंशदक्षरात्मिका बृहत्यो भवंति: तदेकं सप्तपंचाशद्बृहत्यः। ताएता षष्णी गायत्र्याणां

५६

मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रीभिरेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपंचाशद्बृह
त्यः चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्मिकाः सप्तपंचाशत्त्रिष्टुभो भवंति। एवं आद्याभिः तिसृभिः त्रिष्टुप्
भिः षष्टिः त्रिष्टुभः॥ तदेतल्लिंगं प्रत्ययन एवोपपद्यते: अन्यथा पवमाने अन्यासां बृहती
नां होतुः पृष्ठे चान्यासां ककुभां दानपीभ्यः समानयने षष्टिसंख्यानुपपत्तेः॥ अत्र हि नेत्रि
ष्टुभो माध्यंदिनं सवनमिति यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यमुपपद्यते बाधात्: अतो जघ
न्यमाध्यंदिनसवनपद एव लक्षणामंगीकृत्य माध्यंदिनसवनांगभूतायाः सामवेदे स
माम्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थो वगंतेद्रोशतीयीभ्यः समानयने लिंगानुपपत्तिरिस्फलंकं तल्लक्ष
णाया आवश्यकत्वे लाघवान्मध्यंदिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणेतु आनीतानाम
पितत्वोपपत्तेरुपेक्षितं॥ ॥एवं वा॥ ॥एवं पंचछंद आवायआभर्वः पवमानः एत

त्रसामेसेतन्ह्विवरणार्थेयुगायत्र्संहितेगायत्रेत्त चेभवतः॥श्यावाश्वांधीवावेश्वानुष्टुभेत चोवि
उष्णिहि शाक पौष्कलं ककुभि कावमंसं जगती सुरूसे तेषुश्यावाश्वांधीनयोः पूर्वोनुष्टुप्युत्तरेय
गायत्र्यौ स्तुतेनानत्र्कितासेव प्रग्रथनं विनैवत्र चगानमुत प्रग्रथनेनेतिं वितायांपूर्वेत्रल सर्णां
विनैवत चत्त सामानाधिकरण्ये पन्नहन्तीछेरस्क त्वोपपत्तावपि एकस्यां एवोत्तरायाः पाटेन
त चगानानुपपत्तेर्युक्तं प्रग्रथनं प्रक्रते तु उत्तरार्द्धयस्यापि पाठात्त चगानोपपत्तेः प्रग्रथ
नेन प्रमाणाभाव इति प्राप्ते प्रमाणं तरा भावेपि प्रगाथसमरणसमाख्ययोः प्रमाणत्वात्प्रग्रथ
नेनत्त्वनपूर्ववद्दिराहत्साम्नापि तु प्रसासपाद्स्य सकृदाहत्त्वैवतावतैवत्त चस्यानुष्टुभा
त्वोपपत्तेः॥ अष्टाक्षरे एणहिपादे नत्वाप्विता गायत्री द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् भवतिस्मरणावशा
दपि चैवं प्रग्रथनं लिंगं चचतुर्विंशतिर्जगसस्त्वतीय सवनमिकाचके कुपइतिप्रग्रथन

९०

एवोपपद्यते तथाह्निः॥ तत्तापसवने स्तोत्नद्वंयांसप्रदशान्नामेवः पवमान। एकविंशं
चाग्निष्टोमस्तोत्रं आघे आघसाम्नोपद् गायत्र्यस्ता त्रिस्तो जगसोष्टा चत्वारिंशदक्ष
रात्मिका ततस्त्त तीय चतुर्पसाम्नोः पङ्नुष्टुमस्ताश्वत स्त्रो जगसः॥ पंचमषष्ठसाम्नो
रुष्णिककुप् मेहे कचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सौकाजगती अष्टौ अक्षराएपवशिष्यंतोसप्त
मेसाम्नि त्रिस्रो जगसः॥ अग्निष्टोमस्तोत्रे च प्रग्रथनपूर्वकाभ्यासे सप्तदशव्यवस्था चतुर्द
शाकुभः॥ तत्र सप्तदशस्तुः पंच जगसः॥ द्वादशाक्षराएपवशिष्यंते चतुर्दशानां चक
कुभां अष्टो जगसः॥ अष्टौ अक्षराएपवशिष्यंते तदेवचतुर्विंशतिर्जगसो वशिष्टाक्ष
रै श्वमिलितेरेकाकेकुपतदिदं प्रग्रथन एवोपपद्यते न तु यथाश्रुतगायत्रीपा

देवत्याध्याक्षरस्यापत्तेः॥ तस्मादपि प्रग्रथनं यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदनयोर्बार्हतभोः समानय
नं प्रग्रथनं वेति विचिंतितं तत्सोनुरुत्थापतेरुपेक्षितं यदपि तत्र रुगाद्योलिंगं तेरेप्रदर्शना
र्थं वल्लोकांतरमित्युक्तं तदपि भाष्याक्तविचारे लिंगानुपपत्तेः पूर्ववल्लोक एव प्रदर्शितत्वाद
युक्तं॥ ॥एवंवा॥ ॥ गवामयने एकषष्ट्यधिकशततत्रयस्सत्रात्मके त्र्यशीतिश्यतंप
र्वंपक्षंस्तयोतरं मध्ये विषुवान्॥ तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे प्रायणीयं प्रथममहः॥ चतुर्विंशं द्वितीयं। चत्वारोभि
प्लवाः षडहाः॥ एकस्य षडहः॥ समासः॥ सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः॥ सपंचमः॥ त्रयोभिप्लवाः ष
डहाः॥ एकः पृष्ठ्यः षडहः॥ अभिजिन्नामैकाहस्त्रयः स्वरसामानः इत्येषा विंशतिरह्नामेताभ्यांअ
होभ्यां सह षण्मासाः॥ गवामयनप्रकरणे ब्रह्मसामसस्तोत्रावांतरप्रकरणे चैवं तु शतमैडावार

५८

ताः प्रागाथा इति श्रुतं तत्र किं तस्य पुरस्ताद्गानामुत द्वयोः प्रग्रथनेनेति विंतायां प्रगाथस्मरणात्प्रग्रथने
नैवेति सिद्धांतः॥ प्रग्रथनं चैरोरवादिवद्द्विरात्रस्य वोध्यं एवं च पंचसु मासु बार्हताः प्रगाथा त्र्यायंतु
इति लिंगमप्युपपद्यते। तथाहि सत्सापि ब्रह्मसामस्तोत्रावांतरप्रकरणे त्रयः प्रगाथा न ब्राह्मणाच्छंसिस्तो
त्रस्या॥ अपितु पृष्ठ्यहद्व्यंतरकालेयस्तोत्रीयाइंद्रं क्रतुरभ्यान्नस्यान्नाइति वाक्यादवांतरप्रकरणं बाधि
त्वाग्नोतिष्टोमात्मकप्रथमदिनस्य स्तोत्रांतरे श्वेवनिविशते भाष्यकारलिखनात् छंदोगसूत्रानुसार
तु चतुर्विंशस्तोमकद्वितीयदिनस्य स्तोत्रांतत्रापि पवमानेरथंतरस्य प्रगाथः॥ द्वौ तु॥ षष्ठो बृहतः॥ अ
ह्नावाकस्य षष्ठे कालेयस्येसेवं वोध्यं एवमुक्तवचनादिंद्रं क्रतुं प्रागाथोपि उत्तरस्मिन्सर्वस्मिन्पक्षे
एतस्य च ब्रह्मसामस्तोत्रस्यापि तत्रापामावर्ते सामाभावादभावत्वोदन्यत्रस्यानाइति वचनार्थो
नेविरुध्यते॥ अवशिष्टाः शतं प्रागाथाः स्तोत्रशतस्येको भाष्यकारलिखितोऽत्र यमदिनीयब्रह्मसाम

स्तोत्रेपरं तु भाष्यकारीयं नौधसस्य बृहत्त्वं नौधसबृहतं नौधसस्यानकं ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपल
क्षणार्थेव स्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठत्वे न श्यैतस्यैव प्रसक्तौ नौधसप्रसक्त्यभावात् । गवामय
ने अभीवर्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य विहितत्वात्तान्छंदोगसूत्रानुसारानुद्दिता यद्दिनी यत्र
ह्मसाम स्तोत्रे शतस्यैकः प्रगाथो वोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथास्ते पंचसु मासेषु यावतो
भिन्नवास्तेषां प्रति षडहं तत्तो यद्दिनवर्ज्यं प्रतिमासं विंशत्यह्नानि । पंचसु मासेषु शतं तेषु
उत्तमवर्ज्यं नवनवतिप्रगाथाः इंद्रदेवत्या बृहतीछंदस्काश्च समाप्यंते । षडहस्तत्तो येषु उत्तमेव
सातो वार्हतानां तृचानामाम्नानात् । अतएव तान्येकविंशतिर्दिनानि षष्ठमासस्य चाद्यानिद्व
दशीसे वंत्रयस्त्रिंशतं सातो वार्हतास्तृचा इति वाक्येन तेषु सतो बृहतीनां विधानं एवं पंच
मासपर्यंतं पृष्ठ्यषडहेषु अपि सतोबृहतीनां विधानं भाष्यकारलिखनादवगंतव्यं शेषेषु

५९

त्र्यहेषु विशेषवचनाभावेति स्पष्टामुक्तिरिदांत्रिभिर्गायत्र्यैपौर्वैः संयोगे न बृहतीत्र्यसपादनं न तु ।
क्वापि ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रगाथः तदेतं संचस्कमाः सुवार्हता प्रगाथा आर्यंत इति लिंगद्वयोः प्रयमे
न उपपद्यते । न तु तृचगाने क्रियमाणे । भाष्यकारलिखनाद्गोतरशतद्वयसंख्यानामृचां पं
चप्रगाथसंपादकदशकृत्सूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षडहपृष्ठिस्तृचाभवंति ।
ते च सप्ताधिके पुत्रिषु मासेषु समाप्येरंन् । तथाहि । पूर्वोक्तरीत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोबृ
हतीछंदस्कत्वाद्विंशतिदिनानि अवशिष्टानि । तानि मासत्रयेण षष्टिः संपद्यते । अवशिष्टा
नि षडृ चतुर्थमासस्याभिप्लवत्रीयवर्ज्यमुपांते यानीति सप्ताधिके पुत्रिषु मासेषु समा
प्तिः स्यात् । यदा तु तु स्यम्पायत्वासं च स्वपिप्रागायेषु तृचगानं तदा पंचदशानां ऋचामू
नत्वादवशिष्टास्त्रिनवनवतिशतं ऋचा तासां तृचाश्चतुःषष्टिरेकाच ऋगिति पंचाधिके त्रि

भिर्मासैस्त्वसमाम्नातावपि एकाऋग्वशिष्यत इति तद्धेत्वर्थश्च। सर्वथा लिंगानुपपत्तिः।। प्रागाथश
ब्दानुपपत्तिश्च न चैकं तृचं पठित्वा अंत्यां ऋचं पुनःऋ पाठात्प्रगाथमिति ऋक्द्वयपाठ एवैकऋक्
प्रग्रथनमेव किं न स्यादिति वाच्यं अस्माकं चोभयं तावतीति वचनेन तन्निरासात्। अतः प्रग्रथन
मेवेति सिद्धं रथंतरलिंगानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात्प्रकारणाद्वा वत्संख्याक ऋक्
पाठमंगीकृत्य यदा तु शतं मे इत्याद्या बार्हतो प्रगाथः पराशतं षष्ठितिकव्यस्य त्रैकाराख्यवचनाद्दाशत
याभ्यः समानपतनं तदा पूर्वपक्षिणो पि चतुःशतं तच्चानामेव समानपतनोपपत्तेर्लिंगोपपत्तिर
विकल्पे वेति प्रगाथपदादेव प्रग्रथनं।। ।।अर्थैकत्वात्।। ।।सामवेदे शाखाभेदेनैकस्मि
वस्वरसमूहात्मकस्य साम्नो आरोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः।। एकस्यैव रागस्य
देशभेदेन प्रकारभेदवत्। तेषां च प्रकाराणामेकगीतस्यर्त्वाद्व्रीहियवादिवदेव विकल्पः सि

६०

द्ध एव प्रसंगान्स्मार्यते।। ।।अर्थैकत्वात्।। ।।विकृतिविशेषे कानिचित् प्राकृतानि स्तोत्राणि वि
हितानि। तेषु च यूपावटस्तरणवर्हिर्न्यायेन न प्राकृतानां रथंतरादिसाम्नां ऋक्त्वप्राप्तिः।। प्राकृत
स्तोत्रविशेषेष्वेव तेषां निबद्धत्वात्।। तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं यद्द्वास्कवते तदसुरा अन्ववापन्यस्मा।
न्नास्कवते तदसुराणाञ्च क्षायैस्तस्माद्य एवं विद्वान्साम्नास्कवीतेति तत्र ऋक्शब्दो प्रगीतऋक्
परः।। प्रगीतापाः सामविधिनैव प्राप्तेः।। नहि ऋग्गानाश्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनत्वासंभवति।
स्तोभानामर्थभक्त्यत्वेन तत्राप्रितून्नऋक्साम्नो गुणाभिधानरूपस्तोत्रसाधनत्वासंभवात्।।
अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतऋचो विकल्पेन साधनतोत प्रगीता याएवेति चिंतायामंतिमस्या
ख्यातस्य यद्घटोपबद्धत्वेन सामविधायकत्वाभावादाघयोरेवाप्राप्तार्थत्वादिनालेड्निख
याद्दृक्सामयोरुभयोरपि विधिः।। अर्थात्वतुल्यकार्यत्वसिद्धो विकल्पः।। न चासुरागमनेनऋ

चोनिंदितत्वात्कथंतद्विधिः॥ निषेधैकवाक्यतां विना निंदात्वस्यैवाप्रतीतेः॥ अतो असंततुराए
ध्यानामपि ऋचावशीकरणादि ध्येकवाक्यतयास्पस्तुतिसमेवेति प्राप्तेवाक्यभेदविषमशि
ष्टविकल्पादिदोषपतिस्यायछ्छेषपवदंस्यापिलिङः एवसामविधायकत्वनतुलङ्त्वेनसंदि
ग्धयोः॥ एवं चसाम्नो ऐवैयसर्वोक्तेस्तुतिः॥ ऋकुनिंदापि नहि निंदान्यायेनविधेयसामस्तुस
र्थैवेतितस्याप्रगीतायाएवसाधनत्वंःरुदं चोधिकरणंयत्रस्तोत्रावांतरप्रकरणेसामत
घोनिरुक्तराश्चनपठिताः स्तद्विषयंरुतरंत्रसाम्नस्त्वांचप्रकरणादिनोवांगत्वोपपत्तेःमा
मविधिवैयर्थ्योत्ः। अतएवप्रकृतोदाहरणेसाम्नेतिएकवचनोपादानादेकमेवसाम
वेदादानेयं ऋकुत्र्वतत्रयोनिरूपेवः एकं सामतत्त्वेक्रियतघोन्यांगायतीसारिदुस्मणी
याबाङःनियमन्यायेनप्राप्ततततत्यंतत्तीयचोमेवोदेशेनाप्राप्ततेअप्रवृत्तेः। क्रेतुग

६१

तप्राप्तत चतुस्तोमस्त्वादिगुणानुरोधात्तु एकस्याएवप्रगीतायाऋचस्त्वावृत्त्यारमभ्यासः नेत्व
यत्राप्राप्तस्तोत्रावांतरप्रकरणेयोनिरुक्तराचाम्नाताततोतरयोःसान्निप्रमाणाभावः॥
यत्र च संख्यादिभिन्नस्तोत्रांतरस्थुपातं न चप्रकरणी ऋचः पठिताः॥ नावाप्रकृतोदाहरण
वत्सामविधिस्तत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेपि सामानयनेप्रमाणाभावः। अ
थतत्रप्रगीतमंत्रसाध्यगुणाभिधानस्यैवस्तोत्रतयास्तात्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैवसामान
यनंनतोप्राप्ति तएवसामप्राप्तेः साम्नास्तुवीतेतिविधिवैयर्थ्योपत्तिरितिचेन्नः साम्ना
स्तुवीतेत्यस्यानारभ्यांधीतत्वेनप्रकृतावानयनेमानिवेशेसर्वत्रैवविकृतावप्राप्त
तस्तोत्रविषयेसामविधायकत्वोपपत्तेः भाष्यकारादिलिखनस्वरस्यादस्यविकृतिवि
शेषप्रकरणपठितत्वांगीकारेतुनायंवाक्यतः सामविधिरपितुस्तोत्रपरशक्तिग्राहक

याज्ञिकप्रसिद्ध्युपोद्बलकः सन्ननुवाद एवाभाष्कृ नस्तोत्रविधिस्त्वपूर्व एकस्वविधानार्थो वा इति
ध्येोपपन्नत्वयोनावेवसामाम्नातं तत्रोत्तरयोराम्नेयीन्यायेन योनिसाम्न एव गानमिति एथा
स्तोत्रसाधनत्वानुपपत्तेः॥ ॥एतद्स्वरसादेववार्णिकांतरं छंदिविक्रमं विशेषे अयंसहृ
स्तमानवत्सतीयं ऋकृप्रगीती अप्रगीता च पठितापुनश्चायं सहस्तमानवत्सतयाआरुव
नीयमुपतिष्ठत इत्यनेन विनियुक्ता साद्विविधायाः पठितत्वाद्विविधापि विकल्पेन विनियु
ज्यत इति प्राप्ते अगीतीयाः प्रगाण्यर्थे एवपाठः न सुनवधारितस्वरूपायांसक्स्वगानमर्थाव
बोधोवासंभवति प्रगीताग्वनन्यार्थाप्रयोजननमपेक्षमाणापस्यानेविति युज्यत इति सोव
नाम्नायोपप्रगीतायाएव शाखांतरे पाठः सोपितस्कृरूपात्स्तिऋक्स्वरूपत्तानार्थएवेतिन
शाखांतरीयप्रगानास्वयंस्कार विरोधः॥ ॥एवंवा॥ ॥सामिमंत्रप्रसंगाद्ध्यजुर्मंत्रयोः

स्वरश्चिंत्यते॥ नैदिक्कचिद्दरानानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातुस्वर्येणाधीताः॥ क्वचित ए
वशाखांतरेप्रचयवर्ज्यं त्रैस्वर्येणात्रोभयोरपिगीतिप्रकारवद्विकल्प एवः न चनानोय
तकमेल्पजपन्नूंखसामखिति स्मृत्यातानस्वरस्यविहितत्वाद्मयनविध्यध्यापिनानां
स्वराणांपाठादिनानतत्वपूर्वसाधनीभूतमंत्रदृष्टिलिखसप्रबलप्रमाणप्रमितत्वेनस्म
सावाधायोगात्ः अन्यथाअग्निर्मूर्धेत्यादिनांसस्मृत्सानवग्रहहोमांगभौमाद्येनेविनियो
गाकमादिनाआग्नेयाद्यंगत्वानापत्तेः॥ नचैवं नवग्रहहोमांगत्वानापत्तिः॥ सौर्योकांक्ष
येवनवग्रहहोमाकांक्षये वचनेनविनियोगोपपत्तेः॥ प्रकृते तु स्वरविरोधातान
स्मृतेरप्रामाण्यमेवेतिप्राप्तेभ्यो तस्यस्वरस्याध्ययनविधिनाअध्यापितस्यप्रयो

ञेनापेक्षायां यद्यच्छक्नुयात्तत्कुर्यादित्यप्रबंधेन प्रकरणादिसहकृतमंत्रलिंगेनेति पाठेन
च योऽत्र न द्वयमवगम्यते एकं तावत्प्रयोगकालात्पूर्वमेवार्थविशेषनिर्णायकत्वं नैव
मंत्राणां प्रयोगकाल एवार्थस्मारकत्वापूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेपि बाधकाभावः
विध्यवगतस्यार्थविशेषस्य प्रयोगकाले मंत्रप्रतिपाद्यत्वसंदेहे प्रयोगप्राप्त्यभाव
प्रसंगापत्तेः॥ अतस्तदर्थप्रयोगाद्बहिरेव मंत्रार्थानिर्णयार्थं वक्तव्यं हि प्रकृते त्वापूर्वपद
मित्यादिस्वरोपयोगः॥ अपरश्च पूर्वमवधारितस्यार्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे पु
नर्निर्णायकता तस्य च कादाचित्कत्वेपि मंत्रेनैभूलवरेवदेवस्वरनोप्यलोपपत्तिः
मंत्रोच्चारणवदेव च स्वरोच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसंधानमात्रेणानिर्णयाशंकांतरे

६३

वैदिकविधस्वरस्य कृतत्वप्रयोगः प्रकरणादिनासिध्येत्॥ तत्र च विशेषरूपेणास्मत्स्वायत्तप्रयोगे
तानस्वरविधायकाया वाधात्सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगबहिर्भूततार्थनिर्णयोपयो
गित्वविषयं तेवक्ष्यते प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसंधानेनैवार्थविशेषस्मरणं
अत्र च तानस्यार्थविशेषोपयोगाभावेनादृष्टार्थत्वेपि एकमंत्रवृत्तित्वादेवं मंत्रैकस्वर्यविधा
यकतास्तरथा गुणानुरोधेन मंत्राद्वृत्त्यापत्तेः॥ अजपेत्यादिनापर्युदासाज्जपादौ त्रैस्व
र्यादिप्रतिप्रसवः॥ जथाः॥ जपन्यूंखवोर्ना चोदितामीमांसा॥ न्यूंखाः शास्त्रेषु मंत्रविशेषाः॥ ॥सा
मप्रदेशे॥ ॥ एवं सामैकश्रुत्यपवादप्रसंगं निरूप्याधुना सामैकश्रुत्यं निरूपयन्नोकवतीषु
ऋक्षु यंतरं गायतीत्ययोन्यां गायतीति तदुत्तरयोरित्यादौ यत्र सामानि दृश्यन्ते तत्र सामलोक्ष
राभिव्यक्तमर्थं वा तत्र स्थाने योनौ एकारादयक्षरसंस्कारिका आरभावादिरूपाणीतिः प्र

तातत्रस्यानांतरे यत्रैवैकोर पाठ उत्तरीतत्रैवाईभावस्तु पाग। निरूढित्वात्। नतुप्राकृतस्या
नपठिनाक्षरांतरैकत्वात्। तत्रगीतेस्तदक्षराभिव्यंजकत्वासंभवेनाराद्युपकारकत्वप्र
संगात्। आइभावो हि प्रकृतौ अवर्ण इवर्णात्मकस्य संध्यक्षरस्यैकारस्य विश्लेषरूपसंस्का
रार्थः नहि एकारो नामवर्णांतरं प्रमाणाभावात्। अपितु सम्प्रतिसहप्रकृतप्रसक्षीणावर्णात्मक
एवः अतश्च तद्विश्लेषकस्याईभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरांतरविश्लेषकत्वासंभवाद्यत्रै
वोत्तरादावेकारस्तत्रैवाईभावः कार्यः॥ यद्यपि चायं विश्लेषादिरूपः संस्कारोनार्थाभिधानो
पयोगितया दृष्टार्थस्तद्व्यतिरेकेणैव संध्यक्षरेणार्थाभिधानस्याम्नायमानत्वात्। तथापि
गानेसंस्कृतमेव मंत्रजनागुणाभिधानव्यतिरेकेव स्तोत्रातयास्तोत्रत्वसिध्यर्थं तत्रैवोपयुज्य
ते। न चैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावादननुगमाच्च नहि विश्लेष एव

सर्वत्र संस्कारः॥ एङ् ऐ ई से ताः निनाळ्व्यमिति सम्प्रसारई कारयोरपि तालव्यत्वात् तालव्यमाई
यद्दुङ्भितिसम्प्रसाचतत्रापि आईभावविधानेननत्र संध्यक्षरत्वाभावेन विश्लेषासंभवात् अ
तः सर्वानुगतो वर्णांतरागमेन पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः॥ तस्य च ए
कारस्यानास्थितवर्णांतरेपि संभवान्नोह सिद्धिरिति वाच्यं तथात्वेपि संस्कार्यतावच्छेदक
स्यैकारत्वस्याक्षरांतरेष्वभावेनोहोपपत्तेः॥ वस्तुतस्तु परिलोपाख्य संस्कारांगीकारेप्यत
स्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापत्तेर्लोपस्यक्वापि संस्कारत्वादर्शनाच्च विश्लेषादिरेव साम
गप्रसिद्धो ननुगतोपि संस्कार इति सिद्धरूढः॥ एवं च प्रधानभूतोत्तरादिक्रमगक्षरानुरो
धेन यत्रक्रमगक्षराण्युत्तरत्रावशिष्टगीतेर्लोपो यत्र वाक्रमगक्षराधिक्यं तत्र गीतिप्रो
षस्यावृत्तिरिति सिद्धा घा पद्यमानपि न दुष्यति॥ ॥स्तोमस्यैके॥ ॥साम्नि कश्चिदं

६५

प्रोक्तऋगक्षराधिरूढः कस्य च स्तोभाक्षराधिरूढः॥ प्रजापति हृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव त
त्र सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेदिति चिंतायां सामस्तोभान्तो ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेव स्तोभा
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद्गुणानुरोधेन प्रस्तावानां ऋचामिव स्तोभानामतिनातिदेशः॥ न च
स्तोभानां प्रायशोनर्थकत्वात्सामसाधनत्वासंभवेन निःप्रयोजनानां प्राप्त्यानुपपत्तिर्गीतिकालप
रिच्छेदकत्वेन गीत्यंगत्वात्तदतिदेशे अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं अग्निष्टुपतीसादि भाष्यकारो
क्तस्तोभाक्षराणां ऋगैकवाक्यत्वासंभवेपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वसंभवेन
ऋ ऋवदेव प्राधान्योपपत्तेः॥ येषामपि हुं फडादिस्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वेन तापि तदुच्चारणस्यादृष्टा
द्यनुष्ठानसादृश्यात्प्रधानऋगंगत्वं प्रकरणादिना स्तोभांगत्वमेवेति न सामांगत्वकल्पनावसरः न
व साम्नो वा दृष्टार्थत्वं स्तोभानां वैफल्यनियामकाभावः॥ साम्नांशे दृष्टार्थत्वमंशे चादृष्टार्थत्वमिसेवं वि

६५

धेवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते। यज्ञायज्ञायेन स्तकवीतेत्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्य
तो विशेषतश्च विनियोगस्यैव नियामकत्वेन साम्नोच्चारणस्यैव तदंशे दृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशू
न्यानां गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि साम्नः प्रकरणादिनैव सर्वस्यापि वक्षि
तार्थस्यालाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तेः॥ अतो विनियोगवशेनरूढितिप्रयोजनलाभे द्वारभ
ताहृष्टस्यापि तन्नैव स्तवितिकल्पना न तु स्तोभेषु स्तोत्रादिरूपद्वारसंबंधकल्पनसापेक्षत्वात् अ
तः स्तोभानां गीत्यंगत्वात्तदतिदेशेनातिदेशोपपत्तेर्न तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः अर्थवत्स्तोभा
क्षरेष्वपि तु ऋगक्षरवदेव स्तोत्राद्युपयोगोपपत्तेरेव तदंगत्वमिति तु प्रतिभाति॥ अत एवानर्थकस्तो
भेषु ऋकृतत्वे साम्न आम्नायिकमर्तत्वं तदभावे तु स्वुद्धादृष्टार्थत्वमेव॥ ॥अधिकं॥ ॥प्रसंगात्स्तो
भलक्षणमुच्यते पि ऋगक्षरेभ्यो ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योधिका ऋगक्षरविलक्षणवर्णास्ते स्तोभाः अ

त्र्यृगक्षरेभ्योऽधिकत्वेपि चांह्विश्चांदूरिन्यभ्यासे ऋगक्षरविलक्षणत्वाभावादेतद्विशेषणं। अन्यथा ईसा
दिविकारि ऋगक्षराविलक्षणत्वेपि न्याधिक्याभावात् दार्घः वस्तुतस्तु विलक्षणत्वस्यार्थानभिधायकत्वरूप
त्वे अर्थाभिधायकेषु अभिच्छयती।त्यादिस्तोभेष्वव्याप्तेरन्यस्यैव विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्घन्नामि
युक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिः। ते स्तोभाः स्तोभत्वं च मंत्रत्वादिवदेवाखंडोपाधिरिति न शक्यतावच्छेदकाप्रसि
द्धिः। अत्र वयमेवं तः स्तोभास्तेषां ऋग्भ्यं अवरेव गुणिनि दृष्टगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधा
नस्य चादृष्टार्थत्वेपि तानस्यस्वतः प्रामाण्यवादे दोषाभावेन च प्रामाण्यायोगाद्विषयसिद्धेः प्रमात्वावि
घातो ऋग्वदेव नानुपपन्नः। यदि तु देवताविग्रहादिप्रसंगभिया नास्त्यर्थेपि प्रयोजनं तस्य देवार्थस्याप्रसि
द्धिः। प्रकृते तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वान्न तासत्यकल्पना। अपि तु आहार्यज्ञानज
नकत्वमेव॥ न दास्तु पदार्थविधाया प्रामाण्यं॥ अनर्थकस्तोभाक्षरवत्। अथवा सर्वत्रैव मादिस्यल

६६

प्रामाण्याभावेपि प्रयोजनवत्त्वमांत्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः॥ नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति ए
ज्ञाताः वेदोऽखिलो धर्ममूलं पदस्य जनकत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनानुपपत्तेः॥ ॥धर्मस्य॥ ॥त
देवं त्रिविधस्याप्यूहस्य प्राकृतदेवतादिस्थानापन्नत्वएव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः स्थानापत्तिरिदानीं निरू
प्यते। तत्र मूले तत्कार्यकारित्वं रूपांस्थानापत्तिमंगीकृत्य तस्याः पंचविधत्वमुक्तं। यद्यपि वस्तुनि विधि
रेव स्थानापत्तौ बीजं तथापि तत्सहकारिणि पंचेति पंचविधत्वं। प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्वशब्दात्। लातिषे
धानुमितस्वशब्दादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति॥ तेषां चोदाहरणानि नैवारश्चरु
रितिनीवाराणां व्रीहिकार्यकारित्वं प्रत्यक्षात्। न च नैवार इति विकारार्थतद्धितरूपस्वशब्दादेवाद्वितीयं
तस्य संबंधसामान्यवाचित्वेनानुपपत्तेः वार्तानीवारविकृतित्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात्। तथा नखावपूत
श्चरुर्भवति। स तत्र नखानामुलूखलमुसलस्थानापन्नत्वमनुमानात्। नखानां हि अवघातनमेव प्रत्यक्षेण

कार्यमवधार्यते उलूखलमुसलयोश्चावघातः। अवयवेनावघातयोश्चैकवितुषीभावकार्यत्वात्तत्सा
धनयोरप्येकवितुषीभावप्रयोजकत्वमनुमेयमेवः तथा पाशुके चात्वाले स्फ्यमुपरिधौ पश्वं नियुंजी
तेति श्रुतस्य परिधेर्यूपकार्यकारित्वं श्रुतत्वशादेव न स्यात् प्राकृतनियोजनात्तत्वविधिविशिष्टवि
ध्यादिगौरवापत्तेः। तथा न गिरेति निषेधानुवादवलाभिरापदकार्यवाक्यश्च स्यात् अनुमानेनैरापदस्याग्नि
एपदस्यानापन्नत्वेः तथा सांस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वेसत्र षडहाभावेमध्वशनविधिनाषडहप्र
तिषेधमनुमायते न षडहकार्यवाक्यवशत्वानुमानेन षडहस्यानापन्नत्वमध्वशनादेः। इदं च नाप्या
कारीकमपि फलत्वाचित्येदाहृतमितिमंतव्यं। षडहसमाप्युत्तरं तदंगत्वेनान्नमध्वशनविधानेनष
डहाभावे मध्वशनविधेरप्रमाणभावात्। अपि पोदाहरणांतरं तु मन्यमिस्फुतं। अत्र प्रतिभाति न
तावत्तत्कार्यकारित्वं तस्यानापन्नत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य स्यासौर्यादिकरणस्य स्वस्वगोचरा

६७

दिकार्यकारित्वाभावेन स्यानापन्नत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अगन्म सुवरित्यादे याग्यानुमंत्रणादे
चौहानापत्तेः। सूर्यस्याहं देवयज्ययेत्यादियागानुमंत्रणे यथार्थदेपदांतरप्रक्षेपरूपरूपनामा
कोहाभावेपि यागांतरपरत्वेन अन्यथाभावात्मकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात्। चतुर्नोवारनर
वाद्नामवानरकार्यमेदेन स्यानापन्नत्वापत्तेश्च तथोदाहरणान्ययुक्तानि तथाहि नीवाराणां
चतुर्विशेषजनकत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात्। न हि साधनसमानाधि
करणासत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदार्थघटितव्याप्तिघटितजनकत्व
स्यलौकिकप्रत्यक्षं संभवति अलौकिकं प्रत्यक्षं न त्वादिष्वपि तुल्यं किं चैवं न त्वेष्वपि उलूखलमुसलप्र
योज्यवितुषीभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः। द्वितीयोदाहरणेपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनसाध
त्वं श्रुतं तथापि नियोजनस्य यूपधित्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य श्रुतत्वशप्रगम्यताः चतुर्थे

तुगिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्यस्योवाप्रसिद्धेरर्थाभिधानमात्ररूपकार्य
स्यवर्गाद्यादिधर्मग्राहकत्वाभावात्तस्यापि तन्निवर्तकत्वेद्गिरापदस्यैनैव तत्कार्यापत्तिरित्यक्रमेव पं
चमेपि सत्त्रामपि षडहादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाशन्यादिनो तदकणेखवशिष्टमात्रकल्पन
यातत्कार्येमध्वशनादिविध्युपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यं ॥ अतो मन्त्रोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वा
व्यंयस्यपदार्थस्य येन रूपेण याद्दशायदाकांक्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्सदृशाया वा भावना
यास्ताद्दशाकांक्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य वतस्य तत्पदार्थस्यानापन्नत्वं अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चसादो
स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भाव्यत्वकरणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं चेत्यादिभावनाकांक्षापूरकत्वं
प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनासदृशायां सौर्यादिभावनायां ब्रह्मवर्चसादेस्ताद्दशाकांक्षापूरक
त्वात्स्वर्गादिस्यापन्नत्वसिद्धिः सौर्यस्य वाग्नेयस्यानापन्नत्वात् नीवारनखादीनां च किमस्य प्रदेयप्र

६८

कृतिद्रव्यं वैतुष्यसाधनाभृत् तत्क्रियासाधनं चेत्येवमाद्याकांक्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण व्रीहिमुसलादि
वदेव समानमिति तत्स्यानापन्नत्वासिद्धिः षडहस्य चयेन रूपेण यस्यामेवभावनायां याद्दशाकांक्षापूर
कत्वं तस्यामेव तेनैव मध्वशनस्येति तस्यापि तत्स्यानापत्तिः फलत्वाच्चेत यानविरुध्यतेः ईदृशस्यानाप
त्तिघटकं च भाव्यत्वादिकं रूपं पंचधावगम्यते । क्वचिदनुमानात् क्वचिच्छ्रुतेः क्वचिच्छब्दात् क्वचिन्नोक्षपिकात्
क्वचित्प्रतिषेधानुमितात् क्वचिदभावे विध्यनुमितात् तत्राद्योदाहरणं नीवाराः अनुमानप्रकारश्च
नीवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः चरुचयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समव्याप्तिवा
त् सामान्यसुखव्याप्यसामग्र्यं वदिति न खल्वपि चैवमेवानुमानप्रकारो बोध्यः ॥ नखा वैतुष्यप्रयोजकाः
वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् कुलालोपि तद्वदिति ॥ द्वितीयोदाहरणं
तु परिधिरेव यूपायत्वस्य शरणम्यत्वाभावेपि परिधित्वस्य तद्गम्यत्वात् तृतीयोदाहरणं श

रमयं बाहिरि स्तत्र बर्हिः पदेन तत्कार्यलक्षणात् शराणां बर्हिः स्थानापन्नत्वं चतुर्थोद्देहरणं मधकसो
मखस्तत्र यत्र सादिश्च चांप्रक्षतो बहिष्पवमानस्तोत्रेकूम्सकार्योगा उपहव्यास्यविकृतौ अतिदेशेन
प्राप्तो न सोमेति ब्रूयादिंद्रोरेति ब्रूयादिति निषेधानुवादवलेनेंद्रपदस्य सोमपदस्थानापन्नत्वं
एवं न मित्रस्येति ब्रूयाग्नेस्येति ब्रूयादित्याद्यपि बोध्यं तमुदाहृतेष्वः पचमं तु निषेधकस्य नामा
वेपिक्षत्वाश्चिंतयालं देवस्पिरोदाहरणं तु पदिस त्रायदाक्षिणानां साथुमितिष्ठासेत्सोममपभक्षविश्व
जितायजेते स्यादौ सोमाघभावे वैश्वानर्येष्ट्यादेर्वोध्यं अत्र वस्थानापत्तिसत्वेपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः
आंगापेक्षया र्मंगघटितसादृश्यस्यैवप्रधुरस्फूर्तिकत्वेन स्थानापत्त्यातिदेशापेक्षाया वोद्दनालिंगति
देशस्य वलवत्वात् ॥ ॥तदुक्तं॥ परिधौ पशुनरात्सिप्यसामान्याय तेनत्र परिधेर्यूपस्थानापन्नत्वं प
रिधौ पशून्नियुंजीतेत्यत्र परिधौ नियोजनानुवादेन विधावतिप्रसंगात्तैः पशुनियोजनानुवादेन

विधौ विशिष्टो देशापत्तेर्नियोजनांतरस्यैवा प्राप्तत्वस्य विधेयत्वात् अस्तु वास्थानापत्तिस्तथापि नपरि
धौ पशुनियोजनेशः यूपधर्माः सत्त्वपि परिधेः पशुनियोजनं प्रतिसत्तम्पांगत्वेपुरोडाशकपालन्याये
नाग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाद्धर्माणां वापूर्वदृष्टपशुनि
योजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसंभवाश्च न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्यनो
देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाः शेषत्वसाधनत्वसंबंधित्वाघपक्ष्यायाप्रयुक्तत्वस्यापि तदघटितत्वेन लघु
घुत्वात्ः किंचः अदृष्टघटितेयपत्त्वरूपेवैयर्थ्याभावाद्धर्माणांच्छेदनादीनां यूपोत्सर्पत्वमेव नत्वपूर्वीयसा
धनविशेषार्थत्वं आधानं वत् न च परिधौ यूपत्वमस्ति तद्धि दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वास्यातावत्सं
स्कारजन्यादृष्टांतरं वा तद्विशिष्टकाष्ठं वाः सर्वथापि परिधौ न तत्संभवः ॥ परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्व
कत्वादीनां तत्वावश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन त्वोपणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यंभावित्वेन तावत्संस्कार

समुदायासंभवात्ः नह्मियूपशब्दः प्रत्येकमेकैकसंस्कारवाची अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः कतिपयपर्यसं
स्कारयुक्ते यूपशब्दप्रयोगाभावाच्च यूपंछिनत्तीत्यादिस्तनतत्संस्कारेणायूपंसंपादयेदित्यर्थो गौ कारेणसमुदायां
दिवाविस्त्वेषुपपत्तेः। अन्यथा एकैकसंस्कारस्यापि यूपत्वेन ज्ञनक छेदनादीनांविकल्पापत्तेः। अतोयूप
त्वोत्पादकानांधर्माणांमध्ये लोपादेवपरिधावसंभव इति प्राहुः। नतावत्स्यान्नापत्त्यासंभवः। सत्त्वपिनिया
जनानंतरविधौ प्राकाशैश्वायुदानवत्वाद्भननियोजनकार्ये यतद्विधानेन तदुपपत्तेः। वस्तुतस्तु यावदृति
देशेनप्राप्यतेतावत्स्तुवैमेवपरिध्धिविशिष्टप्राप्तनतनियोजनस्येवपरिध्धिप्राप्तिफलकत्वथापम्मदेशेनो
विधानोपपत्तेःस्यान्नापत्त्या विरोधः। नचधमसिंभवःउद्देश्यस्वरूपआनर्थक्यप्रसंगो शास्त्रस्यमहाविष
यत्वसिध्यर्थं अपूर्वसंबंधित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्संबंधत्वंवसंबद्धावितिप्रतीतिसाक्षिकः सक
लतन्नत्संबंधत्वव्यापकोखंडोपाधिरूपोधर्मः। तेननततत्संबंधान्यतरत्वरूपमन्यासंबंधत्वस्यनगुरुभूत

त्वशंकावकाशः एतेनैवैतदगाम्नेत्यादिमंत्रस्यापूर्वोर्थत्वसिध्यर्थमुत्तराधिकरणेयत्रशब्दस्यदृष्टादृष्टसंस्कारस
मुदायेशक्तिः। ननुतावत्संस्कारजन्याद्दृष्टांतरेप्रमाणाभावात्ः तावत्संस्काराणामेवचनियोजनां
गत्वं अतपरिध्धिखल्वेवाल्पादौकतिपयधर्मवाधेपिधर्मांतरकारणंनानुपपन्नमितिः तन्न। समुदायस्या
तिरिक्तत्वेतस्यैवनियोजनांगत्वापत्तेःसंस्काराणांसमुदायोत्पादकत्वापत्तोपरिध्यादौतदभावेनधर्मप्रा
प्त्यनापत्तेः। अनतिरिक्तत्वेशक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितावस्यानात्तदंतरथाल्पक्षणच्छेदापत्तेः। अ
तोल्लाघवादाहवनीयादिपदवदेवादृष्टांतरेतद्विशिष्टकाष्ठएवावायूपपदस्यशक्तिः। तच्चादृष्टंनोच्छ्रयणांज
नादिसकलसंस्कारजन्यंः अपितुयूपाद्युत्साद्यंगकच्छेदनजोषणाद्यष्टाकरणजन्यमेव अतएवयात्विका
नांदीक्षाकालेतावन्मात्रमेवायकर्षः। युक्तंचैतत्ः दीक्षासुयूपंछिनत्तीत्यत्रयूपोस्त्वसत्तुवादेनैवदीक्षाका
लविधानात्ः इतरथायूपच्छेदनोद्देशेनतद्विधानेवाक्यभेदात्ः उच्छ्रयणादीनांतुअग्निसंमार्गन्यायेनोत्स

त्रयूपसंस्कारकत्वदपूर्वसाधनीभूतपशुनियोजनाधारत्वलक्षणावश्यंभावेनापूपेपरिध्याद्यावपि प्रा
प्युपपत्तेः उच्छ्रयणमात्रं परमर्थलोपादिना निवर्तेतेन चैवं यूपेयाज्यमानायेतिमंत्रे तु हापत्तेः भवन्म
तेपि समानत्वात् परिधयेज्यमानायेत्यपि स्याद्यूहः स्वेच्छापक्षे वसुपरिहरत्वाच्चः स्तृणस्य चोहपरत्वेनापि व्या
ख्यानसंभवात्॥ ॥परार्थे॥ ॥अभ्युदितेष्टौ दधिशृतपयसां प्रदानार्थत्वात् सदेयधर्मास्तावद्दोह
दयो भवंत्येव तंडुलश्रयणसाधनत्वस्यापि तु सहत्वापयतीति विधिवत्वेनार्थसिद्धत्वात् तस्यापितत्व
युक्तत्वेन तच्छेषत्वेवासाधनत्वसंबंधेनापूर्वसंबंधि श्रपणसंबंधित्वस्य सत्वाद्दधिशृतयोः श्रपणताध
र्मा अपि तु लवनश्रपणयनादयो भवंत्विति नहि धर्मसंबंधे तुद्देश्यस्यापूर्वशेषत्वमपि यथोजनकं गौरवात्
अपि तु शास्त्रस्य महाविषयत्वसिध्ये अपूर्वसंबंधित्वमेवा अत एवागमेत्यादिमंत्रस्याप्यपूर्वसाध्यफ
लार्थत्वं स च संबंधः प्रकृते श्रपणसाधनत्वादस्त्यः समस्त्येव ननु दधिशृतयोस्तंडुलश्रयणसाधनत्वेपि

७१

न श्रपणताधर्मप्राप्तिः श्रपणतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात् प्रकृते वसंयवनाभावेन तदनुपप
त्तेः अत एव सौर्यादिचरुष्वपि व्रीहिरूपश्रपणापाकाभावात् कपालतद्धर्मनिवृत्तिवत् संयवनाभावात् श्रपणतात
द्धर्मनिवृत्तिरेवेति चेन्न श्रपणतानां वाक्येन पिंडसंयवनसाधनत्वावगमेपि आनुषंगिकहविः पाकसा
धनत्वस्यापि सत्वात् सौर्यादिचरौ प्रकृते च श्रपणताधर्मोपपत्तेः इत्थाचिंतयावाप्ययं विचारः इयं च श्र
पणताधर्मप्राप्तिः सत्सु अकर्मांतरत्वे दधिशृतयोरग्नेयहविः श्रपणसाधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्र
पणप्रयुक्तत्वेन नैमित्तिकतुल्यत्वात्फलं च मसन्यायेनस्यानापत्त्येव न तु ब्रीहिपवन्न्यायेनेति ध्ये
यं॥ ॥एकार्थत्वे॥ ॥ज्योतिष्टोमे पृष्ठैः स्तुवत इत्यनेन षट्पृष्ठस्तोत्राणि विहितानि तत्र बृह
द्रथंतरसामसाध्ययोर्बृहद्रथंतरं वा पृष्ठं भवतीति वचनाद्विकल्पः तथानोधसौ श्यैतसाध्य
योरपि तथा च निपतानि चत्वारि सादिष्ठ त्र्यधिकरणोकोस्तुमेस्पष्टं तत्र रथंतरपुरस्कारेणकेचि

द्धर्मो विहिताः। रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेन्नोच्चैर्गेयमित्यादयः। केचिच्च बृहत्स्वरस्कारेण बृहति
प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदुच्चैर्गेयमित्याद्याः। अत्रोभयत्रापि सामत्वांशोपि स्वमेव न तु निमित्तत्व
दुच्चैष्ट्वादिप्रायपाठात्। तेकिं मुभयत्रापि संकीर्त्य नभ्यवस्थिता रनिर्वचिता यांसल्यपिस्तोत्रभेदे तज्ज
न्यादृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनीभूतार्थत्वेन धर्माणामव्यवस्थानादिवत्संक
रः। न च न पोः प्रयाजानुयाजवत्समुच्चयो येनादृष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात्। अत एव विकल्पवचनस्या
पि अदृष्टैक्य एव तात्पर्यम् इत्यपि सुवचं अन्यस्यापूर्वस्यैकत्वात् तन्तत्तोत्रसाम्नोश्च स्वरूपेणाप्रवेशाच्चा
नो धर्मसंकरः। अत एव रथंतरस्याभित्वा शूर इति साम्नश्चकल्पत्वेन शूरादिप्रकारस्य बृहत्स्त्वश्च स्वा ७१
मिद्धि हवामह इति साम्नश्च सामत्वेन आबाह्वनादिप्रकारस्य च भेदेपि न प्रवेशः। अस्मिंश्च सा
धनताप्रकारत्वेन सामसाधनता घटकत्वाभावाच्चानतिप्रसङ्गः भेदेपि साम्नो अक्षराभिव्यंजकतामि

घटक एव रथंतरे प्रकारस्य द्वयस्याप्यभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेश्च अत एव केषुचिद्रथंतरे पादानं केषुचिद्बृह
म२ दिति श्रुतिप्रतिनियतनिर्देशाद्रथंतरत्वादिविलक्षणधर्मव्यवस्थितस्य पापास्तं न चैवं पिरथंतरादिगीतेऽक्ष
गक्षरद्वयसंशस्यादृष्टार्थत्वेपि स्तोभाक्षरद्वयसंशस्यादृष्टार्थत्वात् तद्दृष्टयोश्च गीतिभेदेन भेदात् तदपू
र्वसाधनत्वलक्षणाया धर्मोणप्रकृतेनो न सांकर्यं एक एव रथंतरस्य बृहद्रथंतरस्यानापन्नत्वेन तद्गता
स्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रितगीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमंत्रन्यायेन कल्पना
न्नापि धर्मप्राप्त्यप्रसक्तिरिति वाच्यं एवमपि कगक्षराभिव्यक्तिगीत्यंशोऽद्वैच्छादि रूपधर्मसांकर्यस्या
निवारणात् न च तथापि सामद्वयजन्यनियमादृष्टभेदात् तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव तन्तद्धर्मविधा
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् एक एव रथंतरे च हिरण्यगर्भमंत्रन्यायेन तद्भेदाभावात् सांकर्यापत्तिरिति
वाच्यं नियमादृष्टस्य नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् न जन्यत्वेपि वादृष्टप्रयोजनस्यैवाक्षराभि

घातमादेः पुनरुक्तिकतयासाधनतद्धर्मप्रयोजकत्वेननियमादृष्टस्यतस्यप्रयोजकत्वाभावात्तदितरथा
फलच्छलवैराग्यपि अघवघातनतद्धर्मप्राप्त्यापत्तेरितिप्राप्तेः सप्तविंशस्तोत्रद्वयजन्यापूर्वैक्येऽवान्तरकार्य-
भेदाद्यवस्थासिद्धिः॥ तथाहि स्तोत्रस्वंतत्प्रार्थवैजात्यसंबन्धेनतावत्सप्तगुणाभिधानव्यक्तिविशिष्टं तद्द्वादश
स्तोत्रत्वानुपपत्तेः॥ अपितत्स्तोमेकगुणाभिधानव्यक्तिष्वासन्नवृत्तितासांचनयौगपद्यं सप्तविंश
त्वात्क्रमिकत्वाच्च। अतस्ततत्गुणाभिधानेभ्यः संस्काररूपाल्पदृष्टान्कसंघतेतैश्चसकलगुणस
मष्ट्यालंबनात्मिकातत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्सघतइति अवश्यं वाच्यं
तत्रचविजातीयस्तोत्राजनकतावच्छेदकतयासंस्कारेष्वपिवैजात्यावश्यंभावादीक्षणायावाद
नियमन्यायेनतत्तत्संस्कारसमष्टिप्रयुक्ताएवतत्तद्धर्माइतिनप्रकृतौसांकर्यं एकएवरथंतरेचहि
रण्यगर्भमंत्राभ्यायेनततत्संस्कारसमष्टिद्वयजनकतैवैवक्रमगतरजन्यसप्तदशसंख्याकेगुणाभिधा

७३

नव्यक्तिविधानात्तत्संस्कारप्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिरितिसर्वमनाकुलं॥ ॥अप्राकृते॥ ॥वै
श्यस्तोमेकएवरथंतरं पृष्ठंभवतीतिश्रुतंतत्रप्रकृतौबृहद्रथंतरयोरेव पृष्ठशब्दसामानाधिक
रण्यात्पृष्ठपदसमानाधिकरणसामत्वसादृश्येनषोडशिनः पृष्ठएवनिविशतेनतुमैत्रावरुणादिपृष्ठे
ष्विति तत्रैवैकोत्कर्षेस्पष्टः अतश्च बृहद्रथंतरविकारत्वात्तद्धर्मप्राप्तिरपिपूर्वाधिकरणोक्तरीत्या अ
विवादैवः साचकिंसमुच्चयेनोभयधर्मप्राप्तिरुतविकल्पेनेतिचिंतायां स्तोत्रद्वयजनकविजाती
यसंस्कारसमष्टयोः प्रकृतौतत्तद्धर्मकसामादिसामग्र्याभेदेनविकल्पेनोस्ततावपिवैश्यस्तोमेकएव
रथंतरतदाश्रयभूततत्क्रमगादिरूपसामग्र्यैक्येनैकस्मिन्नेकसप्तदशसंख्याकसंसंस्कारसमष्टेस्तज्ज
न्यगुणाभिधानसमष्ट्यालंबनेवावैजात्यद्वयाभिव्यक्तौबाधकाभावात्प्रयोजकद्वयसत्त्वेनाविरुद्धसं
मीलनादिधर्माणांसमुच्चयोविरुद्धोच्चैस्त्वादीनांतुविकल्पइतिप्राप्तेभाष्यकारेणतावदिष्टापत्त्यैवसमा

हितं वा। नैककारस्तु पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकत्वे पक्षे नातिदेशेन बृहत्प्राप्तौ तत्साधनत्वे नविकल्पेन
वपृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्तौ स्वाहशसाधनत्वेनैव चोपदिष्ट।
योः कएव रथंतरादिसामतद्द्वयोर्विकल्पेनैव तज्जनकत्वेन च सामग्र्यावशाद्वैमासद्द्वयावच्छिन्नोस
तिः। निमीलनादेरपि सामाग्र्यासंपादकतया कृत्स्नसामग्र्या असंभवात् न वसंमीलनादेरपि
समुच्चयः। सुमीलनादिसमुच्चये सामग्र्या सत्त्वाद्वैमासद्द्वयावच्छिन्नोसनिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्व
संमीलनादिसमुच्चयरतिरस्कारेण तत्र प्राप्तात् एकव्यक्तौ जातेद्वयोगाकारसांकर्यप्रसंगाच्च अतः स
मीलनादीनामैच्छिको विकल्प एवेति॥ ॥उभयसाम्नि॥ ॥यत्र संसवगोसवश्वेनादौ बृहद्रथंत
रयोः प्रकृतौ विकल्पेन प्राप्तं तद्भेद बृहद्रथंतरे भवत इति श्रुतं तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साम्नोरे
वचनात्तस्मिन्विकल्पस्तत्रानेन वचनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव समुदशस्तो।

७४

मके पृष्ठे अशातः साम्नद्वयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तद्धर्माः। यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं
बृहद्रथंतरयोरेव बृहद्रथंतरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्साम्नकपृष्ठद्वयस्य पक्षे कं सप्रदश
स्तोमकस्य करणाद्धर्माणां व्यवस्थैवानयत्रैकैककार्ये समुच्चितस्तोत्रद्वयविधानं येन नैकैककार्ये उ
भयविधानाद्भयस्तोभयधर्मोस्तु॥ विशिष्टविधिगौरवाद्वा प्राकृतकार्यतापत्तेश्च यथाव्यवस्थिततयो
रेव समुच्चयमात्रविधानांगीकरणात्। अतस्तत्तत्साम्नि तत्तद्धर्मा एव संमीलनादयः नैमित्तिकत्व
सम्बन्धानियमस्तु स सापि साम्नद्वयेन तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावान्नभवतीत्यर्कं कोस्तु
भे अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकजातीयत्वेपि समुच्चयानुरोधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयं रदं च
पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं प्रत्येकं स्वाचिंतयेति पृष्ठद्वयं वस्तुतस्तु तेषु पुरुभे
बृहद्रथंतरे भवत इति प्रकृतपवमाने रथंतरं कर्याद्बृहत्पृष्ठं भवतीति पंचविंशब्राह्मणानुरोधेन

त्वाद्यायनिकल्परथंतरस्य पवमानस्तोत्रे निवेशाभिधानाद् न्न ष्टष्ठस्तोत्रे उभयोः साम्नोर्न वा ए
कस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयोः स अत एव पवमाने परि रथंतरं विधीयमानं न संभ
त्वनीदांन्धमोनाद्यानि रथंतरस्य तेर्विनापि जायमानत्वेन रस्वरूपे आनर्थक्याद् पूर्वसाधनत्वलक्ष
णायांष्टष्ठजनक संस्कार समर्ह साधनत्वस्यैव लक्षणायत्वात तद्भावे पूपा वदस्तरपा वर्हिवद्
माह्नतकार्यपि तेर रथंतरादौ अप्राप्तेः। अत एव पेर्विना रथंतरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादि
भिस्तन्नितरा क्षेपक त्वेप्रमाणाभावाद् यदा तदाश्रयमह्ना क्रचोपि क्रगंतर ग्राहक प्रमाणाभावे अ।
क्षि येन्न तदा तदंगभ त स्तोभादौ नांप्रधानं नीयमानं हि तत्रांगांन्यपकर्षेन्नोति न्यायेनानुष्ठानेन का
चित् क्षतिः। अतः क्र स्वंतरे एतादृश वाक्य सत्वे स्तोत्रांतरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यं
पावर्णे होमयोः॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः स्क बेण पावर्हो मे जुहोति। निश्रुतं तत्र संख्याभिन्नं कर्मद्वय

स्कवपर्व देवताविशिष्टं विधीयते। न च हविसमभिव्याहाराभावान्नायं देवतातद्धितः। संबंध सामा
न्यवाचिन एव यो पत यो देवतात्वपरत्वोपपत्तेः। तदिदं होमादृयविकृतावतिदिश्यतेन वेति चिंता
यां प्रजादि वतिदेशः। न च पर्वशब्द वाच्यक र्मसमुदायस्यैवाक्त्र देवतामत स्यैवात्र देवता भत स्ये
द् शांशे न संस्कारत स्य च विकृतावभावान्नातिदेशः। पर्व शब्द स्यकाले मुख्यत याकमपि लक्षणा
गीकारे प्रमाणाभावात् अतोत्र कालस्यैव देवतात्वात्तस्य चासंस्कार्यत्वादारादुपकारक योर्युक्तए
एवातिदेशः। यदि तु कालस्यापि कर्मांगतयोपयोगात्स्मृति वले न सर्वादौस्मृतस्यापि पुनरकालिक
त्वसंभावनानिमित्त काग्रह्नापरिहारार्थकमेवदेय स्मरणोपपत्तेः साम वापिकत्वलाभाय काल संस्का
रकत्वमिष्येत तथापि विकृतौ तत्कालीनायामतिदेशे बाधकाभावादन्यकालीनायामपि पशुपुरो
डाशादिवदूहेनातिदेशोपपंत्वेन काचित् क्षतिः। अस्त्वा पर्वशब्दस्य प्रणातिदीनवाविलाद् धि

करणाच्छुसस्याकालवाचित्ववच्छावच्छुसस्याकर्मवाचित्वस्यापिसंभावात्सकरणात्कर्मपरत्वमेवतथापि
पर्वशब्दवाच्यस्याग्नेयादिसमुदायस्यविकृतावपिदेवतात्वसंभवादाराद्रुपकारकयोरनयोरतिदेशे
नकिंचिद्बाधकं।यदिंसान्नायस्योपकारकत्वाभावेदेवतासंस्कारकत्वमिष्यतेततथापिद्ववेत्वस्यदृन
त्वापरपर्यायस्यप्रत्येकमाग्नेयादिष्ववृत्तितयासमुदायवृत्तित्वाभावादपूर्वसाधनरूपेणाग्नेयादीनांप्र
त्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविरभिमर्शनमंत्रवद्विकृतावतिदेशोपपत्तिः।नचतत्रापूर्वत्वएवहविषामु
द्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यस्याविवक्षितत्वाबाधकोतिदेशः प्रकृतेतुतद्धितशब्देनदेवतात्वेनतेषा
मुपादानात्साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपिविमृध न्यायेनोद्देश्यवाचकपदांतरकल्पनयाग्नेयादीना
प्रत्येकमुद्देश्यत्वेउपादेयतादशायांविवक्षितसाहित्यानामाग्नेयादीनामेवदेवतात्वावगमाद्विकृ
तौचतेषामनुपयोगित्वेनसंस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्वणहोमयोरनतिदेशः

७६

वृत्तिवाच्यउद्देश्यासामर्थ्यनिरोधेनाग्नेयादीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैवरूपेणदेवतात्वा
वगतेर्विकृतावतिदेशोपपत्तेः। इतरथास्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अग्न्यग्नीषोमत्वादिनैव
देवतात्वापत्तेः सोमसवनाद्यादेस्तेषामतिदेशानापत्तिः। इदंचसर्वंतद्धितस्यदेवताविधाय
कत्वंमंगीकृत्योक्तं वस्तुतस्तुविशिष्टविधौविधेर्गौरवापत्तेर्हविःसमभिव्याहाराभावेनच
देवतातद्धितस्यानिरवयासर्वण्यैवैपर्वसंस्कारकौवेत्येवमपितद्धितोपपत्तेर्योग्यतयापित
द्वंधारणयोगान्नोपंदेवतोविधिः।मन्त्रवर्णाद्देवतुत्रमावगमाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः।पार्व
णपदंनामधेयमेव अतएवयाज्ञिकानांत्रूषमंवाजिनंवयंपूर्णमासंयजामहे अमावास्या
सुभगासुषेवेतिमंत्रगतपूर्णमासामावास्याशब्दयोरेवत्यागवेलायामुद्देशोनतुपर्वस्यएवंच

तत्र दर्शपूर्णमास्ययोर्वामास्याग्रायणयोः कालोप्रयोगाभावो मंत्रार्थपर्यालोचनया कर्मपरत्वावगतेरे
कैकस्याग्नेयादिविकसंस्कारकत्वेपि पूर्वोक्तरीत्या पाशुपुरोडाशादिवत्सौर्यादावतिदेशो वा
धकाभावः॥ नहि उद्देश्यांशस्यप्रयोजकत्वेपरप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वांगोत्वेस्वरूपे
णाग्नेयादेर्देवतात्वं संभवति अतोयैनैव अपूर्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशः।
प्रतिसंस्कार्यता तेनैवरूपेणसांगांशप्रतिदेवतात्वमितियुक्त एव पशुपुरोडाशा
देरिवैण्ड्रो मयोरयतिदेशः॥ एवं वैमृधेपि येनैवरूपेणापूर्वसाधनविशेष
त्वादिनादिनायौर्णमास्याउद्देश्यता तेनैव रूपेणान्तरकालप्रतियोगमगमरा

७७

त्वविधेयत्वेनरक्तपदमेवोहितमंशास्त्रदीपिकायां तुदर्भपदर्भपदस्थानेपुंउराकपदोहवदत्रः
पार्थसारथेरुक्तमुख्यस्थापितेनैव प्रकाराः गित्वं दृष्टार्थत्वान्न तु समुदितानेपत्वादिरूपेणोतिउद्देश्यता
वच्छेदककोटौ साहित्यस्याग्नेयत्वादेश्वाविवक्षितत्वात्कृत एव वैमृधस्यापि विकृतत्वातिदेशः॥ अस्तु
रात्रे द्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ साहित्यस्याविवक्षायामपि उत्तरकालमपि प्रतियोगिवेउ
पादेयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेतिवत्तद्विवक्षा अन्यथा सोमेविकृतत्वाप्रसंगवत्सौर्यादावपि
पौर्णमास्कुतरत्वाभावान्नातिदेशप्रसंगः॥ अन्वारंभणीयां तु साहित्यादेरविवक्षाद्दर्शपूर्णमासस्व
स्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्तस्तस्या अतिदेशः प्रकृते तु पार्वणहोमयोरुक्त आश्व
पिकमत्वेनपरप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वात्स्वरूपेणाग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्तेर्युक्त एवातिदेशः॥
यत्तु समुदायापूर्वप्रवयुक्तत्वात्सार्वणहोमयोर्विकृतौ चसौर्यादौ नतद्भावादनतिदेशः इतितन्न

एवमपि वैश्वदेवादि पर्वणि तत्त्वेनातिदेशापत्तेः प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन सौर्यादावनति
देशापत्तेश्च नहि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमापूर्वप्रयुक्तत्वं द्वादशः करणानापत्तेः। अपि तु समुदायापूर्व
प्रयुक्तत्वमेव अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनापि तु उत्पत्त्यपूर्वव्यवहितापूर्वत्वेनेति
तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयोरपि तुल्यमिति प्राप्ते समेवं तत्प्रापिकेषामपि याज्ञिका
नां विकृतौ पार्वणहोमानुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृतौ साहित्यस्याप्रयत्वादिश्वोदेशतावच्छेदक।
कोटौ विवक्षा न तु व्रीहित्वादिवदविवक्षेत्येवं तासये नाहकत्वावसायात्तस्य च विकृतावभावाद
नतिदेशः पार्वणहोमादीनां अत एव नाचारेणानतद्विकृतिपर्युदासरूपेणानंतत्प्रतिकल्पनागौ
रवापत्तिः सूत्रा एव याचारे मेनानरा छलसमुदायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि॥ ॥उ
भेया॥ ॥संख्यायोकर्मभेदावगतेरेकवाक्यापाताकमेद्वयस्यापि संनिधानादवांतरप्रकरण

७८

द्वाएकैकमभ्यंमतिन्नोपि सावगतेः कर्मद्वयस्यापि पूर्णमासदेवता आग्ने आहुतिः एकपदोपादानाव
गतकर्मसाहित्यस्य वस्त्राच्च सकृत्स्य तस्यापि पुनः स्मरणं तां चतुर्भिरिति पन्नानुपपन्नं नच त्र्यथाक्रमथाक्रम
पाठोर्येनैकस्य कर्मणा एक एव मंत्रोंगं भवेत् एकपदोपादानात्तु उभयोरप्युभयांगत्वेः अत एव नात्र सकृ
वाक विभागव्यपदतिप्राप्ते समसंख्यांगप्रधानविषये यथाक्रममेव संबंधः इति न्यायस्योत्सर्गिकत्वा
देकस्य प्रधानस्यैकेनैव मंत्रेणानिराकांक्षत्वाच्च श्रुतमंत्राहतिकल्पने च प्रमाणाभावादेकसंस्कारा
र्पत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभागः॥ ॥प्रयाजेष्वपीति चेत्॥ ॥समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां
यदिसामिद्धादिपदैर्दिता यांते विशिष्टं यजंता निव द्देवता विधिर्मेदिवा विशिष्ट विधिर्गौरवापत्तेर्मंत्रवर्णा
देव समिदादिदेवता विधिरुत्पत्तिवाक्यस्य तत्समिदादिपदं देवतानुवादो नामधेयमेव वा सर्वथा सन्निप
त्योपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थं चमेव पार्वणहोमस्काहारोतमानु याजादिवतः न च स

रिमिदादीनामुपयोगाभावः। वेदे सर्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाग्नेयेऽप
योगसंभवात्। समिन्मात्रस्यैव वा समिंधनादावुपयोगे सत्वेन तस्यैव सन्निपत्योपकारकत्वमि
ति प्राप्तेऽसत्यपि वेदे समिदादिपदसामानाधिकरण्ये द्रव्यदेवताधिकरणन्यायेन समिदादिपदे स्त
त्प्रकाशनानुपपत्तेः। शब्दस्य देवतात्वेन तन्मंत्रपदान्तरप्रयोगानुपपत्तेन च पूर्णमासादिशब्द
स्यापार्वणहोमगोवत्तात्विपितद्धर्मस्यापि आग्नेयादेरुद्देशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसंबंधे
नोद्देशसंबंधित्वात्सौर्यपार्वणहोमसंस्कार्यत्ववद्धि हापि समिदादिपदस्य देवतात्वेन तत्प्रतिपाद्यस्या
ग्नेः संस्कार्यत्वोपपत्तेः। इति वा संतत्वादेऽपि समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु तनूनपादग्नआज्य
स्य वेत्विसादि मंत्रवर्णोऽप्यग्नेः संबोधनेन ततोऽभिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय ७९
प्रतीतेः समिदादिपदस्याग्निप्रतिपादकत्वाभावाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे पश्चावतिदेशानु

पपत्तेश्च यत्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वे समिधागस्य समिंधनं गम्भीरतः समित्स्मारकत्व
मिति तन्मते याज्यानुवाक्ययोर्वै प्रयाजानां मिथुनं वेदसमिधो वहति वयद्वजतीति लिङ्गानुपपत्तेः अन्ना
हिर्वषाष्टेन वस्तुतो वकृत्वाभावेनारोपितं वकृत्वमिति सूच्यते न च तत्समिंधनांग समित्कृत युक्ता
नैव वस्तुत एव तासां वकृत्वात्। आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि वकृत्व चनांतसमित्पदस्य देवता
त्वेप्रातिपदिकसंतावलेनैकस्यैव समित्पदार्थस्य सिद्धौ लिंगवशेन युक्तो वकृत्वारोपः॥ तस्मा
च्चारोपेऽपि प्रयाजा आरादुपकारा एवेति नविष्ठतान्न्हितव्यं॥ ॥इति श्रीखंडदेवविरचिता
यां भाट्टदीपिकायां नवमस्य द्वितीयः॥ ॥ प्रकृतौ॥ ॥ अग्नेरहं देवयज्यया ब्राह्मणा मे
धेसादि मंत्रेषु समवेतार्थत्वादि युक्तिवलेन अग्निसूर्यादिपदानां सौर्येनीवारादिषूद्देशांतर
संबंधनिमित्तान्यथाभावात्मकऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत्तद्दर्शनपक्षांतरप्रसंगयात्मको

भावाउहः परमर्थसिद्धोथासिद्धस्य समाधायते प्रश्नतो हि अग्निहोत्रादिपदेनाग्निहोत्रादिनां ल
क्षणयैवापूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् स्वरूपेणावारादिनामप्यनेनैव रूपेण प्रकाशनो
पपत्तेर्न पदांतरप्रक्षेपो युक्तः अत एव पाशानिति बहुवचनांतस्य मंत्रस्य प्रकृतौ विवेकपाश
कार्यां विकृतावपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वान्नोहः न च अग्निहोत्रादिपदं शक्त्या अपूर्वसाधनी
भूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि तु लक्षणयैव शक्यादर्शनेन रूपेण भानेऽभवति लक्षणेति न्यायात् वि
शेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात् तस्य चाग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतिः सूर्यस्यापि तथैव प्रतीति
सिद्धौ नोहसिद्धिरिति प्राप्ते सत्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावच्छेदकत्वे अग्निहोत्रादिपदेन शक्ति ८०
जन्यबोधद्वारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि संस्कार्यादिसर्वोपगम्यते अत एव शक्तिज
न्यबोधोपि व्रीह्याज्यादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः निर्यादिसर्वोपगम्य

तेगकत्यप्रवृत्तिवाक्ये तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेपि मंत्रांतर्गतव्रीह्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावा
त् अत एव तादृशबोधेनापि प्रोक्षणजन्यादृष्टवद्विशेष्य एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारोजन्यते तन
त्त्वदृश्यतावच्छेदकेप्यपूर्वसाधनत्वे अतस्तोपकारदृष्टभावे तद्द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्याविष
तावतिदेशे तस्य द्वाभावेन प्राथमाण्यास्याग्न्यादिपदस्य सौर्यादौ बाधात् द्वारसिद्ध्यर्थं पदांतरप्रक्षे
पो युक्त एव अत एवाग्निहोत्रादिपदानामवघातादिवत्तः नत्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरूढकार्य
जनकत्वेन विधानेपि तत्कार्यभिविवर्द्धेवत्त्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेपि युक्त एव तस्य विकृतौ
लोपः तत्त्वत्वेतावान्विशेषः कार्यलोभावेलोप एवः अशक्यत्वे तु तज्जनकोपायांतरानुष्ठानमित्ति
यतु मूले प्रकृतावेवनोपायस्य तत्त्वेन विधेयता अपि तु अपूर्वसाधनाविशेषोपायत्वेनेतर
था अदृष्टार्थत्वापत्तेः अतस्त्वाग्न्यादिपदस्यास्वरूपेणाविवक्षितत्वात्कृत एव पदांतरप्रक्षेपर

तितन्नतथात्वेप्रकृतोवेवव्रीहिपर्यायाणांदलनादेश्चानुष्ठानेवैगुण्यानापत्तेः॥ येनैवरूपेण
मुख्यकार्यप्रतिपत्तिजनकता तेनैवरूपेणनियमादृष्टंप्रसपिन्नकत्वोचितत्वाच्च यत्तु अग्निपदेन
शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थंलक्षणावश्यंभाविनीति अत्रब्रूमः॥ सत्यामपिलक्षणायांयेनस्वकार्यवा
चकत्वसंबंधेन प्रकृतौशब्दलक्षणानतेनैवसंबंधेनविकृतावितिद्वारभेदात् युक्तःपदांतर
प्रक्षेपः॥ वस्तुतस्तु शब्दस्यदेवतात्वेपि अपूर्वीयदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसंबंधेनार्थस्याथ
पूर्वसंबंधात्प्रकाशकत्वोपपत्तेः नेमंत्रांतरगताग्न्यादिशब्देशब्दलक्षणेतियुक्तो व्रीहियदरवयदां
तरप्रक्षेपः॥ अतएवसर्वत्रैवतत्स्थानेयूपत्तिवाएनहवोक्षार्थंयदेनरहति तस्मादृचंनोहेदि
तिन्यायस्यरोहपर्युदासोपिसंगच्छते अतएव स्वकार्यप्रकाशनार्थंतत्प्रकाशनसमर्थस्यांतरोह
इएवकार्योवैदिकत्वसामान्यात्॥ तदसंभवेलौकिकवाक्योहः यथा अन्वेनंमातामन्यतामित्या

८२

घ्यद्रिगुष्टौषेमात्रादिशब्दोहप्रतिषेधोपिनामातावद्धेतेनपितेत्यादिरूपोन्यत्रोहलिंगं यद्यपिच
नायंप्रतिषेधविधिन्यायप्राप्तत्वादितिकृत्कं मंत्राधिकरणकौस्तुभेतथापिनित्यानुवादएवायमत्र
त्रोहलिंगंनचोहस्यन्यायसिद्धत्वेविकृतिविशेषेविश्वेषांदेवानामुत्क्रापानामिदसोनुब्रूहि
अग्न्येच्छागस्यवपायामेदसोनुब्रूहीत्यादिमंत्रपाठवैयर्थ्यंःतस्यमंत्रलोपप्रायश्चित्तप्राप्ति
फलकमंत्रत्वसिद्ध्यर्थत्वात्॥ ॥जातिः॥ ॥मोद्रेचरोर्पौंडरीकाणिबर्हीषिवेमेतीतिश्रु
तेःतत्रबर्हिःपदेनतत्कार्यागिरुधिरासादनवेदिस्तरणाहोत्कषदनपवित्रकरणादीनिलक्ष
यित्वातदुद्देशेपुंडरीकाणिविधीयंतेः जन्यस्यसंबंधात्वपक्षस्वतद्धिताद्भुतः॥ तत्रवेदिस्तरणेप्रकृ
तिप्राप्तस्तृणातवर्हिःपरिधतवेदिज्ञामिंमाहिंमाहिंसीरमुपाशयानादर्भैस्तृणानहरितेसुपर्णे
निष्क्रामेयजमानस्यबध्नरतिमंत्रोवश्यंबर्हिःपदेदर्भपदेचोहितव्येएवहरितपदेपूहित

ध्योनेति चिंतायां गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्यासमवेतार्थत्वादनूहः।
कथं चित्तमात्रावर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेपि इह पुंडरीकपदस्य गुणविशि
ष्टपशुवाचित्वाद्दर्भपदस्यानेकार्थत्वेन पुंडरीकपदे नैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेर्न पुनः प
दांतरेण प्रकाशनापेक्षा। अतो हरितपदस्य लोप एव न तु तस्याने पदांतरप्रक्षेप इति प्राप्ते
विधीयमानस्य पुंडरीकपदस्य गुणविशिष्टपशुवाचित्वेपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवा
चित्वात् तन्मात्रप्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पशुवादिपदस्यैव दर्भादिपदस्यानेऊहितत्वव्या
सकृताविव पदांतरेण गुणप्रकाशार्थं हरितपदस्याने पुंडरीकपदाश्रवणनिष्ठगुणवचि ८२
पदांतरोह आवश्यक एव तत्त्व यद्यपि पुंडरीकं सितांभोजमिति त्रिकांडी स्वरसात्सितपदं प्रस
स्यते तथापि यथाकथ्यासं पुंडरीकमेव मक्षिणीति वेदप्रयोगात् पुंडरीकाक्षर सादेरक्तां

भोज एव शास्त्रस्यानां पुंडरीकपदप्रयोगाच्च रक्तांभोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यं शास्त्र
दापि कार्यांतु दस्याने पुंडरीकपदोहं वदतः पार्थसारथेरक्तगुणस्यापित्तेनैव प्रकाशनान्तरक्तपदोहः
सिध्येदिति ध्येयं॥ ॥लौकिके॥ ॥दुष्वैपशौ पूशपोयत्तस्य दुरिष्टमामुंचते यच्छूपमुपस्पृशे
घत्तस्य दुरिष्टमामुंचनेनस्माघू पोनोपस्पृश्योयद्येकं यूपं स्पृशेदेषते वायौ इति त्रयाघद्द्वावे
तौ तेवायू इति यदि बहू नेते तेवा यव इति प्रकृतं तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात्तत्स्वाकस्प
र्श एवेदं मंत्रविधानमिस्रविवादं तस्पर्शः परं विहितो अविहितो वेति चिंतायां प्रकरणात्स्वप्रति
ग्रहेष्टिन्यायेन ववविहितस्पर्शांगतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्मांगतया विधीय
ते नहि दंदोषनिर्घातार्थे येन विहितेन तदभावाद्प्रवृत्तिः। यतस्य विहितत्वेन दुरिष्टजनकत्वासं
भवेनार्थवादमानत्वातः यदित्वत्रस्पर्शे निषेधाधिक्या घदि शप्तोपादानाच्चात्स्वप्रतिग्रहेष्टिवे

त्वमिति एयमाशंक्येत ततो स्वयं विहितस्यैव यूपाचारंभदिः स्पर्शस्य त्वग्रहणाग्रहणाव सास्निकत्व
सिध्यर्थो निषेधः॥ ततश्च तत्करणपक्षे अयं मंत्रपाठो गमितिपदिशष्टा विरोधः यदि त्वदृष्टदोषदु
दृष्टविकल्पाभिप्रायो निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशंक्येत ततो निषेधस्याविकतुम
ध्यप्रसक्तगमनागमने दिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन नानृतं वदेन्नस्त्रियमुपेयादित्यादिवत्त्व
र्थगत्वोपपत्तेः स्पर्शस्य क्रतुः वैगुण्यापादकत्वावसायात्प्रायश्चित्तत्वेनायं मंत्रविधिः क्रत्वर्थ
एवा एवं चयूपानेकत्वेन्यायादेवैतोतरसाघूतो मंत्रत्वसिध्यर्थं पुनः पद्यतेन नैवमपितु हि
तमे। त्र पाठमात्रस्य प्रयोजनत्वाभेपि पदिद्वाविंशादि विनियोगप्रयोजनाभावः दिक्षु सन्नि
धिपठितानां त्रयाणामेषां पाशाधिकरणान्येन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुक्तपसिध्यर्थत्वादि ८३
तिप्राप्तेवक्तोतो यत्नस्य पापापरपर्यायद्वरिष्टजनकत्वाभावेपि निंदार्थवादे यत्नप्रयोगज

न्यपूपनिष्टदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्तरि रारिसंवारसंकात्तेनेनास्य निषेधस्य यत्नप्रयोगसमाप्तुतरका
लीनत्वावगमात्क्रतुपार्थत्वावगतेरस्यापि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिंगेन प्रकरणं वा
धित्वा पुरुषार्थत्वमेव अतएव स्तलमायस्वारस्यात्पकार्यायवर्गोतरमेवेदं प्रायश्चित्तं न तु वाति
कादिस्वारस्यात्क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शेपीति ध्येयं। अतएव यत्नैस्यैव यूपनिष्टदोषजनक
त्वाघत्तात्पूर्वकारणाभावेन अप्रवृत्त्वापरपर्यायदोषाभावात्क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शे
पिन दोषः॥ अतएव यूपनिष्ठाकाय स्पर्शने स्नानाद्याद्युत्तिस्यान्तेनपि प्रायश्चित्तं बहिः क्रतु
विषयमेवानिषेधस्याम्नलातरएकल्पनातेः अस्तत्वात्तस्य सामान्यविषयत्वाद्ंतः क्रतुगत
लौकिकविषयत्वमपि तदा तु क्रत्विक्कर्तृकं विहितोपि स्पर्शः शमित्रवन्निषेधविषय एवः
तमतिक्रम्यप्रवृत्तस्यार्त्विज्यविधानोपपत्तेः सर्वथा यूपकार्यापवर्गे एवायं पुरुषार्थो मंत्रपा

द्ध॥ अत एव निषेधवाक्यप्राप्तस्य प्रथमक्रमं मन्त्रयमिदं स्वतंत्रमेवैतत्तत्संख्याकस्पर्शनिमित्तेन
ज्ञन्यदोषनिघातार्थं विधीयते न तु कश्चित्कस्यचिदूह इति सिद्धं॥ ॥अन्याय॥ ॥देश एव
पशुपाशप्रमोचनेनुमंत्रणद्वयमाम्नातं अदितिः पाशंप्रमुमोक्त्वेतामित्येकवचनांतमेकं अदितिः
पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानिति बहुवचनांतमपरं तत्रास्यापि विकल्पेनैकपाशकायामेव प्रकृतौ निवेश
इति वक्ष्यते तेन दोत्तन्मंत्रद्वयं द्विपशुकायां विकृतावतिदेशेन नप्राप्तं तत्रैकवचनांतस्यातावत्
त्प्रकृतावेव समवेततया यथार्थसंख्याप्रकाशकत्वात् द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव न च प्रति
पाशमोचनमस्याभवेदित्यूहः शंक्यः॥ अस्यानुमंत्रणमंत्रत्वेन तंत्रेणैव प्रयोगात् बहुवचन
स्य तु प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थसाधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विकृतावनूहः॥ अस्तु वाल
क्षणया प्रार्थप्रकाशकत्वे संभवति साधकत्वाद्यर्थकत्वस्यान्याय्यत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणा

या अपि संभवादनूहः॥ न चेयं निषिद्धा सुपां सुलुगनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधिश्छं
दसि भवतीत्यनुशासनाल्लक्षणावस्पष्टत्वे नैकत्वलक्षकत्वेपि विकृतावस्पष्टत्वेनैकत्वल
क्षकत्वेपि विकृतावदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रकरणेन प्रकृतौ दृष्टत्ववद
तिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षेणास्यामंत्रस्योपपत्तेरेकत्वस्यापि लक्षणानाप
त्तेः अतो द्विपाशकायामपि विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते स संनिरुक्तसंबंधे
न द्वित्वलक्षणासंभवस्तथापि सा किं सुपां सुलुगित्यनुशासनशिष्टतया निरूढलक्षणा वा स्याद्गाया
घोष इतिवत्सांप्रतिकी वा नाद्यः अनुशासनस्य दृष्टानुविधिश्छंदसीत्यनेन यत्रैव पाठाख्यांदर्शन
तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात् अन्यथा वैदिकप्रमाणप्रमितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजितिस्व
र्गकामपदे ऊहादौ च छांदसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः॥ अतश्छांदसविधिः पठितमात्रविषयत्वाद्द्वि

त्वावनिर्दिष्टमंत्रे अप्रवृत्तेर्नोनुशासनिकनिरूढलक्षणयाद्वित्वोपस्थितिः॥ मास्तु॥ अनुशासना
विषयीभूतेपि वक्तृवचनस्य लक्षणांगीकारे अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः॥ अस्तु वा सा तथापि प्र
कृतौ यथा हेलाएकत्वोपस्थितिर्न तथा विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्राकृतत्वहानिबाधात द्वार
कस्यापि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यंभावः॥ स्वाधीने शब्दप्रयो
गे किमिति सवाचकं पदं प्रयोक्ष्यामहे इति न्यायात्॥ अत एव द्वित्वोपस्थित्यर्थं अंगुलिविन्यासोपना
शंक्यः॥ मंत्रपदांतराणामर्थबोधकत्वानापत्तेः॥ अत एव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेपि
न तस्य मंत्रत्वं प्रकृतौ निरूढलक्षणया एकत्वप्रकाशकएव तस्मिन्मंत्रत्वात् इह तु शक्त्या बहुत्व
प्रकाशके तस्मिन्मंत्रत्वानुपपत्तेः॥ ॥विप्रतिपत्तिर्लोपे॥ ॥बहुवचनांतपाशमंत्रस्य देशएव
निवेशमंगीकृत्य विकृतावूहः किं तिनः॥ स एव त्विह किं सते किं बहुपाशकापांमुत्कर्षउत देशए

वनिवेश इति तत्र बहुत्वप्रकाशनलिंगादनुष्ठानसादेश्यादेर्वा धेपूषानुमंत्रणादिवद्विकृतावुत्क
र्षः॥ न च तत्सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावः ज्योतिष्टोममहराप्रकरणस्यैवानर्थक्यत्वतदंगनम्मा
यसहकृतस्य कतुपशुषु सामान्यसंबंधबोधकस्य सत्वात्॥ न चैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य
पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्मत्वस्य प्रमोचनभावनाभावनायाश्च प्रधानत्वात् तादृशेपि संभवेन त
त्प्रतिपादकपदानां लिंगविरोधाभावेनानुष्ठानसादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावान्नगुणम् तद्बहुवच
नमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति वाच्यं अनेकेषामपि पदानामेकवाक्यादिपदानुरोधेन ग्राहि
प्रयोगएवं संकोचवदुत्कर्षस्याप्युपपत्तेः इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदानामुत्कर्षापत्तेश्च
गुणाम्भृतलिंगानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मेषावर्ज्ये संकोचवद्गुणभूतवचनानुरोधेनापि तदुत्कर्षो
पपत्तेश्च प्रातिपदिकार्थवल्लिंगसंख्यादेरपि कारकएवान्वयेन प्रातिपदिकार्थप्रतिसंख्यादेर्गु

णत्वेप्रमाणाभावाच्च एव चैकवचनांतपाशमंत्रेण विकल्पो षष्ठदोषदुष्टो न भवेदिति प्राप्ते ना
प्रोत्कर्षः॥ गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बहूनामुत्कर्षे प्रमाणाभावात् विभक्त्यु
पात्तलिंगसंख्यान्वयपरित्वरूपस्य तत्समाख्यानुरोधेन पाशिकान्वयवेलायां लिंगसंख्यादेः प्राति
पदिकार्थप्रत्ययप्रत्योऽन्योन्यैर्वान्वयान्वयान चैवं लिंगाद्यनुरोधेन प्रधानभूतवद्दतरेतरपदसंको
चस्याप्यनापत्तेः॥ गुणभूतमानुरोधेन प्रधानभूतस्य संकोचेऽपि प्रकरणाद्विबाधप्रसंगेनोत्कर्षे
प्रमाणाभावात्‌ः संकोचेऽप्यवर्जनीयतया नांतरीयकसंनिधिबाधेऽपि नुत्कर्षे नांतरीयकत्वा
भावेन तद्बाधस्यान्याय्यत्वाच्च पूषादिपदानां तु गुणत्वाभावात्तद्व्यतिरेकेणेतरपदानां प्रकृतेऽपयो
ग्यर्थप्रतिपादकत्वाभावाच्चोत्कर्षे इति विशेषमप्युपदाहृते तु पशुपाशकमेकाशनस्येवोपयोगित्वा
त्संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशनानपेक्षत्वात्संख्यावाचकपदस्यैव व्यर्थत्वपरिहाराय तत्पाशसंख्याप्र

८६

काशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः
अत एव बहुवचनसुंयासुपदेष्वेव स्वशक्त्यनकृत्वा प्रयोगीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयविह्व
तित्वासंबंधेनैकत्वलक्षणार्थमेव एवं च फलमुखत्वाद्विषमशिष्टेऽपि विकल्पो न दोषायेति ध्ये
यं॥ इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनांतमंत्रस्यैवोहेन बहुपाशिकायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि
बहुवचनांतत्वोपपत्तेस्तत्सादृष्टफलं मंत्रत्वमात्रसिद्धिरूपमंदं स्यात्॥ ॥अपूर्वे॥ ॥अ
त एव दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसन्नहनस्यैकवचनांतो मंत्र एकपत्नीकप्रयोगस्यवद्बहुपत्नीक
प्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयोक्तव्यः॥ न च लिंगेनैकपत्नीकप्रयोग एव मंत्रो गंर्द्विबहुपत्नीकप्रयो
गयोस्तूहेनातिदृश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावे प्रमाणाभावात्‌ः लिंगस
वस्यमाणरीत्या सर्वसाधारणत्वाच्च यत्नाद्धिडपदेशात्साधकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वं अ

स्यत्र च कार्यमुखेनातिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहो न तु प्रापकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वे अत्र च पाश
न्यायेन प्रातिपदिकोक्तलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन संकोचायोगात् तस्य
प्रापकप्रमाणस्यैकपशुकप्रयोगमात्रविषयत्वं न च क्रतुपशूनां समानविधानत्वादेकत्वावि
वक्षितार्थात्प्रास्मादुत्तस्य पुल्लिंगानुरोधेन मैत्रावरुणे संकोचवदिहाप्येकवचनानुरोधेन मंत्रसंकोचोप
पत्तिरितिवाच्यं विनाकारणं पुल्लिंगस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र संकोचोपपत्तावपि प्रकृ
ते संकोचे प्रमाणाभावात् ॥ न ह्यत्र द्विबहुपशुकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा प्रत्येकव्यक्तिग
तैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः ॥ यथैव हि शुक्लाघटा इत्यादौ शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनान्वयः ८०
तथैकवचनाभिहितस्यैकत्वस्यापि प्रत्येकं व्यक्तिवृत्तित्वेनान्वयेन काचित्क्षतिः ॥ न चैवं ब
हुषु बहुवचनमित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वापत्तिः ॥ बहुत्वस्य शाब्दबोधविवक्षायां तदुपप

त्तेः ॥ न चैवं पश्वनायज्जेते स्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणेऽपि बाधकानापत्तिः ॥ प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनै
कवचनस्यैच्छिकपशुत्वं तरत्वाद्वृत्तिफलकत्वोपपत्तेः ॥ अतश्चाद्विबहुपशुकप्रयोगे एकवचनांत
स्यैव मंत्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहो न वाग्रहीणां मेधेति क्लोपदति सिद्धं ॥ विकृतौ ॥ ॥ ए
वं प्रकृतावेव समवेतार्थत्वेन द्विबहुपशुकप्रयोगोपपत्तेर्नोहः ॥ न चैवमनेकपाशकार्यां विकृता
वपि एकवचनांतस्य पाशमंत्रस्योहानापत्तिः ॥ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगत्वेनोपपत्तेरिति
वाच्यं प्रकृतौ पाशस्यैकत्वेन तद्गतैकवचनस्यापूर्वसाधनत्वेति परिच्छेदकत्वात् तत्संख्याप्रका
शकत्वेन विकृतावपि तावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यंभावात् ॥ प्रकृते त्वेकवच
नस्य प्रख्यायांतरावरुद्ध तयत्यनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽपि पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृ
त्तस्य गतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्याप्रकाशकत्वमिति वैषम्यं ॥ ॥ अधिगुः ॥ ॥ एवं क्रतुपशू

नांसमानविधानत्वपूर्वपक्षेप्यस्माद् लब्धिगुणेषु एकवचनांतएवतेषुप्रयोक्तव्यः॥ पत्नीशब्
वत् न त्वेकवचनान्तरोधेनैकपशुकए वदिक्षादौ। एकवचनस्यपक्षेकथ्यतत्र भिप्रायो
पागणेष्वपिप्रत्येकंशिवसंभवात्ः अतएवयस्यपुल्लिंगस्यपक्षेत्वास्त्रीपुंगणोऽसंभवस्तत्रासंत
निषिद्धलक्षणाधांप्रमाणाभावान्नेषा वर्त्यपुंपुरुषद्वेवसंकीर्चरतिवैषम्यं असमानविधा
रस्याप्रयोजनमात्राकथनं॥ ॥प्रतिनिधिः॥ ॥ यत्रतु अवयवसादृश्येणप्रतिनिधिनि
पमीययथानीवारपूतीकादौनतत्रव्रीह्यादिशास्त्रेणैवनीवारादिगतव्रीह्यवयवसमानजातीया
वयवानामपिसाधनत्वावगतेःसंस्कारविधीनांमुख्यद्रव्यसमानविधानत्वस्यतत्त्रीयेष्वपि
तत्वात्स्वाहाग्नांमेधेतिमंत्रोपि अविकारेणैवप्रवर्ततेनतुनीवाराणामितिवमूहितव्यं॥
एवंसोमपदघटितमंत्रा अपिःप्रतिनिधौ मुख्यस्यानापत्तिर्दिशिप्रमाणाभावात्ःनचनी

८८

वारगतव्रीह्यवयवादौव्रीहित्वजातौप्रमाणाभावेनतत्रकथंव्रीहिपदप्रयोगः पुरोडाशप्रकृ
तित्वस्यषष्ठ्यर्थत्वेनव्रीहिपदवाच्यव्रीहित्वजातेःप्रकृतिचायोगेव्रीहिपदेनलक्षणयाव्रीहि
त्वसाधनताक्षिप्तसाधनताकत्वसंबंधेनव्रीह्यवयवाविनष्टवतदवयवानामधुपादीनेन
नीवारगतव्रीह्यवयवानामपिप्रकाशनोपपत्तेः॥ व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेनव्रीहिव्रीहित्वजातेःसा
धनताशब्देनोच्यतेतदाश्रयावयविनस्तदवयवानांचसाधनतात्वर्थादाक्षिप्यतेइष्टकृत्के
रतापेवस्तुतःपुरोडाशस्यव्रीह्यवयवतंदुलप्रकृतित्वस्यैवसत्वेनव्रीहिपदेनव्रीह्यवयवा
नामेवलक्षणाच्चासोमत्वादिकंत्ववयवावयविवृत्तिजातिरितिपूतिकगतसोमावयवेष्वपिसा
त्सेवपूतीकगतविजातीयावयववाहुल्यात्तुसानाभिव्यज्यतेअतस्तत्रापिनोहः॥ यदिहिनीवार
त्वादिनानीवाराणांप्रतिनिधौसाधनत्वंभवेत्तदातेषांसांगप्रधानकरणसंभवेविकमविध्यां

क्षिप्तानांसंस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकानतयासमानविधानत्वाभावाच्चवेदथूर्हः।वस्तुतस्तुतदा
पिनीवारेष्ववव्रीहिधर्मातिदेशेप्रमाणाभावः।सत्यपिव्रीहिकार्यापन्नत्वेलौकिकधर्मग्रहणेने
वतेषांनिराकांक्षत्वाद्रूपावटस्तरणावर्हिषीवापतिदेशकल्पनानुपपत्तेः।अन्यथापूपावट
स्तरणेपिवर्हिःसाध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः।फलचमसेतुनमसैभक्षंप्रयच्छेदितिलिंग
देवातिदेशइतिविशेषस्यंस्पष्टत्वेनुक्त्वामान्नासंभवेकमेविधिमात्रान्नोचनैयेवसंस्कारविधिप्र
पूर्वमेवनीवाराणांसाधनत्वावगमइतिविभाव्यतेतेषांप्रोक्षणादिधर्मांशेसमानत्वविधान
त्वेपिव्रीहीणांमेधइतिमंत्रस्यप्रयोगःनीवारप्रयोगेपिलोपोभवेन्नत्वूहः।इयमेवपद्धत्या
गतिर्यत्रनावयवघटितसादृश्येनप्रतिनिधियेष्वावघातप्रतिनिधितयानखनिर्लुंचनादे
तत्रसर्वथैवधर्माणांलोपो।अधिषवणमसिवानस्पत्यमित्यादिमंत्रमात्रलोपोवाप्रकृतितु

८९

नीवारपूतीकादीनांअवयवघटितसादृश्येनप्रतिनिधित्वाद्द्रव्यशास्त्रेणेवसाधनत्वावगतेः
संस्काराणामिवव्रीह्यादिपदघटितमंत्रस्यापिअनूहेनप्राप्त्यंविघातः।तदेतदपितार्त्तीयाधि
करणस्यप्रयोजनमात्रकथनं॥ ॥संसर्गिषु॥ ॥देशेअध्रिगुप्रैषेउदीचीनांअस्य
पदोनिधत्तात्सूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजतांदंतरिक्षमसुंदिशःश्रोत्रंपृथिवींश
रीरमितिश्रूयतेतत्रपशुगणेअस्यैकवचनेद्विवद्बहुवयनोहोनिरपवादः।पदइत्यत्रानूहे
पिचक्षुरादिपंचकविषयेत्वूहानूहचिंतायांसत्यपिअधिष्ठानभेदेइंद्रियंलाघवाह्यासस्यै
कमेवकल्प्यतेअभिमतंचपरेषांमपीदंप्राणवायोअतश्चतस्यैकत्वादेकवचनंसमवेता
र्थकमेवपशुभेदेतन्मेदादूहितव्यं॥ ॥प्राणपदंवाच्यघ्राणंतुअधिष्ठानस्यापेकत्वादेकमे
वेतितत्रसुतरामनूहः।श्रोत्रस्यतुप्रत्यक्षतएकत्वात्तत्रापिनचचक्षुषोभ्यासज्यतेतिद्वित्वेएकगोल

लकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तेः एकगोलकमात्रवृत्तिखंडचक्षुरंतरेणैव चक्षुषोपपत्तेरिति प्राञ्चःभि
न्नदेशावस्थिताश्रयभेदेनदोधेयभेदस्य रूपादौ वैसर्गिकस्य त्यागेन व्यासज्यवृत्तित्वकल्पनेप्र
माणाभावादन्यथा सर्वप्राणिसाधारणैकचक्षुःकल्पनापत्तावपि दृष्टसिध्यापत्तेः प्रस
क्तिस्थानं नानैवेंद्रियं तच्च प्रमाणांतरवशान्नेजसदृशसन्पदेतत्वः तत्र च पलीन्यायेनैकत्वस्य
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणानुपपत्तेरन्यत्र एवं वक्तव्यगोलकाधिष्ठितस्य स्वसंयोगमनासंभवा
ततो निर्गतस्यैवात्र चक्षुःपदेनाभिधानं न च पर्यंतिकरणोत्तरमेवाधिष्ठानप्रेषात् तदानीं चक्ष
क्षुरादीनां गोलकस्य त्वान्तनिर्गमनमिति वाच्यम् अनंतरमाविसंकल्पनफलस्यैव पूर्वमसत्त्व
मानत्वेन बाधकाभावात् अतश्च निर्गतस्य च क्षुषः प्रदीपप्राभावदनेकस्यापि संसर्गेणै
कीभावात् स्फुटतावेकवचनं निर्वाह्यं ततश्च विच्छेतावपि नैव संभवादन्यत्र नहि निर्गत

९०

चक्षुषां प्रदीपानामिव भिन्नदेशावस्थानस्यैव कल्पनान्नैकीभावः एकगोलकनिमीलनेतस
रः प्रदेशावस्थितघटादेर्गोलकांतरस्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणाकल्य
कगोलकनिमीलनेतः नादेकीभावोपपत्तेः अन्ये च तेजस्त्वादिव चक्षुष्ट्वादिकमपि अवयवाव
यविवृत्तजातिः तेन न तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारब्धो वयव्यपि चक्षुरेवेति नोक्तप्रसक्तिः
एवं घ्राणपदवाच्य घ्राणेंद्रियेऽपि बोध्यं शरीरे तु यद्यपि नैकीभावसंभवस्तथापि युज्यमानस्यका
रणीभूतस्य सूक्ष्मस्य पित्रोर्बाल्यापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् स्फुटतावेवस्तत्त्वयेमु
च्यमानतया असमवेतावैकत्वादन्यत्रेंद्रियकल्पः शरीरे ऊहं के विदिछंति ॥ ॥एकधा
तन्नौवभ्रेषे एकधास्यत्व चमार्श्वतादिति श्रुतं तत्र प्रयच्छं तद्धितीयांतं च पश्यगपोद्धि वकुव
चनांतेनोहितव्यमिस्य विवादः एकधाशब्दस्यत्वविकारो यथा अभ्यासात्मकोभाकऊहइति

चिंतायां॥ एकधाशब्दस्यापि एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालकत्वे च लौकिकप्रयोगेणाना
नार्थकत्वावगतेः प्रकृतावेकत्वान्वयोद्देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थासंभवेनान्वयः
साकल्यसंपत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव वाच्यत्वेपि विवक्षितावधृताभ्यासकल्पने प्रमा
णाभावादेकधाशब्देनार्थांतरं भक्तं देशतः कालतो वानेकत्वकच्छेदनसाहित्यमेव शास्त्रा
प्रकाश्यत इत्यविकारादन्न इहः॥ यदि तु उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात्प्रकृतौ य
स्यशब्दस्यार्थो निर्णीतस्तस्यैव तदपेक्षाभावेनैव प्राप्यवगतेनार्थांतरप्रकाशनस्य प्र
योजनत्वकल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यतेः तदास्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विवक्षिताव
येकधाशब्दार्थः॥ तथापि तु नाभ्यासः॥ सकृदनुष्ठितेनैवैकधाशब्देन सर्वत्वकगतेकप्रय
त्नसाध्यछेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्ः यद्यपि च सहितानां सर्वेषां त्वचामेकप्रयत्न

साध्यच्छेदनकत्वं बाधितं तथापि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्युक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासत्वचां साहित्यावि
वक्षया च प्रत्येकमेव संमार्गादिवत्प्रत्येकप्रयत्नासाध्यच्छेदनकत्वस्यान्वयवैधोपपत्तेर्ना
र्थोभ्यासेनेति प्राप्तेप्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्यायादृशसमभ्यासत्वेफलोप
धायकता विवक्षितावपि तादृशसामग्रीसत्व एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायक
त्वं चाव्यंतरप्रकृतिवत्प्रत्यावाऽनुपपत्तेः तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यंतरनैरपेक्ष्ये
णैवत्वक्त्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकप
र्याप्तिसंसर्गको निर्णयो जनितः॥ न चासौ विवक्षितो सकृदनुच्चरितेनैकधाशब्देन सहकार्यंतरनै
रपेक्ष्येण संभवतीति तस्य समुदितत्वक्त्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्यापि तादृशबोधजनक
कत्वात् अतश्च तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसंधानस्यापि उक्तनिर्णये सहकारि

कारणतावाच्येति अधिकसामग्रीकत्वात्प्रकृतिवभ्द्राववाधायतिः॥ अतः प्राकृतसहकारिका
रणमात्रेणाप्रसक्तेविशेष्यकनिरूढकवोधजननार्थएकधापदस्ययावत्त्वचमभ्यासआ
वश्यकएवसोयंअभ्यासमात्रेणप्रकृतिनोन्यथाभावाद्रूढइतिव्यवह्रीयतेनतुअयंवस्तु
नःसंस्कारोहादिसाधारणोरूढलक्षणाक्रांतइतिध्येयं॥ ॥मेधपतिस्त्वं॥ ॥तंत्रेवंप्रे
षेउपनयतमेध्यादुरआशासानामेधपतिभ्यांमेधमितिश्रुतंकेषांचितुशाखिनांमे
धयतयेमेधमितितत्रनतावच्छाखाभेदेनात्रमंत्रभेदः॥एकदेशवैलक्षिण्येपिशाखांत
एधिकरणन्यायेनप्रत्यभिज्ञानवलेनतदेकत्वावगतेः॥ततश्चतदर्थेमेकएववाच्यः॥तेन ९३
मेनमेधस्यपशोःपतियजमानोदेवतोवाअर्थोवाच्यानतूभयः नचमेधयोतित्वस्यशक्य
तावच्छेदकस्यैकत्वात्तदवच्छिन्नोभयाभिधानेपिनदोषइतिवाच्यंतथात्वेविरतरपद॥

नांततदर्थेघटितत्तद्वाक्यार्थविषयकविलक्षणवोधजनकत्वानुपपत्तेः॥नयाहि
यजमानपरत्वेयजमानायमेधःपशुर्भोगसाधनत्वेनासीत्तंमेध्यामवतोऽकस्त्विज
दुरोयत्तद्वारंवाचालोत्कर योमेध्यंउपनयतत्स्वकीयदक्षिणांयजमाननिष्ठंफलंवाआशासा
नाःसंतरसर्पः॥देवतापक्षेदेवतायैमेधंपशुमाशासानामेध्याभवंतस्तंदुरःप्रतिउपनप
तेसर्पः॥केवितुदेवतापक्षेदेवतायैपशुमाशासानाभवंतोमेध्यास्तदाद्यादुरोयत्तद्वार
ण्यहृदयादीन्कपनयतेनेसर्पदसाकुः॥सर्वथाविलक्षणवोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेरेकरू
पएवार्थोवाच्यः॥नचवोधद्वयजननकत्वेसहकृच्छ्रुतस्यशब्दस्यसहकृदर्पप्रसायकत्वमिति
नियमभंगएवदर्पकतावीजनंचतत्रास्तिशाखाभेदेनद्विश्रुतस्यसहकृच्छ्रवणाभावादि
तिवाच्यंतथापिलिंगकल्पितश्रुतेरनेकत्वकल्पनागौरवभियाएकार्थस्यैवार्थस्यवाच्यत्वात्

तदिकिंपरत्वमितिचिंतायांदेवतायाविग्रहाद्यभावेनस्वामित्वापरपर्यायपतित्वानुपप
त्तेर्यजमानपरत्वमेवनचतस्यैकत्वेनद्विवचनानुपपत्तिःपाशन्यायेनतदुपपत्तेःव
स्त्रतस्त्रदंपत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वस्याधनेनेतिवदेकवचनंपत्नीयजमानाभिप्रा
येणचवसानावितिवयजमानद्विवचनंअतएवैकपत्नीकप्रयोगेद्विवचनांतएवमं
त्रोन्यत्रत्वेकवचनांतएवेतिनास्मन्मतेविकल्पोपपत्तिप्रांप्तेत्परत्वेपशोराशासनस्य
तावत्सिद्धत्वेनैववैयर्थ्यदक्षिणादीनांकथनान्नतदाशासनमपिसंभवितिअतोदेवत्वादि
व्यावहारसिध्यार्थंदेवतोयाआपस्वीकारात्स्वासंबंधस्यतत्तायेसाधितत्वात्तमाहात्म्यमेधपति
त्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेववचनेतुत्वदुक्तरीत्यैवदेवतात्वस्यअग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्ति
त्वादेकत्वोपपत्तेरपधिष्ठानभेदेनद्वित्वोपपत्तेममाप्युपपन्नमेवकर्तृत्ववदेव

९३

तात्वेपिमेधपतित्वंसामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमितिनकाचित्क्षतिःएवंचविकल्पोपिफलमु
खत्वान्नदोषायप्रयोजनंपूर्वपक्षेसन्नेहूयोरपूहोविकल्पस्यअर्थद्वयानुसंधानेसिद्धांते
त्वग्निमाधिकरणेवक्ष्यते॥ ॥नियमोवा॥ ॥यत्रदेवतात्वमेकंअधिष्ठानंतुएकं
वहुवातत्रद्विवचनांतस्याधिष्ठानपरत्वात्तदनुरोधेनोहःएकवचनांतस्यतुविका
रएवदेवतात्वस्यैकत्वात्यथावायव्यंश्वेतमालभेतवैश्वदेवंधुम्रमालभेतेःसएता
नग्न्यनादिक्षेप्यआलभेतेत्यादौअत्रवायुरेकमधष्ठानविश्वशब्दस्यसमस्तवाचित्वा
द्वहवोदेवाअधिष्ठानंयद्यपिचशब्दस्यैवदेवतात्वान्नात्रशब्दानांवहुत्वंतथापिदेवं
त्वादिव्यवहारसिध्यर्थंकल्पस्यस्वीकारस्यस्यापपत्तिद्वैस्यैवकल्पनात्स्वीकारघटितमेध
पतित्वस्यापर्येएवोपपत्तेरर्थएवात्राधिकरणेपरपरयादेवतात्वोधिष्ठानपदेनोक्त

इति तद्बहुत्वोपपत्तिः॥ एवं आदित्यानामपि बहूनामेवाधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात् न च श
ब्दस्य देवतात्वमस्ति चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्ष्यस्यादित्यपदस्यैवान्वयात् तस्यैव
कत्वेन बहुवचनेनान्वयिकत्वे स्वैवलक्षणात्कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यं सत्यामपि ल
क्षणायां स्वशक्याश्रयवाचकपदवृत्तित्वसंबंधेनैव लक्षणादान्ययरूपेर्थे बहुत्वोपपत्तेः
अत एव तत्राधिष्ठानसंख्यानुरोधेन द्विवचनांतस्योहः॥ देवतात्वं एकं अनेकत्वे प्रमाणा
भावात्॥ आदित्येभ्य इत्यत्रापि न बहुत्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्यार्थि
कमर्थसंबंधेन दृष्टत्वात् तद्बहुत्वेपि एकत्वमेवेति तत्रापि देवतात्वैकत्वं अस्त्येवाबहुवचनत्वात्
तत्र देवतात्वभेद इति न तदिह्योदाहरणं किं त्वग्निमस्त्वत्र एवं तद्देवतत्सूर्वाधिकरणस्य प्रयो
जनमात्रकथनमिति मंतव्यं॥ ॥अर्थांतरे॥ ॥यत्रा तु देवतात्वान्यनेकानि अ

९४

धिष्ठानं त्वेकमनेकं वा तत्रैकवचनांतस्यापि ऊहो यथा त्वाष्ट्रं पात्नीवतं अग्नये पावकाय पशुमा
लभेत आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्य इत्यादौ अत्र त्वाष्ट्रपात्नीवतोरग्नीवतो
रग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेपि तद्धितचतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः॥ तत्तौ योदाहरणो तदुभ
यभेदः अतस्तत्रोभयोरपि भिन्नयोस्तत्तत्संख्यावशेनोहः॥ नाचानयोर्भिन्नयोरर्थद्वयपरत्व
वशेनोहो गोकारैप्रहतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठानरूपार्थभेदात्समुच्चयापत्तिरिति वा
च्यं उभयोरपि शुभयार्थप्रतिपादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः॥ एकवचनांतो हि देवतात्वे परंप
रासंबंधेन मेधयति त्वं घटकतया अधिष्ठानमप्युपस्थापयति अग्नीषोमत्वादिना तदुपस्थि
तिस्तु मेधयति पदाद् शक्त्यै वद्द्विवचनांतोपि अधिष्ठाने मेधयति त्वं वदन्त्वाकारस्य संबंध
स्य देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमप्युपस्थापयतीति सत्यपि विषयताभेदे उभयोरप्युभ

नवमः

पौपस्यापकत्वाद्धिकस्योपपत्तिः॥ ॥ इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां नवम
स्य तृतीयः॥ ॥ ॥षड्विंशतिः॥ ॥ तत्रैवं प्रैषेषु षड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्ठ्योच्या
वयतादिति श्रुतं तत्रास्य मंत्रस्य करणमंत्रत्वाभावेपि समवेतप्रकाशकत्वसंभवे अस
मवेतार्थत्वस्यान्याय्यत्वादविकार एव पशुगणे इति तावद् नाशंक्यं विकारोपि कीदृग्विध
इति चिंतायां प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावाच्छ्रुतपदांतरकल्पनानुपपत्तेर्यौव
रूप्यगतसमस्तवंक्रीप्रकाशनार्थं षड्विंशतिरस्येति पदद्वयावृत्तिरेव अत एव प्राकृतए
व प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावान्नक्वचिदपि एकवचनोहः अदितिः पाशं मे ष पतये मे
धमित्यादावपि अभ्यासेनैव सर्वपाशादिप्रकाशनोपपत्तेः अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्ष
याश्रुतस्यैवाभ्यासमकल्पने लाघवाच्च अन्यथाद्विधानिधे सैवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ ए

१५

कथापदस्याप्यभ्यासानापत्तेः॥ न च एकत्वादीनां प्रकृतौ एकत्वत्वादिनानुद्देश्यत्वादपूर्वसाध
नीभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि बहुत्वादेरपूर्वसाधनीभूतस्य प्रकाशनार्थंब
हुवचनादिप्रक्षेपावश्यंभाव इति वाच्यं आग्नेयं कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुमित्यादौ पशौ एकत्वस्यैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि यागबहुत्वार्थमे
व बहुवचनोपादानेनातिदेशप्राप्तस्य पश्वैकत्वस्यैव तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च अत श्व तत्प्र
काशनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ताः नु तु स्व यादिपदवत्पदांतरप्रक्षेपः यत्तु मन्त्रे एत
स्य क्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्यापन्नभयसंबंधप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशु भेदेन तत्सं
बंधं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरूपंन्यस्तास्या संबंधस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्रा
धान्यं शंकानुपपत्तेः वाक्यार्थरूपस्यवाशास्यत्वेन सुतरांतदनुपपत्तेः प्राधान्योपि

चतस्य प्रतिपन्नत्वे नापि प्रकाशनोपपत्तेर् अभ्यासे प्रमाणाभावाद् उपेक्षिता अत उक्तं युक्तमेव पदद्व
याभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पक्षः द्वितीयपक्षं पर्युगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामने
केषां सांगानां यागानां यौगपद्यावगतेर् अर्थप्रकाशनकार्यस्यापि यौगपद्यावगमात् तदनुरो
धेन युगपद् अनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्यावश्यकत्वान् न क्वचिद् उच्यमानस्यैवाभ्यासः॥ अद्वि
तिः पाशमिस्रादौ तु गुणानुरोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याभ्यासे प्रमाणाभावाद् अपि नासौ
अपि तु वक्तृवचनाद्यूहः एवं यद्यपि चव कुर्वन् नकस्य विदं गां तथापि पाशप्रातिपदिकेना
नेकपाशेपादाने साधकत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैवावश्यकत्वात् न चैवं बहुवचनांतपलाशद्वस्य
स्यैकत्वताभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः॥ तस्य पाशैकत्वानेकत्वसंदेहजनकतया निर्णाय
कत्वाभावात् प्रकृतिवत् द्राव वाधप्रसंगेनाप्रयोज्यत्वात् अत एव विवृद्धिधानयोस्त्वचावाद्ध

९६

नाद् ऊहांगीकारेपि एकैकत्वचिप्रयत्नहूयसाभ्युच्छेदनकत्वशकाजनकतया निर्णायकत्वा
भावाद् वा गत्या एकधा पदेभ्यो सांगीकरणं प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वा
भावाद् यौगपद्यसपत्नयेनैहांगीकरणमेव युक्तं तत्रापि षड्विंशतिप्रातिपदिके अन्यथात्वेप्र
माणाभावात् षड्विंशतीषड्विंशतयश्च सेवं वचनए वोहः संख्याप्रधानत्वाद्वास्यावास्यायम
र्थो निर्णीयते तथाहि सर्वत्र द्वीत्वपरत्वादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंशत्याद्यास्तु
संख्याप्रधानाः दृष्टार्थता चतत्प्राधान्ये अभ्यूनमोः पार्श्वयोरवधतीति वचनात् तत्र कल्याव
गमेन तत्प्रकाशनस्यव्यंग्यत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिके नान्यथाभावः न चै
वं विंशतिर्गवामिति वद् क्त्रीणांगुणत्वे वं क्रीशप्दस्य षष्ठ्यंतत्वापत्तिः संख्याप्राधान्येपि द्विपि
दे वद् तादयापर्येततः पंच पंचाशतः त्रिंशतः सवत्सरादत्वादौ लक्षणया संख्येयशब्दस्य सं

ख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वंशीमल्लक्षणया वंशिशब्दस्यापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः
नवलक्षणाभिधेयैव संख्येयवंशिप्राधान्यं विशंतिगोवंशतिवदिति वाच्यं तथात्वेपि षड्विंशति
शब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्यसंपत्तये न लक्षणांगीकारस्यावश्यकत्वात् नामार्थयोः
पार्ष्टिकान्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानंगीकारे तु मपापि वंशीनां समवेत
त्वसंबंधन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा न च वंशिशब्दस्य वंशिमल्लक्षणया संख्या
विशेषणत्वे तस्याएकत्वेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशक्या आश्रयसमवेतत्व इसित्वसंबं
धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् नवमतेपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्वशक्या
श्रयसमवायित्वेति त्वसंबंधेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च नैवं विगमनाविरहः
वंशिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतएव प्रधानभूतषड्विंशतिपदेन अन्यथाभा

वानुपपत्तेः षड्विंशती अनयोर्वंशयरस्तेवंवंचनोहरुवेति प्रोक्तेता अनुष्टयोव्यावयतादि
तिवंशीयांमेव परामर्शो तासामेव प्राधान्यं संख्यतु तद्विशेषणत्वेनोपातापि साकल्यस्य वि
केतिनादृष्टार्थतापत्तिः एवं च षड्विंशतिपदं गते कवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनास
मेवेनार्थवतार्थत्वान्नैवोह संभावना अपितु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वाद्
रु॥ अतएव द्विपंचाशदनयोर्वंशयर इति समस्य वचनं मयुक्तं किंच प्रकृतावर्थे केवलि
न्यार्थेनयोरशत्वयोर्दशवंशयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्तार्शते इत्यपि समस्यैव सर्वोः
प्रकाशयितव्यादिति गम्यते सर्वपि च न्यायसिद्धमपीदं समासवचनं एकधा षड्विंशति
रितिद्विर्द्विर्बहूनामिदमाश्वलायनसूत्रम् लभ् न श्रुसारूव लाप्यानद् वदाभासीकतु चि
तं तथापि षड्विंशतिरिति समासेनवेति शांखायनसूत्रम् लभ् तश्रु सापक्षे समासस्याधम

नुत्वा नान्तविरोधः अत एव पक्षेऽभ्यासापि द्विवारमेव न तु यावत्सम्भव एकधा शब्दे एवमिति द्रष्टव्य
वा पक्षे यैव यावत्पक्षेक प्रयत्न निर्णयोपपत्तेः॥ ॥अश्वस्य॥ ॥अश्वमेधे सवनीयपश्व
श्वस्तूपरगोमृगाश्चेतरे विहितास्तेषामेकप्रयोगत्वात्तंत्रेणाध्रिगुप्रैषप्रवृत्तौ ये अश्वस्य चतु
स्त्रिंशद्वंक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिवंक्रिकत्वात्सूर्वे वत्समस्य वचने षडशीतिरेषां
वंक्रय इति प्राप्ते तत्रायं मन्त्रः समाम्नातः चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वंक्रीरश्वस्य स्वधि
तिः समेति अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्तेति अयं च लिंगप्रकरण
भ्यां वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादौ अतश्चोपदेशिकेनानेनातिदेश
प्राप्तस्याध्रिगोरश्वविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांशे बाधादश्वस्यायं मंत्रोऽन्ययोस्तु द्विपंचाश १९
दनयोर्वंक्रय इति समासे प्राप्ते तत्रेदमपरं वचनं न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशति

रित्येव ब्रूयादिति तदनेन किं विधीयत इति चिंतायां न तावदत्र प्रतिषेधविधिः सति चतुस्त्रिंश
त्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्तदर्थप्रतिषेधो वा उभयथापि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेरसंभ
वः अश्वे सकृल्लक्षणं प्रतिश्वसकृत्प्रतिषेधे च षडशीतिरित्येकवं समासस्यैव प्राप्तेः षड्विंशति
पदयुक्ताध्रिगुप्रैषस्याप्राप्तत्वेनस्योपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च षड्विंशतिपदे न षडशीतिपदो
पेताध्रिगुप्रैषलक्षणया तस्यानुवादत्वे च लक्षणैव दोषः अतो न गिरा गिरेतिवन्न चतुस्त्रिंशदिति
निषेधानुवादः षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्यापाठप्राप्तेर्मंत्रे इतरापरवद्विधानं तद्वदेव
च निषेधानुवादत्वाच्चतुस्त्रिंशत्पदस्यानापन्नत्वं विधानवत्वाच्च मंत्रांतर्गते षड्विंशतिपदे नाश्व
वंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः न चैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबंधान्न षड्विंशतिरित्यस्य विधित्व
मिति वाच्यं एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबंधकत्वे मानाभावात् अत्र ह्येवावयं तावत्सादौ तत्क्रतेऽपि वि

धिदर्शनाच्च नचैवकारेणस्वार्थएवविधेयत्वापादानेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबंध इति
बंध इति वाच्यं षड्विंशतिपदस्यैव विधिमंगीकृत्यैवकारस्यैव योगव्यावृत्तिरूपं फलमादाय चतु-
स्त्रिंशत्सद्व्यावृत्त्यान्ययोगव्यावृत्तिरूपं फलमादायैवकारानुवादत्वोपपत्तेः अतश्चैवं च षड्विंश
तिर्वाजिनो देवबंधो रिति मंत्रद्वयोरस्तु प्राप्तत्वं एवसमासेनेति प्राप्तेन तावदत्रैवकारो योगव्या
वृत्तिरूपस्सार्थकतया न्ययोगव्यावृत्त्या सार्थकतया वानुवादो वैयर्थ्यापत्तेः परिमात्रेणास्तु सत्युपपत्तेश्च
अन्ययोगव्यावृत्तस्यानुवादस्य निषेधेनैव सिद्धो पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्यं चेति निरुक्तविद्धिधेव
कारार्थविधौ चायोगव्यावृत्तेनैतावत्स षड्विंशतिपदस्य पक्षे प्राप्तत्वाद योगस्याप्रसक्त्वेन वि
धानासंभवः षड्विंशतिपदविधानावश्यकत्वे तत एव तस्याः प्राप्तत्वाच्च अत एव नान्यनिवृत्तेः
तद्विधाने विकल्पस्यावश्यकत्वाच्च अत एवात्र श्रुतेवावयंतीत्यादावेवकारार्थविधौ नतो प

१००

शेषकरोमीति वद्धिकल्पापत्तिरिति तत्कौस्तुभे वस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारस्थले प्रतिप्रस
वरूपता स्वविषयस्यानुवाधनेनैव वानुभवसिद्धा शब्दशक्तिवैचित्र्यस्यानुभवसिद्धस्यापन्होतुम
शक्यत्वात् न च वैशेषिके मंत्रे षड्विंशतिपदस्य प्रतिप्रसवः संभवति न च प्राप्ततत्वाधिगोषड्वी
तिपदप्राप्तौ तस्य प्रसवः तथात्वे न च तुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादानुपपत्तेः वैशंपेयैषिक मंत्रेणाश्व
शेषप्राप्तताध्रिगुवाधेन तत्र षड्विंशतिप्रसवानुपपत्तेश्च तत्परे गोमृगयोर्द्धिपंचाशत्सद्प्राप्तौ तत्र
षड्विंतिपदं प्रतिप्रसवे पिनिषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थैव आश्वलायनमतांगीकारे तु तत्र
षड्विंशतिपदे वसत्वात्प्रतिप्रसवानुपपत्तिः अतएवकाररूपता स्वयेत्याह कानुरोधेन षड्विंश
तिपदे खपरोपन्नक्षितषड्शतिपदोपेताध्रिगुप्रैषलक्षणायातस्यैव प्रतिप्रसवः सोपि न विधेः
यः एवकारेणानुवाधत्वावगमात् तत्प्राप्तिश्चेत्सं न चतुस्त्रिंशदित्यय वैशेषिकमंत्रप्रतिषेधविधिः

चतुस्त्रिंशत्स्वदिनलक्षणयातत्त्रादिसर्वमंत्राभिधानात्ः पदमात्रप्रतिषेधेतत्र षड्विंशतिपद
प्राप्त्यभावेन षड्विंशतिरित्येवमूह्यादित्यस्यानुवादत्वानुपपत्तेः अंतो वैशेषिकमंत्रप्रतिषेधए
वायं तत्रश्च न तोपशोकरोतीवति वद्विकल्प्य तिन प्रतिषिद्धात्वाद्विकल्प्याः अभावपक्षे च अतिदेश
प्राप्तस्य षड्विंशतिपरोपेतस्याध्रिगोरिव न्यायेन प्राप्तत्वात्षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः आश्वलाय
नमते तु षड्विंशतिर्द्विंशतिश्चतुस्त्रिंशदेषां वक्रयः स्येव माकारकाध्रिगुप्रैषस्य षड्विंशतिपदेन
लक्षणात्तस्यैवायमनुवादः॥ एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाध्रिगुप्रैषस्यैव प्रतिप्रसवापि
धिः वा वनिकेन चाध्रिगुप्रैषपाठप्राप्तस्य वैशेषिकमंत्रस्य बाधान्न चतुः स्त्रिंशदितिनिषेधो
नित्यानुवादः वैकमंत्रस्य वा च स्तोमादौ विनियोगाच्च न वैयर्थ्यमपि एवं च विकल्पोपि नाष्टदो
षदुष्टो भविष्यति एवकारश्रुतावयोगव्यावृत्तेरन्ययोगव्यावृत्तेर्वानुवादो भविष्यति। सपात्स्तं निषेधपू

१०१

र्वकैवकारस्य स्थले एवकारसंबंधस्यानुवादत्वप्रतीतेः॥ ताद्दृशस्थले पक्षप्राप्तिवरे वकारस्यापि
स्वसंबंधिविधिप्रतिबंधकत्वात् अत एव उपवासापत्तौ तस्मात्केउपवासानि वत्सुरून नुप्रवासं
गच्छेत्स्यत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेयानन्तूपवासस्तस्यानुभवसिद्धत्वाद्यत्रतु न निषेधपूर्वकता तत्रा
नुभववलादेवकारसंबद्धस्यापि विधानेन कोविरत्क्षतिर्यथात्रैवावर्यंता। सारौ प्रक्लप्तेतु ए
वकारसंबंधिनोध्रिगुप्रैषस्याविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः शास्त्रप्राप्तस्य निषेध
त्वेन तोपशोकरोतीति वद्विकल्प्यः। षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षेन्यायप्राप्तानुवादः स
त्वकरणप्रशस्यपाकरणस्यैव निंदार्थवादः॥ एवं च वैशेषिकमंत्रस्य प्रकरणमपि न बाधितं भ
वति विकल्पस्तु वद्वचनात् पार्शमंत्राव त्वविरुध्यते नचैवं अध्रिगुप्रैषस्याविधेयत्वेपि एवका
रार्थस्यैवं वैशेषिकमंत्राख्यान्यानिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुः स्त्रिंशदित्यस्यैवानु

वारत्वं किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तानिवृत्तेरविशेषेण विकल्पस्यापरिहार्यत्वात् अ
नएवात्र षेवावयवेनासादावप्राप्तपरिसंख्येवां ॥ ऌतान्कोऽल्कनेनेत्रे रलकारः स्मृतु तन्त्रे वका
रयोर्विधिमं ॥ कुर्वन्तस्तत्र विकल्पापतिस्तद्वदेवं चेह तदनापपत्तिरिसयं पर्युनुणयादुरु
द्वरोनतुममनचतवापि विनिगमनाविरहात्तादवस्थ्यं एवकारस्यायोगव्यावृत्त्यन्ययोगव्या
वृत्तिरूपनानार्थकतया संदिग्धार्थकत्वेन निःसंदिग्धार्थकनिषेधस्यैकविधित्वात् ॥ कारात्
अतः सिद्धो श्वमेधे यथाधिगावृहः ॥ अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किं विद्वल्लक्ष्येणेन भाष्यकारे
णेकाधिकरण्यं वार्तिककारेण चाधिकरणद्वयमाश्रितं तत्समेयं मात्रलिखनप्रवृत्तेन मयो   १०२
पेक्षिता ॥ ॥ वनिष्टु ॥ ॥ अध्रिगुप्रेषएव वनिष्टुमस्यमारा बिष्ठोरुकं मन्यमाना इति
श्रुतं तत्रोरूकपदेन किं उल्लूकस्याभिधानं किं वा वपाया इति चिंतायां वपायामुरुकशब्दप्र

योगाभावादन्यत्रवेदे ऌकारस्यानेरेफदर्शनात् लोकेपि चरोमाणि लोमानीत्यादौ रलघटि
तपदयोः समानवृत्तिकत्वदर्शनादुरुकपदेनोल्लूकारस्यानेरेफदर्शनाभिधानं ॥ नतश्चोल्लूक
कुध्याव निष्ठुं माछिंदतेति मंत्रार्थः ॥ ततश्च वपानेकत्वेनोरूकशब्दस्योह इति प्राधान्येन तावद्व
निष्टोः सर्वयवल्लवनं निषिध्यते हृदयादि वनस्पत्यहविष्ठेन ल्लवनस्यावश्यकत्वात् ॥ नापि उ
ल्लूकसादृश्यबुद्ध्या ल्लवनकाले निषिध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः अत उरूकशब्देनावयवयो
गेनेपाभिधानमेव वयोद्धरणकाले वयां मन्यमाना अस्तां सावनिष्ठुं माछिंदतेत्यर्थः वनिष्ठो वेपा
पाङ्गोतरकालं ल्लवितव्यत्वात् अनन्तस्तस्य पूर्वल्लवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति अवय
वयोगश्चोरुशब्दो विस्तीर्णवाचोदाघेः छांदसः कशशब्दो भेदो वाचीः नौमेकदेशे नाम ग्लक्ष्णा
लशब्दोपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं समासो वा विस्तीर्णं भेदो वपारव्यं च तदर्थः न चैहृषा

योगवाधारेफघटितस्यपदस्योत्तरकोपिरूपभावात् अतश्चवयानेकत्वेऽरुणिकान्तिप
देद्वयपक्षेऽरुकाणितिसमासपक्षेऽरुहःकार्यः॥ ॥प्रशंसा॥ ॥तन्नैवमेषप्रशंसा
याद्रूढ्इतिकृतं अत्रहरूण्युतादिति अनुपपद्यते तन्नशंसेल्लनेनकिंकरणीयम्भूतःशासउप
नेऽतेप्रशस्तत्वमितिचिंतायांप्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेःप्रशंसेतितत्नीयांतं अंकारलो
पेनद्रूरवेनचशासवाचिशासवशब्दस्वासिंवैशासमाचक्षतेदसादिलिंगादसिक्वनःतत
स्वसिनारवडेनवाक्रूछिंदतेतिपेषार्थे॥ यद्यपिचस्वधितिरेवपत्र्यपकरणोसामान्यतछेद
नेविहितस्तथापिवाकुछेदनेमात्रवर्णिकोविशेषविधिरनेननविरुध्यते अतश्वास्वमेध
शतंराजताहरितत्सरवोसयोभवंतीति असिवकुत्वस्यविधानात्तदनुरोधेनोहदूतिभाष्ये

१०३

भाष्यकारादिभिरेवंसमाहितप्रसक्तविहितस्वधितिसत्वेमात्रवर्णिकशासविधिकस्पना

यांगौरवात्प्रशंसापदंप्रशस्तत्वपरमेवेतिवस्तुस्वयमेवदर्शप्रयाजानिष्ठाद्दशासमाहरेतिवा
क्यस्पलिखितत्वाद्वासस्यापिप्रशंसाविहितेखेनोपेक्षितंवस्तुतस्तुबोधायनादिसकलकल्प
पर्यालोचनयाशासपदस्यस्वधितावपिशक्तत्वगमाद्वाकुछेदनेपिस्वधितिरेवप्रसक्तेर्नेमा
त्रवर्णिकद्वयांतरकल्पनायत्तु असिंवैशासमाचक्षतेदूतिलिंगंतत्स्वधितेरेवअसितु
ल्यत्वोन्नत्वसर्यमसिशब्दस्यनिघंटौस्वधितिपर्यायत्वेवाशाद्वादशासशब्दस्यापिस्वधितिपर्या
यत्वसूचनार्थनविरुध्यते अतश्वशासस्यवाकुछेदनेकरणत्वसंभवेपिप्रशंसेतिपदेनतत
दभिधानंतकारमाचलोस्वपस्यवाकुलकत्वेसंभवतिच्छकारलोपस्यदूरवस्यचवाकुल
कत्वांगीकारेप्रमाणाभावात्तुद्वितीयाद्विवचनांतत्वांगीकारेणवाकुसामानाधिकरण्यसंभ
वतिवेय्यधिकरणपस्यान्याययत्वाच्चद्विवचनस्याकारादशास्तस्वतंत्रसूत्रविहितइतिन

नस्यवाकुल्लकत्व एवं च शलादोवर्णास्यादिप्राय पाठोपि संगच्छते अतश्च प्रशास्तापदेन प्रश
स्तताभिधानात्तस्य चाविकलत्वस्य च नार्थेन याहृष्टार्थत्वाद्धाकुविरुद्धाबृहः॥ तत्रापि प्रकृत
पदस्यवाकुद्वये छांदसत्वाद्धाकुव कुलसेद्विपां शाकायां विकल्प यो तौ वकुव चनांतपाशमंत्रसे
पि वा प्रवृत्तिः स्वाधीने शब्दप्रयोग इति न्यायेन प्रशस्वाचाकूनिस्पृहः पूर्वपक्षे च प्रशासे रिति
दृष्टव्यं इदं च महाभाष्यस्वारस्यात्क्वांत धातोरिवसांत धातोरपि तुल्यन्यायत्वात् क्विपूर्वो
नेस्तव्यं गौ॥ हास्यशासपदस्येव शासेति छांदसं मिलापाघप्रशंसार्थत्वमुक्तं पदानुमहावा
र्तिकस्वारस्याद्धुतरप्रयोगाच्च सांत धातोः क्विपूर्वि चावि ष्येतितदा घप्र थमानस्वरानु
ण्याछ्सुर्दि सायामिसनुशिष्टस्य हिंसार्थकस्य शास् धातोर्लुप्तक्विवंतस्य प्रतीयांते न पाश्र
यणोपिच्छांदसत्वकल्पनाभावाद्धिंसासाधनत्वघितिकरणकत्वावगतेर्याति कसंमतः॥

सवृद्धावेवोहेनुसंधेय॥ ॥श्येनः॥ ॥तंत्रैवं प्रैषे श्येनमस्यवक्षः कृण्वपुनादिति परकृतेनव
श्येनपदं रेवशब्दानुषंगेणावृक्षसउपमार्थमिसविवारां दारुवशब्दार्थश्च साहश्यमिसपितत्वकृ
तरधर्मैः संभवेवे कतिपयधर्मैरन्याय्यत्वादाकारविशेषेणैव अतश्च वक्षउहूस्तनांतेनादिना
श्येनाकारत्वां संपादयद्रष्टव्यमिति वक्षो विधिस्तकपक्षवत्क्षप्तितित्वेन तत्पाहे अवदानबाक्ये
ष्वक्षसत्यतित्रवणात्तस्यैव हविष्प्रतीतेर्नकत्ते नादिमानत्वात्त्वाकः कल्पयितुं तेन सा
दृश्यसंपत्तिरविकल्पोद्धरणादेवजायत इति अविकलोद्धरणां प्रकाशयितुंमेवसादृश्यानु
वादोदृष्टार्थत्वात्॥ इतरथा श्येनाकारता यामांत्र वर्णिका विधाने गौरवमदृष्टार्थता वापद्येत॥
वंशलादोषणा॥ कश्यपेवांसोकवषास्ते कपर्णोष्टावंतेसादिवपिदृष्ट्व्य शलाके॥ कश्यपेव
कच्छपाविवषागतिसाधनत्वादिमानसदृशः स्ले कपर्णाकरवीरपर्णोक्तौ॥ अष्टावंतो अस्थि

संयुक्तौअत्रचपूर्वपक्षेसिद्धांतेचश्येनादीनामुपमानत्वस्यावश्यकत्वात्तत्रापिचेद्वशद्दृक्षणे
नसिंहोदेवदत्तेइतिवद्गौणत्वाभावात्सिंहदृद्वेतेवीरइतिवद्धक्षोविद्वद्दो अन्तर्हितश्येनपदे
नैवोपमानत्वसिद्धेरन्तर्हएवश्येनादिपदानांन्यायसिद्धः कृष्यसूत्रकारसंमतश्चेतियथाप्रा
दमधिकरणंनोहविचारोपयोगितथापिप्रासंगिकत्वान्नदोषः॥ ॥प्रासंगिके॥ ॥अग्निहो
त्रेअग्नयेज्योतिष्मतेपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेग्निहोत्रेउद्वायेदिति
श्रुतंतत्रकिमिदंप्रायश्चित्तंदर्शाद्यर्थप्रणीतस्याग्नेरर्थेग्निहोत्रकालेउद्वानेभवतिनेतिवि
तायांचक्षुस्समभिव्याहृतेनलिंगादिपदश्रुत्वानिमित्तत्वमुद्वानस्यप्रतीयतेऽनवतदु
द्वानमात्रस्यनाशापरपर्यायस्यसंभवतियत्किंचिन्नाशस्यसर्वदासत्त्वेनकादाचित्कत्व
व्याप्तनिमित्तत्वस्यासंभवात्॥ अतोहविरार्तिन्यायेनप्रतियोगितासंबंधेनाग्निविशेष

पांतत्रापिचाग्नेरवयवशोनाशस्यसर्वदासत्वादग्नित्वावच्छिन्नजगतीतलवर्तिसर्वाग्निनाशस्य
चकदाचिदसंभवादवश्यंकरिष्यमाणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्याग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकना
शस्येवप्रकरणादिनानिमित्तत्वावसायाउक्तःप्रयोगोपयोग्यवश्यंचायमर्थोभेदहोनेमादाव
पिवक्तव्यएवःप्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्येवनिमित्तत्वात्अतस्तद्वदेवेदमाद्यप्रकार
कांअग्निहोत्रांगअस्तङ्गवानष्टस्याग्नेरुत्सादकाकांक्षायांनैमम्रध्यन्यायेनपदांतरकल्पनयास्याग्नि
होत्रापेक्षिताहदृष्टरूपाग्न्युत्सादकत्वकल्पनयासन्निपत्योपकारकत्वमेवभेदनहोमस्यतुदृष्टरू
पकपालजनकत्वस्यबाधितत्वादाराद्उपकारकत्वमितिविशेषः॥ अतएवाग्न्युत्सादनप्रयोजना
भावादग्निहोत्रेऽहुतेएतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः॥ अहुतेग्निहोत्रेइत्यनुवादः॥ भेदनहोमस्तुक
पालकार्येनिष्पन्नेयुद्धासनास्तंभवस्तेवेतिविशेषः॥ सर्वथादर्शार्थप्रणीतस्याथग्नेरग्निहोत्र

पयोगित्वान्निमित्तसंस्कार्ययोरुभयोरपि सत्वेन तदर्थं कर्तव्ये वेद्धिः। न च तथापि दर्शादौ
वैधसमंत्रकोद्धरणाभावादध्वर्त्ताग्निनाशाभावेन निमित्ताभावः। उद्धृतत्वस्याहवि रुभय
चैवदग्निविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वादिति भाष्येनात्रोद्धृतत्वं उद्देश्यविशेषणं क्रियमाणप्र
योगोपयोग्युद्धृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोद्धरण
स्य निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नातिप्रसंगः। उद्धृतश्चाग्निरिवेति अग्निपदं निसानुवादः। इतर
था अजस्त्रपक्षे उद्धृतत्वाभावादुद्धृतरूपस्य पाक्षिकत्वानुवादत्वापत्तेः गार्हपत्यादिनाशे
ऽग्निर्ज्योतिष्मता ह्याप्यतेश्च अतश्च दर्शार्थप्रणीतेनैवाग्निहोत्रानुष्ठानादुद्धरणस्य प्रसंगसिद्धत्वा
येन यालोपेऽपि निमित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपितु अचाहिताग्निनाशप्रायश्चित्तमेव
अत्र च पूर्वपक्षे उद्धृतात्म्याभावमात्रेणान्यथा त्वाम्रातो हप्रसक्तेः सिद्धांते तदपवादात्संगतिः॥

१०६

धारणे॥ ॥ अनारभ्याधीयोगतदग्निय आहवनी पदतिश्रुतं तत्र गतश्रीत्वं ग्रंथांतरे अन्यथा
व्याख्यातमपि तंत्ररत्ने प्राप्तश्रीत्वमिति व्याख्यातं तदिह यदा तन्निमित्तके आहवनीयधार
णोक्तं तेऽग्निहोत्रेकाले सउद्धार्ये तदा तदलसर्थस्यातिष्मताष्ठिकर्तव्या न वेति विंतायांनिमि
त्तसंस्कार्ययोः सत्वात्कर्तव्यानवधारणोक्तेन तत्र योगोपयोग्युद्धरणाभावादकरणं अनुद्धृ
तस्य धारणायोगे न ततः पूर्वं क्रियमाण सर्वाग्निहोत्राप्रयागार्थं तंत्रेण समंत्रकोद्धरणस्या
क्षेपेत्। इदं धारणं नगतश्रीत्वे निमित्ते पुरुषसंस्कारार्थफलकल्पनापत्तेः धार्यं इति यस्य
लयेनाहवनीयस्य कर्मत्वावगतेश्च षष्ठी श्रुतिस्त निमित्तफलकतयाकर्तव्यत्वानुवादेऽपि विश्व
स्यतिवत्तानुपपन्ना किंतु आहवनीयसंस्कारार्थमेव आहवनीयस्य च धारणव्यतिरे
केणाधानेन जातत्वात्स्वरूपे आनर्थक्यसंभवात् कंप्रयोगांतरे तन्नाशे प्रायश्चित्ताभावः

प्रसक्तो अव्यभिचरितक्रतुसंबंधोपस्थितकरिष्यमाणसर्वकर्तृत्वपूर्वसाधनीयसंस्कारसिद्धिः
एवं च धारणस्य पुरुषार्थत्वोक्तिस्तं प्रत्युक्तीयानिरस्ता अत एव करिष्यमाणकर्मणां यावज्जीवं
सत्त्वाकृतश्रात्वोत्तरं पुनर्दोषिन्द्रिप्ययावज्जीवं धारणसिद्धिः पुरुषार्थत्वपक्षे तु यावज्जीवनीयां
प्रमाणांतरमस्यं स्यात् सर्वकर्मार्थोनापि च धारणेनाक्षिप्तं उद्धरणं कांस्यभोजिन्यायेनाग्नि
होत्रापेकारकतया समंत्रकमेवाक्षिप्यते न च यत्किंचित्कर्मार्थं उद्धृतस्याग्नेरेव गतश्रात्वेति
निमित्ते धारणोपपत्तेर्न स्वतंत्रोद्धरणाक्षेपकत्वमिति वाच्यं मध्याह्नदोषदाकस्याधिकर्मणो
नकरणांतरे देवगतश्रात्वरूपनिमित्तप्राप्ते धारणस्यावश्यकत्वेन तदनुरोधेनोद्धरणाक्षे
पस्यावश्यकत्वात् अतो निमित्तसत्त्वाकृतत्वेव ज्योतिष्मतीष्टिरिति प्राप्तेपदाकर्ममध्ये गत
श्रात्वं तदोद्धरणनाक्षेपकत्वादन्यदाचाक्षेपकत्वे वैरूप्यापत्तेर्लाघवेन परप्रयुक्तोद्धरणोप

जीविना धारणविधिना यत्किंचित्कर्मार्थमुद्धृतस्यैव गतश्रात्वे निमित्ते धारणविधानं अत एव त
दनुरोधेन निमित्तस्यापि आहिताग्नित्वादिनेव जीवनस्य संकोचो न विरुध्यते अतो धारणविधि
ना अग्निहोत्रादिविधिना वा परप्रयुक्तानित्याभे नोद्धरणानाक्षेपात्करिष्यमाणाग्निहोत्रांगभू
तानिग्निनाशोद्धृतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाग्निनाशरूपनिमित्ताभावान्नैमित्तिकाकरणं
न चान्यकर्मार्थं प्रणीतस्य धारणे निमित्ताभावेपि अग्निहोत्रार्थमेवोद्धृतस्य धारणे मितितस
्रावात्कथं प्रयोगांतरे तरेतन्नाशे प्रायश्चित्ताभावः कपालनाशादिवद्घतप्रयोगव्यतसुपयोगि
नीयोद्धरणव्यक्तिस्तत्संस्कृतत्वावच्छिन्ननाशस्यैव तत्प्रयोगव्यत्युपयोपिग्निसंपादकतयोज्यो
तिष्मतीष्टिनिमित्तत्वात् इतरथातिप्रसंगापत्तेः अतो नाजस्त्रेष्विदं प्रायश्चित्तं अपि तु सामान्य
विहितमनस्वतीहोमाद्येवेति सिद्धं ॥ ॥नवृत्तन्ते॥ ॥यदादर्शोर्यमग्निप्रणयनं क्रियते

तदा तस्मिन्नेवाग्नौ सायं प्रातः क्रियमाणाग्निहोत्रांगमुद्धरणं तन्मंत्रश्च स्वाचात्वाहोत्रेत्यादिः पृ
नीयो न वेति चिंतायां दर्शार्थप्रणीतस्याप्यग्नेरग्निहोत्रांगत्वात् तत्संस्कारकमुद्धरणं तदंगभूतश्च
वाचात्वाहोत्रेत् मंत्रः प्रयोजकसत्वाद्भवत्येव न च प्रणयनस्य प्रातःकालीनत्वादुद्धरणे अपराह्
कालीनत्वाभावः प्रधानांगभूतोद्धरणाद्यनुरोधेन तदंगभूतकालस्य समयाध्युषितकालव
द्नादरणीयत्वात् वस्तुतस्तूद्धरणस्याग्नेर्वाग्निहोत्रांगत्वाभावे च पि प्रणयनाक्षिप्तार्थि
कोद्धरणस्य तत्संस्कृताग्नेर्वा अग्निहोत्रोपकारकत्वस्य तावत्सत्वान्नावतैवेत्यो र्थयोर्द्धिप
यसोः प्रणीताद्यमेव तन्मंत्रप्राप्त्युपपत्तिरिति प्राप्ते प्रातःकालक्रियमाणाद्दर्शार्थाग्निप्रणयनस्य न

१०८

वेलायामग्निहोत्रस्य निमित्ताद्यभावेनानुपस्थितत्वात् तदंगभूतोद्धरणस्य कालाभावेन सुत
रामनुपस्थितेर्न मंत्रस्य तदंगीसंभावना नाप्यग्निहोत्रेण वस्त्वचैगुण्यपरिहारार्थमकालोप

तदाक्षेपः तस्य प्रसंगसिद्धाग्निलाभेन तदुद्धरणादिसंस्कारकार्यस्य लाभेन चोद्धरणस्यैवाना॥
क्षेपेण तन्मंत्रादेः सुतरामनाक्षेपात् अतः प्रयाजानां पशुपुरोडाशे अनंगत्ववदुद्धरणतन्मंत्रादे
रपि तस्मिन्नग्निहोत्रप्रयोगे अंगत्वाभावादेव न तदभावेन वैगुण्यप्रसंगः अतो नं मंत्रस्य का
लांतरप्रयुक्तान्यथाभावात्मको भाक्तऊहोऽपि पुनर्बाध एवेति सिद्धं॥ ॥प्रदानं॥ ॥आ
दित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्यत्र पयसोऽधिकरणत्वनिर्देशान्न पयसो हविष्ट्वं अपि तु च
रोरेव तद्धितसामानाधिकरण्येन तस्यैव देवतासंबंधात् पयसस्तु श्रयणाधिकरणत्वमात्रं
अतो न तत्र प्रदेयधर्माः प्रणयप्रणीताद्यधर्मास्तु तत्र भवंतीति प्राप्ते वस्तुतस्तु संयवनार्थत्वा
तेषां च तदभावात्तेऽपि न भवंत्येवेत्युक्तं प्रदेयधर्मप्राप्त्यां कां तु यद्यपि नाभ्याकांक्षितं तथापादि
सप्रकरणे अयमनुपावत्सानयाकरोति अन्यथा विप्लवतिमे गांदोहपात्रात्सादिप्राप्तवत्साधक

रणाद्यनुवादेन यजुरादिपर्युदासविधिरेवोसति वाक्ये सप्तम्यर्थविवक्षा तात्पर्यग्राहक अ
भ्युदितेष्टिदिति प्राप्तेर्नित्यानुवादत्वेनाथस्योपपत्तेर्न सप्तम्यर्थविवक्षा वस्तुतस्तु लौकिकाति
द्रुपयोगाहरणस्यैव तदाप्रसक्तेर्दोहनादिकर्तव्यताया अप्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वेपि द्रतर
स्य सर्वस्यैव नित्यानुवादत्वान्न सप्तम्यर्थोपि विवक्ष्य आतो न तत्र प्रदेयधर्माः अभ्युदितेष्टौ तु
उत्तराधिकरणे वक्ष्यते॥ ॥अभ्युदये॥ ॥अभ्युदितेष्टावपितादिसप्तमीनिर्देशाद्दध
शृतयोरधिकरणत्वावगतेर्न प्रदेयधर्मा भवेयुः॥ सहस्नपयती तस्यापि पूर्ववदेव नित्यानुवा
दत्वोपपत्तेः॥ न च क्षोदिष्टादिद्रव्योद्देशेन तत्प्रदेवतामात्रविधानाद्व्याद्यधिकरणत्वस्यापि
विधौ वाक्यभेदापत्तेस्तस्य प्रदेयत्वमिति वाच्यं द्रव्यद्वयोद्देशेपि वाक्यभेदतावस्थ्यात् तन्द्वं
सप्तमीश्रुत्या विधेयानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यैवांगीकारः॥ वस्तुतस्तु भावनांतस्यैव त

१०१

त्रषष्ठेंगीकारांदधिकरणत्वस्यापि विधौ न वाक्यभेदस्तुल्ये प्राप्ते यदि गृह्णीतं हविरभ्युदियाद्दध्यो
र्घेतानेव तंडुलान्स्रक्फलीकृतान्दधिपयश्चेत्यादि लिंगादपनयविधौ स्वप्रकृतया गाययोरेव
दधिपयसोर्भविनां तंडुलानामपि प्रयुक्तत्वस्य षष्ठे व्यवस्थापितत्वाद्दधिकरणत्वविवक्षानुपपत्तेर्भ
वं स्यैव प्रदेयधर्माः॥ ॥अपनयो वा॥ ॥यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकु
र्याद्ये सोद्दिष्टास्तान्नयेत् सन्निमतेष्टाकपालं निर्वपेद्यमध्यमांस्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृतेच
रुं ये स्थविष्ठास्तानिंद्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं मिति तत्रापि यद्यपि अपनयविधेर्भावात्कर्मांतरत्वं ष
ष्ठेउपपादितं तथापि अभ्युदितेष्टितुल्यश्रुतित्वात् वत्सापाकरणश्रुतिवलाच्च सप्तम्यर्थो
विवक्षा प्रप्रदेयत्वावगतेः प्रदेयधर्मान्मत्वा न स्यात्तरं वत्सापाकरणविधिवले नदद्दस्य पयो
र्व्याप्तता वपित्वधिकरणत्वाविवक्षायां प्रमाणाभावात् प्रदेयत्वानुपपत्तेर्न प्रदेयधर्मास्तादिस

७.५१७

चत्तुवत्॥ ॥श्रयणानां॥ ॥सोमेपयसामैत्रावरुणंश्रीणातिसकुभिर्मेधिनमिसोदोलमी
यथापयःप्रभृतीनांश्रयणंप्रतिगुणत्वावगमात्तस्यापिसोमसंसर्गेदेवतासंबंधाभावेनप्रदेयत्वानु
पपत्तेर्नप्रदेयधर्माःक्वथादयः॥नवप्रयाजशेषन्यायेनश्रयणस्यसोमसंस्कारकत्वेअदृष्टार्थत्वप्र
संगात्॥पयःसंस्कारकत्वावगतेस्तथानुपपत्तेर्योगेतस्यविनियोगस्यकल्पनेनप्रदेयत्वावगति
पयःसंस्कारकत्वेपदृष्टार्थत्वस्यतुल्यत्वात्॥उच्यतेविशिष्टेसोमावरोधेपयसोनिवेशानुपपत्तेरवान
षात्स्यपयसोधिकरणन्यायेनतृतीयादिविलक्षणाप्रमाणमवाच्यप्रयाजशेषवदयुक्तत्वामा
वेनास्मदुक्तमप्रयाजशेषन्यायाभावाच्चतस्मान्नात्रप्रदेयमार्धर्माः॥ ॥पर्यग्निकृतानां॥ ॥
अश्वमेधेरण्यानामपरस्वेतआलभन्तरतिप्रकृत्यपर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीतिश्रुतंतत
थात्वाष्ट्रंपात्नीवतमालभेतेतिप्रकृत्यास्यत्वापिपर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजंतीतिश्रुतंतत्सोम

११०

यत्रप्राधवाक्येतावताबहुदेवतासंयोगश्रवणात्तत्रालंभमात्रंविधायवैपित्युयोगएवैकृतमेवद्वि
तीयेद्वितीयवाक्येतुनपर्यग्निकरणांतांगरातिविधिरपूर्वत्वफकोद्वितीयोक्तोपियुज्यते॥तथात्वेप्रा
कृतस्यपर्यग्निकरणादिधर्मजातस्यप्रकृतौप्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वेनत्वकृतस्यपशोःप्रदेय
त्वेनतस्मिन्नप्राप्तेरप्रकृतकार्यतयापशौविधीयमानस्यकृप्तोपकारकत्वाभावेनातिदेशप्रतिब
धकत्वासंभवात्॥तदभावेवप्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वेनैवपर्यग्निकरणादिप्राप्तेस्तस्याविधेयत्वा
च्चनवापर्यग्निकरणांतेप्रयोगस्यागारभ्योत्सर्गविधिः॥तथात्वेत्यागस्यायमभावेनोत्सृजतिवाक्यावगतदे
वतासंबंधबाधापत्तेः॥नचोत्सृजतिनायागमन्त्राप्रकृतपर्यग्निकरणांतरोतरत्वविधिः॥हृदयाद्यं
गेषुतद्विधौपात्नीवतमितिसेकवचनानुपपत्तेः॥पत्नीतद्विधानस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च॥अतःपर्यग्निकरणो
त्तरकालंधूपद्विमोकरूपस्योत्सर्गस्यप्राप्तस्यैवायमनुवादइतिआक्षेपेप्राप्तेआज्यभागन्यायेनपर्यग

रणांतांगरीतिविधानेविनान्नपशोः अदेयताप्रमाणाभावात्॥ उक्तनिवाक्यगतदेवतासंबंधस्यदे
क्षवस्यदेयप्रकृतित्वेनैवोपपत्तेः॥ यद्यपिनात्रविशसनादिकं ततास्वर्यस्याहंकं तथापिपर्यग्नि
करणमेवप्रदेशप्रकृतिसंस्कारकतयातत्संपशोः प्रकृतित्वतात्पर्यस्याहकं संभवतिचविशसना
द्यभावेपियश्वारंभकानामेवहृदयाद्यांगानांदेवतोद्देशेनस्वत्वत्यागः॥ अतश्चाप्राकृतकार्यका
रितानापत्तेः संभवतिपर्यग्निकरणांतांगरीतिविधानेनापूर्वता॥ ॥आज्यसंस्थाः॥ ॥पा
लीवतवाक्येपुनराक्षेपः॥ अत्रहिपर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजंतीत्युक्त्वा आज्येनशेषं संस्थापय
तीतिश्रुतं अपूर्वत्वेपिहिशेषसंस्थावानुपपत्तेः॥ पर्यग्निकरणवाक्ये पर्यग्निकरणात्ववहितोतरमे १११
वप्रधानयागकर्तव्यता अपदक्षविधीयते तत्करणेच विशसनादिपदार्थलोपेच त्यागलोपेप्रमा
णाभावाच्छेषं [illegible] यानादि आज्येन संस्थापयतीतिविधीयते यद्यपि वप्रपाजावाद्यत्वंप्रा

प्तमेवतथापिस्विष्टकृद्वनस्पतियागादावाज्यविधिर्नविरुध्यते तेनचविशसनाभावादेवन्न्यागासंभ
वाधस्यसर्वाणिहवींषीत्यनेनैवस्विष्टकृतस्तथात्वप्राप्तिः शंक्यानावृत्तादिनिमित्ताभावेनतदप्राप्तेःवि
शसनस्यांगप्रधानसाधारणत्वेनत्यागार्थमपिप्राप्त्युपपत्तेश्चवनस्पतियागादावाज्यविधेरेवमनु ३
पपत्तेश्चरकृत्स्नकर्मांतरत्वेकिंचित्क्रियमाणमस्तिप्रकृतशेषसंस्थापदयोरनुपपत्तिरिप्राप्तेयत्व
ष्टारंचवनस्पतिमावाहयसिअथर्ववेवेनोपकक्षसीतिचष्टेत्वाष्ट्रीन वमोभयाजेज्यावानस्पत्याद
नामीअंत्रेवेनोदृष्टोविघादितिवनस्पतियागस्यांगांतरेणानुमहवचनेनाभावावगतेस्तेस्यचा
पूर्वत्वमंतरेणानुपपत्तेर्नपूर्ववाक्येप्रधानायकर्षमात्रविधिरपितुतदंतांगरीतिविधिरेवापूर्व
त्वफलकः॥ यद्यपिवाक्रियमाणस्यवनस्पतियागस्यदेवतावाहनमपिनैवप्राप्यतेतथापिसिद्धव
न्निर्देशान्यथानुपपत्त्यैवावाहनविधिकल्पना॥ त्वष्टुस्तु प्रधानदेवतात्वादेवावाहनारोधः॥ प्रक्षेपा

नवमोऽध्यायः समाप्त

११३

भावाभिप्रायेणावनवमस्यानुग्राहोक्तिः॥ अनश्वपूर्वकर्मणिद्रोषाभावेनान्यविधानानुपपत्तेर्गुणा
त्कर्मांतरमेवेदं आज्यद्रव्यकमनुषक्तपत्नीवद्देवसमुपांश्वयाजप्रकृतिकं शेषसंस्थाशब्दैरनुपू
र्वेस्यकर्मणोसमाप्तप्रायतपाकर्पचिदनुवादाविति सिद्धान्तस्त्रिविधनुक्तः॥ ॥इतिश्रीखंड
देवकृतौभाट्टदीपिकायांनवमस्यचतुर्थः॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥

समाप्तोनवमाध्यायः

११२

प्रारंभ दशमोध्याय

१० अध्याय बाधः

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥विधेः॥ तदेवमूहे सिद्धे धुनातिदिष्टानां पदार्थानामुत्सर्गापवादाभ्यां वि-
कृतौ बाधो निरूप्यते। तत्र बाधो नाम प्रकृतिसंबंधिनः पदार्थस्य विकृतिसंगतत्वग्राहकप्रमाणाभावः। न
तु पदार्थाभावमात्रं। प्रकृतावेव नित्ये यथाधिकारं प्रयोगे न तत्सत्त्वेन बाधव्यवहारापत्तेः। नापि विकृतौ
सः। नित्यविकृतिप्रयोगे तदापत्तेः। पशुपुरोडाशे प्राकृतपदार्थाभावे न प्रसंगेऽपि बाधत्वापत्तेश्च। अस्ति
चेदं कृष्णलचरौ। प्रकृतिसंबंधिनोऽवघातस्य वितुषीभावरूपप्रयोजनलोपेन सतोऽप्यतिदेशस्य वि-
कृतिसंगतत्वग्राहकत्वाभावात्। अस्ति च कुशानां प्रकृतिसंबंधिनां शरैः प्रत्याम्नानेन कार्यसिद्धौ अतिदेशे-
न विकृतिसंगतत्वाभावात्तेषु नैहाता। रूपेणातिदेशादपि युपदासवशाश्च होतेव रूपणादेर्विकृतिसंगतत्वाभावात्तेष्व-
पि। अत्र विकृतिसंगतत्वग्राहकप्रमाणाभावस्य घटादावपि सत्त्वाद्दाघं विशेषणं नित्यप्रयोगे प्रसंगस्थले १
चातिदेशस्यैव विकृतिसंगतत्वग्राहकप्रमाणस्य सत्त्वाद् सा। अथापि च प्रसंगस्थले अन्य एवोपकारः।

भान्न तस्मिन्प्रयोगे प्रयाजादिपदार्थस्यांगत्वं तथापि सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ वा पदार्थो नामन्यतरोपका-
रालाभो प्रयाजादिभिस्तत्तत्प्रधानस्योपकृतेर्थाद्युपकारलाभे तु तैर्नैव करणानिष्पत्तेर्योग्यतां कुर्यादित्येवं
विधस्यैव प्रमाणस्य कल्पनात्। विकृतिसंगतत्वग्राहकप्रमाणसत्त्वं। अत एव प्रकृतेरपि देववर्णनमिति
कृष्णविकृतिप्रयोगान्तःपातिप्रसंगसिद्धिरप्याहता। अन्यवान्यसंबंधिनोऽन्यांगत्वग्राहकप्रमाणाभावरूप-
को विकृतिसंबंधिनउपहोमादेः प्रकृतिसंबंधिनः प्रयाजादेर्वाऽन्यत्र विशेषांगत्वग्राहकप्रमाणाभावव-
त्त्वापत्तेः। प्रकृतिविकृतिपदोपादानं। अत्र वप्रकृतिशब्दे नातिदेशानिरूपकपरो विकृतिशब्देवाना-
तिदेशावसरः। तथा श्येनगृहमेधीयस्य वस्तुतो दर्शप्रकृतित्वाभावेन तत्र प्रयाजादिबाधे निरुक्तलक्ष-
णाव्याप्तेः। अपितु दर्शादिसंबंध्यंगप्रकारकज्ञानविशेष्यपरो विकृतिशब्दः। प्रकृतिशब्दश्चोक्तविशेष्य-
तानिरूपकप्रकारपरः। तच्च ज्ञानं सौर्यादावतिदेशवाक्यजन्यप्रमारूपं। गृहमेधीये त्वाज्यभागयोर्यज-

तोऽपि तद्व्याप्यभावप्रापाधान्यात् किंकं। अत एवोभयसाधारण्येन दोषाजन्यत्वानत्वेनानुगमः॥ अ
त एव ज्योतिष्टोमादौ दोषेणाविकृति त्वमप्रमेयम्। नादिबाधेनातिव्याप्तिः अस्तु वा एवमेधीयं
तिप्रयाजादिबाधस्याद्धवनीयादिबाधवत्स्वरूपेण व्याप्यार्थत्वाभावेपि प्रसंगसंगत्वेवदशमाध्या
यनिरूप्यत्वात्। एवं च यद्धर्मावच्छिन्नस्य यत्प्रकृति संबंधित्वविशिष्टयद्विकृत्यंगत्वग्राहकप्रमाण
विषयत्वाभावस्तस्य तत्त्वबाधितत्वमिति निःकृष्टोर्थः फलितः॥ यदि तु निरुक्तबाधस्यापि अध्याया
न्तरे क्वाचित्कं निरूपणं संभाव्येत तथापि दशमे तस्य प्राधान्येन निरूपणात् क्वाचित्कस्तु निःदृष्ट
न्त एव हितं तत्रापायनिरूपणस्य तत्त्वात्। येप्रासंगिकं निरूपणं सर्वेष्टान्नां नामधेयत्वादेश्च दर्विहो
मादावष्टमादौ। अत एव भाष्यकारोक्तमपि बाधलक्षणमतिप्रसक्तमपि नातीवासंगतं तथा हि॥ य
द्विशेषादर्शने यस्य शास्त्रस्य यद्विषये यादृशानिश्चयजनकत्वं तादृशानिश्चयस्य तद्विशेषदर्शने

३

नाप्रामाण्यनिश्चय एव तद्विषये तस्य शास्त्रस्य बाधः॥ मवति च शरयदादिरूपविशेषादर्शने निर्दिशा
दिशास्त्रस्य कुशाद्दवनीयादिविषये तत्तदुद्देश्यसंबंधनिश्चायकत्वं तस्य च तद्विशेषदर्शनेनाप्रामा
ण्यनिश्चय इति तद्विषये तस्य शास्त्रस्य बाधः॥ इदं च यद्यपि रागप्राप्तान्नमवदनादिबाधेऽसंभवि तथा
पि तस्य प्रासंगिकनिरूपणीयत्वांगीकारे एतत्क्षतिः। इदं हि बाधसामान्यलक्षणं अध्यायांतरस्य श्रु
तिलिंगादिबाधसाधारण्यमपि प्राधान्येनैव निरूपणीयत्वाद्यभावासंगतं तथा मम मापीति न कश्चि
द्दोषः। परं तु अतिदेशोपजीवित्वस्य भाष्यकारोक्तबाधे अवच्छेदकावच्छेदेनासंभवात् तदंगीकारः
अस्य च बाधस्योहोपजीवित्वाभावेपि ऊहस्यातिदिष्टपदार्थधर्मत्वेनातिदेशप्रत्यासन्नत्वात् तदनंतर
निरूपणोपलत एवावसर इति ऊहेन संगतिः॥ अयं च बाधस्त्रिविधः॥ अर्थलोपात्साम्नानात्प्र
तिषेधाच्चेति। तत्रांशाभिन्नबाधो योध्यातात्वेनेदं प्रतिपादनीयं। यस्मात्कृतपरार्थानामुपकाराणा

दरेण स्वरूपेणैव न विशिष्टतावति देशयेन प्राप्त तदृष्टकार्यासंभवे विशिष्टतावेवादृष्टं प्रयोजनान्तरं
कल्पयित्वा बाधाभावः तत्कथितं विशिष्टेऽस्त फलाद्यनुकूलयोग्यताजननार्थं उपकारस्यैवापेक्षितत्वा
त्पदार्थानां वस्तुतः क्षणिकत्वेन योग्यताजनने अयोग्यत्वाद् उपकारद्वारैव प्रकृते योग्यताजनने
नोपकारस्यैवातज्जनने योग्यत्वाव स्थायाद्विशिष्टतिप्रावनयाच सा च सादृश्येन प्रकृतिभावनो
पस्थितौ तदव्यवहितात्वपि नो वान्तरोपकारस्यैव संनिहितत्वात्तेषामेवाकांक्षासति योग्यत्वैः प्रथम
मतिदेशो न तु पदार्थानां तेषां तु तत्स्वदृष्टभावेनः तत्र च दृष्टयागनिः तत्त्वदवान्तरोपकाराणां गैवाग्नेयसं
बंधित्वेन रूपेण क्रोडीकारादाग्नेयोपकारकव्यक्तिसमानजातीयोपकारैः सौर्यस्योपकत्वमसिस्यैवं
विषवाचकत्वनयोपकारैरेव तिदिष्टे सुर्यश्वाते त्तनकापेक्षायांतज्जनकप्राप्त तपदार्थानां पृथगति
देशावकल्पनं नं चैवं विशिष्टे तोतो दृशोपकारबाधे त्वपदार्थानामेवोपकारान्तरकल्पनयाकरणापत्तेरु

ह्यबाधोच्छेदायतिः। उपकारजनकापेक्षायामेव पदार्थातिदेशस्य कल्पनेन न तद्बाधेन स्यो वा कल्पनात्तुः
पदार्थातिदेशस्यैव प्रथमतः कल्पनेपि वचनातिदेशनामातिदेशयोरिव निरूपितरूपाणामेव पदा
र्थानामतिदेशत्साक्षात्तोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनानुपपत्तेश्चवस्तुतस्तु उपकारजनकापेक्षा
यामपि पृथक् पदार्थातिदेशकल्पने गौरवात्पदार्थविशिष्टोपकाराणामेवातिदेशः। प्राप्तत्वेव तत्तत्प
दार्थजन्यांस्तत्तदुपकारान्विशिष्टे कुर्यादिति। शास्त्रस्य तु दृष्टमकृदृष्टे तो वातिदेशकल्पनेनैव किंचित्प्रमा
णं पश्यामः। तत्त्वं तत्प्राप्ते योग्यतां जनके विशिष्टे नियोग्यतां प्रकृतिवज्जनयेदित्येवातिदेशः। जनक
त्वेवोपकारवत्सहार्थेष्वपि विशिष्टमिति एक एवोभयोरतिदेशः। अतिदेशलक्षणं च यदा पदार्थाः मारायो
पपन्नंतरः। अतएवापेक्षितत्वादिनोपकाराणामेवातिदेशो वातिदेशः पदार्थानां न तदाक्षेपादेवकर
णमिति न तेषां विशिष्टसंगत्वमित्यपास्तं तत्त्वात्तु उपकारत्वस्याप्यतिदेश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौर

वापत्तिः॥ उपवारायाम्प्रकृतावपि करणानि ष्टयोग्यता रूपफलप्रयुक्तपदार्थो नु निष्पन्नानामि
हपदार्थोक्षेपकत्वेन गौरवाच्च अतिदेशेऽपि च प्रकृतिवदावस्यापातिदेशान्तपदार्थो नामुपका
रमनादृत्यातिदेशः॥ एवं च पत्र प्राकृतोपकाराभावस्तत्र तज्जनकपदार्थस्यैवातिदेशः नवैव
मपि प्रसक्तपकारं प्रतिपदार्थं वा अनंतातिदेशकल्पने गौरवादेकस्यैवातिदेशस्य पदार्थोत्तरप्रा
प्त्यर्थमावश्यकस्य वाधितपदार्थप्रापकत्वापत्तिः॥ एकस्यैवातिदेशस्य वाधितपदार्थांशतात्पर्ये वि
षयत्वाकल्पनात्॥ अत एव तादृशविषयेन ब्रीह्यवघातस्तदतिरिक्तविषयमेव न चैव प्रसक्ताभा
वाद्वाधानापत्तौ कृतरां प्राप्तवाधानापत्तिः॥ विशेषादर्शननिमित्तकभ्रान्तिप्रसक्तेव नदभयां गौ
कारात्॥ अत एव कृप्तस्य वोधकस्य विशेषविषयताप्रतिबंधकत्वमेव प्राप्तवाधना घटत्वमिति कौ
स्तुभो सौ वायं वाधः स्थितिविधरकृतं॥ तन्मांसयोरुद्धरणवक्ष्यते अर्थलोपाद्वाधस्तु विहन्ति

विशेषेस्वयंदितं वर्हिर्भवतीति॥ अन्नखतं छिन्नवर्हिषि वर्हिर्लेव न प्रयोजनस्यास्तरणोपयो
गिमस्यान्यावयवसंयोगनाशस्य प्रतियोग्यभावेनानुत्पत्तेरर्थलोपेनाध्वर्युकर्तृकस्य प्रयोगानःपातित्वेनौवे
धस्यत्वव नस्यतदंगमत्तासिद्धानादेरवाधः॥ यत्तु मस्तेवर्णकांतरे प्राप्ताज्ञापसंघनेर्व येच्छनछान्न
मायुष्कामस्तारादात्कृतकलेषु वितुषीभावरूपप्रयोजनाभावादवघातस्य वाधस्तु कृतं॥ नकृत
लानां प्रदेयचरुप्रकृतित्वं कृतत्वात्तयाः चरुकृष्णलानां समपि घटनाधिकरणक वाचनिकात्संयो
गमात्रत्वपेश्रपणे वैशद्याभावेन कृष्णालप्रकृतिकचरुरूपार्थोतरेसस्वेनोपप्रमाणभावात्तेषामेव
प्रदेयत्वावगतेः आग्नेयप्रकृतित्वेन प्रदेयपुरोडाशधर्मोऽपव्यर्थीकरणाद्॥ नां प्राप्तावपि प्रदे
यप्रकृतिभित्तिमत्तब्रीहिधर्माणां तेषां प्रमाणाभावात्तेवैतुष्याभावप्रयुक्तोयं वाधः॥ न च ब्रीहिधर्माभा
वेनिर्वापस्याभावान्निर्वपेदित्यनुवादानुपपत्तिः प्राकृतं वैधनिर्वापप्राप्तावपि अप्राप्तेनोक्तिरूपकृर

णारूपनिर्वापस्यैवतेनयागलक्षणार्थमनुवादात् नचवोदनालिंगातिदेशेनावघातप्राप्त्यभावे
पिचतुशब्दस्यनामातिदेशविधयाचतुधर्मातिदेशाकत्वमंगीकृत्यावघातप्राप्तिराशंक्या॥चरोः
प्रकृतावविहितत्वेनतद्धर्माणामप्रसिद्धेः॥सौर्यादावतिदेशप्राप्तानांधर्माणामात्रविधानांगीका
रेपिअवघातस्यतद्धर्मत्वाभावाच्च नचचरुशब्दोयंकृष्णलानांबतुप्रकृतित्वावगमार्थइत्यपिशक्य
वक्तुंकृष्णलजन्यप्रयांवरात्तुसतोनेषुतलक्षणत्वस्यबाधितत्वात् अतश्चरुशब्दोयमचरावेवाग्नि
संयोगरूपश्रपणकर्त्वसादृश्याद्गौणः सन्नाग्नेयप्रकृतित्वसाधकविशदत्वसादृश्यपोयोद्भुत्फोनवा
दरसकमष्टमे॥घृतेश्रपयतीत्यनेनहि नश्रपणंविधीयते॥विकृत्वभावेनश्रपणासत्त्वात्॥अ
पितुलक्षणयाघृताधिकरणकाग्निसंयोगमात्रंतेनकृष्णलानांप्रदेयत्वात्सदेयधर्मः पर्यग्निक
रणादयः शास्त्रार्थेन्तत्त्ववघातादयस्तुनिनततत्रैवतुष्याभावप्रयुक्तोबाधः॥सतुपरंसवनीयहविरं

तर्गतत्वात्नारव्यपरिवापे॥तत्रहिधानाप्रकृतित्वेनयवानामिवलाजप्रकृतित्वेनव्रीहिप्राप्तावव
घातस्यवैतुष्यासंभवादेवबाधः॥वैतुष्यंहिप्रकृतौप्रदेयपाकसाधनत्वेनप्रयोजनानतुस्वरू
पेण॥प्रकृतेचतत्प्रदेयपाकविरोधित्वादसंभवः॥सतुपद्व्यस्यैवभर्जनेलाजनिष्पत्तेः॥अतए
वधानावभर्जनोत्तरमपिनावघातः॥लाजत्वव्याघातापत्तेः॥अतएवतदानत्वादिनैवन्नोक्तिकवि
तुषीकरणं॥अतस्तत्रयुक्तोवैतुष्यासंभवप्रयुक्तएवतदसंभवः॥अतएवार्थलोपस्थलेनार्थस्य
स्वरूपेणैवलोपउपयोगा॥अपितुकथंचिदपिविशेषणाभावप्रयुक्तोविशेष्याभावप्रयुक्तोप्रयुक्त
त्वेत्यादिद्रष्टव्यं॥ ॥वस्तुतस्तु॥तत्रापिनद्वारलोपाद्बाधः॥श्रपणविध्यासिद्धेपादानकतदुलरूप
द्वाराभावेनव्रीहितद्धर्माणामतिदेशेनाप्राप्तेः॥अपितुलाजात्वान्यथानुपपत्त्यैवव्रीहिमात्रग्रहण
मिस्फुतकोस्तमेः॥ ॥एवंवा॥ ॥वैश्वदेवंचरुंनिर्वपेमरुत्व्यवातनंबर्हिषदंकृत्वाशम्याप्यास्पेय

न च व्यहेदिश ममंु वामु वव्यूह्यामाति यद्द्विष्यात्तं ध्यायो घृदधीवमघेतस्य चस्फा आपिलषेतद्विम
वरुरुक्रमाया वघतातिक्रतं। अन्नचतुर्थवाक्ये तद्धेतस्य परामृष्टद्विषघतत्द्रव्यदेवतोभयविशि
ष्टस्ययागस्य प्रक्षेपांशेन तत्तद्द्रव्यसंस्कारकस्यावघतिनालक्षणया वैश्वदेवयागांगतया विधानं अत्र च
कर्मसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य निमित्तत्वप्रतिपादकत्वाभावेपि यत्तच्छब्दाभ्यामेकवाक्यत्वप्रती
तेर्यद् धीवम घेदित्यादिना प्रयोजकत्वापरपर्यायहेतुत्वाभिधानात्तस्य शेषित्वे नासंभवे निमित्तत्वा
वसायात्तम्रेदेववाक्यभेदावश्यकत्वादनुषंगेण निमित्तद्वये पेतन्ने निमित्तिकविधानं तेनान्यतरसन्निधा
तेयितत्तः उभयसंनिपाते तु तंत्रेण। कालेक्रमात्। अस्य चाष्टमीकपालैकदेवताकत्वात्सलपिशद्द्वये।
आग्नेयविकारत्वात्तदीयधर्मप्राप्तौ वैश्वदेवत्वं तत्र मध्यापातेन प्रयाजादीनां प्रसंगसिद्धावपि आवाह
नस्य वैश्वदेविकावाहनेनैव तदीयदेवतास्मरणासंभवात्प्रसंगसिध्यनुपपत्तेरवश्यकर्तव्यस्य तस्यापि किं

६

वैश्वदेविकदेवतावाहनकाले तदनंतरं करणमुत निमित्तसंपातानंतरमेव कालं क्रमं च वाधित्वेति
चिंतायां। क्रमकालवाधे प्रमाणाभावान्निमित्तसन्निपातात्पूर्वमेव कार्यं न च स्थालीस्थचरुव्यूहनेधो
वमर्दनादेर्नियतत्वाभावान्निमित्तासंपाते यागाभवनावास्तिदेवतायाः कोपापत्तिः नवमेवि ग्रह
दिनिराकरणेन तदनापत्तेः। नचैवमपि अनुष्ठायकस्य निमित्तस्य निमित्तस्याभावात्तदानीमकरणं
निमित्तस्य फलकामनावत्प्रधानमात्रानुष्ठापकतया तदंगानुष्ठापकत्वाभावात्। उत्तरथा विहृतो
प्राकृतस्य निमित्तस्य फलकामनायावा अभावेन प्रयाजादीनां करणानापत्तेः। अंगिभूतस्य प्रधान
स्येवांगप्रयोजकत्वसंभवे तत्प्रयोजकस्य फलकामनादेः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवाच्च न चैतर्हि
प्रधानस्यापि तदानीमभावादकरणानापत्तिः प्रकृतावि वभावि न एव तस्यावाहनानुष्ठापकत्वेन
तदुपपत्तेः न चानिमित्तसंदेहे न तस्य भावित्वे नियामकाभावः भावित्वसंदेहस्य प्रतिबंधकत्वेन

प्रकृतावपि सत्वेन तत्संभावनायाएवावाहनानुष्ठापकत्वादिति प्राप्ते सत्यपि प्रतिबंधकादिना भावित्व
संदेहित्वानुष्ठापकसत्वप्रयुक्तप्रधानचिकीर्षायाः अप्रकृतावाहनाद्यंगप्रवीनत्वकं चादिरूत्वस्यानुष्ठाप
कस्य निमित्तस्यासत्वेन तत्प्रयुक्तप्रधानचिकीर्षाया असत्वान्न तदानीमावाहनानुष्ठानं॥ निमित्ता
नंतरं तु तत्करणं भवत्येव न च क्रमकालयोर्बाधः॥ पशुपुरोडाशायाज्यभागादेरिव तद्बाधेवाध
काभावात् वस्तुतस्तु कालो नैव केन विहितः॥ क्रमस्त्वाज्यभागदेवतावाहनानंतर्यरूपो भवन्मते
पि बाध्य एव वैश्वदेविकदेवतावाहनानंतरं क्रियमाणत्वात् तदानंतर्ये तु नैवातिदेशेन प्राप्तं वि
कृतावेव मुख्यक्रमकल्पनात् तु तस्य निमित्तानंतर्यरूपस्यानविरोधाद् शक्यत्वाद्वा अतो नात्र क
स्यचिद्बाधो नवार्थलोपादिति ध्येयं॥ ॥इति॥ ॥अन्वारंभणीयायाः किं स्वोत्तरेष्टिमात्रांगमुत
दाक्षायण्यादिष्वतिदेशप्राप्ततया कर्तव्यो तत्तुप्रमद्वारत्वान्निवर्तत इति चिंतायां कर्तव्यत्वे संस्कारद्वारा

दर्शपूर्णमासारंभांगाभियामिष्टिरिति स्थितं आरंभश्चायं यदन्वाधानादिरूपः प्रथमः पदार्थो यद्वि
वाहुतिकारमतानुसारादध्यवसायरूपसंकल्पः सर्वथा तस्य दाक्षायण्यादौ सत्वात्कर्तव्यैवान्वा
रंभणीया यदि तु नवमीकरसात् अप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारंभस्तद्विषयत्वात् तु पदार्थे वारंभशब्दप्र
योगः॥ तत्रैव नवमीकरसेव दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतद
वच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वं अन्यस्य नवमीकरसस्यैव दुर्वचत्वात्॥ अत्र पदकृत्यान्यपि
तत्रैव बोध्यानि॥ तदापि तस्य दाक्षायण्यादौ सत्वादन्वारंभणीया कर्तव्यैव सा॥ न चाहि दाक्षायणी
याप्रथमप्रयोगवृत्तितद्विषयप्रथमपदार्थे अस्ति दाक्षायणीयाभत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषय
त्वं दाक्षायणीयामेतायतामिसाकारकेच्छायैवतद्विषयकप्रवृत्तेर्जायमानत्वात् तदानीं दर्शप्रवृ
त्तेरस्याजातत्वेनोक्तविधध्वंसासमानकालीनत्वाच्च॥ अतश्च दाक्षायणीयायामप्यस्य सत्त्वेवं वि

यतत्संकल्पात्पूर्वमेव कर्तव्या त्वारंभणीयेति नियमो दीक्षणीयामि जायतामित्याकारकेच्छानु
त्पत्तावपि सांगो ज्योतिष्टोमो मे जायतामित्याकारकेच्छात एव दीक्षणीयायाय स्पष्टत्वेवंविधसंक
ल्पविषयकप्रवृत्तेः॥ संभवेन तादृशसंकल्परूपाध्यवसायस्य दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यताक
प्रवृत्तिविषयत्वाभावात्॥ साहि सांगत्वप्रकारिकेच्छा न तु दीक्षणीयात्वप्रकारिका। अतस्तज्ज
न्यप्रवृत्तौ दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वाभावात्तद्विषयीभूतस्योक्तविधसंकल्पनिरूपप्र
वृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपान्नात्वारंभणीया। अयात एव सांगेन ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य
इत्येवंविधमहासंकल्पविषयकप्रवृत्तेरेव वस्तुतो दीक्षणीयाविषयकेच्छाजन्यत्वया दीक्ष ८
णीयोद्देश्यताकत्वेन तत्संकल्पात्पूर्वमेव दीक्षणीयाद्यंगत्वेन साकाये लिपास्तं। तदिच्छायाः
सांगो ज्योतिष्टोमो मे जायतामित्याकारकत्वेन रूपेण दीक्षणीयाविषयत्वेपि दीक्षणीयात्व

नतद्विषयत्वाभावात्॥ अतो द्वाररूपापर्वलोपान्ना ज्योतिष्टोमारंभेन वा दीक्षणीयारंभे सा
कार्येति सिद्धं विस्तरेण चैतदस्माभिर्नवमाएव निरूपितं॥ ॥प्रधानानि॥ ॥अत
एव यत्र राजसूयादौ इष्टिपशुरूपाणि प्रधानान्येवान्यप्रधानसंयुक्तानि तत्र सत्स्वपि तेषा
प्राधान्ये तत्तदिष्टयाद्यस्पर्शसादिसंकल्पस्य तत्तदिष्टिर्मे जायतामित्याद्याकारकेच्छामंतरेणापि
राजसूयो मे जायतामित्याकारकराजसूयत्वप्रकारकेच्छाजन्यप्रवृत्त्याप्युपपत्तिसंभवेन न तदिष्टित्वावच्छि
न्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावान्न ततः पूर्वं तावदारंभणीया। न वा राजसूयेन यक्ष्य इति महासं
कल्पात्पूर्वं। तस्यापि राजसूयत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेन तत्तदिष्ट्याद्यवच्छिन्नोद्देश्य
ताकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात्॥ नहि राजसूयेत्वन दर्शपूर्णमासत्वेन प्रकृतितानिरूपितविकृ
तितावच्छेदकं। तस्य सोमयागेप्यपि सत्त्वे यन अतिप्रसक्तत्वात् अत एव यत्र चातुर्मास्यादावाग्रयणा

दौवा नातिप्रसक्तं चातुर्मास्यत्वादितत्रप्रतियागंभिन्नानिदे शकल्पने सत्यपि तस्योद्देश्यतावच्छे
दकत्वेन कावितुक्षतिः॥ वस्तुतस्तु प्रकृतावपि दर्शपूर्णमाससंबंधोद्देश्यतावच्छेदकं अपितु आग्ने
यत्वादिकमेव। कालिकाकृतत्रेण करणं। दर्शपूर्णमासाभ्यांयक्ष्यइत्यस्यापि चाग्नेयादिभिर्यक्ष्यइत्ये
वार्थः॥ ततश्चविकृतावपि चातुर्मास्यादौ ततद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं कालिकाद्युतंत्रेणकरणं
चातुर्मास्यैर्यक्ष्यइत्यस्य च ततद्यागैर्यक्ष्यइत्येवार्थ इति न कश्चिद्विरोधः॥ अतस्तत्रभवत्येव तदारंभ
णीया। प्रकृते तु सत्यपि तद्दिष्टिवादिरूढ्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे ततत्सोमत्वादेरप्युद्देश्यतावच्छे
दकत्वान्नान्वारंभणीया। प्रकृतौ हि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानाइत्यनेन दर्शपूर्णमासयोर्विशेषणत्वेनि
र्देशाद पूर्वसाधनत्वलक्षणावेलायां प्रकृतापूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतावच्छिन्न
त्वेसति निरुक्तकारणतानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपोद्देश्यताविशेषणंविवक्षणीयं। अतएव राजसूयेष्टा

इष्टोद्देश्यताभावान्नान्वारंभणीयां। अतएव प्रकृतौ अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चर्मेजायतामित्याकारि
काइच्छापिनोद्देश्यताघटिका अन्यथा अग्निहोत्रीयप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थेस्यापितादृष्टोद्देश्यता
कप्रवृत्तिविषयत्वात्तत्राप्यन्वारंभणीयापत्तेः॥ अतस्तादृगिच्छोत्तरं दर्शपूर्णमासौ जायेतामित्याकारिका
इच्छाजायतेसैव चोद्देश्यताघटिकेति ध्येयं॥ ॥तस्यां तु॥ ॥एवं अन्वारंभणीयायामसत्यपि दर्शपू
र्णमासप्रयोगवृद्धिर्मा वेनैवान्यान्वारंभणीयाकार्या अन्वारंभणीयेष्ट्या यक्ष्यइति संकल्पस्य स्वसांगो दर्श
पूर्णमासौ मे जायेतामित्याकारकेच्छानन्यप्रवृत्तिस्याप्युत्पत्तिसंभवात्तयावच्छिन्नोद्देश्यताक प्रवृत्तिविषय
त्वाभावात अतएव वैमृधेचातुर्मास्यांगभूतवैश्वानरपार्जन्याधिकारयश्चोदोपवमानेष्टिष्वपिच
नान्वारंभणीया। अन्वारंभणीयायां तु नतीयोक्तपवमानेष्ट्यायेनापि नान्वारंभणीया एवं वैमृधे
पि न वैमृधः॥ / ॥कर्मे च॥ ॥साधस्केखल्वेवाह्णीपूर्णोभवतीति श्रुतं तेन यदि तावत् दृष्टाप्य

ष्टसंस्कारगणएवयूपोपादिवातन्त्र्यमदृष्टांतरं यदिवातादृशादृष्टविशिष्टकाष्ठं सर्वस्यातस्यनख
लेवाल्या अभेदान्वयः बाधात् छेदनादिसर्वसंस्काराभावेन तादृशादृष्टस्य खलेवाल्यामुसतो प्रमाणा
भावाच्च अतस्तत्र जघन्ये यूपपदे यूपकार्ये पशुनियोजनं लक्षयित्वा तत्रापूप एव खलेवाल्यां विधीयते
तदिह कार्ये प्रयुक्तानामंजनादीनां यूपधर्माणां प्राप्तौ किं यूपाकृतिः कार्या नेति चिंतायां दृष्टार्थत्वात् छे
दनादीनां धर्माणां लोपे प्राप्ते आदपकारकत्वात्तस्याः पशुनियोजनद्वारा पश्वपूर्वोपत्वादंजनादिवत्कर
णं न च यूपमछोप्पताहोतव्यमिति वचने अछेद्यस्य प्राप्तिसर्पकत्वावगतेर्गमनार्थकत्वा
च्चेति धातोः पूर्वं प्राप्तुं यज्ञमनंतरं दृष्टत्वस्य स्पष्टत्वस्यावगतेर्गमनस्य च प्रकृतौ छेदनार्थत्वाद् अपाकृते र
पिच्छेदनोद्देश्यकगमनार्थत्वं प्रतीतिः खलेवाल्यां छेदनाभावे नार्थलोपात् पाकृतेर्बाधः इति वाच्यं ग
मनस्यानुषंगिकछेदनजनकत्वेपि यूपमछेद्य इति यूपप्राप्तिमात्रफलकगमनार्थत्वस्यैव प्रतीतेः प्र

१०

कृतेपि खलेवाल्या यूपस्यानापन्नत्वात्तत्प्राप्त्युद्देश्यकगमनसंभवेन छेदनाभावेप्यपाकृते रुप
पत्तेः न हि खलेवाल्यां तत्प्राप्तिनिमित्तकगमनाभावः यत्र यत्र सेत्त्रे खलेवाल्यां तत्र तत्राज्ञाकरूपत्वेपि ग
मनावश्यकत्वेन तस्यैव तत्प्राप्त्युद्देश्यकत्वात् परिधौ पशुं नियुंजीतेत्यत्र परिधिच्छेदनार्थगमनस्या
वश्यकत्वेन तत्र यूपाकृतेर्भेवन्नतेति आपत्तेः वेतिप्राप्तेन यूपाकृतिः पशुनियोजनप्रयुक्ता अपि
तु यूपमछेद्यमिति वचनात् यूपत्वोपादिका छेदनादिवत् यूपत्वं हि न पार्थसारथ्ये रिवदृष्टादृष्टसं
स्कारगणः समुदायस्य समुदाय्यनतिरिक्तत्वेनानेकत्वात्तिकत्वमनापत्तेः अतो लाघवाद्दव
नीयादिपदवद्देवादृष्टांतरे तद्विशिष्टकाष्ठेवा यूपत्वमित्युक्तं तदपि दिक्कालकृतव्यक्तित्व
यच्छेदनादिधर्मजन्यमेव न त्वंजनादिजन्यमपि अत एव तेषां यूपस्वरूपे आनर्थक्यात् न्तिसंभागो
दिवत्पूर्वसाधनत्वलक्षणायां पशुनियोजनार्थत्वमेवेत्युक्तं नवमे अतो यूपाकृतिरपि यूपमछेद्य

तेतिलदृष्टत्वा यूपप्राप्तिफलकगमनार्थो यूपच्छेदनानुकूलगमनार्थो वासत्तौ यूपस्वोसादिकेव अ
तएव यूपाहुतिरितिसमाख्याप्युपपद्यते। खलेवाल्यां च छेदनादीनामभ्येलोपेन यथाधात्स्वेसंस्कार
रूपसामर्थ्याभावेन यूपत्वानुसृतेरर्थलोपादेव न यूपाहुतिः॥ एवं परिधावपि॥ ॥स्थाणौ तुः॥
तत्रैव स्थाणौ स्थाणवाहुतिं जुहोति। तिप्रकृतौ विहितास्थाणवाहुतिः कार्या न वेति विंतायां स्थाणवा
हुतेर्यूपोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादारादुपकारकत्वेन प्रसक्तायां गत्वावगतेः केत्तेष्वेवसानवात्र
यूपमच्छेष्यति स्वस्पतत्तायां तस्य कन्नोख्यातेनुषंगेण यूपोत्पादकत्वकल्पनासंभवति छेदनादि
भावायाच्च सतरां। न च स्थाणुसंस्कारद्वारा यूपोत्पादकत्वकल्पना। स्थाणोः सन्नम्यागुणत्वावग
मेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेः। होमेन तस्य प्रतिपत्त्यजननेप्रयाजशेषन्यायासंभवाच्च न च यूपवियू
क्तस्थाणोः कश्चिदपयोगो येन संस्कार्यत्वमाशंक्येत। अत एव यस्य कस्यचिदेव स्थाणोरधिकरण ११

त्वेन प्राप्तत्वात्स्थाणवाहुतिरित्यपि सप्तमीसमासेनैव नामधेयं न च हुतिशब्दस्य होमोऽद्गणेपाठा
भावात्सप्तमीसमासानुपपत्तिः। तथात्वेपि संज्ञायामपि सप्तमीसमासविधानेन तदुपपत्तेः। न च तद
नामरण्येतिलकाइतिवदलुक्प्रसंगः। हलदन्तएव तद्विधानेनोकारान्ते तदप्रसक्तेः। अत एव कुम्भ
प्रहृतिनिमित्तेन सप्तमीसमासोपपत्तौ न कर्मषष्ठीभंग। कृत्सषष्ठीसमासांगीकारेण संस्कारक
र्मत्वकल्पना। इतरथा आधारस्यापि प्रयाजापचतुर्गृही नसंस्कारकत्वापत्तेः अतोपस्मिन्कस्मिं
श्चित्स्थाणौ खलेवाल्यादावपि प्रसंगमत्ता स्थाणवाहुतिः कार्यैवेति प्राप्ते सप्तम्या अधिकरणत्वे
न स्थाणोर्गुणत्वेपि प्रयोजनाकांक्षायां वैमृधन्यायेन पक्षांतरकल्पनया यूपोपयुक्तस्थाणुसं
स्कारार्थत्वावगतेस्तद्द्वारा यूपस्वोत्सादिकेवेयं इष्यते च गुरुध्वतायाश्चापि स्रजः पूज्जादिना संस्का
रः शिष्टेः अत एव होमजन्यं स्थाणुनिष्ठमेवादृष्टं स्थाप्रयजन्यावयविजनकत्वेति स्वसंबंधेन यू

फलोत्पादकं। अतएव प्रयाजानुनिष्पन्नस्याघारे वायं होमो न तु स्याद् एवंतरप्रयोजकः॥ एवं प्रोक्ष
णादिवददृष्टविशिष्टविधयापि संनिपत्योपकारकत्वलाभेनारादुपकारकत्वकल्पना युक्ताः प्रकरण
कस्य श्रुतिकल्पनायां गौरवात्। आघारे तु आरादुपकारकत्वेपि परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वला
भात् ततसंस्कारकत्वकल्पना। वस्तुतस्तु प्रकरणाकरणकल्प्यश्रुतिकल्पना गौरवतिभियात्रा
पि चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमायोस्यन्नतस्येति कर्मपृथग्विंगीकारे प्यस्तु तएं संस्कारकर्मे
त्वांगीकार इतिन्यायस्तु घोतमेव सेय्यकपरंतु भिधूवाएतद्यत्स्य पदा घारो वर्म्मप्रयाजाइतिय
त्रांगत्वश्रुतेः प्रयाजांगत्वानंगीकारः अतो प्रयाजानुनिष्पन्नस्याणोः स्वत्लेवाल्पादावभावादलाघ
पूपत्वाभावाच्च न स्याद् एवाद्कृतिः॥ धूपाद्कुतेस्तु असत्यपि संस्कारकर्मत्वे धूपमच्छिष्यतेति वचनेन
साक्षादेवधूपत्वोत्पादकतया विहितत्वादकरणमिति विशेषः॥ ॥प्रयाजेव॥ स्वाहाकारप्रया

१२

जे सत्यपि स्वाहाकारं यजतीति वचनेन विरुक्तं यजतीति वत् स्वाहाकारदेवताविशेषो याज्यामंत्रवर्णो
ग्न्यादीनां प्रधानादिदेवतानां प्रसभितायमानानां प्रकाशनात् विशिष्टफलद्वदेवमंत्रांशे ततदेवताप्रका
शनार्थत्वावगते युक्त एव सौर्यादौ अग्निपदस्थाने सूर्यपदोहवदग्नीषोमादिपदानां बाधः न हि
तदा तत्रत्यास्याग्न्यादिपदानां स्वाहाकारवाचित्वकल्पने प्रमाणमस्ति। विशिष्टफलद्वतद्देवतास्मारकत्वे
पि प्रकृतयागांगत्वोपपत्तेः॥ अग्न आज्यस्य व्यंतिति मंत्रे णाद्ये अग्निपदत्वस्थित स्वाहाकारत्वमिति तु
ष्टेत तत्प्रधानादिदेवताः सर्वोपलक्ष्यमाणाः संतु प्रभवंत्विति सर्वोगीकारात्। अतः स्वाहाकारयाग
उद्देश्यांशे परमारादुपकारः स्यात् न तु मंत्रांशेपि विशिष्टफलद्वदेवतत्तद्देवताप्रकाशकत्वोपपत्तेः वस्तु
तस्तु न स्वाहाकारस्याहिताय यादेवतात्वाभिधानं स्वाहाकारशपद्रूप्य स्वाहाकारं यथा स्यात्तथा
णमुल्लत्वादिनापि संभवेनाकारांतत्वस्य संदिग्धत्वात्। अतः प्रथममविधिप्रकारत्वस्य यामंत्रव

षोमाद्यस्वाहापदवत्त्वं प्रहतिनिमित्तोः स्वाहाकारशब्दो नामधेयमेवेत्युक्तं कोस्तु भेदे देवताश्चास्मि
न्यागे मंत्रवर्णोप्राप्तापक्ष्यमाणा अग्न्यादय एवेत्युक्तवाकत्। अतश्चास्य यागस्य उद्देशात्प्रोपितद्देवत
तद्देवतासंस्कारको मंत्रांशोपि न तु स्विष्टकृद् मंत्रांश एव संस्कारकः। उद्देशांशेत्वाराद् उपकारकत्व
मिति सिद्ध एवायामर्थे तरविवक्षयास्माभिर्यतइति द्रष्टव्यं॥ ॥तथा॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरग्नी
षोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति श्रुतं। तत्र संख्यया कर्मभेदे थेके कस्मिन्यागे अग्नीषोमयोर्व्यो
सज्यवृत्तिदेवतात्वं। द्वंद्वांते श्रूयमाणं च चतुर्थ्यो परस्परसहितानामेव तात्वप्रतीतेः॥ द्वित्वं
परमधिष्ठानाभिप्रायेण। अतश्च द्वयोरप्यग्नीषोमदेवतासंस्कारकत्वं। मंत्राः पुनर्भिन्नतात्मा
येनोभयलक्षकाः॥ द्विरुच्चारणञ्चाधिकतरः संस्कारो देवतांतरद्वावाहनस्वाहाकारादौ न विरु
ध्यते॥ अथवास्तु अग्नये सोमाय सोम्यभागाभ्यां चरंतीति शाखांतरवचनात्साम पिश

१३

त्वायामप्येकमेवं देवतात्वात्तद्धितस्य देवतात्वयो यदधिकरणाभेदकत्वे संभवति संबं
धांतरेणाधिष्ठानाभिप्रायत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च अतश्चैक आग्नेयोपरः सौम्यः॥
तत्र सौम्यदेवस्य देवतासंस्कारकत्वासंभवेपि आग्नेयस्याग्निदेवतासंस्कारकत्वं पूर्ववत्त
न चैकस्मिन्विधौ एकांशे आराद् उपकारकत्वमितरांशे संनिपत्योपकारकत्वमिति वैरूप्या
पत्तिः॥ आम्नविकमौनरवदार्थिकविधान्तरकल्पनयात्तदप्रपत्तेः॥ अत एव वक्ष्यमाणो
विधौ अग्नीषोमयोर्गुणत्वेनैवान्वयेन तत्पदेपि वैरूप्याभावाच्च अतो नापि संस्का
रकर्मत्वमिति प्राप्ते आवाहनादिमंत्रेषु सौमासूर्वीनरमेग्ने द्विः पाठात्सूर्वाग्नियदे
वतांनोभिन्नत्वइति क्रमपर्यालोचनयावगम्यते अभिन्नत्वेपि द्व्यासउद्देशांशं प्रति आग्ने
योदाविवगुणभूत एवरतरथाभशो द्वयोराज्यभागयोः प्रसंगभावेन प्रतिषेधानु

पपत्तेः॥ गृहमेधीये चाग्नेयस्याज्यभागस्य लक्षोपकारत्वाभावेनापूर्वत्वानापादकत्वात्सोम्यपुनः
श्रवणास्यैवैयर्थ्योपपत्तेश्च॥ सौम्यमाज्यविधानेनापूर्वत्वकल्पने तु आग्नेयीनां आरादुपकारकत्वेनवि
धौवैरूप्यापत्तेश्च। अतः प्रकृतावेवतस्य आरादुपकारकत्वात्सोदायोदाव घाग्निदेवत्यत्वमेवन
ह्याग्निर्देवतायावाधः सूर्यदेवतायावाऊह इतिसिद्धं॥ ॥पशावपाति॥ ॥दैक्षे अग्नीषोमीय
स्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्यत्रकृतः पशुपुरोडाशयागोपि नोद्देशांशे
नपशुदेवतासंस्कारकः उभयत्रतद्धितांतनिर्देशाविशेषात्तेभयोरप्यारादुपकारकत्वावसाया
त्। नच पशुयागस्य ज्योतिष्टोमांगत्वेन फलवत्वादस्यैवतदीयदेवतासंस्कारकत्वमितिवाच्यं॥ सोम
प्रकरणाविशेषेणतन्नापि विनिगमनाविरहात्। पशुपुरोडाशसमाख्यायाः पश्वंगकत्वेनतत्
उत्तरकालकत्वेनवोपपत्तेः॥ नच याभ्यासमाम्नांगत्वं तत्रवाथभिप्रेतः॥ अतः पूर्ववदारादुपकारकत्व

१४

वाग्यं। एवं च सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु ऐंद्रवारुणसावित्राः पुरोडाशा
अपूर्वा विधीयमाना नोत्कृष्टा भवंति। इतरथा यज्ञेनतद्देवताः पशुयागास्तेनैवोत्कर्षापत्तिरितिप्राप्ते
वाचनिकपशुयागधर्मसंदष्टत्वात् स्यपतदंगत्वावगतेस्तद्यदेवतासंस्कारकत्वमेव अतएव
पशुपुरोडाशसमाख्यापि पश्वंगत्वेनैवोपपन्नेति नतस्य वपाभ्याससमाम्नांगत्वापत्तिरप्याशंक्या। प
शुपदस्यापि स्ववाक्यपशुत्वव्यपाभ्यासांशेवेमध्यन्यायाशंकापि। अतश्चवपयाप्रचर्येत्संपर्का
त्वाभेपएवसंयोगः क्रमायोर्वेत्यन्यदेतत्। यत्तु सौत्रामण्यामन्यदेवताकानामुत्कर्षापत्तिरिति। त
त्र ऐंद्रादिदेवत्यपशुषु न्यायादेवतद्देवत्यपुरोडाशसिद्धेर्विधिवैयर्थ्यं। तः अतश्चतद्वाक्ये नप
शुपुरोडाशायागोद्देशेनदेवतांतरविधिस्तथात्वे पुरोडाशापदे तद्द्रव्ययागलक्षणापत्तेः। किंतु
पुरोडाशोद्देशेनैवाभ्युदितेष्टिवत्। तत्र चयागापेक्षायां योग्यत्वेयेवपुरोडाशयागस्यैवातिदेश

प्राप्तस्य संबंधः॥ अन्यस्य पुरोडाशाद्द्रव्यकत्वाभावात्। अतस्तस्य कार्ये दृष्टभावेन प्राप्तस्यापि वाच
निकदेवतांतरसंबंधात् प्राकृतकार्यमात्रं वा बोधितस्य प्राकृतकार्यांतरकल्पनयातत्रैव निवेशान्नोत्क
र्षः॥ यानि तु सौत्रामण्यां प्रकरणे एव तत्तत्स्वदेवत्यानि आश्विनं ह्यातासादिनास्करणपयोद्रव्यका
णि ग्रहणानि विहितानि तानि तद्धर्मे द्रवायवायवादिग्रहणोरश्विवयागापेक्षायामतिदेशप्राप्ते
पशुपुरोडाशयाग एव देवताविशिष्टग्रहणमंत्रस्तद्द्रव्यविनियोगं विधिः॥ नान्यत्र। अश्वि
श्विनादिदेवसत्त्वस्यान्यत्रासंभवात्ः प्रधानमंत्रपशुयागेषु चोक्तविशिष्टयश्च वरोधेन
द्रव्यांतरनिवेशानुपपत्तेः॥ अतो विभिन्नद्रव्यदेवतासंबंधद्धपादुत्पन्नवाक्यशिष्टात्माग्याज्ञे
कोदन्नत्वन्यायेन पशुपुरोडाशयागस्यासाम्यासः संपद्यते। न त्वाश्विदेवत्यस्य प्राकृते
मेव कार्यं ऐंद्रादिवैवंत्यस्य प्राकृतमिति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रायः॥ वार्तिककारस्य तु न

१५

तावत्करादिद्रव्यस्य पशुपुरोडाशे विनियोगः संभवति तस्येतद्दिष्यभावे देवतांतर एवकरुद्
त्वनाश्विदेवस्य त्वस्य तत्र प्रथकतो विकृतो वा प्रसिद्धेः॥ वक्ष्यमाणरीत्या तत्र पुरोडाशाद्द्रव्यकत्वस्यो
धोपदेशिकत्वेन करादिद्रव्यस्य निवेशानुपपत्तेश्च नापातिदेशप्राप्तप्रयाजादीनि निवेशः॥ तत्रा
गमस्तत्कुप्तदेवतावरोधेन ग्रहणं गमस्तद्देवतायाः प्रसंगेनोपकारकत्वानुपपत्तेः॥ अतो पु
पाल्कमंतिरमेव प्राकृतपशुपुरोडाशाङ्गकार्याय तद्दर्शपूर्णमासप्रकृतिकं विधीयते। न चैवं आ
वाहनमंत्रे पादेवतास्मरणोपस्वाहाकारादिमंत्रेणादार्थ्ये पुनः स्मरणवत्पशुपुरोडाशस्यापि
पुनःकरणोपपत्तिः॥ प्रकृतावाम्नानाधनुरोधेन तथाकल्पनेपि विकृतावाम्नानाधनुरोधे
न तथाकल्पनेपि विकृताधारमंत्रेण प्राकृतमंत्रबाधस्यैवेहापि पशुपुरोडाशबाधोपपत्तेः
न चैवं पशुपुरोडाशसंसोत्रामण्यामप्राप्तेः कथं तत्रैंद्रादिदेवतांतरविधिः॥ कुथं विस्नाप्राव

पिवोपकारपृष्ठभावेनैवमवादार्थप्राप्तेः। प्रकृते च देवतांतरविधानेन प्राकृतोपकारकास्य
वस्तुतो न निर्देशात्तत्पृष्ठभावेन पशुपुरोडाशयागस्यातिदेशासंभवात्कथं तत्र देवतांतर
विवर्धनेति चेत्। अत एवैन्द्राग्न्यादिवाक्ये द्व्यदेवताविशिष्टप्राकृतपशुपुरोडाशयागस्यैव
गृहमेधीय आज्यभागौ यजतीतिवत्प्राकृतकार्यार्थतया विधेयत्वांगीकारेण तान्नवतद्वदि
ह पशुपुरोडाशस्यैवप्रत्यभिज्ञाभावः। यद्यपि सोमामैन्द्रं तद्देवसंबद्धं पदं स्वदेवताः प
शावंदसर्थवादस्यैव प्रत्यभिज्ञापकत्वात्। अतो प्राकृतकार्य एव पशुपुरोडाशः सुरादिया
गान्तकमोतरमेव प्राकृतकार्योयन्नो। अत एव नैलेषां पशूनां पुरोडाशा विधंते गृहपुरो
डाश्नां ह्येतेप शववृत्ति लिंगमपि पुरोडाशास्तत्र नान्यानि देवतास्मरणानि न विधंते अपितु प्र
कृतान्यान्येव तानीति व्याख्येयं॥ ॥चरुः॥ ॥अत्र निर्दृत्तं वैश्वलाधिकरणे चरुश

ब्दस्यौदनवाचित्वं वाक्यत्रेषा न तु लोकप्रसिद्ध्या स्थालीवाचकत्वं लोकप्रसिद्धेर्लाक्षणिकत्वेनाप्युपप
त्तेरिति स्यार्थस्य विचारितस्य प्रयोजनं वाधोपयोगितया कथ्यते। स्थालीवाचित्वे हि सौर्यं चरुं निर्वा
पेत्स्यात्स्यात्प्रत्यनदनास्यत्वाद्दृष्टानुपपत्तेः संबंधसामान्येत्तद्धितमगाकृत्वस्य स्थाली सूर्यदेवसहवि
पाकसाधनत्वेन विधीयते। ततश्च कपालस्य वाधः। वस्तुतस्तु न तदापि आग्नेयविकारत्वं एव प्र
माणाभावात्सान्नाय्यविकारत्वे च स्थाल्याः प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्संबंधसामान्ये तद्धितांगीकारे
प्रमाणाभावाच्च चरुशब्दलक्ष्यस्थालीहविर्द्रव्ये नैव विधीयते अतश्च प्राकृतस्य द्रव्यविषय एव वाधः
ओदनवाचित्वे तु तस्य हविष्ट्वेनैवं योग्यत्वात्पुरोडाशस्य वाधः। तत्रापि चरुशब्दस्य याज्ञिक
प्रसिद्ध्या अनवस्रावितांतरूष्मपक्वतंदुलप्रकृतिकौदनवचनत्वउपपत्तौ येस्थापितत्वात्तस्य
च स्थालीमंतरेणैकस्मिन्नपि कपाले पाकानुपपत्तेः। कपालस्यतद्दृताष्टत्वादेश्च अर्थलोपाद्वा

धः॥ अत एव स्थाल्याश्चरुपाकान्यथानुपपत्त्यैवार्थप्राप्तत्वेन कपालस्यानापन्नत्वाभावान्न कपा
लधर्मा आसादनप्रोक्षणादयस्तत्र कार्याः॥ एवं चरौ संयवनाभावात्तद्धर्मः प्रणीतास्तद्धर्मश्च न
भवंति। कृतं कर्मैवं एवं पेषणस्यापि पुरोडाशसिद्ध्यर्थत्वेन चरुसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेणापि जायमान
त्वाच्चरौ पेषणस्य बाधः॥ एवमुपधानादीनां कपालधर्माणामपि। वस्तुतस्तु। केचित्वनुपद
धातोस्तत्र कपालत्वस्याग्निहोत्रवदविवक्षितत्वाद्धविःपाकाधिकरणत्वस्य च स्थाल्यामपि सत्त्वा
द्धविःपाकसाधनीभूतवस्त्वग्न्याद्युपसादेरिवोपधानस्यापि याज्ञिकाचारसिद्धस्यप्राप्तिरविरुद्धः। अ
त एव तत्र न पाकविशेषत्वस्यापि अग्निहोत्रादिवदेव विवक्षा। एवं पात्राण्यासादयती। सादावपि पा
त्रत्वस्याविवक्षितत्वात्तत्साधनताप्रयत्नस्यैवाविवक्षितत्वेन स्थाल्या अपि तद्धर्मप्राप्तिरविरु
द्धा। अतश्च चरौ एतावंतो धर्माः स्थाल्यासादनं। प्रोक्षणं। आदेवयजवहेति अंगारनिरूहणं। ध्रुवा

१८

सीमूहेन स्थाल्यधिश्रयणं। तस्यां लौकिकजलं तत्र तंडुलावधर्मास्यदूहेन तंडुलप्रक्षेपः॥ प
र्यग्निकरणं अविदहंत। अग्ने हव्यं रक्षस्वेति प्रैषौ। आप्यायतामित्यभिघारणं शृतउत्स्नात।
रुद्वासनं। आर्द्रे स्थ मृत्युरिति पुनरभिघारणमित्यादयः प्रत्येतव्याः वाच्यास्तु प्रणीताः। पेष
णं। स्थाल्याउपर्यंगारस्थापनं। कपालयोगजयः संवापः संयवनं पिंडीकरणं। प्रथनत्वक्क
रणं। हविष्यंगारभस्माधारो यः। आपनिनयनं। सदनकरणं। भस्माद्युद्धारः क्षुद्रकरणं न स्वप्रकृता
वाधिकत्वात्॥ यत्तु आत्मे सधस्था स्वसंजननमित्यादयः॥ अत्र सर्वत्रार्थलोपोद्धृत्यानुसंधेयः॥
इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां दशमस्य प्रथमः॥ ॥कृष्णलेषु॥ ॥कृष्णलचरौ
पाकः कर्तव्यो नेति चिंतायां कृष्णलानामेवहविष्ट्वात्तेषां च मध्यमेयपाणामंतरेणापि तत्त्वादर्थ
लोपादकरणं यत्तु घृते श्रपतीति तत्प्रकरणे वचनं तत्त्रिपणविधायकं। तततत्फ

लानुकूलव्यापारस्यैव पश्चाद्धर्मत्वेन स्थापितत्वात्संस्कृते रूपरसादिपरावृत्तिरूपविकृत्यास्य फ
लस्यासंभवेन श्रयणानुपपत्तेः ॥ अपितु कृष्णलानां घनताधिकरणकत्वधायकः श्रपयतिस्तु
तंडुलपाकेपि द्रवसंयोगस्याल्लक्षणयानुवादः ॥ अतएव न तत्राग्निसंयोगरूपोक्तापोपि
कार्योपि न तस्य छभावेन गार्हपत्योपि प्राप्यतेति प्राप्ते । घनताधिकरणकत्वस्यैव सतिवाक्यादि
वप्राप्तेरेवद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसंगाद् अग्निसंयोग एवात्र पाकाविनाभूतत्वाल्लक्षणया घनताधिक
रणकत्वविशिष्टः शुद्धोवा विधीयते तस्य च लाघवात्साक्षात्तस्यैव प्रतिप्रसवतया विधिः ॥ य
द्यपि च नाग्निसंयोगमात्रस्य प्रकृतौ पृथक् विधिरस्ति तथापि श्रपणविधिनैव तद्विरा
मकक्रियांतरविधिवदस्यापि अर्थतो विहितत्वात्प्रतिप्रसवोपपत्तिः ॥ अतएव तन्मात्रा १९
गभूतस्य गार्हपत्यादेरपि पेषणादि प्रतिप्रसवांतरविधिन्यायेन प्राप्तेर्न किंचिद्बाधकं ॥ अ

तएवात्र मुख्यश्रपणाभावान्नान्ये श्रपणधर्माः कार्याः ॥ अपितु अग्निसंयोगांगभूता एव प्रधानं
नायमानं ह्यातिप्रायेनैतद्ध्येयं ॥ ॥ उपस्तरणः ॥ ॥ तत्रैवोपस्तरणाभिघारणे कार्ये न वेति
चिंतायां प्रकृतावदृष्टार्थत्वात्कार्ये एवं । नन्वोपस्तरणाभिघारणसमंत्रादुत्तिमेवेनां करोतीति
वाक्यशेषेण तयोः स्वादिमार्थत्वावगतेः कृष्णलानां चानदनीयत्वेन तदभावाल्लोप इति वाच्यं
देवतायामोगाभावेन तस्यार्थवादमात्रत्वात् । यद्यपि च प्रकृतावेषां नादृष्टार्थता कल्प्यते किं
तु चतुरवत्तसंपत्त्यर्थतैव तथापि कृष्णलचरावलोपः । न च तदापि चातुरवत्यादि कृष्णलान्य
वद्यति च तु रवत्तस्याध्यास इति वचने नावदानानुवादे न कृष्णलचतुष्कविधानात्तेन च चतुरवत्तसं
पत्त्यनुवादाल्लाघवात् द्वितीयचतुष्कस्यानापत्तेरवगतेरुपस्तरणाभिघारणसाधनीभूताज्यस्य
वाध इति वाच्यं । तथात्वे वाक्यानुवादानुपपत्तेः । न च खिन्नकृष्णलाभिप्रायेणानुवादः । प्रमाणाभा

वात्ः हवीरूपद्रव्यस्य चतुष्ट्वविधानस्यांगुष्ठपर्वमात्रस्यापन्नतयाप्रसंभवेन प्रधानमात्रेऽपि
वासोपतेश्च चतुरवत्तसंपत्त्यनुवादस्य द्रव्यस्य चतुष्ट्वावदानस्यापि चतुरवत्तसंपादकत्वमुप
स्तरणाभिघारणसाहाय्येनास्तीति नैव विरुध्यते। अतश्च चतुरवत्तसंपत्त्यर्थत्वादुपिकर्तेऽपि एवो
पस्तरणाभिघारणयोर्न हि तयोः प्रकृतौ सूक्ष्माणां पुरोडाशावद्यानां स्वविसंसर्गोपपतेराहवनीय
पातासंभवेन तद्द्वाहस्पर्शत्वाक्षुल्लेषु वतस्मसत्त्वाभावाल्लौ पद इति वाच्यं तत्पालेऽउपस्तरणाभिघा
रणयोरन्यतरेणापि तत्सिद्धाविकस्यापत्तेः। ध्यानावयाद्दोः संसर्गोपसन्नपातनदनापत्तेश्च प्रकृ
तौ चतुरवत्तसंपत्त्यर्थत्वाभावेऽपादोपयावदानादिसिध्यर्थे अभिघारणाद्यनापत्तेश्चेति प्रोक्षे
ह्रष्टाद्येत्वायासंसर्गे एवं तयोः प्रयोजनात् ननु चतुरवत्तसंपत्तिः। तस्य प्रकृतावविहितत्वा। चतुर
त्तं जुहोतीत्यस्मात् हि अवत्तोद्देशेन प्रसे यो विधीयते चतुःपदं तु उपस्तरणाद्यभिप्रायेण अनुवादः॥ १९

इतरथा विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् गौरवाच्च। अतश्च चतुरवत्तस्योद्देश्यत्वेनैवाप्रसिद्धौ विधेयत्वे तु
सुतरामप्रसिद्धेर्न तत्संपत्त्यर्थतोपस्तरणाभिघारणयोः। अतो संसर्गमात्रार्थत्वादकरणं स्कन्ने
ष्वतयोरिति मूलानुयायिनः। वस्तुतस्तु चतुःशब्दस्य प्रमादपाठापत्तेरुद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवि
ष्टत्वमस्त्येव कारकतातिरिक्तसंबंधेन विशिष्टस्य चतुरन्तत्वान्न वाक्यभेदः। अत एवोद्देश्यतास
धानुपपत्त्या चतुरवदानस्य विधिवन्मना। अत एव यथायां संस्कृतावदानविधानेऽपि प्राकृतस्य चतुरव
त्तस्य प्राप्त्येर्यद्यपि चतुरवत्तातिनिर्देशसंगच्छते इतरथा असंसर्गार्थसंस्कृते वोपस्तरणाभिघार
णप्राप्तेः अवत्तातिनिर्देशापत्तेः। अत उपस्तरणाभिघारणयोः प्रकृतौ असंसर्गवच्चतुःसंख्यासंप
त्तिरपि प्रयोजनं। तत्त्वेनाथान्विशेषः। अदसंसर्गास्येव मुख्यप्रयोजकता वैतुष्यवत् दृष्टार्थत्वात् च
तुःसंख्यायास्तत्सत्त्वस्यैव। अतश्च यत्रैव नावघातादयो वैतुष्याभावे नियमादृष्टं न प्रयत्यन्ते। अपि तु

तत्संभव एव। तथा असंसर्गप्रयोजनसत्त्व एव चतुःसंख्यासंपत्त्या उपस्तरणाभिघारणे प्रयुज्ये
ते नान्यदा। अतश्च पञ्चावत्तिषु नियमादृष्टार्थमवदानाकरणे चतुःसंख्यासंपत्त्यर्थमुपस्तरणा
भिघारणकरणं एकं केवलधानादियागेऽपि सवनीयहविःषु संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्पुरोडाशाद्य
र्थे तदनुष्ठानं। वपाहृदयादौ तु कतिपयावयवसंसर्गस्यैव संभावित निवृत्त्यर्थे तदावश्यकत्वेऽपि
चावदानसंपत्त्यर्थेन द्विर्द्विरपि कस्यचन प्रकारादिसंमतत्वासंगच्छते। एवं एककपाले सर्वहोमे।
ऽपि चतुरवत्तादिसंपत्त्यर्थेन द्विर्द्विः। न त्वापि संसर्गस्य संभावितत्वात्। प्रकृते तु संसर्गस्यासंभा
वितत्वात्प्रकृतोपस्तरणादिकरण एव तत्संभावनान्निवृत्तिस्तयोः॥ ॥भक्षणं॥ ॥प्रकृ
तौ शेषभक्षाः शेषप्रतिपत्त्यर्था इति वक्ष्यते। शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि च प्रधानशेषन्यायेन चतुःकरि
ष्यमाणकर्मणि क्वमाथो अपास्यपुरुषच्छोतन्न च प्रतिपत्तेः प्रयोजकत्वस्य सत्त्वात्पञ्चावत्तेषु कर्तव्या

२०

एव ते। यदा तु पञ्चत्वाविंतया शुद्धकन्प्रासर्थत्वं तदा ते तत्र भवंति न वेति चिंतायां पञ्चत्वानामनद
नीयत्वेन प्रासयोग्यत्वादर्थलोपाद्बाधः। न चाद्विरवयस्य निरवधयं तो भक्षयंति चतुश्चषाकारमिति
वचनेन प्रतिप्रसवः। योग्यातयात्राऽस्यैव द्विरवयाधारस्याभक्ष्यविधानात्। द्विरवयस्य निरवध
यं तर्दलस्य हिरण्यं पलक्षेलर्थात्। यदा तु भाष्यानुसाराद्द्विरवयास्येति नयज्यते तदाऽस्यैव निरव
वानंदंतासयोगः। अत एव कञ्चषाकारमिलयनुवादः। आज्यभक्षणे तदावश्यकत्वात्। अतश्चा
प्राकृतमिदं भक्षणमारादुपकारकमधिकरणाभ्नत्वाऽज्यप्रतिपत्तिर्वेति न तत्र प्राकृतानां भक्षधर्मा
कार्या इति प्राप्ते। प्रधानाच्चयस्याभ्यर्हितत्वाद्द्विरवयस्यैव भक्षणं न त्वाज्यस्य निरवधयतं इलस्य
दंतेन पीडनमकुर्वंतद्दलस्यार्थात्। अतो लाघवाद्विभंशस्यैव प्रतिप्रसवो विधिः॥ स च चतु[illegible]
चूषाकारत्वविशिष्टस्य प्रधानाच्चयानुरोधेन पंचमविधिप्रकारस्यानंगीकारात्। वस्तुतस्तु स्वसंपत्ता

न्याभिप्रायेण चतुर्भूषाकारत्वस्याप्यनुवाद एव। अतश्च पेषणन्यायेन कार्य एव भक्षधर्मो भक्षाश्व
कृत्ताविंतोत्रु घाटने तु प्राप्तभक्षानुवदिनं दं तत्संयोग एव निषिध्यत इति विवेकः॥ ॥एकधोप
हारः॥ ॥कृष्णलचरौ वैवेकधा ब्रह्मण उपहरति। निष्कृष्टं तत्र एकधाशब्दस्योकप्रयत्नसा
ध्यत्वाख्येसकृत्त्वे एककालकृत्वाख्ये सहत्वे वा लोके प्रयोगात् किमनेन विधीयत इति चिंतायां
प्रकृतौ द्रव्यप्राशित्र चतुर्धाकरणशंवाककालभक्षाणां मध्ये सकृत्त्वविधानाद्राघस्यैव करण
मितरेषां निवृत्तिः सहत्वविधानाद्धि सर्वेषां योग्यपर्यंतत्वानियमे प्राप्तेऽयत एवायं विधिः साधा
रणोऽत एवातिदेशेन हविःसंस्कारकृतयाप्राप्तानां भक्षाणां वाधेप्रमाणाभावात् सहत्वमेव सर्वेषां
विधीयते अल्प चतश्छेषभक्षणार्थानां तत्तद्दरणानामेवोद्देशेन सहत्वं विधीयते भक्षणेनानाका
लीनत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ब्रह्मसंबंधश्च वक्ष्यमाणन्यायेनानुवाद इति न विशिष्टोद्देशः। अतः सह

२१

त्वविधानात् कालस्यैव प्रत्याम्नानात् बाधः॥ ॥सर्वत्वं॥ ॥तत्रैव सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति श्रुतं
तद्देनेन ब्रह्मभागस्य सर्वस्य परिहरणीयत्वविधाने तस्य वा परिहरणीयस्य सर्वत्वविधाने विशिष्टो
द्देशात् वाक्यवैय्यर्थ्याच्च सर्वोद्देशेन ब्रह्मसंबंधो विधीयते परिहारस्य च पूर्ववाक्ये उद्देश्यत्वेन प्रसभि
ज्ञायमानत्वादाश्रयत्वं अतश्च परिहरतीत्ययमनुवादः। अत एव पूर्ववाक्ये परिहारस्य कर्मोपेक्षा
यां कृष्णलशेषस्य पूर्वं प्रकृतस्य प्राधान्यानोपस्थितस्यान्वितत्वात् तत्परिहार एवाश्रयो न त्वन्वाहः।
यदि परिहारः। अथवा यपरिहरणोद्देशेनैव ब्रह्मसंबंधः प्रकृतिप्राप्तेः पूर्वं विधीयते तत्फलं च अ
वच्छेदकावच्छेदेन ब्रह्मसंबंधविधानात् ब्रह्मभागस्य तत्संबंधप्राप्तावपि पुरुषांतरभागस्य तत्सं
बंधसिद्धिः सर्वत्ववादः॥ अतश्च भागांतरे पुनः प्रत्याम्नानात् पुरुषांतरस्याबाधः। एवं च निरवधपं
तोदं ताभक्षयंतीति वहुवचनं व्याख्येयं एतद्व्याद्वा पुरुषांतरबाधो वैकल्पिकः पूर्वपक्षसावि

शिष्टप्राकृतत्वमद्रष्टविधानाच्चनवाक्यभेदः॥ ॥पुरुषायनयानत्॥ ॥सर्वेषांशेषाणां
युगपदुपसंहृतानांयुगपदेवब्रह्मणाभक्षमुतततत्प्राकृतकालइतिचिंतायांपरिहारस्यभ
क्षार्थत्वात्तेनैवानेनसहत्वंनामांतरेणविधीयतेइतरथासर्वेषांवाक्येब्रह्मसंबंधस्यापिपरि
हारमात्रेविधानापत्तेःपुरुषांतराणामपिभक्षापत्तिरितिप्राप्ते॥सर्वत्वस्यपरिहारमात्रेवि
धावदृष्टार्थत्वापत्तेयुक्तंभक्षेपुरुषांतरनिवर्तकत्वंसहत्वस्यतुपरिहारमात्रेविधावप्यदृष्टा
र्थत्वाभावाद्युगपत्सर्वब्रह्मणोपरिहृतत्वेततत्कालेनैवभक्षणोपपत्तेर्भक्षणेप्राकृतकालबाधः॥
एकार्थत्वात्॥ ॥प्रकृतौपुरोडाशस्यचतुर्धाकरणंबर्हिषदकरणंचविधायइदंब्रह्मणइद
होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधइतिव्यादेशआम्नातःसएकपालेषुसर्वेष्वेवब्रह्मणाभक्षणोप
लाक्षकर्तव्यः॥ नहिहोत्रादिसंबंधाभावेइदंहोतुरित्यादिव्यपदेशोयुज्यते अतश्चोद्यावर्त्तेनी

३३

याभावादिदंब्रह्मणइत्यपिननचैवंचतुर्धाकरणस्यापिप्रयोजनाभावःसर्वपरिहरणीयोद्देश
नसहत्वविधानादेवतदावश्यकत्वात्यदितुतत्तत्कालकर्तव्यभक्षणार्थपरिहरणीयानामेवसह
त्वविधिरितिविभाव्यतेतदामास्तुतत्रस्यादस्यानर्थक्यमपिवर्हिषत्करणंतुसर्वेषांत्वात्कृष्णलानांवतु
र्धाकरणोत्तरकालाभावाच्चानिवर्तेतरत्यभ्यदेनत्॥ ॥ऋत्विक्दानं॥ ॥ऋत्विक्कर्म्या
दक्षिणांददातीतितत्रकृतंदक्षिणादानंनारादुपकारकं अपितुदृष्टार्थत्वलाभायापेक्षिता
नस्पर्शमेवानियमादृष्टस्यकल्पनीयत्वाच्चनधर्मविधिवैयर्थ्यं अतःसर्वेस्वतएवानतत्वेन
नतत्सिध्यर्थंदक्षिणाप्रदानमितिसिद्धं अतएवनान्नर्गोदीयतइतिनिषेधानुवादोपिविध्यंतरशे
षत्वात्संगच्छते॥ ॥शेषभक्षाः॥ ॥शेषभक्षास्तत्रतत्रविहिताःयासंस्थागाद्ध्वविप्रतिपत्तयोः
प्रयोजनशेषस्यायेनकर्तुःकरिष्यमाणकर्मणिवलाधानार्थोश्वनत्वानसर्पा॥ तस्यापकृ

तावानुषंगिकेष्वपि प्रयोजकत्वाभावात् अस्तुवादृष्टप्रयोजनत्वाविशेषात्त्रयाणामपि प्रयोज
कत्वं न त्वानतिमात्रस्य: अतः सत्रे तद्भावेपि प्रतिपत्त्यापर्थकर्तव्या एव:॥ ॥वरण॥ ॥प
रिक्रयवद्वरणमपि क्रत्विगानत्वार्थत्वात्सत्रेन कार्यमेव न हि तद्दृष्टरूपक्रत्विकसंपत्त्यर्थं
क्रत्विकत्वस्यादृष्टरूपत्वे प्रमाणाभावस्य तत्तादर्थ्यसाधिनत्वात् न वाक्रतुयाज्यावरणवत्व
तन्त्रादृष्टार्थे प्रमाणाभावात्: सिद्धमपि चैवमादि वाधलक्षणे शिष्यहितार्थं कथ्यतइति विवेक
उदवसायनीयः॥ ॥अनारभ्य सत्राउदवसायदृष्टशमनीयेन सह तदुक्षिणेन वजेरन्नूर
तिमुर्तसोयं दृष्टशामनीयः प्रकृतिविकृतिसाधारणसत्रमात्राङ्गं उत सत्रोदवसानेनिमित्ते
नैमित्तिकोयं स्वतंत्रइति चिंतायां सत्राणां फलवत्वाद् फलोयं वृहस्पतिसवन्यायेन सत्राङ्गं य
घपि वा सत्रोदवसानं निमित्त तथापि अन्यच प्रतिग्रहे छिन्न्यायेन सत्राङ्गं न चोत्पूर्वकस्यावसा

२३

नेस्तद्विषयकव्यापारोपरमवाचित्वादंगत्वे चास्यापि तद्विषयकव्यापारत्वावश्यमनावश्यातःक
रणसंभवेन सत्रत्वावच्छिन्नविषयकव्यापारसामान्योपरमस्याकदापि निश्चेतुमशक्यत्वात्: अ
नस्त्वयापि तद्व्यक्तिप्रयोगोपरमएवोदवसानपदार्थो वाच्यः॥ सच ममापि संभवतीति युक्तमेग
त्वं वृहस्पतिसवादिवत् न चैवमंगप्रधानयोरेककर्तृत्वाघजमानैरेवकरणापत्तौ दक्षिण
त्वानानुपपत्तिः॥ तस्या अदृष्टार्थत्वांगीकारेणकर्मकरेभ्योपि दानाद्यभ्यो दानोपपत्तेः॥ वस्तु
तस्तु अंगत्वेपि प्रयोगवकें हि भेदेन त्वेन दृष्टविशामनीयस्य क्रत्विकर्तृकत्वोपपत्तेर्वृहस्पति
सववद्दक्षिणत्वानं न विरुध्यंते ये यतेजमानास्त क्रत्विजइत्यनेन न हि सत्रप्रयोगमध्यवसा
विंज्याहे नैवावान पयप्रयोगमध्यवर्तिपूपोपसदांक्षीदे त्रोनसक्षदद्वारतित्वादिविधिव
घजमानविधानाद्वृहस्पतिसवपूपादावातिदेशाव धर्मप्राप्तिवदिंहापि क्रत्विगंतरस्यैव

भाष्युपपत्तिः॥ अतश्च दक्षिणाम्नानस्यात्युपपत्तेरंगमेव षष्ठे ग्रामनीयरति प्राप्ते सन्नादवसायस्य
ऋतुखर्वेकस्यावसानेः सन्नत्वाविच्छिन्नोपधेयफलव्याप्त्यदेवयकस्याधारसामान्योपरमवाविवा
त्तस्यपि सन्नोत्तरस्याग्नेकत्वेन्नत्वे एतत्सन्नोपधेयफलव्याप्तेर्व्यापारांतराभावेनोदवसानोपपत्तेरं
गत्वे च तदसंभवाद नंगत्वं वाजपेये नैष्ठासस्यार्थपौर्णमासीमिस्तोदौ तु प्रयोगसमाप्तिमात्रस्ये
वोक्ते नांगत्वविघातः॥ अतः सन्नोदवसाने निमित्ते नैमित्तिको यंपुरुषार्थतया विधीयते अत
श्च तदकरणे प्रत्यवायः करणाच्च पापध्वंसः प्रयोजनं अंगत्वे सन्नाधिकारिभिः संहत्य सन्न।
त्विगंतरसंपादनेन करणं अनंगत्वे तु वस्यति अत एवातिदेशिकस्य कर्तृकत्वस्य साक्षाद्दृष्टा
दिनाबाध फलकत्वाद् व्यायसंगतिः॥ ॥निर्धातु॥ ॥अनंगत्वेपि संहत्यैव करणं आ
ख्यातोपात्तस्याबहुत्वस्योपादेयेकर्तृगामित्वेन सत्रवाक्यार्थविवक्षितत्वात् कथं चिन्माप्त

त्वेपि सहत्य प्रयोगसिध्यर्थं सत्ष्टीरूपदर्धाति सोमेनेयजेते त्यादि यद्वृश्टि च विधं गणकारेण प्रयो
जनसिध्यर्थं विध्युपपत्तेश्च॥ स्थितं तावद् पर्यवसितं॥ ॥तन्मान्यात्॥ ॥अनंगत्वे अंगत्वे
पि वोदवसानसमानकर्तृकत्वानुरोधाद्यजमानैरेवाखिलं त्वं कर्तव्यं न च तस्य प्रधानमात्राभि।
प्रायत्वेनोपपत्तिः॥ सांगे समानकर्तृकत्वश्रवणेनाश्ववमध्येन चरंती सा द्वाव भिराहवनीयादे
त्रिकेन यजमानकर्तृकत्वेनांगेष्वपि कर्तृत्विकर्तृकत्व बाधात्॥ दक्षिणादानस्याह ष्टार्थत्वेना
प्युपपत्तेश्चेति प्राप्ते प्रयोजककर्तृत्वेनापि प्रकृता विवयजमानकर्तृकत्वोपपत्तेरंगत्वेपि वा
सोर्याद्वावि व अतिदेशप्राप्तं कर्तृत्विकर्तृकत्वाधे प्रमाणाभाव॥ एवं च दक्षिणा कृतिरयां जस्येनो
पपद्यते॥ स्थितादनंतरं। न षष्ठ ग्रामनीये संहत्य प्रयोगः। बहुत्वस्य प्राधान्येनाविधेयत्वात्॥
उदवसाने हि अनेकेषां सत्रकर्तृणां कर्तृत्वं प्राप्तमेव अतस्तत्समानकर्तृकत्वादेव षष्ठग्रा

मनीयेपि तत्प्राप्तिका अन्यस्यादि पूर्वकालत्ववत्समानकर्तृकत्वमप्यनुशासनवलाद्धाव्यं न चाम
यहुत्वेनास्वभावत्वात्कत्वाकांक्षाप्रकारक्रमस्य चेमनुतक्रियायाऽतंत्रसंपन्ननुवादासाक्रतावदे
यचतुष्कस्यानाय समवगतेरुपस्तरणाभिघारणसाधनीभूतान्यस्यवाधदतिवाच्यं तथात्वेवा
स्यानुवादानुपपत्तेः॥ न च विशिष्टक्रदभिप्रायेणानुवादः॥ प्रमाणाभावात्ः द्वीरूपद्दृष्टफलचतुष्क
विधानास्यांगुष्ठपर्वमात्रस्यानापन्नतयापिसंभवेन प्रधानमात्रोपि वीसोपत्तेश्च चतुरवत्त
संपन्ननुवादस्तक्रफलवत्वच्छवदानस्यापि चतुरवत्तसंपादकत्वमुपस्तरणाभिघारण
साहुष्यिनास्त्री तिनैव विरुध्यते अतश्चतुरवत्तसंपन्नसप्तलाद्यधिकत्वे एवोपस्तरणाभिघार
णो। नहितयोः प्रकृतौ सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां क्वचित्संसर्गोपपत्तेरगृहवनीयपातासंभवेन
तद्यावृत्तसर्वत्रान्यत्र फलेषु वत्तत्वसत्वाभावाद्वोपदतिवाच्यं तथात्वेउपस्तरणाभिघारणयो

२५

रन्तरेणापतत्सिद्धाविकल्यापत्तेः॥ धानावयवांदौ संसर्गोपसत्यातरनापत्तेश्च प्रकृतौ चतुरव
त्तसंपन्नसर्वत्वाभावेवपादोपं चावदानादिसिध्यर्थं अभिघारणाद्वक्षनापत्तेश्चेति प्रासेहच्छार्थत्वा
यासंसर्ग एव तयोजननं न तु चतुरवत्तसंपत्तिः॥ तस्य प्रकृता वविहितत्वात् चतुरवत्तं जुहोतीत्य
त्रहि अवत्तोद्देशेन प्रक्षेपो विधीयते चतुःपदं तु उपस्तरणाद्यभिप्रायेण अनुवादः॥ एतरथावि
शिष्टोद्देशो वा॥ रक्रियायामन्वयेपूर्वकालत्वसमानकर्तृत्वयोः संसर्गत्वेनैव बोधोपपत्तेर्नेनपोक्त
स्यातिरिक्तात्वात्किरितिवाच्यं पदार्थानुशासनप्रवृत्तपाणिन्यादेः संसर्गानुशासकत्वविरोधात्
किं च क्त्वाप्रत्ययानिम्न तथात्वस्यैवातरक्रियासंबंधः क्त्वा च संसर्गेतास्वयेपाहककत्वकल्पनेपवा
च्छार्थभाव एवेनिरुक्तोभयसंसर्गेणोतरक्रियायामन्वेतातिविवेद् व्यं तत्रनतावदाघः क्त्वात्ता
नत्वेनैवतास्वर्यग्राहकत्वे अगृहीतसंकेतस्यापिनासुर्युपरायत्तेः॥ तासर्वे ग्राहकत्वप्रकार

कर्तृज्ञानत्वे आत्माश्रयापत्तेः॥ एकत्वादिशून्यद्वितीयादेः कर्मत्वादिसंसर्गतासत्त्वे तादृशकर्तृत्वेनैवो
पपत्तौ प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्मत्वादिसंसर्गेण क्रियायामन्वयार्थं तैः कर्मत्वादेः द्वितीयादेः शू
न्यनापत्तिश्च। अत एव नांशः संख्याख्याताद्येकत्वसमानाधिकरणकर्मत्वादिसंसर्गेण क्रिया
न्वयापत्तेः॥ अतोनुशासनबलात् कर्मत्वादिवदेकत्वपूर्वकाद्यत्वादेरपि वाच्यत्वं अस्तु वा न तथा
पि न दोषः॥ अतस्तत्तावदनुवादः॥ एकेन पदेनानेकेषामुपादानेन प्रतीयमानकर्तृत्वसाहित्यमपि
न तावदवसाने विवक्षितं निमित्तविशेषणत्वात्तुः सत्त्वे संहृकर्तृत्वे पितृसागे साहित्ये विनैव
कर्तृत्वाच्चयो पि द्वंद्वसंयोगादिरूपोऽभ्यासेन्यवृत्तिः धर्मः स तद्भावः प्रत्येकवृत्तेव किमुत यदास
त्रे बहुवचनानुरोधात् सोऽकर्मेवकर्तृत्वं कर्तृणां परं समुच्चयस्तदानत्यागे साहित्याभाव कः
संदेहः आख्यातोपात्तबहुत्वावगतसाहित्यं तु बहुत्वस्याविवक्षितत्वे अविवक्षितमेव। उदवसा

साने हि यादृशा निरपेक्षाः कर्तारस्तादृशा एव समानवर्तृकत्वबलेन ष्टष्टशामनीयेव गम्यन्ते अ
तः प्रथमावगतनैरपेक्ष्यबलेन साहित्याविवक्षानन्नैरपेक्ष्यानंगीकारेपि प्रत्यवंतोपात्तसमा
नकर्तृकत्वाविरोधाद्बहुत्वस्य तदवगतसाहित्यस्य चाविवक्षोपपत्तिः॥ विशिष्टविध्यगौरवम
येन संभवत्याप्तिकस्य बहुत्वस्यानुवादांगीकारात् अत एव ष्टष्टशामनीयमात्रविधानाद्वि
धेर्लाघवं न वसरकारविध्यन्यथानुपपत्त्यादिना संभवत्याप्तिकस्यापि सामादेः सक्त्वाद्बसा
दिरूपप्रयोजनसिध्यार्थं विशिष्टविध्याश्रयेण वर्द्धितिपि साहित्यस्य सिध्यर्थं बहुत्वविध्याश्र
यणमिति वाच्यं सोमादिपदं वैष्णव्येमियात तथाप्रयोपि प्रकृते न बहुवचनस्यावजनायन
यानुवादत्वोपपत्तेः॥ अत एकेकश्चेनैव ष्टष्टशामनीयः कार्यैरिति न तन्नप्राकृतकर्तृकत्वबा
धः॥ ॥वामेष्टोः॥ ॥सारस्वते सत्रे बप्लाः संप्रसत्रिणा प्राप्यतयैकामाया छाक्पात्रं निर्वे

थंतितस्यां अखंडपुरुषावधेनुकेदृक्षारितिष्कृतं तंत्रनतावद्दिदृक्षोरवसानवत्सस्तत्र पापाते
निमित्ततायेनतद्देवकामेष्टिः प्रसेकमेव ऋत्विगंतरोपादानेन कूरणमार्गं केतसरस्वतीवि
नत्रानादारम्यपुष्पाक्षप्रस्नवणयर्थतंसत्रदेशाविधानादेव पोष्टेरर्थमाप्राप्या अनुवादमात्रत्वा
त् अतो न तावल्लौकिकं करणं सत्रवत्तु संदृष्टापि करणे किं ऋत्विगंतरं समुपादेयं न वेति चिं
तायां दानस्यादृष्टार्थत्वकल्पनामिया ऋत्विगानमनार्थत्वावगतेः ऋत्विगंतरोपादानं न
वास्य सत्रत्वेनातिदेशिकस्य ऋत्विक्यजमानाभेदस्य प्राप्तेर्न ऋत्विगंतरोपादानमिति
वाच्यं अस्य संवत्सरांगत्वेन सत्रत्वाभावात् अत्र हि सारस्वते सत्रे पौर्णमास्युत्तरप्रतिप
द्दिर्शो संज्ञक एकाहः अमावास्योत्तरप्रतिपदि चातुर्संज्ञकः॥ अनयोः शुक्लकृष्णभेद शीके
क्ष्णः पक्षे पौर्णमासदर्शवत्क्रमेण कृप्तिः॥ तत्र च सोमयागस्येव प्राधान्यं अस्त्केवालं च सो

त्याकोऽयपाधिनामयनवद्दर्शपूर्णमासयोरपि कामेष्टेरंगत्वम विवादमेव नवत्तथापि प्रकृ
तौ ह्यादशाहे आर्त्विज्यएव यजमानजमानविभेस्तस्यत्वांगमात्रविषयत्वात्कामेष्ट्यंगेषूपित
स्तत्वविरोधइतिवाच्यं प्राकृतऋत्विक्कर्तव्यपदार्थेषु यजमानकर्तृकत्वप्राप्तावपि यूपाव
टस्तरणावर्हिस्त्वयिन अप्राकृतकायापन्नायां कामेष्टौ तत्प्राप्त्यनुपपत्तेः॥ कथंचित्प्राप्ताव
पि वा कामेष्ट्यतिदेशेनैष्टिकेन ऋत्विगंतरस्य विशेषविहितस्य प्राप्तत्वेन तस्य बाधा
च्चयद्यपि हि अतिदिश्यमानपदार्थविषयेहृयोरपतिदेशयोः सामान्यविषयत्वं तथापि
ऐष्टिकातिदेशो कामेष्टेरेवोद्देश्यत्वात् तस्य वविशेषविषयत्वं एवं सत्यपि यादियजमाना
स्त ऋत्विजः सत्रस्सारस्वतसत्रेहृपदेशो भवेत दासोमिकाद्वेषादेश्यादिष्वेष्टैककुवेद
वाधस्यैवावभृथांगेषु अभिराहवनायवाधस्येव चोपदेशिकयजमानभेदेनैष्टिक

ऋत्विग्गतरवाधोभवेन्नत्वेतदस्तितस्यद्वादशाहेपठितत्वेनेहसत्त्रातिदेशेनैवप्राप्तेः॥ नवत
यपितस्यप्रधानीयत्वादेष्टिककामेष्ट्यतिदेशासंकोचकत्वेनतस्यस्वरूपेणप्रधानीयत्वेपियज
मानाभेदस्याविस्पष्टत्वभावेनप्राप्तेस्यांगमात्रविषयत्वेनप्रधानीयत्वाभावात्॥ अतःकामे
ष्टौऋत्विग्गतरस्याबाधइतिप्राप्तेप्राकृततत्त्ववनादिपदार्थानामासादनार्थबर्हिःष्ठभावेने
नैवप्राप्तेषूपावटस्तरणबर्हिःषेनप्रायकंप्रमाणंनवातस्यमृत्तत्वंतरवर्तिनोम्नप्रसगे
नोपकारकत्वंप्रकृतेत्वयजमानाभेदस्यद्वादशाहिकऋत्विक्कर्तव्यपदार्थमात्रोद्देशेनवि
धानात्कामेष्ट्यांगभूतऋत्विक्कर्तव्यपदार्थेषुप्रापकप्रमाणाभावेपिकामेष्टेःसत्रत्वमहा
प्रयोगसद्भवतित्वात्सत्रादौयजमानैःकृतस्यऋत्विक्त्वाध्यवसायस्यसत्रसमाप्तेःकामेष्टावत
रकर्तव्यसत्रपदार्थोसिध्यर्थमावश्यकत्वात्तेनैवकामेष्टावुपकारसिद्धेर्नेष्टप्रकृत्स्वसिध्यसि

२८

र्थवरणमरणाक्षेपः॥ प्रकृतेतोहिनऋत्विक्षुयजमानभेदःसाक्षाद्विहितः॥ अपितुऋत्विक्त्वाध्य
वसायसिध्यर्थंवरणमरणमात्रानात्वार्थिकः॥ अतएवतदध्यवसायसत्राथमपिस्वतएवसिद्धे
पशुपुरोडाशेचोदकेनप्रयाजादेरिवकामेष्ट्यतिदेशेनापिनवरणमरणादेस्तुदेर्थमतिदे
शः॥ अतएवयत्रसौमिकवेदेतरमपूर्वोदर्शपिकारःशुनस्तत्रसौमिकवेद्यैवप्रसंगसि
द्धेनैष्टिकवेदिरपिनहितत्रसौमिकवेदिरंगतस्याःप्रकृतांगप्रधानमात्रार्थत्वेनविहि
तायाआपूर्वागेउपदेशातिदेशाभ्यामप्राप्तेः॥ अतस्तत्रप्रसंगसिद्धिरेवकामेष्टेस्तुदेशांत
रायवात्वात्प्रसंगासिध्यनुपपत्तेरैष्टिकीवेदिरविशेषः॥ ऋत्विक्षुतुप्रसंगसिद्धेर्नेऋ
त्विग्गतरमितिसिद्धं॥ ननैवंऋत्विग्गतरवाधस्यप्रसंगासिद्धत्वयादाशमिकेवाधलक्षणा
नाक्रांततयाध्यायासंगतिः॥ अश्वादिदानस्यप्राकृतान्वाहार्यादिदक्षिणावाधक

तस्यापवादात्प्रसंगस्योपपत्तेः॥ यत्तु यत्किंचित्प्राचीनामभिप्रायेऽशे भागधर्मत्वपक्षे तन्मध्यगारंभकेवे
ष्टते अपूर्वपदार्थेऽप्युपांशुत्वमिव यजमानाभेदस्यापि ऋत्विक्कर्तव्यप्रयोगवमेत्वात्तत्प्रयोगारंभकेवे
ष्टतकामेष्ट्यादिपदार्थेऽपि प्राप्त्युपपत्तिरिति सिद्धांतोपपादनं तन्मध्यगधर्मत्वपक्षेऽपि यत्रास्त्वातिदेशे
न तद्विरुद्धधर्मप्राप्तिर्यथा दाक्षिणायां गारेऽतद्व्यतिरिक्तापूर्वपदार्थेष्वेव तद्धर्मप्राप्तेः कामेष्टौ च स्वाति
देशेन ऋत्विग्गंतरस्यैव प्राप्ततयापेक्षितं॥ ॥द्वेष्ये च॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजयन्कपा
लमभिजुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा तं सद्वेष्याय दद्यादिति श्रुतं
तत्र किमिदं दक्षिणादानमदृष्टार्थमुत ऋत्विगानत्यर्थमिति चिंतायां दक्षिणाशब्दस्यानतिकरद्रव्या
वाचित्वेन तद्दानस्यानत्यर्थत्वप्रतीतेर्नादृष्टार्थत्वकल्पनोचिता न चास्याः प्रयोगमध्यवर्तिनिमित्ता
नंतर्यवत्वेन प्रयोगमध्यवर्तित्वात्प्रधानदक्षिणयैव प्रसंगसिद्धेर्दक्षिणांतरानपेक्षत्वादेव नानस

३०

र्थता दक्षिणाविधानान्यथानुपपत्त्या आनतिविशेषकल्पनेन नतंर्यैलोपपत्तेः असक्तवाद्दक्षिणान्नानव
त्वाद्दस्याः प्रयोगबहिर्भूतत्वमेव निमित्तानंतर्यं तु ज्ञाते त्वेव बाधनेन विनविरुध्यते न वै वमपि ऋत्वि
गाचार्यौ नातिचारिता व्याविति स्मरणादृत्विजां द्वेष्यत्वानुपपत्तेर्द्वेष्यसंप्रदानकदानस्यानत्यर्थत्वा
नुपपत्तिः॥ ऋत्विक्संपत्स्य युक्ततरं तस्य द्वेषनिषेधेऽपि पूर्वकृतद्वेषस्यार्त्विज्ये बाधकाभावात्॥ स स्पि
द्वेष्यस्यार्त्विज्ये निषेधेन तस्य पुरुषार्थतया निषेधमुल्लंघ्यापि क्रतुकरणे वैगुण्याभावात्क्रत्वर्थ
त्वेऽपि वा निषेधस्य सामान्यविषयत्वेन दाक्षिणाम्नानवलकल्प्यद्वेष्यनियमविधिना विशेषविषयं
त्वावाधोपपत्तेश्च अतोऽस्य दक्षिणात्वात्कर्तव्याए वान्वाहार्यधर्माः पाकादयस्तत्र्यैलोपान्निवर्तंते इति
प्राप्ते न तावदत्र प्राकृतदक्षिणादानानुवादेन गुणमात्रविधिः संभवति प्राकृतदानकार्यस्यान
कार्यस्यानतेः प्रधानाधाचाहोर्पौपेवनिष्पन्नत्व यापाकृतदानस्येहाप्राप्तत्वात् तदनुवादेनानि

कगुणविधानासंभवाच्च अतश्चावश्यं तच्छब्दवाच्यं गुणद्रव्यविशिष्टं द्रव्यं द्वेष्यश्च संप्रदानमिति
उभयं विशिष्टं दानांतरमेवात्र विधेयं। तदपि च न प्राकृतकार्यार्थं तयोस्तस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वा
त् द्वेष्यकर्तृकत्वं नेयत्तस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रमाणांतरासिद्धतया तत्संप्रदानकत्वस्य संने
यस्यासंभवेनानतिविशेषस्यापि कल्पयितुमशक्यत्वाच्च द्वेष्यं संप्रदानकदानात्मानवलादे
वास्यां प्राप्तायाश्चित्तेष्टौ प्रयोगवहिर्भावं द्वेष्यकर्तृविधिनिमित्तानंतर्यवाधं प्रयाजादौ घंशेतिदे
शंचानपेक्षितं प्रकल्प्यान्यत्सर्वत्वकल्पनेन तु तत्वैवं गौरवं तन्नहीदं फलमुखं एतत्कल्पनमंतरे
णानतिरखुध्यमानत्वात्। अतो वरमदृष्टार्थमेवेदं दानं प्रयोगमध्यक्रियमाणायाएव प्राय।
श्चित्तेष्टेरंगं दक्षिणाशब्दस्तत्तच्छब्दापेक्षितार्थसमर्पकार्थवादेष्कलो द्वेष्यानतिकरत्वमात्रेणाग ३१
साकथंचिन्नेयः॥ अतो न्वाहार्यधर्मोणामप्रसक्तत्वादेव निवृत्तिः॥ अध्यायसंगतिस्तु पूर्वपक्षे

पाकल्लोपात् इष्ट्वा॥ ॥अस्थि॥ ॥यदि सन्नायसंदीक्षितानामप्रमायेतततं दग्धाक्षमाजि
ने अस्थान्युपनह्य योस्यनेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्ततः संवत्सरे अस्थी
नि याजयेयुरिति श्रुततत्र यो यमस्थियाजयेदिति वदस्मामेवाधिकारप्रतीतेस्तेषां च स्वरूपेणात
द संभवे पितदपलक्षितस्यामृतस्यैवाधिकारः॥ न च तस्य कर्तृत्वासंभवः॥ मुक्त्वाचारंभादावस्मा
मेव प्रयोज्यकर्तृत्वोपपत्तेः॥ द्रव्यासाधारणे च जीवजीवद्दशायामेव सर्वैर्मरणसंभाषनयास्व
स्वांतरेषामनुमतिद्वारा एककर्तृत्वोपपत्तेः॥ अन्यथा मृतस्य स्थाने आनीतेन सह सत्रप्रयोगसामाग्र्या
वपि अनुमत्यभावात् तदीयसंसृष्टद्रव्यत्यागानुपपत्तेः॥ अतो मृतस्यैवाधिकारः॥ याजनं तु सत्र
प्रयोगसमाप्तिकर्तृभिरेव कार्यं ततः संवत्सर इत्यादिना प्रयोगसमाप्तियाजनयोः समानक
र्तृकत्वे प्रतीतेः॥ यदि तु ततः शेषाशानंतर्यस्यैव प्रतीतिर्न तु समानकर्तृकत्वस्यापातिविभा

यतेनतोऽस्त्वनियमः॥ अयं च नैमित्तिकोऽपि न सर्वांगविभिन्नाधिकारकत्वात् अपि तु मृतस्ये
वस्वत्वं न फलार्थः॥ अत एव षष्ठोक्तरीत्या मृतेस्तत्र फलासंभवेऽपि एतत्फलोत्पत्तौ वाधकाभाव
रस्य वधेयमिति प्राप्ते न तावदस्यामेव कर्तृत्वं यागानुकूलक्षमतापाश्रयत्वरूपस्य तस्य तेषु सं
भवात्॥ अतस्तत्रयापि तत्संबंधिमृतजीवल्लक्षणायां तस्याधिकारी वाच्यः॥ ततश्च अशक्ता जीव
दवस्थायां निमित्ताभाव एवानुमतिकल्पनात् फलकल्पकल्पनाचेत्साधनेकदोषभियावरं अस्मिप
देन स्वसंबंधिनो जीवत एव पुरुषांश्च स्मृत्या तेषामधिकारः॥ किंचाजीवदवस्थायामनुम
त्यापि किं तदनंतरमेव स्वत्वसमुत्पत्ति उत मरणोत्तरं नाद्यः जीवदवस्थायां त्यागानापत्तेः॥ ना
न्त्यः॥ अनुमतेः क्षणिकत्वेन मरणोत्तरस्वत्वोत्पादकत्वानुपपत्तेः॥ अत एव मरणोत्तरकालीन ३२
सत्प्रयोगसमाप्तावपि षष्ठोक्तरीत्या मृतस्यानधिकारात् तदर्थं द्रव्यं च यत्कृत्स्नवस्थायद्रव्ये

णैव जीवद्भिः प्रयोगसमाप्तिः कार्येति ध्येयं अतश्च यानुमतिकल्पनायाश्चानुपपत्तेः मृतस्य कथ
मप्यधिकारासंभवेनाक्षिप्य पदेन लक्षणया जीवतामेवाधिकारः॥ अस्तु उपहूनकर्तृत्वादि किं च शक्य
संबंधः॥ अयं वक्ष्यमाणसत्रीणां अयं चाच्यास्ति यागेन सत्ररूप एव सत्प्रमृत्यामिति नैयायिके तु
रिति णिजंतप्रयोगवलेनैव कर्मभेदावगतेः॥ सत्ररूपत्वेऽपि तत्र यजमानाभेदस्यैवासिद्धेः एवं तप्रयो
गानुपपत्तेः॥ विधाने वाक्यभेदात् यजयजातिवोदनाचोदितत्वात् अतश्च तद्धनात्कर्मोत्तरमेवेदं त
त्र चाव्यक्तत्वसाहश्यादिति देशोनैव कृत्स्निकप्राप्ते रूपर्णानानुवाद एव एतद्विचारस्य चाग्निमा
धिकरणेऽयोधनत्वाद ध्यायसंगतः॥ ॥यदितु॥ ॥जीवदधिकारपक्षे न किं विद्याधनीयं मृ
ताधिकारे तु भवति केषांचिद्वाघ इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमयाध्यायसगतमुच्यते तत्रैव
कर्तृसंस्कारापि वा फलिसंस्कारास्तेमृतस्यानुमतिद्वारा कर्तृत्वेन फलित्वेन चावस्थंभवं सेवत

त्रापयेस्वर्यकर्तृकामंत्रप्रोक्षणादयस्तेषां द्वारात्मद्रव्यार्थत्वेनाप्युपकारकत्वेसत्यनुमतिद्वारा
कर्तृत्वेन फलित्वेन चावश्यंभवत्येव॥ एवं कर्तृकास्तदा यत्र द्वारा संस्कारका अभ्यंजनादयस्तेषु
तरां भवत्येव येतु वेयनादयः द्वारभूतविशेषसाध्यास्तत्संस्कारकावा तेषां केशादि तदवयवा
भावेलोपएव लक्षणसूत्रं दोनयकथमंतन्ताराद्पकारकत्वपवविषयं तन्नानुमतिद्वारा प्रधान
द्वाध्वर्युकर्तृकत्वेपिमन्तकर्तृकत्वोपपत्तेः॥ अपितु वाक्संस्कारकत्वपवविषयं एवं दक्षिणाया
पा अपि दक्षोसत्त्र पेत्वाद्दक्षायाश्वयमानियमपरिग्रहानुकूल्याददृष्टरूपत्वाद्यमानियमर्थोत्क्षम
न आदिसाध्ययोस्तत्संनिधानायेस्वतदभावेलोपाद्दक्षिणोयादेरपिलोपः॥ ॥ अस्तुवर्थेतु॥ ॥
येतु यात्नमानाः कत्वयोपदायोस्तिसर्वे अनुमतिद्वारामन्तस्यापि कर्तृत्वसंभवाद्ध्वर्युपाकाएव ३३
प्रधानावुन॥ यतु मल्लेन्मकं यजमानोन्वारंभतियजमानसंमितोदुवरीभवतीत्याएंदीयत्रयजमा

मानस्यगुणत्वंतत्रास्यामेवमृत्वान्वारंभाद्यावचेतनामपिस्यान्नापचतीतिवदन्वारंभानुकूला
स्पनिष्ठव्यापाराश्रयत्तयाकर्तृत्वोपपत्तेरास्यिभिरेवान्वारंभादिकार्यमिकर्तृत्वमेदंवाध्वर्युकर्तृतोहि
शुक्रंयजमानोन्वारंभतद्सौदीयजमानपदवाच्योयागकर्ताजीवात्मेवकर्तृत्वेतोव्यतिशरीर
स्यत्ववछेदकत्वमात्रंनकर्तृत्वं आत्मनश्चकर्तृत्वं अन्वारंभानुकूलकसाश्रयत्वेनेवनचम
तस्यतादृशाकर्तृत्वसंभवः जीवच्छरीरावछेदेनेवात्मकस्यसातनियमात अन्वारंभानुकूलस्थि
तिनिष्ठव्यापाराश्रयत्वरूपस्यकर्तृत्वस्यप्रकृतावतुतेः॥ अतोवरं प्रधानस्वानुमतिद्वारकंम
नात्मकर्तृत्वमुपपाद्याध्वर्युणैवतेकार्याः॥ ॥कात्यपति॥ ॥जीवदधिकारयस्येयसत्त्रप्रकरण
एवसांगसत्रोपरमपर्यंतव्रताद्याश्रिताहगुणाकामाविहितास्तेऽग्रत्वादास्यियागस्यतत्करण
वेलायामपिकार्याः॥ मृताधिकारपक्षेतु तस्यानंगत्वात्कथंचिदंगत्वेपिवामृताविनिष्ठकामात्रा

न्नैव गुणकार्यो ऽनुमन्त्रे प्राश्नेन गुणकामनायां यद् कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादास्यादीनां मताधि
कारपक्षे ऽप्रवृत्तिरुक्तं तद् दृष्टमएव तेषां विकृतावप्रवृत्तेरुक्तत्वात् उक्तत्वाच्चित्तथाकथने प्रयोज
नाभावादपेक्षितं॥ ॥इष्टार्थो॥ ॥सूक्तवाकगतानामायुरादिफलानामकाम्यमानानामपि
ऋत्विक्प्रयुक्तप्रहरणजन्यत्वेनानुषंगिकत्वादितरथा प्रकृतावेव कामनाभावेन तत्सद्भावानापत्ते
र्मताधिकारपक्षेपि आनुषंगिकतया जननोपपत्तेः प्रयोक्तव्यान्येव तस्य दानीति प्राप्ते अस्तु अपि त
त्कामनाया आनुष्ठापकत्वे स्वरूपेण तस्या आशास्तृत्वेन प्रकाशनतया अपेक्षितत्वान्मन
स्य चैतत्सूक्तप्रहरणजन्यफलेच्छाबाधितत्वान्न तत्सद्पाठः॥ न च वप्रकृतावपि यस्य तत्सू
लेच्छात्त च तत्सद्पाठानापत्तिः॥ अवश्यकर्तव्यप्रहरणे आनुषंगिकफलेच्छाभावस्य चैतने असं ३४
भवात् अतएव मन्तस्येच्छासंभवादिच्छाविषयाभूतफलाभावेन न तत्सद्पाठः॥ ॥स्रुवो॥ ॥यंका

मयेत पापीयान्स्यादिति मन्त्रे चित्तरां तस्य पापीयान्पापीयान् वषट्कुर्यात् तु यं कामयेत वसीयान्स्यादिति उच्चैस्तरां त
स्य वसीयान्स्य पाव षट्कुर्यादित्यादि वषट्काराश्रितानां गुणकामानां होतृ कामनयैवानुष्ठानाद्यजमा
नानिष्टकामनाभावेपि तन्निष्ठफलोत्सर्गो गुणोपहतत्वोपपत्तेर्मताधिकारपक्षेपि तेषां करणं च
विकृतौ गुणकामानामप्रवृत्तिः वषट्कारस्य एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे अन्वायत्त इत्यनारभ्या
धीतवचनेन साक्षाद्यज्ञोद्देशेन विधानात्समर्णता न्यायाभावेन प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन
पदिष्टतया विकृतावपीदृशगुणकामप्राप्त्युपपत्तेरिति प्राप्ते न तावदिदं फलं ऋत्विगांतर्भावे
कांवन ऋत्विज आशिष आशासते यजमानस्यैव तदाशासितृत्वेन यजमाननिष्ठत्वस्यैव
ननीयस्थापितत्वात् न चैतदाशासनमात्रेण यजमाने फलोत्पत्तिः प्रकृतो ऋत्विगिच्छायां सत्याम
पि स्वेच्छायामसत्यां यजमाने गुणविषये होतुरप्रवर्तनाद्यजमाने च्छाया एवैतादृशगुणविष

येनुष्ठापकत्वावगतेर्नैमित्ताधिकारपक्षे तेषां करणं तदेतानि सर्वाण्यधिकरणानि मतस्यथाधे
कारे जावंतां वेलेतदधिकरणप्रयोजनानि ॥ ॥सर्वस्वारस्य॥ ॥ अस्ति सर्वस्वारो नाम यज्ञो मरण
कामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति वाक्येन स्वर्गार्थतया विहितः ॥ अत्र हि न
मरणफलं तस्यानिष्टत्वात् अनेकोद्देशे वाक्यभेदाच्च अतो मरणकामः इत्यस्यांगीकृतमरणः इत्य
र्थः ॥ आर्भवप्रस्तूयमाने अग्निं प्रविशतीत्यनेन चोपायविधानान्मरणमत्रांगतयो विधीयते अत
एव मरणोत्तरकालं सहकर्तारः समाना यो नैतिचितां प्रतिनास्याच्छियज्ञब्रह्मकर्तृत्वासंभवात्मरणांतस्यैवस्व
र्गसाधनत्वाच्च समापनार्थं इति प्राप्ते आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुंबरी सदस्यो नवास सा परिवेष्टव्या त
याः परि समापयतमेयत्तमिति सर्पिण्याग्निं प्रविशतीति वचनेन समापने प्रेषविधानात्तस्य चदृ
ष्टार्थत्वलाभायलैंगिकसमाप्तिविधिकत्वावगतेस्तद्बलेन चरुतस्यापि ऋत्विक्प्रयोजकत्वोपपत्तेः ३९

समापनीय एव क्रतुः यतु केश्चित्प्रैषस्यैवास्य स्वाध्यायाध्येत्र्यन्वयदृष्टिवत्समापनविधायकत्वमिष्य
ते तत्त्वाप्रमाणाद्वृत्तिसंबोधनेन विधिशक्तिप्रतिबंधात्कर्मकाले प्रयोज्यत्वानापत्तेश्चोपेक्षितं वस्तुतस्तु
सत्समापनप्रेषाभावेपि सकलक्रत्वर्थत्वे एव वृणभरण्योः प्रकृतावाविवानुष्ठानात् तद्बलेन च जावद
वस्थायामिव मृतावस्थायामपि ऋत्विजां कर्तृत्वोपपत्तिः ॥ अत एव ज्योतिष्टोमादिकर्मांतरेष्वप्यन्
येवादिष्टांतरामरणे ऋत्विग्भिः समापनं एवं च प्रैषस्य विधिकल्पकत्वाभावेपि समापनस्यारकत्वेन
नैवदृष्टार्थतेति ध्येयं ॥ ॥गतं॥ ॥सत्रे यजमाने अस्य यज्ञे मृताधिकारपक्षे यथावाधावाध
विवेकः स सर्वो यत्रद्रष्टव्यः ॥ ॥जीवत्सवचनं॥ ॥ सत्रे त्वेव प्रायणीयादिरो जीवद्दृष्टांतस्य तत्वाके
आयुराज्ञासनादेः करणं न वेति विचारायामायुषी मरणाभ्यपगम्ये मा प्रार्थनायत्वाल्लोप इति प्राप्ते
आरंभकाले पर्यंतं जन्मांतरे वा आयुष आशासनसंभवान्नलोपः ॥ एव अन्येषामपि फलायाना सुत

रांदेवयज्यामित्यादावाम्नि[...]न्मानिजन्मांतरे वा आम्नासनसंभवाद्लोपः॥ ॥क्रिया॥ ॥स
त्रैवरपाभरपायोर्दृष्टार्थत्वाल्लोपेभिहिते यत्सकृत्तावद्दृष्टार्थं तु यान्यावरणं आग्नेयायस्या
नं च तत्स्रनेकार्यमेवेति प्रसदाहरे पामान्नांसोमेहि ऋतु यान्यावरणं मदृष्टार्थमेव एवमोग्ने
यायहिरण्यं ददाति। सपिनद्यत्रे प्राक्षदक्षिणादानानुवादेनो मयविधिः संभवति। वाक्यभेदाप
तेः॥ अतोदानांतरमेवावश्यं विधेयं। तदपि चन वैश्वामित्रो होते त्यादि विशेषविहितातिरिक्तऋ
त्विक्षु आग्नेयत्वविधिकल्पनयातदानस्यार्थ। उक्तविधिकल्पनानिरपेक्षदक्षिणादौ नैवनिराकां
क्षायामानत्वौविधिकल्पनसापेक्षदानस्य जनकत्वेनान्वयायोगात्। न च पक्षप्राप्ताग्नेय॥ ३६
।ऋत्विगानसमर्थमेव तद्विध्युपपत्तौ तादृशऋत्विगानसंर्थमेव तद्विध्युपपत्तेर्नाग्नेयविधिकल्प
नंमपापातिवाक्यं। हिरण्यमग्नेयजुहोति। सावुपयुक्तहिरण्यप्रतिपत्त्यर्थत्वेनापि दानस्या

दृष्टार्थत्वोपपत्तौ नादृष्टऋत्विगानसमर्थत्व एव प्रमाणाभावात्। अतो विनिगमनाविरहाद्दृ
ष्टार्थमेवेदं दानं अत एव नाग्नेयाध्याये नेदं वंवशसंपन्नऋत्विगाग्नेयस्यैव ग्रहणं आग्ने
यत्वस्यापूर्वसाधनतावच्छेदकत्वेनाकांक्षेस्तन्न्यायाभावात्॥ ॥गुण॥ ॥यत्राप्रकृतौ ग
पाविशिष्टाकर्मस्वतंत्रविधिनाप्राप्तयोगविधिनाविहितं तत्र विकृतौ विशेषणाभावे गुणालो
पे विशिष्टालोपाद्विशेष्यस्यापि कर्मणो लोप इति प्राप्ते उपकारदृष्टभावे न प्रदेयोर्थो नामाति
देशात्तस्यापि विशेषणाबाधे विशेष्यबाधस्यान्याय्यत्वात्तस्यापि च प्रकृतौ विकृतौ वा विशिष्ट
विधौ विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वाद्विशेषणबाधेपि प्रकृतौ विकृतौ वा न विशेष्यलोपः। अत एव
प्रकृतौ निर्वापानुवादेनाग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपतीति च नेन विहितायाः अग्निहो
त्रहवण्याः पवमानेष्टिष्वग्निहोत्राभावेनासंभवेपि न निर्वापलोपः। न चाग्निहोत्रहवण्या द्रव्य[illegible]

अश्रवणावलेनसंतत्त्वावगतेरग्निहोत्रस्य ततः पूर्वमकरणे पि कथमग्निहोत्रहवणीत्वस्य
तास्त्वाधः अस्तुवा॥ अवयवार्थस्यापि प्रतीयमानत्वाधोगरूढत्वं तथाथग्निहोत्रं होष्यते नयेति
व्युत्पादयमाने ष्टिष्वपि अवयवार्थसंभवाद्धिशेषणवाधानुपपत्तिः॥ नचमाविव्युत्पत्तेः पुरोडाश
कपालादावगतांगीकारे पि भाविनि प्रमाणाभावेनात्म्यत्तदंगीकारे प्रमाणाभावाद्रा व्युत्पत्ते
रेव प्रकृता वाप्रितायाइहासंभवाद्विशेषणवाधोपपत्तिः॥ नाहृयवमाने ष्टिषु प्रतव्युत्पत्तिः संभ
वतितद्दर्शहोमस्यकर्मोत्तरत्वेनाग्निहोत्रत्वाभावादितिवाच्यं प्रकृतावपि खडे पौर्णमासमा
धानेतदहः क्रियमाणसे ष्टिसाध्वारंभणीमयस्यदर्शकाले पौर्णमासप्रयोगे भूतव्युत्पत्तेरसंभ
वेनभावि व्युत्पत्तेरेवाश्रयणीयत्वात् पूर्वपर्वण्यपि मानवस्तुत्वे अग्निहोत्रहोमस्य पौर्णमासोत्तत
रंविहितात्वाच्चवस्तुतस्तु प्रोक्षणाद्यपवर्ग्युरंतत्वान्निवापकस्यापिकालस्य वाधः अपि तु स्वरू

३८

पयाग्यतयाहोमसाधनत्वमात्रवोधः॥ तच्चाकृते पि होमे अस्त्येवेति चेन्न पुरोडाशकपालस्या
येननिनिर्वापवाकेर अग्निहोत्रसंबंधित्वश्रवणात अयुक्तत्वावगतेने निर्वापाग्निहोत्रहवण्या
प्रयोजकः अतस्तद्वदेव येनकेनचिन्निर्वापः॥ अतएवाग्निहोत्रहवण्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रप
रिधिंपरिदधातीतिवत्पुरोडाशकपालन्यायाभावादग्निहोत्रस्यप्रयोजकत्वावगतेराग्नि
होत्रप्रयोगेभूतव्युत्पत्तेरसंभवे पि नाग्निहोत्रहवणीवाधः॥ यात्विकास्तु आधानांगसंभार
हरणकाल एवपात्राणामुत्पादानाद्वाधवेनमाग्न्यग्निहोत्रहवण्यैवपवमानेष्टिषु निर्वापादि
कंकुर्वंति॥ ॥मुष्टि॥ ॥वाजपेयेवार्हस्पत्यो नैवारश्चरुः सप्तदशशरावो भवतीति श्रुतः त
त्रातिदेशप्राप्तेनिर्वापेष्किंमुष्टि चतुःसंख्ययोभरुत्पयोरव्यतिदेशप्राप्तयोर्वाधउत चतुःसं
ख्यायाएवोत मुष्टीनामेवेति चिंतायां चतुरोमुष्टीन्निर्वपतीतिप्रकृतौ विहितस्यमुष्टिसंख्या

यो मुष्टिरिति देशिकयोरपि देशिकाभ्यां सप्तदशशरावसंख्याशरावपरिमाणाभ्यां बाधः प्रत्याम्ना
नेनानिर्वापांगभूतयोरपि मुष्टिसंख्ययोर्निर्वापस्वरूपे वैयर्थ्येन फलतो यागार्थेन तया समान
विषयत्वोपपत्तेः। तत्रापि संख्यया संख्यायाः परिमाणेन परिमाणस्येति प्रथमः पक्षः। द्वितीय
स्तु मुष्टिसंख्ययोर्यागोपकारकत्वेपि निर्वापसंबंधित्वेनैवम्नवणान्तयागांगभूताभ्यां संख्या
परिमाणाभ्यां निर्वापांगभूतयोः संख्यापरिमाणयोर्बाधो युक्तः सप्तदशशरावपरिमितद्र
व्यस्य तु चतुर्मुष्टिपरिमितनिर्वापेण संस्कारायोगाद् द्वयोर्विरोधावश्यंभावे अन्यतरबाधे
नैवोपपत्तावुभयप्रमाणाभावः। न च चतुर्मुष्टिपरिमितत्वेन निर्वापस्यापि सांपि विरोधप
रिहारोपपत्तौ नावश्यमन्यतरस्यापि बाधो युक्त इति वाच्यं चतुःसंख्यायाः प्रकृतौ यागीय
यावद्द्रव्यसंस्कारनिर्वापवृत्तिमुष्टिपरिच्छेदकत्वेनावस्या[illegible]नुपपत्तौ अन्यतरबाधस्यावश्य

३८

कत्वात्। तत्रापि मुष्ट्यानाम्ना धान्यातदंगभूतसंख्याया एव बाधः। न्यथाति चतुः शब्दो विशेष्यनिष्ठो
नस्वतः संख्यायाः क्रियान्वयं गमयति विशेष्यं च मुष्टिपदोपात्तपरिमाणमेव न तु तद्विशिष्टं व्रीहिद्र
व्यं तथैवानुभवात् विशेष्यबाधाच्च अत एव मुष्टिशब्दस्य परिमाणविशिष्टद्रव्यपरत्वेन विशेष्य
निष्ठत्वेपि संख्याया एकदेशान्वयोपि नानुपपन्नः। अतस्तत्संख्यायाः परिमाणं प्रत्यंगत्वात् तस्या
एव बाधः। वस्तुतस्तु द्वितीयांत मुष्टिपदसमानाधिकरणं संख्यापदं परिमाणविशिष्टव्री
हिराशिमेव विशेष्यतया संगृह्णातीति यद्यपि न परिमाणस्य संख्यां प्रति प्राधान्यं तथापि सं
ख्यायाः परिमाणपरिच्छेदद्वारैव तत्सारमितद्रव्यपरिच्छेदकत्वात् परिमाणस्यांतरंगतया बाधा
नुपपत्तिः। अतो मुष्टिगतं चातुःसंख्याबाधितत्वात् सप्तदशशरावपरिमितव्रीहीणां यावन्मुष्टिनिर्व
पिः कार्यैव इति सिद्धांतस्तु ना[illegible]द्वितीयांताधाद्यस्मादुद्देश्यतया निर्वापं प्रति कर्मत्वं उद्देश्यपानेकत्व

मितकवाक्यभेदापत्तेः॥ अपि तु द्वित्वनीयायासकुन्यायेन करणत्वं लक्षयित्वा प्रातिपदिकत्वाक्यार्थ
द्वयस्यैव संख्यापरिमाणरूपस्यानिर्वाधभावनान्वयित्वं अत एव नानयोरन्तुणान्यायेन विशेष्य
निघ्नत्वमपि गुणद्वयावशिष्टनिर्वापभावनाविधानाद्वाक्यभेदः॥ गुणद्वयस्यैव वैशिष्ट्यं आरु
ण्यवत् द्रव्यपरिच्छेदद्वारेणेति न कश्चिद्विरोधः॥ एवं च संख्यापरिमाणयोः परस्परं समंगांगि
भावे अंतरंगवहिरंगभावे वा प्रमाणाभावादन्यतरबाधेन नियामकापेक्षायां प्राथम्यात्संख्याया
अबाधे मुष्टिपरिमाणस्य तु बाधः॥ न च प्राथम्यं न घन्यत्वाद्देः प्रक्रंतो विद्यमानत्वेपि च्छिकृता
वत्तिदेशेन युगपत्सर्वांगप्राप्तेस्तस्याभावात्कथं तस्य नियामकत्वमिति वाच्यं विकृतावभा
वेपि प्रकृतिदृष्टस्यैव तस्य नियामकांतराभावेन नियामकत्वोपपत्तेः॥ अतः संख्यानुरोधात्सप्ता

३९

दचतुःशराव परिमितं पात्रं कृत्वा तेन वचचतुर्वारं निर्वापः॥ अथ यद्यपि भाष्यकारादिभिः कर्का

दिभिश्च सर्वैर्निर्णीतः॥ मम तु प्रतिभाति साक्षात्साधनीभूतानां ब्रीहीणामेव एषां मुष्टीनां च वाधापेक्षया
संख्याया एव एकस्या मुष्टिपरिच्छेदद्वारा निर्वापसाधनीभूतायां बाधः उचितः॥ वस्तुतस्तु चतुःसंख्या
कमुष्टिसाधनकं वैधनिर्वापाद्वस्ताउभयसंपादनसंभवेन न तस्या अपि बाधः॥ यात्रीययावद्व्या
संस्कारकनिर्वापद्वैतिमुष्टिपरिच्छेद[illegible]स्यपक्षेतावार्थिकत्वे द्विहवाधेयदोषात्॥ अत एव द्वेमिंवि
निस्तत्रे कात्यायनादिसूत्रेषु वोपदेशिकाभ्यां संख्यापरिमाणाभ्यां आतिदेशिकतदुभयबाध
पक्षयित्वा तदभावः सिद्धांतितः॥ त्वनत्वं तुरश्वरो वेति॥ ॥औत्पत्तिके॥ ॥धावापृथिव्यांधेनु
मालभेते वायव्यं वत्समेंद्रमृषभमित्यादावातिदेशिकस्याजत्वस्य न बाधः॥ धेन्वादिशब्दानां धाना
दिगुणमात्रशक्तत्वे नाजत्वे सत्युपपत्तेः॥ न च गव्येव धेन्वादिशब्दानां प्रयोगाद्गोत्वातिगुणे वृत्ति
तन्मात्रवृत्तिगुणेषु वैजात्येन प्रमाणाभावेन गोरपि शक्यतावच्छेदकभवे शैशीरत्वात्॥ अत्राहुः येन दृष्टा

तिअन्नमपमभिसादावन्य[ ]ाविधेचादिशब्दप्रयोगाच्चागम्येवप्रचुरप्रयोगात्तुगुणविशिष्टायांत
स्यांनिरूढलक्षणायायोदिशब्दवतःपंकजशब्दस्यतुपद्मभिन्नेप्रयोगाभावात्स्वयोगरूढिस्वीका
रेप्यदोषः अतश्चलक्षणायांप्रमाणाभावादतिदेशानुरोधेननिरूढगुणविशिष्टमन्नद्रव्यमेवग्राह्य
मितिप्राप्तेपदान्तरसमभिव्याहाराभावेविधेनुपरमात्रश्रवणेसर्वत्रगोवृत्तिधानादिगुणस्यैवप्रतीति
र्धेचादिशब्दानांशोणादिशब्दवद्गोमात्रवृत्तिविजातीयधानादिगुणएवशक्तिःकेनाद्यंचाश्वरूपमात्र
वृत्तिरक्तत्वव्याप्यजातिरेणस्वरवद्गोमात्रवृत्तिधानादिनिष्ठमनुभवसिद्धं अस्तु वा क्षुतत्वागुणवि
शिष्टगव्येवशक्तिःअजादिपदसमभिव्याहारेतुधेन्वादिपदस्यलक्षणा अतश्चगोरूपादिष्टगुणाभि
मत्वादपदिष्टत्वादेववाजस्यबाधः॥ ॥नैमित्तिके॥ ॥पत्रंतुवायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादौश्वेतादि ४०
शब्दानामजादिसाधारणवाचित्वंतत्रनाजत्वस्यबाधइतिरूढशरहरयामेतत्॥ ॥प्रतिषेधे॥ ॥

साधस्केखलेवालापूपेभवतीतिश्रुतंतत्रातिदेशप्राप्तंखादिरत्वंनिवर्ततेनवातथाचित्रेष्टौद
धिमधुघृतंपयोधानाउदकंतण्डुलास्तत्संसृष्टंप्राजापत्यमित्यत्रतण्डुलेव्रीहियवनियमोनिवर्ततेन
वेतिचिंतायामाद्योदाहरणेतावत्पूपकार्येखलेवालीयथावस्थितावविधीयतेयूपस्पर्देकार्येलक्ष
णापतेः॥किंतुयूपोद्देशेनखलेवालीत्वंखलेवारणाक्रियारूपंसंस्कारकतयाविधीयतेनत्वादृष्टा
र्थत्वापतेर्लक्षणांगीकारेऽपदोषःनिषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनतस्यादोषत्वात् अतश्चप्रा
कृतिवत्त्वादिरमेवयूपंसंपाद्यतस्यप्रयोगमध्यएवखलेवालीत्वंसंपादनीयं अस्तु वा खलेवा
ल्याएवयूपकार्येदेशेनविधिस्तथापियूपस्यानापत्प्रत्ययादृतत्वरधर्मवत्त्वादरत्वस्यापिलाभार्थेवस्तु
नःपूर्वंखादिराखलेवालासेवग्राह्येतिएवंतण्डुलेष्वपिचोदकलब्धेनव्रीह्यादिनियमइतिप्राप्तेन
तावद्यूपोद्देशेनखलेवालीत्वविधिः तदाहिउद्देश्यसमर्पकंयदितावत्खलेवालापदमेवतदा

एकप्रसरताभंगः यदि तु यूपेऽपरं तदा स्कंदतयोः परस्परमभेदाच्चयाभावात् खलेवालीत्वेन यूपं भा
वयेदित्येवंविधशाब्दबोधानिर्वाहार्थं खलेवालीपदे खलेवालीत्वस्य विशेष्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणा
पत्तेः न चेदं दृष्टं प्रेषान्न चाहेति वत्तदनापत्तिः तत्र शाब्दबोधे दण्डविशिष्टपुरुषस्यैव कर्तृत्वेनान्व
येऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन दण्ड एव विधिफलोपपत्तेः प्रकृते तु यूपकर्मकभावनायां खलेवाल्या
स्तत्वेनान्वयानुपपत्तेः एवं च यत्र खलेवालीत्वस्यैव भावनायामन्वयो वाच्यः तत्र स्ववनविशेषणप्रा
प्त्यं विना सिद्धिरिति लक्षणावश्यंभावः तत्र च मुख्ये खलेवालीपदे लक्षणापेक्षया जघन्ये यूपपदे
एव पशुनियोजनरूपतत्कार्यलक्षणामंगीकृत्य तदर्थो न खलेवाल्या विधिर्युक्तः न च तथापि स्थानाप
त्त्या खादिरत्वादिप्राप्तिः प्रकृतौ हि यूपे पशुं नियुंजीतेत्येतद्वाक्यमात्रपर्यालोचनेन पशुनियोजन
समर्थयत्किंचित्तेति कद्रव्यमात्रग्रहणप्रसक्तौ यूपं छिनत्तीति वचनात्स्योगमध्ये छेदनप्रोत

४१

सत्कृतिद्रव्यापेक्षायां खादिरो यूपो भवतीत्यनेन तन्नियमो बाधः। अतख खादिरत्वस्य पशुनियो
जनसाधनामात्रतद्व्यछेदनाक्षिप्तप्रकृतद्रव्यद्वारैव विधानात् खलेवाल्या च लौकिकखलेवारपाक्कि
याग्युक्तकाष्ठस्यैव यूपकार्ये विधानाच्छेदनलोपेन द्वारलोपात् खादिरत्वनियमस्य लोपः। एवं चित्रे
ष्टौ तंदुलव्रीहिनियमस्यापि। तत्रापि हि प्रकृतौ पुरोडाशमात्रविधिपर्यालोचनेन लौकिकस्यैवास्ये
त्यायेन तु पुरोडाशस्य ग्रहणप्रसक्तौ पिंडं करोति पुरोडाशं श्रपयतीत्यनेन प्रयोगमध्ये पिंडकरणश्र
यणादिप्राप्तौ प्रकृतिद्रव्यापेक्षायां व्रीह्यादिवाक्येन तन्नियमविधानाद्व्रीह्यादीनां आग्नेयाद्यपूर्व
साधनयागप्रदेयघटकपाकप्रयोजकश्रपणविध्याक्षिप्तोपादानकतंडुलव्यापारकत्वस्यैवं कौ
त्क्रमे व्यवस्थापितत्वात् प्रकृते च तंडुलानां पाकाभावेनोक्तविधव्यापाराभावात् प्रकृतिद्रव्योपादा
नं न वा व्रीह्यादिनियमो न वा त्रिषु प्रोक्षणादिधर्मप्राप्तिः निर्वापस्तु लौकिक एवापि सद्धस्तंडुलानां

प्रदेयधर्मोक्तपर्योग्निकरण[...]द्यः केचित् येलोपाभावे कर्तव्याः॥ अतः सिद्धं चित्रेष्टौ तंडुला व्री
हियवान्यतरभिन्नप्रकृतिका अपि ग्राह्या इति॥ ॥परेषां॥ ॥यथासिद्धखलेवाल्याए वोपाद
नाच्छेदनं निर्वृत्तावपि तत्क्षणाद् नाममन्निष्टतिं मंत्रानं प्रसक्तं तंरं प्रयोजनाभावान्न तत्क्षणादेनिति
षों हियदि तावत् तत्क्षणाभावादिष्टं प्रयोजनं ततः स्तस्य खलेवारणक्रियाप्रयुक्तस्यैव सर्वे
न प्रसंगसिध्युपपत्ते नैपार्थक्येन तत्क्षणाद्यनुष्ठायकत्ता यदितु दर्शाकालकर्तव्यपदार्थो नाम
दृष्टरूपयूपस्वोदशादकत्वस्य स्थापितत्वात् साक्षात्ते च खलेवारण्यक्रियाप्रयुक्तकाष्ठविधानेन
छेदनादिकं तियथधर्मेवाधस्यावश्यकत्वात् सामर्थ्याभावेन यूपत्वानुसंततेर्यूपस्य खलेवाल्या
पशुनियोजनीतदा सुतरां तत्क्षणादर्शनां दर्शाकालकर्तव्यानां पदार्थो नाम भावः॥ अतएव नाग्रास्ला
कारणामपि निखनेनोच्छ्रयणयोस्तु अदर्शाकाकालीनयोर्यूपस्वरूपार्थत्वाभावेपि यम स्मृतेर्देरो

४२

खलेवालीतत्रैवसाधस्त्रविधानात्प्रसंगसिद्धकार्यत्वाद्[...]भावः॥ ॥अर्थाभावे॥ ॥यानितुयपू
हणापरिष्टंहणपरिनाशनिर्दृष्टार्थानि यानि वर्ह्यौक्षणांजनादीन्युद्दृष्टार्थानि तेषां दर्शाकालक
र्तव्यत्वाभावेन न यूपोसर्थत्वाभावाधकपदार्थोर्थत्वेन चार्थलोपस्यार्थलोपस्याप्रसत्त्वा वास्वपूर्वेषा
धानाभूतपशुनियोजनप्रयुक्ततया खालेवाल्यांकरणमिष्टमेव एवं परिधावौ प्रोक्षणादिधो
र्धं॥ ॥अर्थेनच॥ ॥पितृभ्योवर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो भिवान्यायेदंधेमंथ
सादिनाविहितेधानाद्रव्यके यागे धानावस्थायां भर्जनेनोत्तरमवघातः कर्तव्यो न वेति भाष्यकारे
णाविधारितं तस्यायमभिप्रायः॥ चोदकेन प्राकृतं पूर्वमेव यवावस्थायामवघातविधानाद्भर्जनेनोत
रंतरप्राप्तेस्तु उत्तरमवघातकरणे च धानात्वव्याघातापत्तेर्नं भर्जनेनोत्तरमवघातः कार्य इति भा
ष्टलीके पूर्वं किंचिद्वहता[...]नां यवानां भर्जनेनोत्तरं पुनरवघाते कृते एव धानात्वसिद्धेः प्रयोजनानुरो

येन प्राकृतक्रमं बाधित्वा गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायेन मर्जनोत्तरमपि प्राकृतः स धर्मेकोवघा
तः कर्तव्य एव न च धानात्वव्याघातः द्वितरमुसलमहारककरणे न तदनापत्तेः प्रकृतौ हि हविःसं

पादकं वैतुष्यार्थमवघातो यथा हविःसंपद्यते तथा कार्यः॥ अत एव तदनुरोधेन मर्जनात्पूर्व
मपि यत्किंचिद्वैतुष्यं संपत्त्यर्थं अवघातः सधर्मकः कार्य एव अन्यथा लोकप्रसिद्धधानात्वानिष्प
त्तेः॥ अत एवावृत्तिरपि तदनुरोधेन तदष्यानि। तन्त्रपूर्वो वधातः पाकार्थे उत्तरस्तु धानात्वसिध्यर्थे
इति न कश्चिद्विरोधः। एवं विधं माष्याभिप्रायमजानतः पार्थसारथिस्तु रवपणपक्षयासंडुपेक्षणी
य एव वार्तिककारस्य तु न द्विवारमवहननानामेव धानात्वं पूर्वेनैव सम्पद्यते तुषीकृतानां पवनानां भ
र्जने कृते धानात्वाभ्याहतेः॥ अतो यथाप्रकृत्यैवावघातस्य भर्जनात्पूर्वमेवानुष्ठानोपपत्तेर्नोत्रघा
नाउदाहरणं॥ अपि तु मंथः॥ स च दध्यमिश्रः॥ सक्तवः प्रघ तेत्वभिवान्याम नवत्सागोस्तस्या दध्यं

विवक्षितं तत्र भर्जितयवतंडुलानां ष्ट एव सक्तुत्वप्रसिद्धे ंनोत्तरमेव पेषणं प्राकृतक्रमबाधे
पि हविःसंपत्त्यर्थे पेषणस्य गुणलोपाधिकरणन्यायेनैव भर्जनोत्तरकरणोपपत्तेः॥ न च क्रमाम
त्वेपरार्थानामन्यत्वं व्यक्रमेपि ताहश प्रसभित्ताया अवघातन्न च प्रकृतौ पेषणस्य पाकार्थत्व
येनेत्वं भर्जनोत्तरं पाकाभावात् पेषणाभावः शंक्येत सस्यापि पुरोडाशपाकं प्रति स्योपकारक
त्वे पाकपेषणयोः द्वयोरपि द्विता ययाद्यस्य संस्कारार्थत्वात्॥ अत श्च यथैव प्रकृतौ हविःसंपत्
त्यर्थमेव पेषणं पाकात्पूर्वमनुष्ठितं तथैवेह सक्तुसंपत्त्यर्थं पाकोत्तरमनुष्ठानेपि न कश्चिद्विरोधः
अत एव प्रकृतौ पेषणपाकयोः पाठोपि अनुवाद एव अतो वस्तुतो नात्र क्रमबाधोपि किं त्वत्र भ
र्जनोत्तरमेव पेषणं अवघातस्तु भाष्यवार्तिककारमतमोः पूर्वोत्तरीत्या मंथेपि भर्जनपूर्वोत्त
रं पूर्वमेव वा कार्यः॥ धानापिष्टस्यैव सक्तुत्वात् परिवापे तु नावघातो न वा पेषणमिस्फुक्तमेव॥

४४

इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां दशमस्य द्वितीयः॥ [illegible]वकृतौ॥ ॥यस्यां विकृतौ प्राकृ-
तौ प्राकृतानां संबंधेनापूर्वांगप्रवणं यथा एकादशप्रयाजानूयजनीसादौ तत्प्राप्तिदेशेनांगा
नां सामान्यमुखेनैव प्राप्ते विशिष्यप्रयाजत्वादितोपस्थित्यभावात्तद्विच्छिन्नोदेशेनैकादशत्व
विधानानुपपत्तेरेकादशत्वविशिष्टप्रयाजविध्यवश्यंभावात्तदा च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनवृ-
त्तोपकारप्रयाजपुनर्विधानात्तेनैव पश्वादिभाववत्तायां निराकांक्षत्वात्तदतिदेशाकल्पनेप्यपूर्ववत्ता
वगतेन प्रयाजातिरिक्तांगकरणमिति प्राप्ते मकूहे धान्यसमृद्धिरस्ति तत्राक्षलीभुवे सादौ सामा
न्यधर्मपुरस्कारेण प्राप्तस्य पदार्थस्य संबंधिविधयोपस्थितविशेषधर्मपुरस्कारेणापि प्राप्त्युपप
त्तेः प्रयाजपदेन प्रयाजत्वरूपेणानुवादे बाधकाभावात् [illegible]यविधिप्रकारलिंगप्रयाजप्रयाजेनोद्दे
शेनैकादशत्वसंख्यामात्रविधाने [illegible]तिदेशोपजीवनया [illegible]घवकल्पनानुपपत्तेस्तन्त्रांगनिवृत्तिः

४४

हिरण्या॥ ॥वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्या[illegible]मा घारयतीति श्रुतं प्रकृतितश्च द्वा
वाघारौ पूर्वो मंत्रकः प्राजापत्य उत्तर ऐंद्रो मंत्रवानुवदिह वैशेषिको मंत्रो न तावदाघारद्वयेपि विधाय
तेष्यमाणविधया न तत्संभवात् एकत्रापि पूर्वाघार एव विधीयते तस्य प्रजापतिदेवताकत्वेन मं
त्रस्य सामर्थ्यात् हिरण्यगर्भो दिनाष्टा हि प्रजापतौ रूढो योगरूढो वास्त्येव प्राजापत्यो धाः॥ हिरण्य
गर्भो लोके शास्त्रे चानुशासनात् कस्मै देवाय हविषा विधेमेति मंत्रशेषे श्रवणात्क शब्दस्य प्र
जापतौ प्रसृतत्वाच्च अत एव प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजायतेरनुरूपत्वायेति वाक्यशेषोपि सं
गच्छते॥ हिरण्यगर्भादिनाष्टानामिंद्रपरत्वेन तदनुपपत्तेः॥ न च पूर्वाघारे प्रकृतौ मंत्रस्याभावेन मं
त्रनियमादृष्टस्याभावात्तत्र वैशेषिकमंत्रविधाने तन्नियमादृष्टकल्पनापत्तिः उत्तराघारे तु तस्य
कॢप्तत्वात्तत्र मंत्रविधौ लाघवमिति वाच्यं लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन तद्विरोधे लिंगान्यथात्व

स्यानुचितत्वात्ः उत्तराघारे हिरण्यगर्भस्यैव देवतात्वकल्पनायां तत्वापिगौरवात् किंच पूर्वाघा
रेपि सर्वत्र मंत्राभावेन ब्राह्मणस्यैव स्मारकतया नियमस्य पक्षे उक्तत्वात् ब्राह्मणनियमात् दृष्टसंबंधेन
तज्जनकत्वेनैवैतन्मंत्रविधानोपपत्तेर्लाघवाद्विशेषः। न च तत्र दृष्टं प्रति मंत्रव्यभिचारः। ततश्च
त्वपूर्वसाधनीभूतत्वाद् दृष्टं प्रति तस्य तस्य कारणत्वेनाव्यभिचारात् तदुत्तराघारे वन्मंत्रेपि तस्यानिवा
रणात् इति प्राप्ते यत्र मंत्रसामान्यं कॢप्तं तत्र मंत्रविशेषविधाने लाघवाद् उत्तरएव निवेशः। तस्य तत्र
प्रकृतौ पूर्वाघारे स्वाहेति करोतिमंत्रं च नाहेति वचनेनैव मंत्राम्नानादेवमंत्राभावप्रसंगोनि
सानुवादरूपमपि स्ववे व्यर्थे परिहारार्थं हिरण्यमंत्रस्य तत्रानिवेशात् तस्य येनाहाकं अत उत्त
राघारे प्राकृतमंत्रस्यैव बाधो न तु पूर्वाघारे प्राकृतब्राह्मणस्य अतश्चायं निसानुवादः पूर्वाघ
रे हिरण्यगर्भमंत्रस्य परिसंख्याफलकः सन्नुत्तराघारे [illegible]स्य विधिं गमयति सोपि भ्रमोत्र

४५

र्णीक हिरण्यगर्भदेवताकल्पनयेति तद्बलेनोत्तराघारे प्राप्तेंद्रदेवताबाधोपि नानुपपन्नः।
अस्तु वा योपि खलु वा वप्रजापतिः स एवेंद्र इति वाक्यशेषानुसाराद्धिरण्यगर्भादिपदे रूढ्यपरि
त्यागयोगमात्रेणेंद्रपरताकल्पनेपि एकाराध्याहारेणेन्द्रस्यैव अनन्यासाधारण्यायेसुर्या
गीकारः। इतरथा कशब्दस्य प्रजापतिपरत्वे सर्वनामत्वानुपपत्तेः सर्वथात्र उत्तराघारे मंत्रनं ॥
संस्कारे॥ ॥सौमिकचातुर्मास्येषु उत्करे वाजिनमासाद्येति पर्यायेणोपमांस्त्रिं नियुंजीतेति प्राकृ
तवाजिनासादनपशुनियोजनविधाने वाक्यभेदापत्तेः आसादननियोजनमात्रोद्देशेन तद्विधाने च
लगासादने शाकरीयवृषभनियोजने वानिप्रसंगापत्तेः आसादमानांतरनियोजनातरेण वाक्यउ
करपरिधिविशिष्टे विधायेते वाक्यभेदापादकस्यैव गुणस्य भेदकत्वात्ः तयोरपि च न प्राकृतका
र्योपन्नतया विधानं। उत्करस्य देशविशेषवृत्ति शंकुरूपस्य तीर्थ्यत्वेनैतत्र चिरकालीनप्राकृत

कार्योपन्नासादनेवाजिनावस्थोदनापत्तेः॥परिधेश्चतनुन्नरस्यानिस्थानस्यचयश्चनपक्रमण्यासाधनी
भूतनियोजनसाधनत्वासंभवात्ः अतश्चादृष्टार्थमासादनंनियोजनंचक्षणमात्रंकृत्वापुनः प्राकृ
तंवेधायांयूपेचासादनंनियोजनंचकार्यमितिननाभ्यांतयोर्बाधइतिप्राप्तेयद्यपिआसादनतनियोज
नांतरंविधेयंतथापिप्राकाग्नंदानवत्प्राकृतकार्याथेनैवैवंतेहिपिलोधवत्तानचाशक्यताद्दष्टस्य
तासंदनेनापितदुपपत्तेः॥परिधेःपरिमाणविशेषानाम्नानेनस्यैत्यकरणेविवाधकाभावा
च्च अतो युक्तःप्राकृतासादननियोजनयोर्बाधः॥वस्कतस्कंप्राकृतासादनादेशवातिदेशतः
पूर्वंप्रवृत्तेनानेनगुणविशिष्टस्यवाजिनाबुद्देशेनविधानक्रमौनंतरत्वमपितुवाजिनोदाहरणेआ
सादनोद्देशेनोत्करविधानेपिवाजिनांनिषिध्याभिघार्येतिवाजिनस्यैवपूर्वप्रक्रांततयाविषयत्वो
पपत्तेरतिप्रसंगाभावान्नविशिष्टविधिस्वीकारोपि॥अतउत्करपरिधिभ्यामेववेदिमूपयोर्बाधः॥

४६

षष्ठि॥ ॥सोमेआज्यस्याल्प्यास्रुवेणोपघातंदीक्षाकुतास्प्राप्तातिस्रुतंअत्रवदुवचनात्संख्या
याकर्मभेदः॥मंत्रषट्कास्नानाचोतरन्यायेनकर्मषट्कावगतेनेकपिंजलाधिकरणन्यायःदीक्षा
हुतिसमाख्ययाचैषांदीक्षांगत्वंचयनप्रकरणेचमंत्रषट्कांतरंपठित्वाषडिदीक्षयतीतिसंनि
तेषांदीक्षार्थत्वंसमाम्नातं॥स्वाहाकारांतानांचतेषांसाक्षाद्दीक्षार्थत्वायोगात्तदंगभूतहोमानिरे
वतादिसविवादांतदनंतरंचद्वादशाहुहोतीतसनेनपूर्वोपस्थितदीक्षाकुसनुवादेनद्वादशा
त्वविधानात्साग्निकेज्योतिष्टोमप्रयोगेप्रयोजोकादशत्वंवतदभ्यासः॥तत्रकिंद्वादशत्वष्वभ्या
सेषुअग्निप्रकरणाम्नाताविशेषविध्यहाहिताएवमंत्राद्विरुक्तासामान्यविहितमंत्रषट्कवा
धेनस्फुरुतानाहुताएवसमुच्चयेनेतिचिंतायाविशेषेणसामान्यवाधेवगतेप्रतिप्रधानंगु
णावृत्तिन्यायेनमंत्रावृत्तिस्वीकारेपिनकश्चिद्दोषइतिप्राप्तेदीक्षायत्वमात्रंतेषांश्रुतंनतुहोमा

८७

र्यत्वंतत्तु स्वाहाकारलिंगात्कस्य नीयंतस्य चानाहस्ता अवाधेनाथुप्रपत्तौ वा धावुसोः स्वीकारे प्रमाण
भावात्सामान्यविहितमंत्रषट्केन समुच्चय एव यद्दिहिराक्षाद्गुत्स्तनुवादेनैते मंत्रा विहिताः स्स
तराश्च वभर्य्येन चर्यंता सत्त्वप्राकृतसर्वे होमेष्वप्निवाधवत्स्याद् पिसामान्यविहितमंत्रवाध्योनत्वेत
दस्तिदीक्षार्थत्वस्यैव प्रकृतत्वात्॥ ॥अग्न्याधेयस्य॥ ॥भाग्यपयन्नाः श्रीकामानां पुनराद्धीतेति
श्रुतंतथा योग्नीनाधाय भाग्यजानि पुत्रा जानिं वा जीयेत स पुनराद्धीतेति च। अत्र प्रकरणत्रतः
नाश्योगाच्च नाधानात्तरं अपितु तस्यैव पुनःप्रयोगः काम्यो नैमित्तिकश्च तत्र काम्यत्वे इदंहेत
त्वाद् ध्वर्युयजमानौ वा चेयच्छत्तदिति वन्नानेकोद्देश्यता नैमित्तिकत्वे तु जानिन्नाश्येद्यानिपरः। जी
योत प्राप्तक्या दिस्र्येः। अनुषंगेण वाक्यद्वयांगीकारे पि न दोषः पुनःप्रयोगत्वांतरप्रकरणे च पुन
रुत्सृतं वसोदक्षिणा पुनरुत्सृष्टो नड्वानितिप्रकृतां अत्रापि पि प्रदक्षिणानुवादेनानेकविधाना ८७

तुपपत्तेर्वाक्यभेदस्य एव पुनरुत्सृतं पादृतं सा वने न कृ॰ ॰र्यं धानं पुनरुत्सृष्टोभग्नः सन्कृत
संधानः अनयोश्च न्यायतो विकल्पे प्राप्तेव चुनादिना समुच्चयइति ध्येयं। वस्तुतस्तु प्रकृता
र्थकदक्षिणाविधानान्न कश्चिद्दोषः आधानेव एकादेपाषट्ट्रेयाइसादिनादक्षिणांतमा
म्नातं: नेहिह काम्य नैमित्तिकप्रयोगविशेषपुरस्कारेण विहतयाद् क्षिणायासामांन्यविहि
याए कादिद क्षिणायावाघ॥ न च रत्नाभिः क्षिणात्तीतिवदुभयार्द्रासग्न्याघेपिकाः पुनरा
धेयिकीश्चेति वचनेन समुच्चयविधानाद्वाधः। अस्य पुनरुत्सृतादिवाक्यशेषत्स्यात।
त्तावकत्वेन समुच्चयविधायकत्वे वाक्यभेदात्: न चोपरिहिदेवेभ्यो धारयतीतिवत्सिह
वन्निर्द्देशान्यथानुपपत्त्यैव चिध्यंतरकल्पना कयं चिदपि प्राप्तिसत्वे यत्रोपवीतादेवे
भ्योदोहयतीतिवत्कल्पकं चान्यकनुपपत्तेः॥ अस्तिहि आधे अग्न्याधेयप्रयोगतासांनैमि

४८

त्विकौदे चान्वासादने नोभयोः प्रयोगभेदेन समुच्चयप्राप्तिः॥ अतस्तदादायैव तस्य कल्पपतेर्वि
ध्यंतराकांक्षानाह्वाय एवमुक्तः॥ दक्षिणाग्निश्रपणानी सादौ तु नैवमिति विशेषः॥ अत एव वयं द्वैक
तादृशादिति उभयोरपि तेन दक्षिणाप्रतानाभवंतीति लिंगमप्युपपद्यते॥ ॥वासो वत्संच॥ ॥
दृष्टानां कार्ययणे वासोदक्षिणेति श्रुतं दृष्टाद्यायन्नयो वत्सः प्रथमजोदक्षिणेति साक्षा
क्तनस्यान्वाहार्यस्य निवर्तिकेत्य विवादमेव न चक्रयाणामिवानत्यतिरिक्तापेक्षत्वमनुया
प्राक्तवदेवैक्तस्मोसमुच्चयोपपत्तिः॥ ऋत्विक्संपत्तिफलकानतिरूपकान्येरूपकेनैव सिद्धे
नत्वतिरिक्तस्य निःप्रयोजनत्वात् तस्यारवानतेरुमाभ्यांकरणोद्याहियतयोर्वीहिप
यंबोश्चव समुच्चयापत्तेः॥ कर्येषु तु दक्षिणाभिःक्रिणातीति वचनात्समुच्चयः॥ अवः प्राक्तनदक्षि
णावेक्तनदक्षिणयाबाध्यत इक्तनरविवक्षया पार्येण॥ अपोपपत्तेः॥ वैकृतीदक्षिणाका

४८

र्योपन्नत्वात्प्राक्तनान्वाहार्यादिदक्षिणाधर्मोऽप्यभत्तदृष्टपि तन्येव॥ ॥दाने॥ ॥वत्सस्याना
पसतिदेशात्प्रथ्यःपाको निवर्तत एव प्राकृतो तस्य दक्षिणासाधनीभूतद्रव्यनिष्पादकतया वत्से अ
र्थलोपात् न च वत्सस्यापि प्राकृतद्रव्यत्वेन विधिः॥ साक्षाद्दक्षिणासाधनत्वसंभवे परंपरांगीकारे प्र
माणाभावात्॥ अतिदेशप्राप्तपाकानुरोधेन तत्प्राश्रयणे अन्योन्याश्रयात् अतः श्रुतवत्सेऽपि व
रैधान्नपाकः॥ ॥पाकस्य॥ ॥वासस्सिविरोधामावपि पाकस्य प्राकृतो दक्षिणाद्रव्यनिष्पादकत्वा
दिहतरभावेऽपि निष्पत्तेः प्रयोजनास्याभावाच्चरौ पेषणवदकरणं सिद्धमपि चेदं शिष्यहितार्थ
मुक्तमित्यद्रष्टव्यं॥ ॥तथा॥ ॥अभिघारणस्य तु प्राकृतावदृष्टार्थत्वाद्धासोवत्सादावपिकरणे
प्राप्ते ओदनस्यादिमार्थत्वेन दृष्टार्थत्वसंभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनानुपपत्तेस्वादिमत्त्वशेषद्रव्ययोजनाभा
वादरणकरणमेव॥ ॥द्र.॥ ॥ज्योतिष्टोमे गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च

यवा श्वातिलास्तु माषाश्च तस्माद्गवाद शतशतं दक्षिणेति श्रुतं तत्र गवादि शतशत संख्या कुत्र निविशत इति
चिंतायां क्रीत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यनेन न विहितं दक्षिणादानमनूद्यते तस्य गवादि शतशतमित्यनेन न
च्छेषिप्स्यापि तगवादि सर्वद्रव्योद्देशेन पर्याप्तं ब्राह्मणस्येति गवादि शतशत संख्या विधानाद्द्र
व्यसाहित्यस्य चाववक्षितत्वात्प्रत्येकं सर्वद्रव्येषु निवेशः गवादिद्रव्याणां च दक्षिणात्वं गोश्वाश्वे
तिवाक्ये दक्षिणापदानुषंगेण वोध्यं यद्यपि चतन्न रलकाराकरात्सा छांदोग्यस्य गोश्वाश्वेति वाक्ये
तस्य नवतिशत स्तोत्रीयाइ सेतदथैवारतं गेन तत्यान्यपर तीवसायान्तगवादीनां दक्षिणत्वे विधि
धायकं तथापि आध्वर्यवे अनन्यशेषतया समाम्नाते नहृद्गशो भैव षोडशाद्रव्ययुक्तवाक्येन गवा
दि विधानं द्रष्टव्यं। अथवास्तु दक्षिणाशब्दानुनानुवादेनैव संख्याविधिः तस्याश्च सर्वेघेवस्वारण्यो ४९
यत्तावचर इति वद्दक्षिणाद्रव्येषु निवेशः तस्येति प्रकरणे … आशंक्य तु संवंधानुवादकमिति प्रथ

मः पक्षः द्वितीयस्तु न तावद्दक्षिणोद्देशेन संख्याविधिः तस्येत… पर्यवैय्यर्थापत्तेः न … पद्रव्योद्देशेन द्रव्या
णां वहुत्वेन वहुवचनापत्तेः पक्षद्वयेपि गोश्वाश्व खेसनेन दक्षिणापदानुषंगेण गवादीनां दक्षिणात्व
विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च तद्द्वारमेकवाक्यत्वाभ्युपगमेन गवादिद्रव्याण्युद्दिश्य शतशत संख्या चेत्क्रम
यविशिष्टदक्षिणादानविधानां क्रीत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यनेन … वक्रत्विगुद्देशेन विनियोगः तत
श्च संख्यायाः प्रोष्टिकान्वयवेलायां द्रव्यद्वारतिं त्वे वोधे समुच्चितानामेव द्रव्याणां च शर्ह्रयोगे न … क्षि
णादानेकरणत्वप्रतीतेः समुच्चितद्रव्यद्वारतिस्वावसायात्तस्य वैसंपाद्यासंख्येति पक्षः एवं सति त
स्यैवैकवचनांतपदवैय्यर्थ्यापत्तेः एकरश्म इति स्वविशिष्टसंख्यागवादिसमुच्चितद्रव्याणि चेत्क
भयविशिष्टदक्षिणादानविधानावगतेरेकद्रव्यपरतितमेवतस्याः अतएवस्यैकैकवचनं गवा
दिद्रव्यसमाहाराभिप्रायमित्यप्यपास्तं समाहाराभिप्रायमित्यप्यपास्तं समाहार इति त्वस्यन्या
यादेवप्राप्तोनस्पेलस्यैवैयर्थ्यापत्तेः समाहारस्याशाख्त्वेन परामर्शानुपपत्तेश्च पक्षद्वेत सप्रभावोमनेसुवंतान्वयस्तु सते
स्वनसंख्यान्वयविरोधः स्वमते तु प्रातिष्टिकः परद्रव्येस्वसत्त्वेनयावासंख्यान्वयोवोध्यः तदपि चैकं द्रव्यं आनंतर्यान्माषएवेति

५०

ततोयः माषादिधानानां नोके ... टकादिपरिमाणांतरापि क्षेयेवसंख्याव्यवहारदर्शनात् तावतापिभतिस्वाभावा
चपश्रुरूपद्रव्यस्येवतच्छेदे भेदरामगर्गावगतेस्तत्त्वापिमोऽस्याधिक्यादस्वानामेवेति चतुर्थः सिद्धांतस्तत्र नेकेसरित्यो
देशानीसनारभ्याधीतवचनेलोकिकास्वदानवत्सामान्यतो विहितेपियश्चश्वविषयेस्वेच्छामहतिस्तत्रापिनिषेधाव
गतेरस्यचानिषिद्धागवादिमयत्वेनाप्युपपत्तेरस्यमहोपकारकमुख्यगोमात्रविषयत्वमेव अतएवेकाश्वादिदेयएव
अन्नादयस्तुकपिंतत्लाधिकरणन्यायेन त्रयः माषादीनापरिमाणंप्रमाणांतरात्स्वेच्छयावाविधेयमेव थोगवामे
वद्वादशशतं अतएवविक्रमेनतद्वाधिकायांसहस्रसंख्यायांयावदस्यसहस्रस्यगोरितिनिर्देशोपिसंगतः एव
सहस्रादिनागोदृतिसंख्याबाधकत्वस्येवसिद्धेरध्यायसंगतिरपिसंगच्छते॥ ॥नदानं॥ ॥संपृक्तिपात्रे ... म्पो
दायमानाविभज्यदेयानवेतिचिंतायां ऋत्विग्भ्यादक्षिणांददातीतिदानांगत्वेनऋत्विकवर्तुस्वत्वविवक्षितत्वा
त्समुदितानाविभज्यैवदेयाः नचाविभज्यदानेपरस्वत्वानुसक्तेर्दोनपदार्थानापत्तिः धेनुदक्षिणेत्यादावविभाज्यद्र
व्येकस्येसस्पृष्टपरस्वत्वोत्पत्तिवदिहापितयोत्पत्तिसंभवेननतदनुपपत्तिः अतस्तद्देवतस्यकस्येकविभागेनेवप्रत्येकं
स्वत्वोत्पत्तावपिनक्षतिः वस्तुतस्तुऋत्विजामिहोद्देश्यत्वेनतद्गतवहुत्वसाहित्ययोरविवक्षितत्वात्स्पष्टदानेनानुया

स्क्रितिप्राप्तेनात्रऋत्विजांचतुर्ण्णामाध्यत्वरूपोद्देश्यत्वावगतिः ... दिषांसंभूयदानकारकत्वाच्चित्वेनलक्षितत्वात्
मां प्रमाणाभावात्॥ अतोवेदविदृशोदशतीसंभूयोसंप्रदानोभयविशिष्टेदानस्यस्वर्गोद्धदौत्वबदृश्विहृदृश्योप्रपादि
शिष्टदक्षिणादानस्यवैमध्यास्वतपहोतरकल्पनयाऋत्विगामसनायैत्वप्रवीतेऋत्विगातबहुत्वसाहमादिविवक्षि
तत्वान्नप्रत्येकंसमस्तदक्षिणावत्तिः अतरवोभयपक्षापिगवादिद्रव्यस्यादिकर्मेकालभिपासऋतुदक्षिणात्वे ... तसो
वक्तिचदक्षिणाभावाभ्योतदेजोहवोपमदाश्वहुसन्नापाएकस्माएवप्रयाभीष्टदेशेनेवकालमुद्देशेनविभ ... एव
पत्रशएवप्रत्येकाचेपक्षत्तिनप्रत्येकंसमस्तदक्षिणावत्तिः अतः समुदितेभ्यएवऋत्विग्भ्यःसर्वत्रदक्षिणादानं अतए
वान्वाहार्यापित्रयविभज्येवदीयतेनाह्यत्वेनुदक्षिणास्याह्वावेकपेत्वीदृशविभाज्यत्ववदन्वाहार्यीहोतदक्षिणापेनान्वास्त
नीविभागेसमुदितत्वपुक्तिन्नतुश्रुतिप्रेतएवंचसर्वत्रेवहृत्ववनवलासमुक्तिप्रप्रवदानेप्रसक्तेनुयावोविशेषवेदाविभज्य
त्वेतिमंत्रवर्णोविलाद्यानिवेदहानिहोचड्हात्ररस्सादिप्रमाणबलादगमकं सत्वेविभज्येवदानं॥ ॥सर्वस्वादक्षिणावा
त्॥ विभागोप्यसति नियामकेसमीक्षमानएवप्रमाणानुरूप्यादिनियामकसत्वेतदनुरूपेणात्सातेतुसत्रेहीप्राकृमवि

१

५०

धापकेवाक्येऽत्राद्धिर्नेस्तत्तीयपिमेपात्त्वनरतिश्रुतसमास्वात्मवाकल्पत्रिधंवरेराप्रतिप्रस्त्यात्राहिसावररापेनाथ्र्पा
दिसमाख्यापामाज्ञिकप्रसिद्धलाद्धमहलिंजांमोविभागस्तहृद्धप्रतिसस्याऽत्राहीनामार्द्रेना॥तस्तुतीयांशास्तुतीपि
नांनेघ्राहीनांवत्त्वेतथांशः पात्त्विनांतुल्नेत्राहीनामित्येवंक्रमेणाकोध्रु॥त्रापनद्वारशशतावावेवोवंत्रेवंविभागविधाना
त॥अथवाहोनमसमुदिवेम्पोरस्त्रातेःछेघासाम्पेनप्रयासानुरूप्येणवाविभागःकार्यः॥एवमन्वाहार्यपीशर्देवि॥अधिक
रणाद्धयेनविभागकपनुत्रयंवहूसमारणाधंपंवादि॥गवाद्योपप्योगितव्यः॥नत्वदेतृ॥॥अथेषम्कैस्वहेवरत्सनेनवहिते
मंसंज्ञकेएकाहेच्चेतुहंसिगोसाम्नातम्यकिमरुवाहीनांनिवर्त्तिकानवेतिविंजापांपघुपिनमलोत्तरीमा...देशी
नप्रकृतौहस्तिणालस्पगोस्वारुचरुत्वेसेनेनबाह्नतवादुहृरुपविशेषणस्पसाद्धसस्पाविवास्तितत्वेनप्रसेक...हीनां
हस्तिणात्वावगवेषेनुगवामेवस्यानापस्पानिवर्त्तिकेतिशाकितुशाकंप्यवाहीनामप्राप्तत्वेनोहृस्पवाघोगात॥अनेकोह
गोवाकमेहात्व॥हस्तिणालस्पानतिकमवा॥वाह्नत्वस्पहुर्वचत्वेनानत्तेफल्नरूपतपाविधेयत्वादोषाछे॥अतएवगवादिरूपव्यविशि रास
ष्टुंगोवत्रिसंरव्याविशिष्टंचहानमेवहस्तिणापरवाच्यानतिजनफलत्वेबोधीयतेनिरूढहानस्पवक्रलिगयोहस्तिणांहु

वी

ममाप्रस्पत्रिवत्सरत्वस्पतावद्विधेयत्वमावश्यकं॥तच्चयहितावत्त्राह्येशेनविधायतेवहाक्रेषपशाहपस्तोवाजा
दिपुत्वीघ्यपिप्रसक्तौसांउशव्दस्पाववुसानुवादत्वापत्तेर्विशिष्कोहेशेचवाक्यभेदाः स्तउगनुवाहेनैवत्रिवत्सरत्वविधिः॥त
स्पचक्रपमेणात्रीणातीसनेनक्रपेपिप्रापत्वात्सोमक्रपणाहत्सनुवाहमात्रं॥नचसांउस्पाग्नीषोमीयपाहावपिसत्वेनत
त्रत्रिवत्सरत्वप्रसक्तौस्तस्पापित्रावपुत्सानुवाहत्वापत्तिः॥आवश्यकेन्पतरस्पावपुत्स्पानुवाहत्वेजघन्पस्पैवतहोचितत्वात्॥अ
तरुचसर्वत्रैवत्रिवत्सरत्वविधानानकस्पापिहूव्यस्पनिवत्तिरितिप्राप्तेनक्रपोद्देशेनत्रिवत्सरत्वमात्रंविधीयते॥पे...नउगाद
पदस्पावपुत्सानुवादत्वेजघन्पस्पैवतहोचितात्॥अतस्तुसर्वत्रैवत्रिवत्सरत्वविधानांत्रकस्पापिहूव्यस्पनिवत्तिरि
तिप्राप्तेनक्रपोद्देशेनत्रिवत्सरत्वमात्रंविधीयते॥येनसांउगाहिपदस्पावपुत्सानुवादत्वापत्तिः॥अपितुत्रिवत्सरत्वपंस्त्वैक
त्वविशिष्टद्रव्यांतरस्पैवक्रपोद्देशेनविधिः॥त्रिवत्सरत्वादिस्त्रपकरणात्वानामेववाक्यप्रथमात्क्षितानांद्रव्यपरिछेदकत्वा
दाविधानाद्वाक्यभेदः॥अतएवपंसत्त्वेनस्त्रीत्वस्पाविवाधासांउपदनिसानुवादोनत्ववपुत्सानुवादः॥अतएवैकत्वस्पा
पिविधानात्सर्वक्रपद्रव्येषुप्रसक्तानत्रिवत्सरत्वाहेर्नविधेयः॥नैवैकत्वस्पापिप्राप्तक्रपंनिवेशापत्तेर्नसर्वक्रपेषुकद्रव्य

५२

तासिद्धिः॥ तथात्वे द्रव्यबहुत्वाभ्युपगमप्रसंगेनैकत्वस्य क्रयसंख्यावत् प्रयाजोत्कर्षशत्वन्यायेन विधेयत्वादेकद्रव्य
त्वसिद्धिः॥ अत एव पशुं हत्वानुरोधेनाहरणाभावात् श्रावणिकयोर्जातिलिंगयोरविवक्षितत्वमुक्तं नेकत्वं साधनत्वेन मतो
नुग्रहस्य न्यायप्राप्तत्वान्नैवं क्रयांतरे प्रसंग इति द्रावजलत्वस्य विवक्षितत्वाच्छिन्न एव पुमान् श्वेतस्वरस्कः सुवर्णक्रये पुत्र
व्यमिति कौस्तुभ एव व्यक्तं॥ अतो द्रव्यांतरनिवृत्तिः॥ अत एव स्त्रीगोः सोमक्रयणीत्वाच्छाबलेयांस्पृक्षितसाहोमिका
पमृते निमेयागे द्रव्यांतराभावात् स्त्रीभावानुवादोपि संगच्छते॥ ॥प्राकाशौ॥ ॥अश्वमेधे हिरण्मयौ प्राकाशावध्व
र्यवे ददातीति श्रुतं तत्र रुक्तीयविधिप्रकारलिप्सयाप्ततानुवादेनैव प्राकाशविधिः॥ न च हिरण्मयत्वस्याप्यावेशे [illegible] वा
क्यभेदः॥ प्राकाशपदार्थस्यान्यद्रव्यकत्वाभावेन हिरण्मयत्वस्यानिप्राप्तत्वात्॥ उद्देश्यत्वस्य दानस्यांशे धर्मग्राहकं शा
स्त्रमशक्यत्वाद्धर्मं पुनरुक्तिरिति मुख्यस्याध्वर्युशब्दस्य लिंगमात्रे कर्त्रेर्थे व्याख्यापप्राप्तेस्तद्धिरण्मात्रस्य विधिरिति
प्राप्ते धर्मपदवैयर्थ्यापत्तिरिति प्राप्ते उपविधिप्रकारत्यागेनाध्वर्युसंप्रदानत्वमुद्दिश्य प्राकाशविधानं संप्रदानत्वं तु नदा
न्यायतिरिक्तोक्तिर्यायाभिति योग्यत्वैव दानस्याप्रयत्नसिद्धिः॥ यत्तु प्राकाशावध्वर्युसिद्धधे विधीयत इति मतं तत्साध्यम

एम०
१९२

मेवार्थः॥ न त्वपदार्थस्यायुक्तस्य संबंधस्य विधेयत्वासिद्धेरेवं पर्यवसानात्॥ अतश्च यथैव गोरुद्देशेनैकत्वविधिरि
ष्टिपोद्देशेन वा ह विविक्षितत्वात्रापि संप्रदानमुद्दिश्य प्राकाशविधानपक्षे उद्देश्यविधेयमोहभयोर्भावनायामेवान्वया
भावाद्युसन्नान्वयः॥ यास्तु विभक्त्यर्थकर्मत्वद्वारैव सर्वत्र प्रातिपदिकार्थस्यैव गवादेर्भावनायामुद्देश्यत्वेन तु कर्मत्वसंस
र्गेण विभक्त्यर्थसंप्रदानत्वस्येति विभाव्यते अत एवानमेत्राबरुणा हीनामपि संप्रदानत्वेनैवोद्देश्यत्वं अपि तु तत्[illegible]राले
पिपदांतरकल्पनापातहावधमस्येवतस्यक्तं तदास्त्वत्र चतुर्थीविधिप्रकारत्यागेपि साधारणविशिष्टदानांतरविधि[illegible] न च त
थापि चतुर्थीकर्मत्वलक्षणयापाध्वर्योरिवोद्देश्यत्वेन प्राकाशभावनां प्रत्यन्वयोपपत्तेर्न दानांतरविधिकल्पना युक्तेति वाच्य
तपक्षे दानस्यैव निसमाप्त्यभावे नानुवादानुपपत्तेः॥ अतः षष्ठविधिप्रकारांगीकारेणापि दानांतरमेव संप्रदानप्राकाशो
भयविशिष्टं पदांतरकल्पनयापि विधेयमादरः प्यानुरोधेनाध्वर्यवे तिज न कल्पना विधीयते कार्यमिति कल्पना यापि प्रमाणा
भावात् अत एव तज्जनकीभूतप्राकृतदानाभ्यासस्यैव निवृत्तात् दीपमानास्यैव निवृत्तिः॥ वस्तुत तत्[illegible]घ वास्तविह शप्रव
त्तेः पूर्वप्रवृत्तसंगीकारेणोक्तदानाभ्यास एवोक्तविशेषणविशिष्टो विधीयते पूर्वपदद्वयोनिर्देशस्य [illegible] प्राकृतदान

५३ ॥ निवृत्तस्याभावेऽपि प्राकृततद्भागनिवृत्तिः सर्वथानप्राकृतकत्वात् दक्षिणानिवृत्तिरिति सिद्धं ॥ ॥ धेनुवत् ॥ ॥ उपहव्योऽग्नि
रुक्तः द्विरात्रे सनेनोपहव्यसंज्ञकमेकाहं विधाय श्वः श्वः पावोदः दक्षिणा सद्यो निरुक्तं सप्तदश स्तोत्रेऽपिइति श्रुतं ॥ अत्र दक्षिणा वा
क्यं प्रदत्तवाक्यान्तावद्द्विर्भिन्नद्वयोः प्रथमं तत्रैकद्वयोरेकदेशपदान्वयानुपपत्तेः ॥ अनिरुक्तत्वस्यं वाक्येन व्यवस्थानाद्वा ॥ तत्र द
क्षिणावाक्ये ताबन्मूलविदेवहानां तत्प्राकृतहानमेवावगवद्रव्यसंगीकारेतागुणाद्यपविशिष्टविधायते इतरया वाक्यमेहापत्तेः
अत एव प्राकृतसर्वद्रव्यनिवृत्तिरपि ॥ उत्तरवाक्ये तु तत्स्थानस्थ देशेन विधानमिति विवादे दक्षिणावाक्ये परं प्राकृतद्रव्य
स्य प्रदानमप्यासे स्वविधिकृतप्राकृतहानेरतिविं तावापि पर्ववाक्ये अविशेषेण द्दक्षिणामात्र [illegible] तत्रो
नु संबंधित संक्लिप्तानतिसाधनत्वाश्वविधिरितिप्रतीयते न प्राप्तिरुत्तरवाक्ये तस्य स्थानसंबंधावश्यंभावः वस्त्रादि
गानतिजननानुपपत्तेर्वृह्यानतिसाधनप्राकृतहानाप्राप्तेरेवास्ववधिप्रतीतेन पाकृतहानिक्षिप्तस्य निवृत्तिरपि तु वृद्ध
भागस्यैव नवैवं दक्षिणाशब्दस्य क्रतुसंबंधानतिसमुदायवाचिनो वृद्ध्यानतिरूपावयवे लक्षणापत्तेः ॥ दक्षिणाशब्दस्यानम
नतिमात्रवाचित्वेन समुदायवाचित्वे प्रमाणाभावात् अतो विशेषरूपोपपत्त्या केन सामान्यवाक्यस्याप्युपसंहाराद् द्रव्यमा ५३

गमात्रस्यैव प्राकृतस्य निवृत्तिरिति प्राप्तेऽभ्यागमात्रनिवृत्तौ प्राकाशाब्दं पंचेदशानीति वदश्वः श्वः पावोदद्रव्यस्यैव [illegible] ति
द्वयेतावन्मैवास्वेदवाक्यद्वयकरणेन दक्षिणापदत्वद्वयोर्वैयर्थ्यप्रसंगाद्वश्यं प्राकृतहानस्यैवा [illegible]
णा स्वविशिष्टस्यविधिः अत एवात्र प्राकृतहानकार्ये हाजान्तरविधिप्रसौ नैव संभवो ॥ ति कार्यस्य त्रि [illegible] स्येतास
भवात् अतश्च प्रकृतेः क्रतुसंबंधि विज्ञातीयदानं एवाश्व विधानात्स्व वंस्यैव प्राकृतं दाक्षिण्यस्य नुव [illegible] प्रवृत
द्द देवसर्व लिंगस्यो दाने प्रसक्ते उत्तरवाक्येन वृद्ध संबंधावगमा ग्रुरूर्षान्तरे म्योपभेदः ॥ एवं च तेषामुपायान्तरे [illegible] पा
घा ॥ ॥ तथा ॥ क्रतपेये ओदुंबरः सोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति श्रुतं तत्रापि पूर्ववद्दक्षिणा तत्त
था ॥ ॥ तद्वयो वैयर्थ्यापत्तेः पूर्ववाक्ये गुणाद्यपविशिष्टप्राकृतविजातीयदानविधिस्तेनैव प्राकृतहानं [illegible] निवृत्तिः ॥ उत्त
रवाक्येन च द्रव्यस्य प्रदानीयमपविशिष्टस्य स्थानस्यैवस्य पदार्थकत्वेन पानगमानुरूपान्तरापत्तेः ॥ अत्र त्रिरहितोद्देशेन
द्रव्यविधिपक्षे नैवोद्दाविलेशक्यः सगोत्रत्वादेरविवक्षापत्तेः ॥ अत एव क्रतपेये सगोत्रए व ब्रह्मणेऽपि कार्यं शंका तु पसम ऋत्विग्भ्या
न्योन्तत कुर्यादितिपक्षदानपपुंहो नाम संप्रदायो ग्रथ्य इति द्रव्यभागस्यैव निवृत्तिः ॥ अतः स्वार्थे एव भाग्येष्वपक्षे

५४ प्राप्तौ तत्सर्वं शास्त्रात्तेषां प्राप्तादर्थवदिदं स्यादिति ॥ सामान्यान्नैरपेक्ष्याद्दत्स्वलेन सोमस्य मस्तविशेषेकवाक्यतयार्थवत्ताहत्वादर्शम
कत्वानुपपत्तेः फलस्य च उदासीनापस्येव निरूढत्वादिति निराकरणं ॥ ॥ यस्मिंस्तु ॥ ॥ पदार्थाधिकरणाद्धेतुपि भिन्नवाक्यत्व
मभ्युपगम्य फलस्य हासिस्यापनिरूढत्वादिस्फुर्क्तं पदहानुहेतु । तावितं तथा हेत्वाक्यत्वमभ्युपगम्यते तेन हासिकि दृष्टफलस्य हासि
स्यापनिरूढत्वमिति तत्र ब्रह्मभागस्यैवेति प्रितीतायां हसिस्यापदरतकृत्स्नोः श्रवणाद्विशेषाद्भिन्नवाक्यत्वमवैकवाक्यत्वेपि
स्तत्र हसिस्यापनिरूढत्वात् पुरुषार्थतत्स्यापनमस्त्वेति प्राप्ते एकवाक्यत्वे नवप्रदानफलत्वेशेन द्रव्यसंप्रदानो मयमित्रि [illegible] प्राकृत
हानाम्यापस्यैव विशेषपत्वावगतेः कृत्नुत्वेशेन द्रव्यविशिष्टं प्राकृतवज्जातीयं हानं विध्यनुपपत्तेरेकत्वेति [illegible]
संबंधिमामानतावधिशात्कत्वे नानुवादोपपत्तेर्ब्रह्मभागस्यैव निरूढत्वमिति ॥ वस्तुतस्तु सकृदग्नं पंचावादव्यवधानात् [illegible]
पदवैयर्थ्यप्रसंगाद्भिन्नवाक्यत्वमेव पुरुषार्थमिति तत्रैव फलस्य च उदासीनापस्यानिरूढत्वमिति ॥ ॥ पञ्चपुरुषं निरूढे पेपेम
प्रदेशः ५ पाः समप्रदेशादास्यः समप्रदेशानिः ब्रूसप्रदेशायुग्या निमप्रदेशागजांशाना निमप्रदेशवमसोवं पस्यस्वेति समप्र रामः
देशकालेदहातीति कृतं तत्रापि प्राकृतमेव हानं पर्वप्रवर्गीकारेणानिरूढत्वप्रयेवोपिदं विधीयत इति प्राप्ते ५४

तद्द्रव्यनिरूढत्वात् ॥ तत्र च पञ्चपुरुषं सप्तमदर्पवेदहावीत्यादिश्रुतं तत्रापि प्राकाशावधेर्यर्वेदहातीति व पञ्चपुरुषार
प्यो धुर्यभागात्तरस्यहास्याहे निवर्तकः ॥ वेदकृतद्रव्यस्योपाकृतद्रव्यस्येववैकृतं ते भागेन प्राकृताद्वर्मादि भागस्यापि
बाधात् इति प्राप्तेनात्र प्राकाशवद पूर्वीयपञ्चपुरुषो विधीयते येन भागांतरनिरूढत्वाशंका स्यात् पूर्ववाक्ये न प्राप्त एव तुल्यापवा
त् पञ्चपुरुषोस्यो इति यमेनपरिसंचितद्विजे प्राप्नाद्वे पर्वे नियमस्य कस्मैते प्राप्ति स्वहास्यादद्रव्यांतरस्याहत्येनैकनेगुणादि
ष्एव नियमस्यतेऽत एवात्र नियमस्य पंचपूर्वाहित्य नियमेन पसमैकसैचित्वद्विजे प्राप्नुतिशेषिविरूपादेवत्तु नियमस्य ॥ ॥ अधि
येपि पञ्चपुरुषः कदाचित्प्रापक हायविन्तेति शेषरूपपञ्चपुरुषं नियमोपि नियमस्य यस्यापि च फलत्वान्नवाक्यभेदः ॥ शाखोदे
तु संप्रदानत्वस्यो [illegible] इयत्वे नास्य पापोऽपहते चतु व्यान्तस्य कर्मत्वं तत्सायिता धुर्यदेशेन पञ्चपुरुषो विधीयते दानं तु सन्निधिप्रा
प्तमात्रपदमिति प्राकाशवैषम्यं ॥ अत एव नियमफलकत्वेनैवोपपत्तेर्नो सम्मुच्चित्य प्राप्तहास्याद्विभागांतरपरिसंख्याफलकत्वे
मपित्रवर्त्मीतादिविधेत्वे दृष्टार्थता नियमफलकत्वेनोपपन्नोपवादिपरिसंख्याफलकत्वानंगीकारवत्त्रगीकत्वसिद्धितो ॥ अतोनात्र
भागांतरनिरूढत्वं ॥ इति श्री खण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां दशमस्य तृतीयः ॥ ॥ प्रकृति ॥ ॥ अग्नयेपृक्ष्विकाग्नये पुरोडाशमष्टाक
पालं निर्वपेदिति नक्षत्रेष्टिविधिविश्वेपि होमाः समाम्नाताः ॥ तेषु अग्नये होतीत्यग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा हावाये स्वाहा दुलायै स्वाहा

५५ हानितत्स्यै स्वाहा मन्त्रपत्न्यै स्वाहा [illegible]घपत्न्यै स्वाहा हाव षं पंसे स्वाहा त्रिपुरिकायै स्वाहेति प्रकृतित एव नारिष्ठांनुहोतीति ना
रिष्ठं होमा प्राप्ता स्तेकिमुपहोमैर्वी[illegible]यं तेउतत्रमुः॥ यी मंतर इति विंताया नारिष्ठहोमानां प्रकृतौ प्रधानोत्तरत्वात्स्वशब्दे वलेन
प्रधानोत्तरभावविनामेषां समानस्थानकत्वेनैककर्षिजनकत्वावगतेरुपदिष्टैरुपहोमैर्नारिष्ठहोमानामतोदिष्टानां शरलद्वा
घृइति प्राप्ते शयाहवाहः शब्दनस्थितेतत्कार्ये विहितापूर्वं पत्रत्वार्थकभावेन प्राप्तमानं वा हवाधिंत्रेउपहोमः तत्र नारिष्ठहो
मकार्ये पन्नाद्रस्तेन किंचित्प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादेरदृष्टार्थे षप्रवृत्तेः॥ नवसमानस्थानकत्वादेककार्यत्वावगतिः॥ उप
होमवाक्येऽप्यतिदेशप्रापितनारिष्ठकार्यसंस्योपस्थापकपदाभावेनानुदेश्यत्वादुक्तदृष्टे शेनोपहोमविषयप्रती[illegible]न
कार्थष्ठभावेन नारिष्ठानामपि प्राप्नुपपन्नौ शास्त्रायवैलक्षण्येन समानस्थानकत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वा[illegible]प
होमवाक्ये कर्मांतरविधावेव प्रमाणमावो नारिष्ठानुवादेन मंत्रविधानोपपन्नोरिति वाच्यं प्राप्तकर्मानुवादेनानेकमंत्रविधौ
वाक्यभेदापाताद्गुरुत्वैव भेदकत्वादेकहीस्वाक्यइतिकरणेनैव त्रिरीयशाखाम्नातेन मंत्राणां मुहोतावेवानयप्रतीतेः॥ अत राम०
वाक्यभेदापातात्... एवं नारिष्ठहोमेषु विनियोगप्रसिद्धौ पुनर्विनियोगांतरवैयर्थ्यप्रसंगादपि कर्मांतरं ५५
एवं स्वाहाकारप्रोतानां मंत्राणां लिंगादेव नारिष्ठ

नत्वैकत्वाको याहानावगात स्वाहाकारांत मंत्रसमुच्चयवलेनानेकत्वाच्चत्रं वेत्यन्वदेवतः नवतथ्याविधिउप
रिष्टोपहोमैरेव वि क्रते निरिकाकासत्वादिति हेशाकल्पकत्वाभावेन नारिष्ठाप्राप्तिः॥ उपहोमानाम कुप्रो
पकारकत्वया उपकारांकांक्षिस्याविकसाप्रत्यममातिदेशिकस्येवग्रहणेन नारिष्ठानामप्रमुपपन्ने॥ अत एवोप
होमादीनां वैकृतानामन्यतराकांक्षेपैवग्रहणांजनुपास्थितफलांतरत्वान्नेगौरवात्॥ अतरेव पत्रकुवोपका
रकप्राकृतांगपुनःश्रवणांविकृतिप्रकरस्योपयोगः हमेपीयाज्याभागादेः तत्रैव विकृतेर्निराकांक्षत्वापातेनेत॥ ति दे
शोत्लोपोपत्रवाप्तं न्नियसेपकारकागसामग्रीपोक्तत्वं न लत्र द्वयमयत्रि॥ अत उपहोमैर्न नारिष्ठानां वाधः पत्नत्र
भावप्रकारेणारुपेने निर्णीताः क्लिजःप्रवर्तीसाम्नातेन प्रयोगागमः तत्कर्तृसंस्कारकेण निवीतेनातिदेशप्राप्तस्य सर्वके
मांपत्नेविहितस्योपवीतस्यबाधप्रमाशक्याहार्थलात्समुच्चयइति सिद्धांतितं तद्दर्शनप्रतिखेशं दोषावपि
प्राचीनावीतेन सहोपवीतस्य समुच्चयापन्ने पीवज्जीविकप्रसरक्तनवृत्तेर्क्रमसोपवीतधारणाश्रितप्रकारविशेषस्यो
पवीतत्वविवीतत्वादेस्तत्तत्कर्मविहितत्यानिहीतस्य समुच्चयासंभवाद्व पेक्षितं पहपिसस्थिते[illegible] मधाशये दितिविहि
तमधशानेन प्राप्तस्य पयो[illegible] तत्नित्यहानि[illegible] शिमाशक्याद्वकोपीत्वादेवसमुच्चयपदरुक्तेतन्म[illegible]शतस्य देहेवस

५६

न हंत्वेन पयोव्रतकार्यका[illegible]नुपपत्तेः पर्वपक्षोऽस्य नाभावात् सुत्यापांयपयोव्रताभावाच्चो[illegible]त्र स्तवातट
पीहो हाहरशां ॥ ॥ चोदना ॥ ॥ सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्निति विहितेऽसौ शरमयं बर्हिरिति श्रु
तः शरास्तत्प्राकृतबर्हिर्बाधका एवं न चपाघशरामयी म[illegible] मिति तिवन्नं [illegible] तु शरमयपसंयोगमात्रविधानात् कुशबाधा
नापत्तिः ॥ अत्र हष्टा[illegible]संगेन शरस्यामेव बर्हिकार्यो दिशेन विधानात् न चुतथ्यापि बर्हिः कार्यस्य स्वरू[illegible] स्य शरम
यतानुपपत्ते र्विकिशार्थमपठनुवादानुपपत्तिः ॥ वस्तुतः संस्कारविशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रकृतौ कुशप्रकृतिकस्य विरु
तिकत्वेन स्वादिस्तो पपोमवतीतिवत्क्रिकाराथ्यमपठनुवादो पपत्तेः ॥ शाब्दो चोदेत् तु द्रव्य चन्नेव बर्हिर्दे स्तर[illegible]चार्थ
स्य स्यामातदुद्देशेन शरमात्रविधानात् न कुशबाधः ॥ न चतथापि चोदकेनैकार्थस्य कुजन्तकत्वात्पर्वसि[illegible]सैव
पर्वप्राप्ततया पश्चाद्वैय्यर्थ्यमियान्यतरांकां स्या न्यीपमानानां शमानां कुशानां मंन्नैवान्यमानां कुशमावेप्रति
सि[illegible]त्वेनैवान्यपोपपत्ते न कुशबाधकत्वमितिवाच्यं ॥ आकांक्षाक्रमेणाकांक्षापास्थितस्यांत्तरं तज्जनकं पदार्थापेक्षा ए[illegible]
पामेव शरविधिप्रवर्तमीकायाद् देवेतद्वाकांक्षाशांतीतत्कार्यकुशानैशि[illegible]काकत्वेनकुशानामिति देशेन बक्तः ॥ ५६

न तद्योगात् त्रापि तु आग्यविकरस्य कहविरु[illegible]स्य लसंबंधेन अवश्यवाप्यमित्यायशौतेनैवसंबंधेन लब्ध
त्वोपपत्तेर्न बाधो हो इति वस्तुतस्तु देवनालेऽन्यक्षिप्त इतरे कल्पस्यामापव[illegible]त्वे प्रमाणाभावादप्येते
एवो हवाधौ ॥ ॥ पूर्वपक्षः ॥ ॥ बृहत्स्तोमेकएवरथंतरं पृष्ठं भवतीति श्रुतं न च पृष्ठपदस्तोत्रे भूतिप
स्तोत्राणि तथापि होतुः पृष्ठ एव बिवीयत इति वस्तेनैतस्य तत्पृष्ठसाधनीभूत बृहद्रथंतर पोसोरेवोपि प
स्य मेनगो पं अत्रर[illegible]नावे वोत स्य यो नोन तत्र प्राकृत योनि वाधइति चिंतायां सामान्यो पदेशेन तद्वाध
मेन गो पं [illegible]रपतरयोनावे वोतस्य योनोनत ख प्राकृतयो निवाघ र तिचिंतायां सामान्यो पदेशोन तद्वाध
पामू ताया ज्यापि तद्वर्तं गाः [illegible]तायाः के चोबै स्यस्तोमां गत्वे प्रमाणाभावाद्द्व तिदेशाशप्रवृत्तेस्याधानुपपत्तेः कौन्श
दे टिवा स्यापि बहद्योनौ रथंतरयोनीवाणा ॥ अथवा कस्यावानां रथंतर मिवरथंतर मिसेवं त्वरं पंतरे सिन्त्सम
निरथंतर शाक्से द्वारयंतरस्कापा घन्लप्राप्त्यर्थं इति तकायन्कृगघृतामिषुन्त्वार्थ त्वावमतेनस्य योनावेवगेयामि
तिप्राप्तेन तावत्कृशवानां रथंतरा मिसेवं योनिकः एव रथंतरशाब्दे एव संबंधे प्रमाणाभावेनाशक्तः तो हि

व द्रष्टे एवं रूपकत्वात् तन्नाधिकौ स्याः स्वस्याकृतत्वं गानं ह्रीं स्वाहा इत्यस्य नारम्भणीयो नोपादितं वचनेन तत्रा-
गावं गत्वेन विधृतमपि तद्वा अयमतः तावान् वच कालुप्रकरणे पाठमात्रेण अङ्गत्वं गत्वा न व गते रतिदेश प्राप्तेः
र्वा धामोगेन ताखेव गानं ॥ तद्वा अयमतः ता यावत् घक्कवान्वत्तो माहौ निवेशाद्धर्वं वक्त्रौ साद्यः प्राकृतगाय
त्र्या दिव्येवावाय विधानाद्धर्वं प्रकृते वृषे रूपत्तो मन्त्रमेकम् वचनं तयोन्ने स्तदृश्यो रथो त्रयाग्रे पाठान्ना
मा मपि वै रूपत्तो भागत्वावगते रोपदे इति कम्पि राति देशिक स्वविधा स्वपो नावे वरो पवदृत्तर यो स्तु पाठस्या
विशेषात् उन्नरणग्रे पि त्रत्ते घे नोपात्तस्या पिसाम्न त्वन्त्रे अनुक्रमे णामो निनुत्ते स्वपवृते। तासां च पाठादे
व तत्र अङ्गत्वं गत्वं अत्र स्तुन्तु ते ध्रुवेनरात्वेव गानं एवं विशेष सिद्धा हीव विधिषा इहिके सामान्यावाचनिके सर्वथिष्ठ ब्राह्मे
न विधौ पाठबलादेवत्र्यागं तत्र धिकरणकत्वं तद्भावे तु शङ्कनत्रेण धिकरणत्वमेव ॥ ॥ अहासा ॥ अग्नि कुनि
त्र्याग्ने पात्र हा प्रवर्तितस्तेन प्राकृतत्र्यहानुसारे तादेन देवातां नयवधौ स्तोत्र शास्त्रयोरखंकर्मत्वस्य द्वितीये साथि

नत्वा आकृसोनानादित्स्याएव अत्वस्तो त्र्यस्त्र योः पत्नी मा ॥ नत्वनि देवस्यक गंतराग प्रश्ना तद्देताद्वितीयपि
दस्य प्रयोजन कथन मात्रं इदं चाग्रे पाठ्यपुस्तु वतत्त्से नदृष्टन्ना भावं कत्वा विंतपा स्पल्लां तयविषयं वा ॥ ॥
इमपमानात् ॥ ॥ पश्चाद्धौ विषहान्येनानूसाजान्यजती तिश्रुतयविषहान्यं प्राकृतस्य द्रव्यस्यतद्धतन्ने रूपे क्षस्य
वानिवर्त्तकं नवेति विंतामापपहान्पशब्दस्यान्यहविष्मामाखेद्वयांतरएवश- स्तुमाज्ये हेशेन विधीयमान
द्रव्यांतरं प्राकृतास्यानिवर्त्तकं तत स्याद्वाहनादि मंत्रेषु देवां आज्यपां आवाहे साज्ये वांश्चान्यपपदे मि
यां आवहस्त हो पि अस्यवाप्यहान्पशब्दस्य कृताव पवमोगे नो पपन्नौ द्रव्यांतरस्य तत्र स्यातिलक्षपशक्तें
कल्पनाशं प्रमाणामायदृष्टा पदस्य पघञ्जहस्मादि प्रयोगानुसारेणाचित्रत्वे एवशाक्रि रान्पपदस्यत्वान्प
एवतयापिनु दिरूपस्यमाते द्विरभिघारयकीतिवाहविषान्तनेधा पदधिगकृता तीतिप घहान्पग्रह णेन्यान्पस्य
हविःसंस्कारको पलक्षणपछेत्वेनघवराणा दिवावपि पघहान्पपत्वमूलणपाद्धवे विधत्तसत्रिहानापप्रघा
तान्यस्य निवर्तकं ततएवखेवान्यहविर्मा प्रसूहः॥ पर्सदपे प्यान्यान्यशब्दप्रमाना प्रयोजन्यपरदवितिश्रय

७०

वाप्यघृतान्यप्यकालिङ्गपंचावत्तस्य पिंडवदक्षिप्येत इति वाच्यं शेषोपानुसारादक्षिस्यप्यघृतस्यैवदृष्टिलक्षणाच्च
नैकवचनस्यापि समाहाराभिप्रायत्वेनोपपत्तेरुपस्तरणाभिघारणयोरस्योपस्तरणाभिघारणसंबन्धित्वं
समोऽसमस्यान विधिपरत्वेन संस्कारविधिपरत्वाभावादान्यदर्शितौ मन्त्रयाजांगानेऽस्य प्राकृतस्यान्याग
नतैरपेक्ष्यस्यैवबाधोनत्वात्यस्य तु हस्त्वानतरोक्तपक्षवदेवानेवाभिन्नपक्षे पक्षमतिशब्दैवदेकैनैवद्रव्येणोपल
ह्यणसंभवेदृष्टिपदप्रयोगेप्रमाणाभावः॥ अस्य मंत्रस्य देवताप्रकाशनार्थत्वेन तस्य प्रकाशनार्थत्वस्यापि विशेष
णत्वं हि दृष्टपारार्थ्यं भावात् अन्यथा स्वपक्षदृष्टे विदध्यादिशेषाः अपप्रपक्षे यघृतान्येऽस्य वनादपइति विशे
षरत्वप्राप्तेपक्षे छद्मस्य विरत्वं वाचनोक्षिलक्षणोपपत्तेः समाहारत्वं स्यात् विध्येमाने कल्प्यताङ्गोऽबापात्स्य यत्तां
गीकरणानुकूलं आम्नोदृष्टेनपघृतामात्रं विधीयते एकप्रसरतामंगाभिप्रायादप घृतादिशिष्टान्यस्यैवातिदेशप्राप्तिः
एवं प्रत्यक्षादपघृतामात्रफलकोविधिः॥ पघृताचोऽक्तवानशोद्यानुरोधेन दृष्टे लिंगकाभिलक्षणा उपस्तरणाभिघारण
वादस्तु उपयोगाभावमात्रेणानुपपत्तेः॥ नाहृत्य उपस्तरणाभिघारणे संस्कारक क्रियामाब्रवाचकं तस्मात्प्रमाणाभावात्॥ अ

७८

वपघातादिवसंस्कारत्वस्य प्रमाणाधीनत्वात्॥ प्राकृतेष्वननुभावात्॥ अतोऽलौकिकस्यैवद्भः
७८ संस्कारकमात्रत्वादात्यमेवहविरितिनिकस्पोपिवावचनुर्दोवा॥ ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ
भाट्टदीपिकायां दशमस्य चतुर्थः॥ ॥ श्री श्री श्री श्री

७९

षष्ठोऽध्यायः

[OrderDescription]
,CREATED=23.07.19 10:40
,TRANSFERRED=2019/07/23 at 12:11:45
,PAGES=303
,TYPE=STD
,NAME=S0001081
,Book Name=M-1931-PURVAMIMANSA KHANDDEVBHASYA CHAPTER6-10 BHA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF

FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF

FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF

FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF

FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF

FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF

FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF

FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,